МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 8

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2010

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5
Н 17

Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2010 р.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух,** д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут,** канд. іст. наук, доц. **Г. М. Виноградов** (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко,** д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р іст. наук, проф**. І. І. Колесник,** канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук,** д-р іст. наук, доц. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.), д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко,** д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько,** д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. О. Василенко;**
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ващенко**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті :** [зб. наук. пр.] / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 8. – 436 с.

ISBN 978-966-551-327-8

У восьмому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» розміщено матеріали, апробовані на Других Всеукраїнських Яворницьких наукових читаннях. Представлено актуальні аспекти сучасного яворницькознавства, недостатньо розроблена проблематика з соціальної, військово-політичної, культурної та суспільно-політичної історії Наддніпрянщини XVI–XX ст., введено до наукового обігу матеріали сучасних розкопок археологічних старожитностей регіону. Розрахований на науково-педагогічних працівників і науковців вищої школи й академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії та всіх любителів минулого Наддніпрянської України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05/5 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки». (Бюлетень ВАК України. – 2005. – № 9).

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії.

Збірник видано за фінансового сприяння Дніпропетровської обласної державної адміністрації

ISBN 978-966-551-327-8

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2010

© Видавництво ДНУ, оформлення, 2010

Струкуленко А. С. До історії археологічних досліджень у Дніпровському Надпоріжжі 407
Ромашко О. В. Скіфські бронзові казани Північного Причорномор'я (з горизонтальними та вертикальними ручками) 415
Шевченко І. В. Деякі проблеми історії археологічних досліджень східної Кіровоградщини 421

НАШІ АВТОРИ 431

Наукове видання

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті

Збірник наукових праць

Випуск 8

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор А. В. Нечай
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор А. В. Нечай
Комп'ютерна верстка О. М. Гришкіної

Підписано до друку 05.02.2011. Формат 60×84 1/16. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 25,35. Ум. фарбовідб. 25,8. Обл.-вид. арк. 28,6. Тираж 100 пр.
Вид. № 1515. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

ЗМІСТ

ВСТУП 3

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І СУЧАСНИКИ НА ТЛІ ЕПОХИ..... 5

Абросимова С. В. Особистість і талант Дмитра Яворницького: самооцінка вченого..... 5
Світленко С. І. Українські інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного періоду 25
Чернієнко Д. А. Д. І. Яворницький у Казанському університеті (до 110-річчя захисту магістерської дисертації)..... 48
Лучка Л. М. Д. І. Яворницький і бібліотечний простір України та Росії другої половини XIX – початку XX ст. 57
Перкова А. І. До питання взаємовідносин Д. І. Яворницького і служителів церкви (за епістолярною спадщиною вченого) 63
Буланова Н. М. Д. І. Яворницький і місцева інтелігенція (на прикладі стосунків з О. В. Коваленком) 72
Мороз В. С. Д. І. Яворницький і кобзарі 82
Бекетова В. М. Фінансово-економічне життя обласного музею в XIX – першій половині XX ст. (до 1940 р.)..... 89
Мурадов Д. А. Сайт ДНІМ в Інтернеті: аналіз інтерактивних компонентів (на прикладі музейного фонду)..... 103

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ І ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО 112

Стороженко І. С. Д. І. Яворницький і битва на Жовтих Водах 1648 р. 112
Кавун М. Е. Невідома праця Д. І. Яворницького з історії Катеринослава (до питання про витоки авторської концепції урбогенезу) 125
Єкшов В. В. Шевченкіана в творчості Д. І. Яворницького (до питання дослідження джерельної бази) 134
Товстоляк Н. М. Качанівський маєток та його мешканці у творчій спадщині Д. І. Яворницького..... 143
Василенко Н. Є. До історії написання автобіографічного роману-хроніки Д. І. Яворницького «За чужий гріх» 152
Шумейко О. В. Пізнавальне та виховне значення історико-художнього твору Д. І. Яворницького «Із української старовини» 161
Митрофаненко Ю. С. Отаманщина як історичне явище: погляди Д. І. Яворницького та сучасні рефлексії..... 167
Капустіна Н. І., Бекетова В. М. Музейний фестивальний рух в Україні і традиції Д. І. Яворницького..... 177
Тимошенко Я. П. До історії формування колекції меморіальних речей академіка Д. І. Яворницького..... 184
Романчук Д. О. Нагрудні знаки та значки 1920–1930-х рр. у колекції ДНІМ ім. Д. І. Яворницького..... 193
Святець Ю. А., Стенько Ю. Г. Дослідницькі традиції Д. І. Яворницького на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 200

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVI – XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ 212

Каюк С. М., Шаталов Д. В. Козацько-татарські стосунки на українській ділянці Великого Кордону в кінці XV–XVI ст. 212
Виноградов Г. М. Зовнішня політика Російської держави першої половини XVI ст. та походження українського козацтва 221
Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу 233
Андрєєва С. С. Журнал подорожі до Криму поручика Олександра Нікіфорова 1744 р. як джерело до вивчення історії Нової Запорозької Січі 240
Посунько О. М. Запорозька Січ і гайдамаччина у 50-х – на початку 60-х рр. XVIII ст. 248
Литвинова Т. Ф. «Селянське» чи «мужицьке» питання турбувало еліту Лівобережної України в другій половині XVIII ст.? 259

ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX–XX ст. 278

Прокопенко Л. Л. Кадровий склад викладачів Катеринославської гімназії в першій половині XIX ст. 278
Москальов Д. В. Аматор старовини. Історичні та містичні захоплення Івана Романовича Мартоса 286
Антипенко Г. С. Українське народолюбство Олександра Федоровича Кістяківського 295
Остропольська М. В. Михайло Павлик та інтелектуали Наддніпрянської України 303
Баздирєва Е. М. Діяльність О. Я. Риндовської (Чернової) в галузі освіти Катеринослава (друга половина XIX – початок XX ст.) 312
Прокопенко С. Л. Діяльність Катеринославського реального училища в 1875–1900 рр. 320
Савчук В. С. В. О. Біднов та Д. І. Яворницький у Катеринославі: 1917-1918 рр. 328
Кочергін І. О. В епіцентрі громадського служіння. Гесберг Костянтин Дмитрович 340
Микитчук С. П. Харківське історико-філологічне товариство – осередок досліджень Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) .. 355
Венгерська В. О. Наукові товариства та музеї кінця XIX – початку XX ст. як відображення особливостей формування українського національного проекту 365
Нікілєв О. Ф. Повоєнна ситуація в українському селі в оцінці вищого партійного керівництва (на прикладі Дніпропетровщини) 372

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 389

Ковальова І. Ф. Некрополі козацької Самарі – Богородицької фортеці 389
Шалобудов В. М. Монети з Самарі – Новобогородицької фортеці в контексті датування пам’ятки 401

Струкуленко А. С. До історії археологічних досліджень у Дніпровському Надпоріжжі 407
Ромашко О. В. Скіфські бронзові казани Північного Причорномор'я (з горизонтальними та вертикальними ручками) 415
Шевченко І. В. Деякі проблеми історії археологічних досліджень східної Кіровоградщини 421

НАШІ АВТОРИ 431

Наукове видання

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті

Збірник наукових праць

Випуск 8

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор А. В. Нечай
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор А. В. Нечай
Комп'ютерна верстка О. М. Гришкіної

Підписано до друку 05.02.2011. Формат 60×84 1/16. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 25,35. Ум. фарбовідб. 25,8. Обл.-вид. арк. 28,6. Тираж 100 пр.
Вид. № 1515. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І СУЧАСНИКИ НА ТЛІ ЕПОХИ

УДК 94(477) Яворницький «1879-1940»

С. В. Абросимова

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

ОСОБИСТІСТЬ І ТАЛАНТ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО: САМООЦІНКА ВЧЕНОГО

Аналізується оцінка, що її надав академік Д. І. Яворницький (1855–1940) власним здібностям, душевному стану, творчим можливостям і своїй діяльності в різних напрямах (наука, література, викладання, популяризація знань, музейна справа тощо). Результати цього аналізу розширюють уявлення про особистість Д. І. Яворницького, його життєвий та творчий шлях і дозволяють глибше проникнути у творчу лабораторію, внутрішній світ вченого.

Ключові слова: Яворницький, особистість, самооцінка, внутрішній світ.

Анализируется оценка, данная академиком Д. И. Яворницким (1855–1940) собственным способностям, душевному состоянию, творческим возможностям и своей деятельности в разных направлениях (наука, литература, преподавание, популяризация знаний, музееведение и т. д.). Результаты данного анализа расширяют представления о личности Д. И. Яворницкого, его жизненном и творческом пути и позволяют глубже проникнуть в творческую лабораторию, внутренний мир учёного.

Ключевые слова: Яворницкий, личность, самооценка, внутренний мир.

The author of this article has analysis self-appraisal by academician D. Javornitsky (1855-1940) of hai abilities, emotional state, creative forces and activity at the different directions (science, literature, teaching, popularization of knowledges, museum management studies etc.). The results of this article broaden views about the personality of D. Javornitsky and allow to penetrate in the creative laboratory of the scientist, in his inward life.

Key words: Javornitsky, personality, self-appraisal, inward life.

В інтелектуальному просторі України одним з найвідоміших і найпопулярніших істориків є академік Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) – вчений-гуманітарій, «енциклопедист козаччини»,

© С. В. Абросимова, 2010

«Нестор» Запорозької Січі, фундатор і багаторічний директор історичного музею в Катеринославі, згодом Дніпропетровську.

Оцінка творчості Д. Яворницького вперше здобула висвітлення ще за життя історика – в рецензіях на його праці Б. Грінченка, І. Житецького, О. Лазаревського, І. Нечуя-Левицького, О. Пипіна, М. Сумцова, І. Франка, В. Ястребова та ін.; в ювілейних матеріалах з нагоди 30-ліття його науково-літературної діяльності (1913 р.; статті О. Авчиннікова, Г. Гасенка, Д. Дорошенка, М. Новицького, Олени Пчілки, В. Строменка, М. Сумцова) та 70-ліття від дня народження (1925 р.) [4; 10; 21; 44]. У 1920-ті рр., у статтях В. Білого, П. Єфремова та П. Матвієвського здобули висвітлення певні аспекти діяльності вченого [7; 17; 26], З моменту обвинувачення 1933 р. Д. Яворницького в «буржуазному націоналізмі» і «контрреволюційній діяльності» його ім'я перебувало під забороною. Під час короткочасної «відлиги» 1960-х рр. побачили світ праці І. Гапусенка [10], М. Шубравської [44], І. Шаповала [42] та інших авторів, присвячені Д. Яворницькому. Й лише з початком перебудови, оновленням суспільства ім'я і твори вченого почали повертатися з забуття. Особливо активізувався цей процес із здобуттям Україною незалежності (1991 р.).

За останні 20 років дослідження життя і творчої спадщини Д. Яворницького здобуло значних масштабів. Сьогодні бібліографія цього питання налічує сотні публікацій, серед яких монографії, численні статті в наукових збірниках, фаховій періодиці, в науково-популярних часописах і місцевій пресі [1; 2; 3; 5; 30; 39; 41; 43; 45; 46]. Масовими тиражами перевидаються окремі твори вченого, триває 20-томне академічне видання його творчого доробку [11], в тому числі епістолярної спадщини [13; 14; 15; 16]. Значним стимулом у дослідженні творчого надбання неперевершеного знавця історії запорозького козацтва є періодичні регіональні, всеукраїнські та міжнародні конференції, які проводяться з нагоди ювілеїв Д. Яворницького [9; 12; 33] і Дніпропетровського (нині вже в статусі національного) історичного музею [20; 27; 28], фундатором і директором якого був, а також Яворницькі читання, що відбулися в Запорожжі [31] та Дніпропетровську [28; 29]. Тема «Д. Яворницький» завжди присутня на всіх конференціях (регіональних, всеукраїнських, міжнародних) з історії козацтва і на краєзнавчих конференціях в регіонах Полуденної України. Творчість Д. Яворницького стала предметом дисертаційних досліджень [34; 47].

Уже виокремились основні центри дослідження творчої спадщини «енциклопедиста козаччини», які зосереджені в Дніпропетровську: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (історичний факультет), Національний гірничий університет

і Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Всі ці заклади існують у плідній творчій співпраці. Проте постать Д. Яворницького, широчінь його наукових інтересів, його різноманітна за галузями знань і велика за обсягом опублікованих (понад 200) та рукописних праць творча спадщина – все це приваблює багатьох дослідників різних наук гуманітарного циклу (істориків, археологів, археографів, джерелознавців, архівістів, етнографів, фольклористів, лексикографів, літературознавців, музеєзнавців, істориків церкви, мистецтвознавців, фахівців з історичної психології та ін.) з усієї України і з-за кордону, про що свідчать, у першу чергу Всеукраїнські Яворницькі читання, що стають традиційними [29]. Виходячи з вищезазначеного, маємо підстави констатувати виокремлення в українській історіографії спеціального напряму – «яворницькознавства».

Вивченню життєвого шляху і творчої спадщини Д. Яворницького присвятили свої дослідження провідні вчені України, як-от: А. Бойко, А. Болебрух, А. Голуб, О. Гуржій, О. Журба, В. Заруба, В. Іваненко, І. Ковальова, М. Ковальський, Ю. Мицик, В. Савчук, І. Сварник, С. Світленко, Г. Сергієнко, Л. Скупейко, В. Смолій, П. Сохань, І. Стороженко, В. Ульяновський, М. Чабан, В. Ченцов, Н. Ченцова, Г. Швидько, М. Шубравська, І. Яременко, В. Яценко та ін. Вагомий внесок в яворницькознавство зробили вчені Дніпропетровського національного історичного музею Н. Василенко, А. Перкова, І. Мицик (Тарасенко), І. Тимофєєва, О. Піцик, К. Тележняк, Н. Чередник, Я. Тимошенко та ін. З останніх публікацій привертають увагу ґрунтовні й оригінальні за постановкою проблеми статті В. Ващенка [8], О. Журби [18; 19], О. Колпакової [23; 24], В. Савчука [35], С. Світленка [36; 37] та ін.

Оцінка творів Д. Яворницького була далеко неоднозначною. З одного боку, доброзичлива (І. Нечуй-Левицький, О. Пипін, М. Сумцов та ін.), з іншого, – жорстка фахова критика провідними українськими істориками (В. Антонович, Д. Багалій, О. Лазаревський та ін.). Вченого критикували за ідеалізацію (романтизацію) запорозького козацтва, за відсутність методології, критичного підходу до джерел та узагальнюючих висновків. Проте всі рецензенти відзначали велику наполегливу працю вченого у царині виявлення і публікації потужного масиву різноманітних джерел й щиру любов до рідної старовини.

Як відзначив О. Журба, виняткове місце посідав Д. Яворницький у регіональному просторі як «батько-засновник» цеху професійних катеринославських (дніпропетровських) істориків, «канонізація» якого почалася ще за його життя [19, с. 222]. В історіографії виникли два контраверсійних образи Д. Яворницького-історика: загальноісторіографічний (критичний) і регіональний (апологетичний)

[24, с. 93, 101]. У сучасній історіографії Д. Яворницького досліджують і як суб'єкта регіональної історіографії і як дослідника історії краю, життя та побуту запорозького козацтва [22, с. 180].

Незважаючи на досить репрезентативну історіографічну базу яворницькознавства, постать видатного історика, його творчий доробок мають ще багато «білих плям» і потребують глибокого подальшого дослідження. На сучасному етапі, коли світова історична наука переживає «відкриття Людини», в персоналогічних дослідженнях значно активізувалося прагнення дослідників до всебічного багаторакурсного вивчення особистості, намагання глибше проникнути в життєве багатовимірне середовище людини. Шляхом до розуміння людини минулого стає пошук і вивчення «приватного», «особистого», «потаємного» [32, с. 213].

Зрозуміти людину, її характер, здібності, її внутрішній світ, ціннісні орієнтири, уподобання, світосприйняття, мотивацію її дій, стосунків з іншими допомагає аналіз її самооцінки. Основним джерелом для дослідження самооцінки Д. Яворницького, як і у випадку з будь-якою іншою особистістю, слугують так звані его-джерела (джерела приватного походження), до яких належать щоденники, спогади (мемуари), приватне листування.

На жаль, Д. Яворницький не залишив мемуарів і щоденників, проте досить репрезентативною є епістолярна спадщина вченого, що являє собою цілісний комплекс листування (тобто листи самого Д. Яворницького і листи до нього), який на сьогодні налічує 6574 листи і в якому домінують листи до Д. Яворницького. Листи самого історика розпорошені по особистих архівах його кореспондентів і зберігаються в різних архівах, бібліотеках і музеях України та Росії. Поки що вдалося виявити 460 листів самого Д. Яворницького. Ці листи вченого опубліковані [16], як і значна частина листів до нього [13; 14; 15].

Саме в приватному листуванні «закарбувались» думки, почуття, хвилювання авторів та їх кореспондентів. Саме в цих джерелах найбільш повно й усебічно виявляється людина, розкривається її внутрішній світ, віддзеркалюється епоха. Академік А. Кримський уважав листи «сповіддю душі» [40, с. 37].

Необхідна нам інформація зосереджена передусім у листуванні Д. Яворницького з близькими його друзями та однодумцями, а саме з К. Білиловським, М. Комстадіусом, Г. Маркевичем, М. Липинським, Д. Мордовцевим, Я. Новицьким, І. Рєпіним, П. Саладиловим, М. Халанським. У листах до цих адресатів, а також до Д. Багалія, Б. Грінченка, Ф. Лебединцева, Є. Чикаленка подибуємо оцінку, що її надав Д. Яворницький власним здібностям, особливостям характеру, своїй дослідницькій праці, науковій кар'єрі, душевному стану, хво-

робам, стосункам з колегами, друзями, рідними тощо. Самооцінку Д. Яворницького власних творчих здібностей і можливостей можна зрозуміти з урахуванням особливостей його характеру, душевного стану, психофізичного складу тощо.

Безумовно, Д. Яворницький був талановитою людиною. З одного боку, простий сільський хлопець, хворобливий з дитинства, невпевнений у собі, що зазнав фізичних і моральних страждань, матеріальних нестатків; з іншого боку, романтичний, допитливий, музично обдарований, він тонко відчував природу, мав великий потяг до знань. Його цілеспрямованість, захопленість, наполегливість дозволили йому здійснити прорив, вирватися із семінарської схоластики у світ науки.

Сам учений пояснював, що стимулом його наукових досліджень була невгасима любов до Запорожжя. «Така любов, що не залити і водою, не засипати і землею» і одне ним «заправляло – знать правду о запорожцях і ту правду миру оголосити» [16, с. 182]. Свої наукові помилки вчений пояснював саме своєю пристрасною захопленістю предметом дослідження [16, с. 182]. Запорожці «запали» в душу Д. Яворницького ще в дитинстві, коли батько читав вразливому шестирічному хлопчикові безсмертний твір М. Гоголя «Тарас Бульба». Через 30 років учений згадував, як він «німів» від захоплення і гірко ридав, коли читали про страту Бульби [16, с. 175]. Живий захоплюючий зміст був зосереджений для Д. Яворницького в ціннісній системі: Запорожжя, запорожці, Дніпро, пороги, степ, пісня, сопілка [16, с. 155, 159].

Основними складовими життєвого і творчого кредо Д. Яворницького були патріотизм і наполеглива наукова праця на користь батьківщині. Д. Яворницький завжди підкреслював своє українське походження. Національна самоідентифікація вченого всебічно проаналізована в ґрунтовній статті С. Світленка [37].

Щодо генеалогії, то свій родовід учений виводив від дворян Яворницьких. За його словами, дід і прадід його були дворянами, а батько перейшов у духівництво [16, с. 100]. Генеалогічні дослідження останнього часу, що їх здійснив А. Парамонов, значно розширили наші уявлення про родовід Д. Яворницького, предки якого належали до слобідського козацтва [3, с. 65–93].

Своєю місією вчений вважав науку. В науці було його життя, його серце, його пристрасть, весь запал його юності [16, с. 159]. Й в останні роки життя літній і хворий Д. Яворницький, за його власним свідченням, мав «велику силу» праці і до неї «знемагав» [16, с. 238].

Науковим кумиром, «живим прикладом» для Д. Яворницького був М. Костомаров [16, с. 161]. Дмитру Івановичу пощастило особисто познайомитися з Миколою Івановичем і провести кілька днів у його гостинній оселі в Санкт-Петербурзі у січні 1885 р. (за три

місяці до смерті М. Костомарова). На Д. Яворницького М. Костомаров склав надзвичайне враження, хоча на момент зустрічі маститий учений був уже зовсім старий і хворий, являв собою «руїну», а все ж таки «це був лев, хоча й помираючий» [16, с. 161]. Тепле слово Костомарова осяяло шлях і підкріпило сили молодого вченого. Настановам М. Костомарова Д. Яворницький був вірний усе своє життя. Жалкував, що у нього немає ані талану М. Костомарова, ані розуму В. Антоновича [16, с. 182].

Великими авторитетами в науці для Д. Яворницького були також В. Антонович, О. Потебня, М. Сумцов, Ф. Корш, В. Ключевський [16, с. 96, 107, 160]. Ф. Корша Д. Яворницький уважав «типом справжнього вченого чоловіка, який окрім науки нічого не бачить, нічого не чує» [16, с. 27].

У літературі Д. Яворницький вельми цінував твори Т. Шевченка, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, К. Білиловського, Б. Грінченка, Д. Мордовцева, М. Старицького, Я. Щоголева [16, с. 36, 58, 138]. Вірші Т. Шевченка, Я. Гоголя, Б. Грінченка виучував напам'ять [16, с. 52]. За науковими та літературними консультаціями він звертався до В. Антоновича, К. Білиловського, Г. Залюбовського, М. Комарова, В. Науменка, П. Стебницького, Є. Чикаленка [16, с. 72, 80, 82, 96, 107, 142, 244, 255]. Вельми дорожив Д. Яворницький відгуками на його праці І. Рєпіна [16, с. 216]. Цікавою є оцінка Д. Яворницьким рецензії, що її надав на його книгу «Вольности запорожских козаков» В. Міхневич. Цю рецензію Д. Яворницький вважав дуже доброю. Більше того, вчений відзначив, що В. Міхневич краще за всіх «встановив точку зору» на всі його праці й сприяв піднесенню його духу [16, с. 315].

Перші сумніви у власні здібності до наукової праці Д. Яворницький висловив після негативної критики його першої великої монографії «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888), за яку В. Антонович його «бранил», О. Лазаревський «костил», Д. Багалій «ругал». У листі до Д. Багалія (жовтень 1888 р.), дякуючи за справедливу критику його творів, Д. Яворницький висловив сумнів у доцільності своїх подальших занять наукою. Більше того, Д. Яворницький відзначив, що і раніше він сумнівався в своїх здібностях науковця, а тепер, після критики фахівців, впевнився в цьому і готовий скласти з себе звання вченого [16, с. 300]. Проте натура дослідника, захопленість темою козацтва, природна цілеспрямованість, завзятість, а також підтримка друзів – усе це не дозволило вченому залишити поле науки. Але ж періоди депресій, розчарування, сумнівів у правильності обраного шляху, невпевненість у власних здібностях будуть супроводжувати Д. Яворницького протягом десятиліть. З цього приводу він звертався за порадою до найбільш

близьких друзів [16, с. 118]. У жовтні 1889 р. у листі до Г. Маркевича Д. Яворницький писав, що, мабуть, він дійсно не здатен бути ані вченим, ані літератором і впевнився, що взявся не за свою справу, що «до професорської діяльності відчуває себе не здатним і фізично і розумово» [16, с. 118]. В момент відчаю вчений готовий був усе кинути і поїхати як можна далі, навіть до Сибіру. Восени 1889 р. він підводив підсумки своєї наукової діяльності, планував поїхати до кого-небудь з друзів на хутір, закінчити 1-й том «Історії запорозьких козаків», надрукувати його, потім написати і видати 2-й і 3-й томи й на цьому завершити свою наукову ниву [16, с. 118]. Цього часу (1889 р.) він зазнав критики навіть з боку близьких друзів, зокрема Я. Новицького [16, с. 117]. Восени 1889 р. навіть відмовився від читання публічних лекцій у Катеринославі, тому що на нього дуже вплинула «лайка» О. Єгорова за неточний опис у статті скіфської вази [16, с. 120].

У листі (14.11.1890 р.) до Г. Маркевича Д. Яворницький надав досить чітку і сувору оцінку своїм науковим здібностям; назвав цю оцінку «сповіддю». Д. Яворницький вважав себе недостатньо освіченим і недостатньо здібним для заняття професорської кафедри, тому що не мав, за його словами, ні потужного критичного розуму, ні широких узагальнюючих висновків, що суттєво необхідні для науковця. Вчений відмовлявся від критичної оцінки творів інших авторів. Зокрема, на прохання К. Білиловського захистити від критики твори М. Старицького Д. Яворницький відповів, що «який з мене критик? Я, братику, і свого не відбороню від лихих ворогів, а то ще б чуже боронить?» [16, с. 36].

Зате Д. Яворницький вважав себе гарним лектором і оповідачем і саме цим шляхом, відзначив учений, йому й треба було йти [16, с. 121]. Він жалкував, що зробив фатальну помилку і пішов не по тому шляху, по якому мав піти. Дійсно, Д. Яворницький був чудовим лектором і оповідачем. Усі його учні харківських, петербурзьких, московських і катеринославських гімназій, училищ, студенти Московського і Катеринославського університетів, тисячі слухачів його публічних лекцій у багатьох містах і містечках України та Росії, відвідувачі Катеринославського обласного музею ім. О. Поля (з 1926 р. – Дніпропетровського історико-археологічного музею) – всі вони із захватом слухали його лекції та екскурсії. У 1892 р., підготувавши 1-й том «Історії запорозьких козаків» до видання, Д. Яворницький звернувся за відгуком до Д. Багалія, який поставив суворі вимоги і заздалегідь оголосив цей твір «нижче наукової цінності». Д. Яворницький, як свідчить його лист, досить різко відповів Д. Багалію, заявивши, що йому не потрібні настанови, що він пише так, як вміє і як може, а свою неспроможність як вченого давно знає, особливо в цьому впевнився за останні два роки [16, с. 301]. Однак, не дивлячись на

запевнення, що після 1-го тому ніхто більше не побачить жодного його рядка, Д. Яворницький продовжив реалізовувати свій план стосовно видання «Історії», про який він повідомляв Г. Маркевичу восени 1889 р. Більше того, вчений мав намір написати 4-й том «Історії», взятися за розбір творів П. Куліша та А. Скальковського про козаччину, а також підготувати статтю «Запорожці в поезії Т. Шевченка», яка вже давно була у нього на умі [16, с. 134].

З кожним роком самокритика Д. Яворницького посилюється. 1894 р. він скаржився другу-побратиму Я. Новицькому на старість, на те, що втратив усяку віру в себе, не бачить в себе ніякого талану, а пише «од звички» та «од усвідомлення того, що треба ж довести діло до кінця», та тоді вже і «з дзвіниці геть» [16, с. 182].

Переломним моментом у самокритиці й взагалі у творчості Д. Яворницького виявився 1898 р., коли після негативної критики (зокрема О. Лазаревського) 3-го тому «Історії» (СПб, 1897) він впевнився, що голова у нього «не історична», що він пішов зовсім не по тому шляху й що то був «тільки один пал» його душі й серця, а не було розуму, не було широкого погляду на історичні явища [16, с. 37]. З цього року в його творчості домінує літературна праця.

Окрім офіційної, друкованої критики творів Д. Яворницького була ще, так би мовити, «кулуарна» критика. В листі до близького друга Г. Маркевича йдеться про «злобні насмішки недругів» [16, с. 118].

Після публікації трьох томів «Історії» Д. Яворницький, за його словами, «тепер вже все виудив із московських архівів, що тільки належало до запорожців» [16, с. 31]. Виконавши програму щодо видання «Історії», морально пригнічений негативною критикою, невдачею з організацією магістерського захисту (дисертація не була прийнята до захисту в зв'язку з неблагонадійністю дисертанта), Д. Яворницький все більше впевнявся, що «взявся не за своє діло, себто бути професором університету» (тоді, 1897 р., він працював приват-доцентом Московського університету) [16, с. 31]. Він уже не хотів йти в аудиторію і дивитися на себе як на «убожество» [16, с. 37]. У відчаю він скаржився К. Білиловському (1898 р.), що «нема безталанніше від мене чоловіка із тих, що коли-небудь брались за перо» й що «краще мені було б сидіти де-небудь на пасиці за діда, чим брати на себе званіє «ученого», або «літерата» [16, с. 37]. Вчений мріяв усамітнитися де-небудь «у куточку» в Україні і працювати над поетичними творами про запорожців, спілкуватися тільки з простими людьми і бути в єднанні лише з однією природою [16, с. 31]. Починаючи з 1898 р., Д. Яворницький зосереджується на літературній творчості, працює над повістю «Наша доля – Божа воля», пізніше романом «За чужий гріх» та ін. Також болісно він сприймав критику його художніх

творів; вважав, що в нього немає «а ні хисту, а ні кебети, [...] а ні крихти талану літерата» [16, с. 55].

Д. Яворницький був досить суворим і не завжди об'єктивним у самооцінці своїх здібностей, творчого доробку, визначення свого місця і ролі в соціальному контексті, в якому перебував у той чи інший період життя. На цю самооцінку значний вплив мав душевний і фізичний стан ученого, його настрій. А оскільки ця самооцінка міститься в листах Д. Яворницького, то вона залежить від ставлення вченого до конкретного адресата, від характеру їхніх стосунків. Досить принизливу самооцінку спостерігаємо в листі до Є. Чикаленка (21.04.1910 р.), в якому Д. Яворницький характеризує себе, на той час директора музею ім. О. Поля, знану і шановану особу, як «дуже маненьку, нікчеменну людину», що посідає «маненьку посаду»; і сам собі не може дати ніякого ладу, й тому не може допомогти Боровику, за якого прохав Є. Чикаленко [16, с. 259]. Треба врахувати, що того часу в Яворницького загострилася хвороба очей (він осліп на одне око і погано бачив другим), він був перевтомлений і, за його висловом, йому було байдуже до всього, «чи то до життя, чи то до смерті» [16, с. 259]. В листах докатеринославського періоду вчений атестує себе як «нікчемного ученого» [16, с. 38], в якого немає талану історика [16, с. 81], людину з «маненьким горизонтом», якій краще сидіти в своєму кутку [16, с. 38].

Ставлення Д. Яворницького до критики його творів з боку опонентів зазнало певної еволюції. Вчений вважав себе досить толерантним до критики його творів [16, с. 33]. Д. Яворницький підкреслював, що ставиться до всіх своїх критиків з повною повагою. Він вважав, зокрема, що Д. Багалій дав «чистосердечний і справедливий відгук» на його «Запорожжя» [16, с. 300]. Далі, з посиленням негативної критики на його історичні праці, вчений досить болісно її сприймав, вважав занадто суворою, безперечною і огульною лайкою, яка і гнітить і старить людину [16, с. 243]. Критику О. Лазаревського на 3-й том своєї «Історії» вважав глумом і посміхом [16, с. 37]. Така критика, за визначенням Д. Яворницького, відбирала у нього всі сили, всю енергію, весь дух [16, с. 37]. За свідченням Д. Яворницького, 1895 р. у Санкт-Петербурзі досить неприязно зустріли 2-й том «Історії». На думку вченого, це сталося, можливо, від його «спішності», а можливо, і від того, що у нас «люблять таки познущатись» над людиною [16, с. 110]. За словами Д. Яворницького, саме негативне ставлення критиків до нього все більше й більше впевняло його в повній нездатності до наукових та літературних занять [16, с. 120].

Як бачимо, свої здібності у галузі літератури Д. Яворницький оцінював також досить критично [16, с. 44], вважав, що й в белетристиці

у нього мало хисту й що, якби він почав займатися літературною творчістю замолоду, то «навик би» [16, с. 142]. Щодо оцінки мовних здібностей, то Д. Яворницький не вважав себе за доброго знавця української мови [16, с. 19, 33, 58]. Взірцевою для нього була мова полтавчан. Сам він, за його словами, розмовляв «по-слобідському (себто по-харківському)», а «Харкову до Полтави усе рівно, що Кокану до Парижа» [16, с. 19]. Зразком українського правопису для нього були твори Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та ін. [16, с. 36, 38]. Відомою є характеристика української мови Д. Яворницького ще за часів студентства, яку надав український громадський діяч Є. Чикаленко. «Тоді це був кацапик, – згадував Є. Чикаленко, – що не вмів і слова по-українському до пуття сказати, […] а потім, як відомо, написав і історію Запоріжжя і врешті став таким типовим етнографічним українцем, яких між нами майже нема» [41, с. 26]. Української мови він «набиравсь коло могил» (курганів) на Катеринославщині та Херсонщині [16, с. 80]. Мова творів Д. Яворницького, в першу чергу літературних, а також листування відзначається образністю, насичена метафорами, алегоріями, є досить колоритною. Не випадково один з найбільш глибоких дослідників художньої спадщини вченого П. Єфремов назвав Д. Яворницького письменником-колористом [17].

У листах Д. Яворницький надав оцінку своїй музейній діяльності. Музей по праву вважається дитиною вченого. В музеї чудово реалізувалися унікальні здібності Д. Яворницького як шукача, збирача, зберігача, дослідника і популяризатора історичних пам'яток. Понад 30 років свого життя віддав науковець музеєві, який він перетворив в унікальну скарбницю українських, передусім, козацьких, старожитностей. Музей став для вченого сенсом життя. «Музей завдав мені в моєму житті і великої втіхи, і великого горя», – читаємо в листі до І. Рєпіна [16, с. 204]. Час формування музейного зібрання Д. Яворницький вважав щасливим і радісним періодом в житті, коли він «носився як на крилах» по містах і селах, видобуваючи різними способами все, що було цінного для науки і мистецтва, заповнюючи цим музей, який згодом став культурним вогнищем краю. Д. Яворницькому, який визнаний одним з видатних музейних діячів України, належить образне визначення самої дефініції «музей». У листі до такого самого, як і він, подвижника музейної справи, фундатора Херсонського історико-археологічного музею В. Гошкевича Д. Яворницький писав: «Музей це минуле, це історія, це душа, це серце наших предків, а для нас – просторий храм, куди ми повинні входити з благоговінням, а виходити з глибокою повагою і палкою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди і чому повинні наслідувати і повчатись всі ми і майбутні за нами покоління, поки стоїть земля і світить сонце» [16, с. 47].

Д. Яворницький був великим патріотом України. Вся його творчість була присвячена дослідженню історії України, а саме її найгероїчнішій сторінці – історії запорозького козацтва. Вчений не тільки дослідив, але розшукав і зберіг для нащадків історичні пам'ятки, створив унікальний музей. Окрім того, вчений лекторського типу, історик-митець, Д. Яворницький був яскравим і активним популяризатором історичних знань про Україну. В листах до багатьох кореспондентів, передусім до друзів, учений неодноразово висловлював свою щиру всепоглинаючу любов до України, вважав, що людина усе може подолати, кохаючи свою батьківщину [16, с. 178].

Учений не міг зрозуміти, чому його за щиру палку любов до Запорожжя, до козаків вважають сепаратистом. «Невже ж я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом, – писав він Г. Маркевичу, – люблю клаптик землі! Люблю тому, що не знаходжу більше ніде другої утіхи, люблю тому, що там є широкий простір для моєї широкої натури, люблю тому, що в чистих річкових водах своєї України бачу сумний образ своєї особи. Знали б люди, як важко мені жити на світі! Одна утіха – кинутися у степ, зануритися у дні давно минулого часу. [...] Так невже ж це сепаратизм?» [16, с. 113].

У листах до друзів і колег Д. Яворницький неодноразово висловлював своє ставлення до такої категорії, як праця. В листах до Д. Багалія, І. Рєпіна, Є. Чикаленка та інших учений бажав: «Працюйте, поки володієте рукою, поки в Вас жива душа і б'ється щире українське серце!», радив не випускати з рук пера до останніх днів життя [16, с. 66, 212, 214, 260, 304].

Сам він відзначався неабиякою працьовитістю і вважав, що «краще що-небудь та робити, аніж валятись і нічого не робити» [16, с. 142]. Як вже відзначалося, праця була однією з головних складових його життєвого кредо. Саме працею лікувався Д. Яворницький від депресій. Опинившись у Санкт-Петербурзі, відірваний від батьківщини, від рідних та друзів, від звичного життєвого побуту, вчений знайшов задоволення саме в праці, в наукових дослідженнях. За його власним визначенням, у Санкт-Петербурзі (1885–1892) він працював стільки, як ще ніколи в житті [16, с. 178]. Його творчий доробок за цей період – яскраве цьому підтвердження. Д. Яворницькому були притаманні працьовитість, захопленість і ретельність у роботі. Він наполегливо займався в архівах, без перерви, не їв, не пив, замерзав у неопалюваних архівних приміщеннях, страждав від хвороб, але його ніякими силами не можна було витягнути з архіву, аж поки він «добре не уп'ється архівним пилом» [16, с. 28].

Листи свідчать, що Дмитро Іванович був складною людиною, для якої були характерні крайності, різка зміна настрою, бурхлива активність змінювалася тривалою депресією. Творча праця, настрій

ученого вельми залежали від стану його здоров'я. Д. Яворницький відзначав, що відданість науці завжди сплачується тілесними і душевними хворобами [16, с. 160]. Тема хвороб – одна з основних у листуванні вченого [16, с. 39, 98, 254, 256]. Хворобливий з дитинства, Д. Яворницький усе життя вельми страждав від холоду, простуд, від багатьох хронічних хвороб (бешихове запалення обличчя, катар шлунка, ревматизм, лихоманка, головний біль, запалення мозку, нервовий розлад) і численних травм (6 разів ламав ліву руку, тонув у Дніпрі, був завалений землею в кургані, збитий конкою), здобутих під час наукових експедицій [16, с. 22, 118, 123, 166, 193]. Особливо він страждав від хвороби очей (катаракти), яку успадкував від матері – Ганни Матвіївни, яка під кінець життя осліпла. На цю саму хворобу страждала й єдина рідна сестра вченого – Горпина. Хвороба очей почала турбувати вченого ще в студентські роки, а згодом уже не давала йому можливості працювати. В результаті він переніс дві операції на очах.

У листах Д. Яворницький постає людиною вельми працьовитою, ретельною, захопленою, натхненною. З дитинства він був романтичний, сентиментальний, музично обдарований, мав абсолютний слух і чудовий голос, витончено відчував природу. Його відрізняла скромність, невимогливість у побуті.

З листів стає зрозумілим, що Д. Яворницький був вельми емоційною, вразливою, нервовою, невпевненою у собі людиною, потребував постійної підтримки, поради, присутності поряд друга, порадника, який би доводив йому, що і як треба робити [16, с. 58, 59]. Д. Яворницький зізнавався редакторові часопису «Киевская старина» В. Науменкові в тому, що сам собі не вірить і через те охоче слухає розумної ради людей, аби та рада була від щирого серця [16, с. 144].

Протягом життя відкритий, вельми комунікабельний, доброзичливий Д. Яворницький мав велику кількість приятелів і знайомих й немало друзів різних соціальних верств і професій. З одними він дружив досить тривалий час, з іншими – в той чи інший період свого життя. Іноді обставини життя послаблювали дружні стосунки. Найбільш міцна дружба зв'язувала Д. Яворницького з Г. П. Алексєєвим, К. Білиловським, Г. Вашкевичем, В. Гіляровським, М. Комстадіусом, М. Кропивницьким, Г. Маркевичем, Д. Мордовцевим, Я. Новицьким, П. П. Пелехіним, І. Рєпіним, П. Саладиловим, В. Сипягіним, М. Урусовим. У студентські роки його близькими друзями були М. Липенський, М. Халанський, Я. Щоголєв. У стосунках з друзями історик особливо цінував щирість і доброту, не соромився виявляти ніжні почуття. Особливо близькими йому ставали ті, хто, як і він, захоплювалися запорозьким козацтвом. Не випадково своїх близьких друзів (К. Білиловського, Г. Маркевича, М. Кропивницького, Д. Мордовце-

ва, Я. Новицького та ін.) Д. Яворницький називав «щирими козаками», бачив у них «козацьку душу» [16, с. 19, 154, 170]. Сам Дмитро Іванович у листах до друзів підписувався досить виразними псевдонімами: «Бідолашний козак Байда», «Кошовий Дмитро Байда-Яворницький», «Кошовий Держи-хвіст-пістолем» [16, с. 129, 131].

У харківський період своєї творчості вчений на довгі роки заприятелював з дослідником і педагогом з Олександрівська Я. Новицьким. Це була щира міцна дружба побратимів і однодумців. Для Яворницького Яків Павлович був «безцінним єдиним другом», «братиком рідним», «голубоньком сивим», «коханим соколоньком» [16, с. 148, 166, 169, 171]. Їх дружба тривала до смерті Я. Новицького (1925 р.). У Санкт-Петербурзі, куди Д. Яворницький переїхав влітку 1885 р. з Харкова, він заприятелював з активними діячами української громади: поетом-однолітком К. Білиловським і старшим за віком письменником Д. Мордовцевим. Останній став для Д. Яворницького «любим та щирим дідусем», «голубчиком сивим, лебедиком білим», якого він щиро кохав і поважав [16, с. 128, 131]. Зі свого боку вчений відчував батьківські почуття до талановитої молоді, всіляко підтримував талановитих юнаків та дівчат. Серед тих, кого Д. Яворницький вважав своїми названими синами, були сільський вчитель-етнограф М. Сергіїв та секретар ученого М. Костюк [16, с. 237].

Знаковим для Д. Яворницького стало знайомство з видатним російським живописцем І. Рєпіним, що відбулося під час панахиди по Т. Шевченкові 1886 р. у Казанському соборі в Санкт-Петербурзі. Це знайомство перетворилося на міцну братерську і творчу дружбу, що тривала до смерті І. Рєпіна. Д. Яворницький завжди пишався дружбою з І. Рєпіним ще й тому, що вони були земляками (обоє родом з Харківщини) [16, с. 198, 200].

Себе Д. Яворницький у дружбі вважав безкорисливим, щирим, безмірно відкритим, відданим другом, який готовий піти за другом світ за очі, «серце у себе вирвати» та віддати другові [16, с. 223], не соромився признатися в дружніх почуттях, навіть плакати [16, с. 31, 40, 112, 121]. Другові вчений готовий був відкрити всі таємниці своєї душі, поділитися найпотаємнішим, інтимним.

Коли поряд не було друга, порадника, на допомогу приходило листування. Від оптимістичних, підбадьорюючих листів друзів Д. Яворницький оживав, запалювався, зміцнювався вірою у свої здібності й сили [16, с. 30]. Зі свого боку, коли його друзі опинялися в скрутному моральному чи матеріальному становищі, вчений завжди намагався допомогти, підбадьорював їх, вселяв оптимізм. «Головне, – радив він К. Білиловському, – не журись: ще не вмерла козацька сила!» [16, с. 41].

З листування Д. Яворницький постає любячим сином, братом, дядьком, чоловіком. Учений постійно допомагав батькам, сестрі, племінницям, родичам з боку батьків, хоча сам перебував у досить скрутному матеріальному становищі. В Харкові він був позбавлений стипендії, в Санкт-Петербурзі йому двічі заборонялося займатися викладацькою діяльністю, в Москві він був приват-доцентом в університеті, але ця посада не передбачала утримання. Вченому доводилося давати приватні уроки, здійснювати археологічні розкопки в поміщицьких маєтках, поповнюючи приватні колекції. Й тільки коли Д. Яворницький остаточно осів у Катеринославі й очолив музей ім. О. Поля, його матеріальне становище покращилося й стабілізувалося.

Про доброзичливість Д. Яворницького, його щиру готовність допомогти, підтримати тих, хто в цьому мав потребу, було добре відомо широкому загалу. До нього, особливо в катеринославський період життя, за моральною та матеріальною підтримкою зверталися численні прохачі й навіть не тільки ті, які особисто його знали, але багато й зовсім незнайомих йому людей, що прочули від інших про доброту і сердечність «запорозького батька». Іноді прохання досягали таких масштабів, що вчений змушений був навіть ховатися від прохачів. Повертаючись 1910 р. з археологічних розкопів додому, Д. Яворницький попереджав зберігача музею Т. Романченка, щоб останній нікому не говорив про його повернення, бо йому життя немає вдома від «усяких попросяк» [16, с. 224]. Допомагаючи іншим і сам звертаючись за допомогою, Д. Яворницький дотримувався постулату: «Хто стукає – тому відчиняють, і хто просить – тому дають» [16, с. 53].

Д. Яворницький відзначався енергійністю, ініціативністю, брав активну участь у різних громадських заходах. Ще на початку своєї наукової кар'єри, 1884 р. в Харкові молодий учений виступив з ініціативою видання літературного збірника українською мовою [16, с. 157, 158]. За часів дії Емського указу 1876 р. про заборону українського друкованого слова це був досить сміливий крок. Зрозуміло, що цей проект не здобув реалізації, а його ініціатор потрапив до категорії «неблагонадійних». Д. Яворницький підтримував ініціативу щодо послаблення тиску на українську мову [16, с. 140], вельми сприяв розповсюдженню першого українського історичного часопису «Киевская старина». «Які подвиги я робив для нашої любої «Старины»! – писав він у 1885 р. першому редакторові цього часопису Ф. Лебединцеву [16, с. 106].

У людях Д. Яворницький цінував розум, щирість, талант, чесність, доброту, професійність, працьовитість, творчий запал, вірність у товаришуванні, сердечність, високу духовність,

музикальність. Поціновуючи в людях талант, поетичність душі, вчений усе-таки віддавав перевагу душевній щирості, доброті, сердечності. Це яскраво демонструє його ставлення до поета-лірика Я. Щоголєва, якого Д. Яворницький цінував за великий талант, але душу його вважав темною, а серце лячним [16, с. 23].

Особливо цінував патріотизм, відданість українській справі. Вельми імпонував йому той, хто був «в українській справі правдивий українець» [16, с. 88, 89], готовий покласти всі сили на українську справу, як-от, наприклад, О. Сластьон, який, за словами Д. Яворницького, «щиро і беззавітно любить свою Україну, любить своє минуле і кохається в ньому як молодий парубок у своїй красуні-дівчині» [В. 4, с. 25]. Засуджував Д. Яворницький егоїстів, гоноровитих, байдужих, хмурних людей.

Сам Д. Яворницький вважав себе доброю, не мстивою людиною. За його словами, лестити він не вмів, а цінувати, поважати й прихилятися вмів й навіть не знав цьому межі. Вчений говорив, що в його душі немає ніякої помсти і наскільки б вороже людина до нього не ставилася, він їй зла не може заподіяти [В. 4, с. 33].

Проте листування свідчить, що Дмитро Іванович певною мірою суперечить собі. Так, у листі (26.11.1885 р.) до московського приятеля О. Подшивалова Д. Яворницький писав: «Кого зненавиджу, усією душею буду ненавидіти; кого покохаю – всією своєю козацькою душею буду кохати» [16, с. 193]. Це підтверджує тезу про те, що Д. Яворницький був людиною крайнощів. Оцінку іншим Д. Яворницький давав іноді досить категоричну, не завжди об’єктивну, навіть образливу (наприклад, це стосується відомого російського археолога і архівіста Д. Самоквасова, археолога А. Скляренка, князя Шаховського, поета Я. Щоголєва [16, с. 24, 74, 150]. Ще на початку діяльності в Катеринославі у Д. Яворницького не склалися стосунки з місцевим науковим товариством. Тут не будемо торкатися змісту цих стосунків, які всебічно проаналізував В. Савчук [35]. Наведемо лише «колоритну» характеристику, що її надав Дмитро Іванович цьому товариству в листі (1910 р.) до І. Рєпіна. За висловом Д. Яворницького, Наукове товариство в Катеринославі – це «розбійницька банда», «хами», «мерзотник на мерзотнику й мерзотником поганяє» [16, с. 200]. Спостерігається також різка зміна в характеристиці однієї й тієї ж людини. Зокрема це стосується характеристики секретаря Катеринославського губарху І. Чернявського. В листі до академіка Д. Багалія (14.05.1923 р.) Д. Яворницький досить позитивно характеризує І. Чернявського як «людину розумну, працьовиту і в нашій архівній справі незамінну», що працює «прямо таки за десятеро чоловік». Але вже через рік (22.06.1924 р.) у листі до того самого Д. Багалія Дмитро Іванович уже скаржився на І. Чернявсько-

го, який «в канцелярських справах дуже млява людина: тутечки з ним одна морока», і прохав Багалія усунути Чернявського від секретарства [16, с. 302]. Вчений вважав себе скромною людиною і підкреслював, що ніде не любить себе виставляти [16, с. 25].

У листуванні спостерігаємо характеристику з боку Д. Яворницького його власної наукової кар'єри, творчих успіхів і невдач. Першим своїм значним успіхом у науці Д. Яворницький вважав участь у VI Археологічному з'їзді (Одеса, серпень 1884 р.), на якому він успішно виступив з двома рефератами, а репрезентована ним колекція була визнана однією з кращих. За його словами, реферати «склали йому гучне ім'я». Сам же початківець вважав, що він «далеко нижче цих похвал» і «подає лише слабкі натяки» [16, с. 150].

Наступний творчий успіх, якому Д. Яворницький приділив увагу в листах, був пов'язаний з його участю в конкурсі на посаду викладача в Миколаївському інституті шляхетних дівиць (Санкт-Петербург). У конкурсі брали участь вісім претендентів, над якими Д. Яворницький отримав перемогу. Всі присутні, в тому числі міністр народної освіти І. Делянов, були в захопленні від двох пробних лекцій Д. Яворницького, якими він, за його висловом, здійснив величезний фурор. «Про мене заговорили майже в усьому педагогічному світі Петербурга», – ділився вчений з другом Г. Маркевичем [16, с. 100, 116].

Високої оцінки Д. Яворницький надав своїй участі (у статусі керівника) в Дніпробудівській комплексній науковій експедиції, відзначив, у першу чергу, залучення ним до цієї експедиції найкращих українських археологів і здобуття цінного наукового матеріалу [16, с. 211].

Будучи віруючою людиною, в трагічні моменти життя Д. Яворницький звертався до Бога. Він був упевнений, що людські долі в руці Божій [16, с. 116]. Коли його обікрали в Санкт-Петербурзі й він залишився в тому, в чому був на лекціях, він упав перед Божим образом і смиренно сказав: «Бог дав, Бог і взяв» [16, с. 169]. Своє вигнання з музею в 1933 р. учений розглядав як певною мірою Божу кару за його гордість. Він гордився, що зібрав і залишить після себе великі скарби (музейне зібрання) наступному поколінню. И за цю свою гордість, вважав Д. Яворницький, він був жорстоко покараний – вигнаний з музею [16, с. 66].

У листах Д. Яворницького подибуємо оцінку, що надав учений власним творам. Так, у листі 1927 р. до І. Рєпіна Д. Яворницький писав, що в 1-му томі свого головного історичного твору – «Історії запорозьких козаків» він, як ніхто інший з українських істориків, репрезентував у всіх подробицях приватне й військове життя запорожців [16, с. 205]. Співзвучна характеристика спостерігається й в оцінці книги «Две поездки в Запорожскую Сечь монаха Полтавского

монастыря Яценка-Зеленского в 1750-1751 гг.» (Катеринослав, 1915). Д. Яворницький підкреслив, що в цій книзі подані такі картини з життя запорожців, яких більше не можна знайти [16, с. 204]. Головним своїм науковим здобутком Д. Яворницький вважав «Словник української мови», над упорядкуванням якого він працював все своє творче життя [16, с. 207].

Досить критично поставився вчений до відомого альбому «Из украинской старины» (СПб., 1900), який містить твори художників М. Самокиша та С. Васильківського і пояснювальний текст Д. Яворницького. За словами Дмитра Івановича, від участі в цьому альбомі він відмовлявся протягом трьох років і погодився лише на прохання відомого видавця А. Маркса. Свою незгоду брати участь у даному проекті вчений пояснював тим, що всі малюнки С. Васильківського – «чисто брехня» [16, с. 50].

Свій життєвий шлях Д. Яворницький вважав «гайдамацьким» [16, с. 254]. За своє життя вчений сім разів змінював місце проживання (Харків, Санкт-Петербург, Ташкент, Самарканд, Варшава, Москва, Катеринослав) і досить багато подорожував. Протягом 50 років (починаючи з 1882 р.) майже кожного літа вчений виїжджав в археологічно-етнографічні експедиції на Катеринославщину, Херсонщину, Полтавщину. В степу, біля курганів, він набирався «Тарасового духу» [16, с. 41]. Окрім того, тривалий час і неодноразово гостював у друзів у Царському Селі, Котовці, Фалівці, Будаківці, Херсоні, Полтаві, Миргороді, Владимирі (на Клязьмі), Жуклі та ін., здійснив подорож на Соловецькі острови та Близький Схід. З публічними лекціями вчений проїхав майже всю Україну.

Вихід з депресії, «ліки» від життєвих і творчих невдач Д. Яворницький шукав у тому числі й у мандруванні. Взагалі він був напрочуд легкий на підйом, вельми мобільний, динамічний. Дуже жалкував, особливо на початку своєї наукової кар'єри, що в нього немає коштів, щоб «вдаритись у далеку мандрівку» і «розважити свою тугу» [16, с. 44].

Свою наукову кар'єру Д. Яворницький вважав невдалою. Захист магістерської дисертації, що відбувся у квітні 1901 р. у Казанському університеті й пройшов через силу, не приніс ученому задоволення. Службового просування не здійснилося. Він, як і раніше, залишався приват-доцентом Московського університету без утримання. Вчений скаржився (1901 р.), що доля для нього була не мати, а мачуха; що він надрукував 26 томів, мав учений ступінь магістра російської історії, але все ніяк не мав службового успіху [16, с. 198].

Своє обрання у 1918 р. професором Катеринославського університету вважав для себе подією, що «трохи запізнилася», коли йому було вже 63 роки, він був хворий і зовсім не бачив на одне око.

«Дали белке орешки, да только тогда, когда у неё зубки выпали», – ділився він з К. Білиловським [16, с. 45]. Однак, не дивлячись ні на що, вчений відчував відповідальність перед суспільством й викладав в університеті, очолював науково-дослідну кафедру українознавства, брав більше не очима, а пам'яттю. Д. Яворницький вважав, що він повинен викладати, бо «люду ученого на нашій Україні дуже мало, та й ті, що єсть, більш лаютця та гризутця, а не читають лекцій» [16, с. 45].

Своє обрання членом-кореспондентом ВУАН (1924 р.) Д. Яворницький вважав закономірним, але особливої радості не відчував, тому що незадовго до цього був пограбований музей і це стало для вченого невиліковною раною, від якої душа його позбавилась будь-яких радощів [16, с. 202]. Останній період свого життя Д. Яворницький оцінював «на три з мінусом». Особливо важким був час після вигнання з музею (1933 р.), коли протягом кількох місяців він не отримував академічної пенсії. В листі до Н. Полянської-Василенко вчений скаржився, що п'ятдесят три роки прослужив рідному краю, а шматка хліба не вислужив [16, с. 197].

Незважаючи на сувору самокритику й критику з боку опонентів, творчий доробок ученого вражаючий. Д. Яворницький постає захопленим, натхненним дослідником і популяризатором української історії, неперевершеним знавцем козаччини і шукачем пам'яток старовини, подвижником у науці, вченим з широким дослідницьким діапазоном, істориком-митцем, високим патріотом України, активним діячем національного руху, щирим українцем. Все своє життя Д. Яворницький присвятив науці, не випускав пера до останньої хвилини життя, не полишав думки про працю на користь Україні. В одному з останніх своїх віршів учений писав:

Хотілося жити
На благо Вкраїни
І кинути зерна
На рідную ниву.
То, може, крапну я
Хоч ще крапелину
На рідноє поле
Своєї Вкраїни.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя, 1997.

2. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. істор. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.

3. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Харків, 2009.

4. *Авчинников А. Г.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий (к 30-летию литературно-учёной деятельности) / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1914.

5. Академік Д. І. Яворницький і перша вища гірнича школа України. Документи і матеріали / за заг. ред. проф. Г. К. Швидько. – Д., 2004.

6. Академік Д. І. Яворницький: Український історик Наддніпрянщини в контексті епохи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 3–79.

7. *Білий В.* Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання / В. Білий // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Д., 1929. – С. 249.

8. *Ващенко В. В.* «Мутація імені»: деякі аспекти життя Д. І. Яворницького з перспектив психобіографічної та соціологічної парадигм / В. В. Ващенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 32–44.

9. Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Д., 1991.

10. *Гапусенко І. М.* Дмитро Іванович Яворницький / І. М. Гапусенко. – К., 1969.

11. Дмитро Яворницький. Твори : у 20 т. / Д. Яворницький. – К.; Запоріжжя, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 8.

12. До 150-ліття з дня народження академіка Д. І. Яворницького. Постать Д. І. Яворницького на тлі історичної епохи // Грані. – 2005. – № 5. – С. 3–88.

13. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Д., 1997.

14. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 1999.

15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.

16. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.

17. *Єфремов П.* Письменник-кольорист (До українського літературного руху на Катеринославщині) / П. Єфремов // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. XIII–XIV. – С. 213–230.

18. *Журба О. І.* Д. І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава / О. І. Журба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 147–154.

19. *Журба О. І.* Історіографічна доля Д. І. Яворницького / О. І. Журба // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень. – Д., 2008. – С. 222.

20. З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995.

21. *Козар П. Д.* І. Яворницький. До 70-ї річниці народження / П. Козар // Зоря. – 1925. – № 11.

22. *Колесник І. І.* Регіональна історія та регіональна історіографія / І. І. Колесник // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Д., 1995. – С. 177–180.

23. *Колпакова О. О.* Історик у вирі історії: Дмитро Іванович Яворницький в революційну і постреволюційну добу / О. Колпакова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Свтленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 43–53.

24. *Колпакова О. О.* Образи Дмитра Івановича Яворницького в історіографії / О. О. Колпакова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень. – Д., 2008. – С. 93, 101.

25. *Костюк М.* Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька / М. Костюк. – Д., 2008.

26. *Матвієвський П.* 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею / П. Матвієвський // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Д., 1929. – С. 5–43.

27. Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. (Зб. тез доповідей та повідомлень Міжнар. наук. конф., присвяч. 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Д., 1999.

28. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3.

29. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5.

30. Основні праці про життя та діяльність Д. Яворницького // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.] – Д., 2005. – С. 481–489.

31. Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матер. наук. читань Д. І. Яворницькогого : [зб. статей]. – Запоріжжя, 1993.

32. *Пушкарёва Н. Л.* История частной жизни в России глазами российских и зарубежных историков / Н. Л. Пушкарёва // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 213.

33. Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Д., 1995.

34. *Руснак І. Є.* Літературна творчість Д. І. Яворницького і розвиток української прози початку XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. Є. Руснак. – К., 1995.

35. *Савчук В. С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 5–20.

36. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 21–34.

37. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і українська національна ідентичність / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5–19.

38. Скарбниця ріднокраю. Зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства. – Д., 1993.

39. *Смолій В. А.* Літопис укаїнського козацтва / В. А. Смолій // Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20.

40. *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А. Ю. Кримського (листування з академіком Г. Ю. Крачковським) / І. Смілянська // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 37.

41. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. Чабан. – Вид. 2-е, доп. – К., 2006.

42. *Шаповал І.* В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.

43. *Шаповал І.* Козацький батько. Образ Д. І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури та науки / І. Шаповал. – Кривий Ріг, 1989.

44. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

45. Шубравська М. М. Харківський період життя Д. І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Харків, 1993 – С. 5–26.

46. *Шубравська М. М.* Рання наукова діяльність Д. І. Яворницького та перша історико-народознавча монографія про Запорожжя / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – К., 1995. – С. 5–26.

47. *Яременко І. І.* Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. І. Яременко. – Д., 1994.

Надійшла до редколегії 27.10.2010

УДК 94 (477) Яворницький «1870-ті–1917»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В НАДДНІПРЯНЩИНІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького з українськими культурними та суспільними діячами Наддніпрянщини від 70-х років XIX ст. до 1917 р., показані їхнє місце і роль у житті й творчості видатного вченого та на ширшому тлі поступу української інтелектуальної комунікації.

Ключові слова: українські інтелектуальні зв'язки, Д. І. Яворницький, Наддніпрянщина, дореволюційний період, українські народолюбці-культурники, наукові, культурно-просвітницькі та освітні інституції.

© С. І. Світленко, 2010

38. Скарбниця ріднокраю. Зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства. – Д., 1993.

39. *Смолій В. А.* Літопис укаїнського козацтва / В. А. Смолій // Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20.

40. *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А. Ю. Кримського (листування з академіком Г. Ю. Крачковським) / І. Смілянська // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 37.

41. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. Чабан. – Вид. 2-е, доп. – К., 2006.

42. *Шаповал І.* В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.

43. *Шаповал І.* Козацький батько. Образ Д. І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури та науки / І. Шаповал. – Кривий Ріг, 1989.

44. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

45. Шубравська М. М. Харківський період життя Д. І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Харків, 1993 – С. 5–26.

46. *Шубравська М. М.* Рання наукова діяльність Д. І. Яворницького та перша історико-народознавча монографія про Запорожжя / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – К., 1995. – С. 5–26.

47. *Яременко І. І.* Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. І. Яременко. – Д., 1994.

Надійшла до редколегії 27.10.2010

УДК 94 (477) Яворницький «1870-ті–1917»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В НАДДНІПРЯНЩИНІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького з українськими культурними та суспільними діячами Наддніпрянщини від 70-х років XIX ст. до 1917 р., показані їхнє місце і роль у житті й творчості видатного вченого та на ширшому тлі поступу української інтелектуальної комунікації.

Ключові слова: українські інтелектуальні зв'язки, Д. І. Яворницький, Наддніпрянщина, дореволюційний період, українські народолюбці-культурники, наукові, культурно-просвітницькі та освітні інституції.

© С. І. Світленко, 2010

Рассмотрены интеллектуальные связи Д. И. Яворницкого с украинскими культурными и общественными деятелями Надднепрянщины от 70-х годов XIX в. до 1917 г., показаны их место и роль в жизни и творчестве выдающегося ученого и на более широком фоне развития украинской интеллектуальной коммуникации.

Ключевые слова: украинские интеллектуальные связи, Д. И. Яворницкий, Надднепрянщина, дореволюционный период, украинские народолюбцы-культурники, научные, культурно-просветительские и образовательные институции.

Considered intelligent communications D. Yavornitsky with Ukrainian culture-governmental and community leaders Naddnepryanschiny from the 70's. XIX century until 1917, are shown their place and role in the life and work of an outstanding scientist and the broader background of Ukrainian intellectual communication.

Key words: Ukrainian intellectual context, D. Yavornitsky, Naddnepryanschion, pre-revolutionary period, the Ukrainian-narodolyubtsy uplifters, scientific, cultural and educational is the educational institution.

Постать Д. І. Яворницького надзвичайно цікава з погляду на розвиток українського інтелектуального співтовариства в Наддніпрянській Україні останніх десятиліть XIX – перших десятиліть XX ст., коли це явище формувалося й утверджувалося за умов бездержавності та нагінок імперського режиму щодо української національної освіти, науки та культури. Присвятивши своє життя вивченню й утвердженню української національної історії, археології, етнографії, фольклористики, краєзнавства, мови та літератури, Д. І. Яворницький упродовж десятиліть здійснював активні інтелектуальні обміни і саме тим формував й розвивав українське інтелектуальне середовище. У ході цього процесу Дмитро Іванович підтримував широкі контакти з багатьма діячами українського національно-культурного руху Наддніпрянщини.

Не можна не відмітити, що ці перехресні життєві стежки Д. І. Яворницького і діячів українського ідейного спрямування вже були у фокусі уваги дослідників. Окремих аспектів цієї сюжетної лінії торкалася ще в радянський час М. М. Шубравська, хоча в центрі уваги цієї дослідниці була постать Д. І. Яворницького, його життя та фольклорно-етнографічна діяльність, а не інтелектуальне оточення. Втім, уже в цій першій узагальнюючій науковій праці про Д. І. Яворницького авторка навела цікавий фактичний матеріал про інтелектуальні контакти вченого у Наддніпрянщині, Санкт-Петербурзі та Москві [37, с. 21, 22, 23, 27, 30, 32, 34, 35, 70, 71, 72, 73, 79, 82, 100, 118].

Проголошення й утвердження незалежної України актуалізували проблеми історичної пам'яті та національної ідентичності в укра-

їнському суспільстві, а відтак посилили інтерес до особистості Д. І. Яворницького та його інтелектуального середовища. На монографічному рівні ця сюжетна лінія набула розвитку в праці В. М. Заруби «Постаті (Студії з історії України. Книга друга)» (Д., 1993). Важливо, що дослідник звернув увагу на інтелектуальні контакти визначного історика запорозького козацтва в контексті формування його поглядів. Зокрема, В. М. Заруба відмічав, що «суспільно-політичні, наукові та ідейні позиції Д. І. Яворницького формувалися під впливом О. Потебні, М. Сумцова, А. Скальковського, В. Антоновича, М. Максимовича». Вчений також зазначав, що Д. І. Яворницький «вважав своїм вчителем М. І. Костомарова, був у дружніх стосунках з Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським». Окремим аспектом монографії стало українське оточення Д. І. Яворницького в Катеринославі, зокрема контакти з Д. І. Дорошенком, В. О. Бідновим, Н. Д. Полонською-Василенко, а також із Є. Х. Чикаленком [23, с. 11, 19, 28–38].

У 1990-х рр. у Дніпропетровську пройшов ряд наукових конференцій з музейної справи та краєзнавства, на яких висвітлювалися різні аспекти інтелектуальних контактів визначного дослідника української минувшини. З цього погляду являють інтерес розвідки «Д. І. Яворницький і В. О. Біднов» Ю. А. Мицика та «Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» О. І. Журби, опубліковані за матеріалами науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького. Їх автори звернули увагу на катеринославські інтелектуальні зв’язки вченого [31, с. 20; 21, с. 55]. Тема українських інтелектуальних контактів Д. І. Яворницького була розширена в доповіді С. В. Абросимової «Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі», опублікованій в матеріалах наукової конференції з музейної справи і краєзнавства, присвяченій Міжнародному дню музеїв і дню м. Дніпропетровська, яка відбулася 15 травня 1992 р. у Дніпропетровському історичному музеї [3]. Інтелектуальне оточення Д. І. Яворницького вивчалося й на науковій конференції, присвяченій Міжнародному дню музеїв, проведеній у ДІМ 17 травня 1994 р. до 140-річчя від дня народження подвижника історії запорозького козацтва. У цьому контексті варто відмітити такі розвідки, як «Д. І. Яворницький і харківські вчені» С. В. Абросимової [4], «Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький: до проблеми взаємин» Л. В. Іваннікової [26], «Д. І. Яворницький і Галичина» С. В. Абросимової та А. І. Перкової [9], «Творчі зв’язки О. Г. Сластьона і Д. І. Яворницького» І. Ю. Мицик [30].

Вартісними з погляду нашої теми є наукові статті С. В. Абросимової, яка у одноосібно та у співавторстві з Ю. А. Мициком, В. І. Ульяновським неодноразово зверталася до контактів Д. І. Яворницького з українськими діячами, зокрема вивчала листування Я. П. Новиць-

кого, Б. Д. Грінченка, Є. Х. Чикаленка, М. С. Грушевського та інших з Д. І. Яворницьким [1; 14; 13; 35], а також одноосібно й у співавторстві з О. І. Журбою досліджувала місце і роль Д. І. Яворницького у громадсько-культурному житті Катеринослава зокрема й України в цілому наприкінці XIX – на початку XX ст. [2; 5; 6; 7; 10; 12]. Інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького в Катеринославі початку XX ст. знайшли певне висвітлення у статті В. С. Савчука «Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин» [32].

У цілому, як встановили С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко та А. І. Перкова, «народний академік» підтримував інтелектуальні зв'язки з 1545 персональними і 172 колективними кореспондентами, серед них чимало наддніпрянців [25, с. 115-116]. Проте є підстави вважати, що інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького ще не вивчені достатньо системно, оскільки впродовж тривалого часу не ставали предметом спеціального дослідження [6, с. 4–7]. Однак видання фундаментальної археографічної публікації «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» вже у п'яти випусках [16–20] помітно розширило джерельну базу дослідження і дає можливість поглиблено розглянути зазначену перспективну тему, фокусуючи головну увагу на регіоні тодішньої Наддніпрянщини, або підросійської України, що і є метою даної статті.

Українські інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького формувалися ще у харківський період його життя й діяльності. Вже у студентський період на історико-філологічному факультеті Харківського університету, який припав на 1877–1881 рр., Д. І. Яворницький зацікавився українською історією, мовою, літературою, пісенною народною творчістю, що стали предметом спілкування з найближчим приятелем, студентом М. Є. Халанським. Пізніші епістолярні згадки останнього свідчать, що Дмитро Іванович «екзаменував» його на предмет знання ним української мови, вчив його правильній вимові, співав йому українських пісень. Відтак студентські інтелектуальні контакти Дмитра Яворницького мали яскраву українолюбну спрямованість [16, с. 572, 592].

Майбутні інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького визначалися не тільки українолюбністю, а й народолюбністю його світорозуміння. Про цю особливість світогляду свого колишнього студента згодом згадував професор М. Ф. Сумцов: «Син бідного дячка, Д. І. в університеті потерпав від великих злиднів, що, однак, не завадило йому вийти з університету ідеалістом-народником, з такими устремліннями, котрі пізніше він окреслив в автобіографічній повісті «За чужий гріх» в особі студента Грицька Дурди: «Душу свою покла-

дай, а працюй. Треба на всіх шляхах і на всіх перекрестях поставити діячів-народолюбців, людей чесних та освічених» [34, с. 425].

Велику роль у процесі інтелектуального зростання Д. І. Яворницького відіграли вчителі молодого історика, авторитетні й патріотично налаштовані українські вчені О. О. Потебня і М. Ф. Сумцов. Видатний український філолог О. О. Потебня, який ще у 1860-х рр. брав участь в українській студентській громаді в Харкові, сприяв фольклористичним пошукам студента Дмитра Яворницького. Саме цей український інтелектуал прилучив його до участі у студентському гуртку, де зацікавив народовивченням українства, а по закінченні університету допоміг здібному випускнику влаштуватися на викладацьку роботу в гімназичні заклади [4, с. 47; 11, 14-15]. Згодом О. О. Потебня по праву вважав Д. І. Яворницького своїм однодумцем і звертався до нього зі щирою повагою [16, с. 444].

Видатний український етнограф і фольклорист М. Ф. Сумцов теж формував наукові уподобання Д. І. Яворницького ще у студентські роки і той став його ідейним і науковим однодумцем. Яскравим свідченням цього є листування між українськими дослідниками, яке, за підрахунками С. В. Абросимової, тривало понад три десятиліття. Ці інтелектуальні контакти вирізнялися творчою насиченістю, плідністю і щирістю [4, с. 48]. Так, у листі до Д. І. Яворницького від 8 липня 1882 р., адресованому з Харкова в с. Покровське Олександрівського повіту Катеринославської губернії, М. Ф. Сумцов відверто ділився зі своїм молодшим послідовником враженнями від політики контрреформ Олександра III: «Політика огидна. Кожного дня «російське» життя підносить такі сюрпризи, від яких холодіє серце і опускаються руки» [16, с. 527].

З січня 1883 р., разом зі своїми вчителями та за участю вже відомих дослідників Д. І. Багалія, П. С. Єфименка, М. Є. Халанського, Д. І. Яворницький брав активну участь у діяльності Історико-філологічного товариства, організованого при Харківському університеті. На його засіданнях він неодноразово доповідав з різних аспектів минулого Запорожжя [37, с. 21]. Напевно, це спілкування заклало основи систематичних зв’язків Д. І. Яворницького з українськими вченими-інтелектуалами Слобожанщини.

Не менш важливе значення для формування інтелектуальної комунікації вченого мало читання ним у Харкові серії публічних лекцій під назвою «Про запорозьких козаків», що мали величезний успіх. Не випадково на цьому ґрунті Дмитро Іванович зійшовся у Харкові з деякими своїми слухачами, зокрема з українським поетом Я. І. Щоголєвим, на квартиру якого запрошувався разом з іншими українськими діячами. Примітно, що до українського інтелектуального кола Д. І. Яворницького тоді входили відомі учасники Харківської укра-

їнської громади Д. П. Пильчиков та М. Ф. Лободовський. На квартирі Д. П. Пильчикова Д. І. Яворницький зустрічався ще з одним українським громадським діячем – Є. Х. Чикаленком [37, с. 21, 22; 17, с. 382; 16, с. 603].

Учителі Д. І. Яворницького О. О. Потебня та М. Ф. Сумцов порадили перспективному вченому спрямувати свої пошуки на Південну Україну, в район існування колишніх Запорозьких Січей. Від 1882 р. Дмитро Іванович проводив щорічні археологічно-етнографічно-фольклористичні експедиції і значно розширив діапазон свого пошуку, який охоплював Катеринославщину та Херсонщину, а згодом і Полтавщину [6, с. 9].

Дослідницькі подорожі Д. І. Яворницького Півднем України розширили й інтелектуальні контакти вченого-історика, до яких залучилися українські народолюбці-культурники південної Наддніпрянщини. Серед цієї плеяди патріотів рідної землі й народу особлива роль належала українському етнографу, фольклористу та історику Я. П. Новицькому, якого з Дмитром Івановичем об'єднували десятиліття плідних творчих контактів. Листування між Дмитром Івановичем і Яковом Павловичем періоду 1883-1884 рр. свідчить про спільні інтереси у справі пошуків запорозьких пісень та козацьких старожитностей, про творчі плани на майбутнє. Історичні наукові дослідження Д. І. Яворницького на Запорожжі не тільки були підтримані Я. П. Новицьким, а й пробудили в ньому прагнення писати, щоб «дати матеріали для людей науки», насамперед, таких як Дмитро Іванович. Уже у 80-х рр. у них були спільні знайомі – українські вчені з Харкова, зокрема історик Д. І. Багалій, етнограф та історик культури М. Ф. Сумцов, поет Я. І. Щоголєв, один із засновників українського професійного театру, видатний драматург М. Л. Кропивницький та ін. [16, с. 378-379, 381, 385, 386; 19, с. 147, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 158].

У цьому українському середовищі харків'ян Д. І. Яворницький виступив з ініціативою видавати збірник українською мовою, до участі в якому 20 жовтня 1884 р. запросив і Я. П. Новицького. Фінансувати видання взявся Б. Г. Філонов, за словами Дмитра Івановича, «талонний, патентований аристократ», який захопився майстерністю М. Л. Кропивницького і щиро перейнявся вартостями української мови та культури. За умов дії Емського указу Олександра II задум подібного україномовного видання виглядав в очах царської влади безсумнівною крамолою [19, с. 156, 157, 158].

У 80-х рр. XIX ст. Д. І. Яворницький прагнув налагодити контакт з відомим українським народолюбцем, етнографом, фольклористом та мовознавцем Г. А. Залюбовським. У листі від 14 липня 1884 р. із с. Богодар до Катеринослава він просив Григорія Антоновича вказати на недоліки і промахи у своїх статтях, написаних з історії запорозьких

козаків. У листі від 19 листопада 1889 р., уже із Санкт-Петербурга до Катеринослава Д. І. Яворницький запитував Г. А. Залюбовського про топоніми та гідроніми в контексті Муравського й Сагайдачного запорозьких шляхів у межах тодішньої Катеринославської губернії. Отже, інтелектуальні контакти були необхідні Д. І. Яворницькому для встановлення наукової істини та вдосконалення своїх праць [19, с. 72, 73].

Важливою для утвердження української інтелектуальної комунікації Д. І. Яворницького стала його участь у VI Всеросійському археологічному з'їзді, що пройшов в Одесі у серпні 1884 р. Два реферати – «Подорож по Запоріжжю» та «Дослідження про Січ», прочитані молодим істориком, справили сильне враження на учасників наукового форуму, зробили ім'я Д. І. Яворницького популярним. На археологічному з'їзді відбулося його знайомство з видатним українським істориком та ідейним лідером Київської Старої громади В. Б. Антоновичем [19, с. 149-150, 355; 11, с. 19]. Тоді ж в Одесі молодий дослідник познайомився з відомим істориком козацтва А. О. Скальковським, але ця зустріч не була плідною. Власник архіву останнього Коша Війська Запорозького Низового зустрів Д. І. Яворницького стримано і не допоміг йому документами [23, с. 25].

За умов консервативно-охоронного режиму Олександра III важливим засобом українського національного життя став професійний театр. Під час його гастролей у Харкові восени 1884 р. Д. І. Яворницький познайомився з видатними діячами українського театрального мистецтва М. Л. Кропивницьким, М. К. Садовським, М. К. Заньковецькою, П. К. Саксаганським та М. П. Старицьким. Ці контакти помітно збагатили зміст українських інтелектуальних зв'язків вченого-історика. Аналіз епістолярних джерел свідчить, що дружні зв'язки Д. І. Яворницького з М. Л. Кропивницьким тривали до 1908 р. [37, с. 23; 17, с. 182, 184].

Паралельно з розвитком українських інтелектуальних зв'язків на Слобожанщині та в Південній Україні Д. І. Яворницький зав'язав і розвивав плідні творчі контакти з народолюбцями Києва. Важливим каналом такого зв'язку стала «Киевская старина», фактично легальний друкований орган Київської Старої громади. У гнітючій суспільній атмосфері 80-х рр. XIX ст. цей журнал мав величезне значення у налагодженні української інтелектуальної комунікації. Напевно, Д. І. Яворницький відразу зрозумів його значення і цілком невипадково вже 16 листопада 1883 р. просив редактора Ф. Г. Лебединцева надіслати йому до Харкова всі випуски за поточний рік. Відтоді молодий історик розпочав і співпрацю з часописом, пропонуючи свої дописи з історії запорозького минулого, прагнучи зробити внесок «у такий прекрасний і в усіх відношеннях кориснійший журнал». Співробітництво вченого з єдиним у Наддніпрянщині журналом українознавчої

спрямованості тривало й на початку XX ст. [19, с. 91, 92, 93, 94, 98; 16, с. 368, 369, 372].

Листуючись з Ф. Г. Лебединцевим, Д. І. Яворницький прагнув поширити українські інтелектуальні контакти, пропагуючи передплату українознавчого часопису серед своїх добрих знайомих і однодумців. Так, у 1886 р. він пропонував редактору «Киевской старины» розіслати оголошення про часопис таким особам, як викладач Катеринославської духовної семінарії Г. І. Маркевич, учитель с. Покровське Олександрівського повіту І. І. Чайкін, поміщик цього ж села Ф. І. Міхєєв. Дослідник радив також направити оголошення про часопис дворянину А. М. Миклашевському – у с. Вороне Новомосковського повіту, поміщику В. О. Сипягіну – в с. Свистуново, Я. П. Новицькому – в м. Олександрівськ, старшині П. Г. Ветренку – в с. Веселе Харківського повіту Харківської губернії, поміщику О. О. Головкіну – у с. Нижня Писаревка Вовчанського повіту Харківської губернії. Зазначене свідчить, що інтелектуальні комунікативні зв'язки поширювалися не тільки на великі міста, а спостерігалися на повітовому й волосному рівнях [19, с. 107].

Українська спрямованість діяльності й мислення Д. І. Яворницького не залишилися непоміченими царською владою. Як свідчить лист Дмитра Івановича до українського громадського діяча, педагога, письменника і викладача Катеринославської духовної семінарії Г. І. Маркевича від 1 травня 1884 р., його вже тоді вважали «ярим українофілом і навіть сепаратистом». За цих обставин Дмитро Іванович вагався, чи зручно йому в такому становищі вдруге виступати в Катеринославі з публічними лекціями. «Невже я сепаратист? – запитував Д. І. Яворницький у листі до Г. І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. – І не думав і не думаю бути сепаратистом. Люблю клаптик землі!» [19, с. 111, 112, 450].

Навесні 1885 р. ученому знову почали закидати політичну неблагонадійність, хоча Дмитро Іванович, як сам зізнавався у листі до Ф. Г. Лебединцева від 24 травня того ж року, і не підозрював про існування в собі «українофільства». Проте, безсумнівно, що вже в той час він пристрасно захоплювався українською історією та культурою і цілком визнавав себе українцем [19, с. 99].

Українська інтелектуальна праця Д. І. Яворницького в галузі історії України ранньомодерного періоду викликала серйозне занепокоєння імперської влади. Наслідком обвинувачень молодого вченого в «українофільстві» та «сепаратизмі» був намір переїхати до Москви. З цього приводу Д. І. Яворницький писав редакторові журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцеву з Харкова до Києва 24 травня 1885 р.: «З половини серпня переселяюсь на жительство в Москву: так солодко, дозвольте бачити, живеться мені в Харкові». Проте, як

сповіщав Д. І. Яворницький Я. П. Новицькому 13 серпня 1885 р., «замість Москви я опинився в Петербурзі: того забажали друзі покійного Миколи Івановича Костомарова» [19, с. 99, 163].

Північна столиця імперії зустріла Д. І. Яворницького, як він зізнавався Г. І. Маркевичу 28 серпня 1885 р., «з недовірою і недоброзичливістю». Проте своїми лекціями про запорозьких козаків український історик справив величезний фурор, підкоривши серце навіть самого міністра народної освіти І. Д. Делянова. Втім, останній не обминув запитати про національну належність талановитого історика і отримав горду, пряму та повну національної гідності відповідь Дмитра Івановича про свою українськість [19, с. 100].

Уже 1 вересня 1885 р. схвально відгукнувся листом на перший успіх Д. І. Яворницького у Санкт-Петербурзі Ф. Г. Лебединцев, який морально підтримав українського історика, радіючи хорошому початку його перебування в північній столиці і радячи вміло цим скористатися. Наступні численні листи редактора «Киевской старины» до Д. І. Яворницького з Києва в Санкт-Петербург періоду 1885-1886 рр. свідчать про інтенсивність видавничих, творчих контактів між двома діячами [17, с. 200–214].

Інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького з земляками з Наддніпрянщини під час перебування його в Санкт-Петербурзі стосувалися й історичного краєзнавства, тісно пов'язаного з історією України. Свідченням цього є листи історика-краєзнавця, етнографа, археолога та громадського діяча В. М. Никифорова з Олександрії до відомого дослідника запорозького козацтва. Так, у листі від 1 грудня 1885 р. Василь Миколайович цікавився у Дмитра Івановича даними про Кодацьку фортецю, оскільки розшукав подібну в Олександрійському повіті. У листі від 1 жовтня 1889 р. він же запитував Д. І. Яворницького про місце Жовтоводської битви 1648 р. [17, с. 230, 231].

Незважаючи на перший творчий успіх та налагодження листування з діячами Наддніпрянщини, Санкт-Петербург залишався для Д. І. Яворницького чужим містом, яке він порівнював із пустелею Сахарою, називав «клятим», «пекельним». За цих обставин страшної туги за рідним краєм особливого значення набували інтелектуальні контакти вченого з українськими народолюбцями Наддніпрянщини. Не випадково справжньою душевною відрадою для Д. І. Яворницького була майбутня подорож із Санкт-Петербурга до Катеринослава, Самарі й далі на південь, у землі колишнього Війська Запорозького Низового, яку він планував здійснити зі «щирими українцями» О. Г. Сластьоном та Х. Ф. Бондаренком і написав про це Я. П. Новицькому 14 квітня 1886 р. Прибувши тієї ж весни до Катеринослава, Дмитро Іванович найбільше часу проводив у визначного підприємця і збирача старожитностей О. М. Поля, будучи враженим цією чудо-

вою людиною та багатствами полівської музейної колекції [19, с. 165, 166, 170, 359].

Перебуваючи 22 липня 1886 р. уже у Миколаєві, Д. І. Яворницький писав Я. П. Новицькому в Олександрівськ про свої плани поїздки по Південній і Центральній Україні. І є підстави стверджувати, що ці подорожі були вельми успішними. Так, у листі до Якова Павловича від 9 серпня 1886 р. із села Котовка на Катеринославщині Дмитро Іванович відмічав свої творчі досягнення: «Матеріалу набрав величезну кількість, топографію південно-західного Запорожжя бачу як на долоні. Багато везу з собою і запорозьких речей» [19, с. 172, 173].

Повернувшись до північної столиці імперії, Д. І. Яворницький продовжував інтенсивно працювати над історичною географією колишніх Запорозьких Вольностей, уточнюючи за допомогою Я. П. Новицького численні топографічні дані від Будиловського порога до Хортиці. 5 квітня 1887 р. він поділився з Яковом Павловичем своїм планом поїхати на Соловецький острів, а потім у Чернігівську губернію до відомого українського колекціонера й мецената В. В. Тарновського. Там на нього мала чекати ціла експедиція, до складу якої, крім Василя Васильовича, входили Є. З. Корбут, Х. Забутний, д-р Галин та два фотографи. Зі своїми однодумцями Дмитро Іванович сподівався знову відвідати Катеринослав, а надалі здійснити подорож на всі Запорозькі Січі. 16 червня 1887 р. він писав Я. П. Новицькому вже із Качанівки, зазначаючи, що в подорож на Січ, крім вищезазначених осіб, збирався український письменник, мистецтвознавець, фольклорист і громадський діяч В. П. Горленко, і дуже просився М. Л. Кропивницький [19, с. 175, 176; 16, с. 796].

Однак незабаром прийшла біда. Як ішлося в листі Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького від 12 вересня 1887 р. із Санкт-Петербурга до Олександрівська, талановитого дослідника обвинуватили в неблагонадійності та відлучили від служби «за пристрасть до історії Малоросії». Більше того, відповідні циркуляри розіслали по всіх учбових округах із забороною приймати його на будь-яку педагогічну посаду. Яків Павлович не забарився з відповіддю. Вже 23 вересня того ж року він морально підтримав друга, просив його не бути малодушним, не кидати предмета, в який Д. І. Яворницький «вклав свою благородну, чисту душу» [19, с. 177; 16, с. 389, 693].

Незважаючи на важкі життєві обставини, за підтримки друзів Д. І. Яворницький не здавався. 5 листопада 1887 р. він сповістив Я. П. Новицького про друкування своєї праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», що побачила світ у 1888 р. «Займаюсь я стільки, – писав Дмитро Іванович своєму другу в Олександрівськ 16 грудня 1887 р., – як ніколи в житті. Ось тільки що закінчив том «Материалов для истории запорожских козаков». У процесі величез-

ної роботи він розібрав і прочитав 63 справи, які містили колосальний фактичний матеріал. «Але чого тільки людина не може подолати, люблячи свою Батьківщину», – риторично запитував Дмитро Іванович Я. П. Новицького [19, с. 177, 178].

Земляки з Наддніпрянщини допомагали Д. І. Яворницькому у скрутних ситуаціях, пов'язаних з нагінками імперської цензури. Так, 24 квітня 1888 р. Дмитро Іванович повідомляв Я. П. Новицькому про арешт своєї книги «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», яка містила деякі сторінки з україномовним текстом і, на думку Головного комітету у справах друку, «написана з метою піднесення українофільства». Відтак видання, яке коштувало близько 4 тис. крб, мало бути спалено. Щоб врятувати книгу, Д. І. Яворницький телеграфував про обставини справи В. В. Тарновському і негайно звернувся до його племінника – В. М. Юзефовича, чиновника Головного комітету у справах друку. Завдяки активній підтримці Володимира Михайловича праця Д. І. Яворницького побачила світ [19, с. 180].

Незабаром Дмитро Іванович направив видання «для розбору» В. Б. Антоновичу. Істинному вченому були потрібні «вказівки на промахи і недоліки, а не похвали і панегірики». Саме цю працю історик уже представив у столичний університет в якості магістерської дисертації. Однак, як зазначала дослідниця М. М. Шубравська, тоді, через «політичну неблагонадійність», Д. І. Яворницькому не вдалося скласти магістерський екзамен та захистити магістерську дисертацію, щоб викладати в Санкт-Петербурзькому університеті. «…В університет мене не пускають і не пустять, за існуючих у ньому порядках», – сповіщав Дмитро Іванович Г. І. Маркевича у листі від 14 листопада 1890 р. із Санкт-Петербурга в Полтаву. Лише значно пізніше, у 1901 р., він захистив, як магістерську дисертацію, перший том «Истории запорожских козаков» у Казанському університеті [19, с. 121, 181, 362; 37, с. 45-46, 55, 63].

На тлі труднощів суспільно-політичного характеру, пов'язаних із ворожістю царського режиму стосовно історії запорозького козацтва, інтелектуальне життя Д. І. Яворницького помітно ускладнювалося тим, що низка авторитетних істориків Наддніпрянщини, зокрема О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, Д. І. Багалій та інші, оцінювали творчість дослідника козаччини, особливо у 80-х рр. XIX ст., кажучи словами професора М. П. Ковальського, «неоднозначно і нерідко суперечливо» [28, с. 9]. Так, Д. І. Яворницький з розчаруванням писав Д. І. Багалію із Санкт-Петербурга до Харкова 10 вересня 1888 р., що майже вісім років працював над книгою «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888. – Ч. 1-2), а тепер за цю працю вислуховує різку критику від В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського та свого адресата [19, с. 300, 390].

Незабаром на Д. І. Яворницького посилився тиск влади. У 1891 р. міністр народної освіти заборонив педагогу-історику викладати навіть у середніх навчальних закладах за «антипатії до московської історії та уряду і пристрасть до історії Малоросії». За важких обставин, коли роботи не знайшлось ані в Санкт-Петербурзі, ані в Харкові, Катеринославі чи Полтаві, Дмитро Іванович був змушений погодитися на трирічне «відрядження» в Ташкент «чиновником особливих доручень» при Туркестанському губернаторі задля проведення археологічних розкопок. Туркестанське заслання українського дослідника розпочалося навесні 1892 р. і тривало до весни 1895 р. Згодом Д. І. Яворницький переїхав до Варшави, де влаштувався позаштатним чиновником особливих доручень при Варшавській казенній палаті. Весь цей час Дмитро Іванович не припиняв працю над тритомною «Историей запорожских козаков» [37, с. 55–62].

У зазначений період контакти Д. І. Яворницького з українськими інтелектуалами Наддніпрянщини вельми ускладнилися. Втім, заїжджаючи інколи на рідну Україну, Д. І. Яворницький використовував будь-яку можливість поспілкуватися з однодумцями, роблячи це як очно, так і епістолярно. Так, 2 грудня 1894 р., перебуваючи у родовому маєтку дворян Алексєєвих у с. Котовка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, будучи проїздом до Санкт-Петербурга, щоб здати відомому російському видавцеві й журналістові О. С. Суворіну у книгарню все видання другого тому «Истории запорожских козаков», Д. І. Яворницький направив листа Я. П. Новицькому. В ньому він так сформулював мету своєї наукової діяльності від 1883 р. і до сьогодні: «…знать правду о запорожцах і ту правду миру об’явить» [19, с. 182, 347].

Українські інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького з наддніпрянцями не переривалися й під час його служби в Царстві Польському. З цього погляду характерні листи до Дмитра Івановича від основоположника української класичної музики та громадського діяча М. В. Лисенка від 2 грудня 1895 р. та 22 січня 1896 р. із Києва до Варшави, в яких він висловлював прагнення «отримати обрядові пісні з усіх куточків України» та опублікувати їх. Характерно, що М. В. Лисенко листувався з Д. І. Яворницьким з приводу обрядових українських пісень і в подальшому, наприклад, пишучи йому в Москву 15 грудня 1896 р. Контакти тривали і пізніше – в Наддніпрянщині. Так, 6 червня 1902 р. Микола Віталійович направив листа Д. І. Яворницькому із Києва в Миргород, де просив допомоги щодо дозволу від Полтавського губернатора стосовно українських хорових концертів по полтавських повітових містах [18, с. 180, 181, 183, 184, 712].

Лише восени 1896 р. за допомогою визначного російського історика В. Й. Ключевського Д. І. Яворницький влаштувався приват-

доцентом Московського університету. Як зазначала М. М. Шубравська, в Москві активізувалася наукова, педагогічна й літературно-громадська діяльність Д. І. Яворницького, а «московське літературне оточення залишило помітний слід у творчій біографії вченого». Проте своє майбутнє український дослідник пов'язував весь час з Україною, підтримуючи інтелектуальні контакти з українськими істориками, етнографами, письменниками, мовознавцями, видавцями, композиторами, артистами тощо, кожного літа буваючи в Наддніпрянщині [37, с. 62, 63, 70, 72, 79, 89].

У 1890-х рр., незважаючи на помітні труднощі життєвого і творчого характеру, Д. І. Яворницький написав і видав у світ тритомну монографію «История запорожских козаков» (1892, 1895, 1897) [11, с. 23, 29]. Проте критика неоднозначно зустрічала наукові твори історика козаччини, закидаючи йому ідеалізацію й романтизацію Запорозької Січі. В ряді випадків, як із О. М. Лазаревським, наукові студії Д. І. Яворницького зазнали системної негативної оцінки. Як відмічав В. М. Заруба, під впливом несправедливої критики з боку І. Джиджори, П. Житецького, М. Кордуби, О. Лазаревського, В. Ястребова Д. І. Яворницький не взявся навіть за написання четвертого тому «Истории запорожских козаков», який мав висвітлити період Нової Запорозької Січі [23, с. 19]. Звичайно, зазначене не сприяло динамізму творчості Д. І. Яворницького, але не могло призупинити його інтелектуальну працю та спілкування.

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького свідчить, що наприкінці XIX ст., навіть перебуваючи за межами українських теренів у Москві, він розширював українське інтелектуальне коло своїх зв'язків, зокрема з відомими українськими народолюбцями. З цього погляду цікавим є листування Дмитра Івановича з М. Ф. Комаровим. Так, у листі від кінця грудня 1897 – початку січня 1898 р., написаному із Москви до Одеси, він прохав свого адресата вислати йому «Словарь російсько-український Уманця і Спілки». У листі від 18 вересня 1898 р., написаному теж із Москви до Одеси, Д. І. Яворницький висловлював прагнення надіслати М. Ф. Комарову свою працю «По следам запорожцев», яка була заборонена цензурою за те, що «написана в украинофильском духе…». Дмитро Іванович сповіщав адресата про своє «ціле оповідання по-українськи» «Максим Максимович Вітряк» і зізнавався, що набував знань української мови в ході археологічних розкопок на Катеринославщині та на Херсонщині [19, с. 79, 80].

Українські діячі Наддніпрянщини цінували думку Д. І. Яворницького і зверталися до нього за творчою допомогою. Так, визначний український письменник, поет, перекладач, драматург та український народолюбець-культурник М. П. Старицький писав йому 27 березня 1898 р. із Києва до Москви: «Тепер, коли Ви заохочуєте, то

може дасте яку тему. Я тепер пишу великий роман про Мазепу, тільки що ся тема небезпечна для цензури, а в цензурнім смаку я не напишу». У зворотному листі від 31 березня того ж року із Москви до Києва Дмитро Іванович назвав свого адресата одним «із самих талановитих і із самих освічених людей нашого невеличкого українського літературного кола», який поклав сили і всі вжитки на українську справу, закликав його не припиняти літературну творчість і писати «хоч про Мазепу, а хоч краще про Сірка, або Чалого, чи Калниша…». Іншим своїм листом до М. П. Старицького від того ж 1898 р. Д. І. Яворницький супроводжував свій подарунок – «Альбом украинской старины», де Михайло Петрович міг дещо знайти для драми «Богдан Хмельницький» [17, с. 295; 19, с. 242, 243].

Вельми цікавим є інтелектуальний зв'язок Д. І. Яворницького ще з одним відомим українським народолюбцем О. Я. Кониським. У листі від 9 грудня 1898 р., написаному з Москви до Києва, Д. І. Яворницький просив свого адресата надіслати його парсуну і дякував за надіслану раніше книгу про Т. Г. Шевченка. Ця капітальна праця про Кобзаря справила на Дмитра Івановича величезне враження, про що він вельми проникливо писав Олександру Яковичу: «Я давно такої праці не читав, як от Ваша праця. Написана вона розумно, чесно, щиро і гаряче, і я, читаючи Вашу книгу, кілька разів плакав невпинними слізьми, жаліючи і бідолашного поета і безталанну Україну, що втратила такого великого чоловіка. Цією працею Ви збудували монумент не тільки Тарасові, але й собі, і Ваше мення ніколи-ніколи не забудетця» [19, с. 84].

Примітно, що представники українських інтелектуальних кіл Наддніпрянщини цілком усвідомлювали народолюбність творчості Д. І. Яворницького. Так, український і російський журналіст, публіцист, літературний критик, письменник та громадський діяч М. В. Биков писав Дмитру Івановичу 23 грудня 1898 р. із Катеринослава до Москви: «Дуже Вам вдячний за Вашу цікаву і симпатичну (за народолюбство) книгу (мається на увазі «По следам запорожцев» – СПб., 1898. – *Авт.*). Я і сам народолюбець не тільки по ідейній заквасці 70-х років, але і по душевному тяжінню до села». Характерно, що катеринославський діяч неодноразово запрошував Дмитра Івановича до співпраці у власній газеті, яка в 1898 р. виходила під назвою «Приднепровье», а в 1899 р. – «Днепровская Молва» [17, с. 41-42, 412].

Важливою формою поширення українських інтелектуальних контактів Д. І. Яворницького були публічні лекції вченого, з якими він любив виступати, особливо в містах Наддніпрянщини. Так, перебуваючи в Москві, Дмитро Іванович мав листування з українським громадським діячем культурницького спрямування В. Г. Безверхим, який опікувався організацією лекцій авторитетного знавця історії За-

порожжя у жовтні–грудні 1900 р. у Чернігові. Таку ж місію мав український живописець, архітектор, мистецтвознавець, етнограф і педагог О. Г. Сластьон, який листувався з Д. І. Яворницьким з приводу його лекцій в Миргороді у липні–вересні 1902 р. Український громадський діяч, культурник, публіцист, видавець та адвокат М. А. Дмитрієв запрошував 20 березня 1903 р. Д. І. Яворницького на публічні лекції в Полтаву [18, с. 60, 61, 364–366, 702-703, 722; 17, с. 154, 421].

На початку ХХ ст. Д. І. Яворницький користувався великим авторитетом в українських національно-культурницьких колах. Свідченням цього є лист видатного українського письменника М. М. Коцюбинського до Дмитра Івановича від 4 березня 1901 р. із Чернігова до Москви, в якому містилося прохання допомогти «у справі альманаху на спомин Куліша», надавши до видання згадки про подорожі чи відповідну історичну статтю українською мовою [17, с. 181]. Не менш промовистим є лист Є. Х. Чикаленка від 1 травня 1903 р., в якому адресат звертався до Д. І. Яворницького від імені комітету з організації 35-річного ювілею видатного основоположника української класичної музики М. В. Лисенка. У листі, зокрема, йшлося про те, щоб Дмитро Іванович, якого добре знали й поважали в Україні, посприяв у справі збору грошей на ювілей і направленню зібраних коштів у редакцію «Киевской старины». «Соромно-ж буде нам, – писав Є. Х. Чикаленко, – коли ми не зможемо забезпечити старість людини, яка зробила вельми багато для підняття національної свідомості нашої» [16, с. 603-604]. Остання фраза переконує, що для Є. Х. Чикаленка Д. І. Яворницький був безсумнівно «своєю» людиною, на яку можна покластися в такій делікатній справі, як збір коштів на ювілей М. В. Лисенка.

Тема відродження української національної свідомості лунала у листуванні Є. Х. Чикаленка до Д. І. Яворницького і в подальшому. Так, у листі від 30 грудня 1908 р. Євген Харлампійович звернувся до Дмитра Івановича з проханням підтримати традицію розвитку української історичної белетристики, розрахованої на народні маси, і написати велику повість із життя запорожців [16, с. 604-605]. З подальшого листування відомо, що Д. І. Яворницький пристав на пропозицію Є. Х. Чикаленка і надсилав до Києва, в українську щоденну газету «Рада», що видавалася Євгеном Харлампійовичем з 1906 р. до 1914 р., свої белетристичні твори, зокрема «Русалчине озеро», «Поміж панами» та ін. Крім того, Д. І. Яворницький, кажучи словами Є. Х. Чикаленка, «близько до серця» прийняв справу розповсюдження газети «Рада» і навіть надавав українському виданню грошову допомогу [16, с. 606–608, 615, 616, 721].

Д. І. Яворницького і Є. Х. Чикаленка пов’язували щирі відносини, взаємоповага та взаємодопомога у поступі української національної

справи. Наприклад, 1 червня 1909 р. Є. Х. Чикаленко просив Д. І. Яворницького посприяти у відкритті в Катеринославі відділення київського книжкового магазину «Киевская старина», щоб вирішити справу без бюрократичної тяганини. Водночас 2 березня 1910 р. він писав Дмитру Івановичу про те, що підшукав достойну кандидатуру «свідомого українця» В. Г. Боровикова на вакантну посаду завідувача природничо-історичної частини музею в Катеринославі [16, с. 611-612].

Щиро приязні стосунки пов'язували Д. І. Яворницького і Б. Д. Грінченка, про що свідчить їхнє листування періоду 1900–1905 рр. У 1900 р. на прохання Бориса Дмитровича Дмитро Іванович надавав пояснення щодо фотографій, які складали відділ малюнків каталогу Музею українських древностей В. В. Тарновського, висловив бажання посприяти виданню альманаху на пошану пам'яті П. О. Куліша «Дубове листя» (К., 1903). У свою чергу Б. Д. Грінченко опікувався справою розповсюдження першого тому «Истории запорожских козаков» Д. І. Яворницького у Чернігові. Листування діячів свідчить, що Д. І. Яворницький і Б. Д. Грінченко були добре обізнані в тому, що відбувалось у творчих лабораторіях один одного. Їх взаємно цікавили новинки творчості в галузях літератури, історії, мовознавства [16, с. 122, 123, 124, 126–134].

Наприклад, у листі від 23 червня 1900 р., написаному Д. І. Яворницьким до Б. Д. Грінченка з с. Будаківка до Чернігова, йшлося про те, що читати «про старе життя та про старі справи нашої України». До рекомендованого кола читання історичних творів входили праці В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, Я. А. Марковича, О. Я. Єфименко, І. М. Каманіна, О. М. Лазаревського, О. І. Левицького, І. В. Лучицького. Тим самим Д. І. Яворницький сприяв формуванню у свого кореспондента інтелектуального кола читання з історії [19, с. 51-52].

Значення такого національного кола читання історичних творів добре розумів і сам Б. Д. Грінченко. У листі від 24 квітня 1901 р. Б. Д. Грінченко порушив питання про творення української національної історії, наголошуючи на особливому значенні в цьому процесі української мови і заохочуючи Д. І. Яворницького писати українською: «Хто-хто, а Ви неминуче мусите написати «Історію запорозького козацтва», тобто по вкраїнському, – писав Борис Дмитрович. – А то як не напишете, то й буде й Вам такий гріх, як і Костомарову, що ввесь довгий вік писав, а вкраїнської історії по вкраїнському не написав. Ви так добре знаєте історію, така гарна у Вас мова, такий хист до малювання словами, що хто ж краще за Вас напише про Січ? А треба, щоб у нас не сама поезія та белетристика, а й наука була по нашому» [16, с. 127].

У той же час Д. І. Яворницький вельми цікавився новинками з літературної спадщини Б. Д. Грінченка. Йому дуже сподобався збірник

«Хвиля за хвилею», в якому серед іншого особливо припав до душі вірш «Смерть отаманова». Як видно з листа Дмитра Івановича до Бориса Дмитровича від 14 вересня 1900 р., адресованого з Москви до Чернігова, він, високо оцінивши поетику цього твору, твердив, що вивчить його напам'ять як поезію Т. Г. Шевченка та інших українських талановитих поетів [19, с. 52].

Не менш цікавим аспектом інтелектуального спілкування між Д. І. Яворницьким і Б. Д. Грінченком стала тема української лексики. Як відомо, на початку XX ст. Б. Д. Грінченко активно працював над творенням фундаментального українського словника. Листи Дмитра Івановича до свого кореспондента показують, що він не тільки цікавився, як просувалася словникова праця, а й надавав необхідної допомоги, зокрема направив Борису Дмитровичу 1500 українських слів [19, с. 55, 56, 57].

Принагідно зазначу, що й після смерті Б. Д. Грінченка Д. І. Яворницький продовжив важливу роботу у справі збирання української лексики. Так, у листі до О. П. Косач (Олени Пчілки) від 1 січня 1913 р. із Катеринослава до Києва він писав про зібрані ним понад 20000 українських народних слів, яких бракує у чотиритомному «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка [19, с. 84].

Предметом інтелектуального епістолярного спілкування Д. І. Яворницького і Б. Д. Грінченка були також археологія та етнографія. Д. І. Яворницький особливі надії покладав на XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі 1905 р., який у листі від 10 листопада 1903 р. підкреслено назвав «українським збіговищем». У тому ж році він запрошував Бориса Дмитровича приїхати на чотири місяці в Катеринослав, щоб організувати етнографічний відділ, і шкодував, що той не зміг здійснити цю подорож [19, с. 58, 60].

Сходилися інтереси Д. І. Яворницького і Б. Д. Грінченка також у галузі народної освіти рідною мовою. Цікаво, що Дмитро Іванович писав Б. Д. Грінченку у листі від 4 квітня 1905 р. із Катеринослава до Києва про те, як «лист для підпису про нужди української школи пустив скрізь по городу». Коли набереться багато підписів, він обіцяв надіслати його своєму адресату до Києва [19, с. 61].

На початку XX ст. розпочався катеринославський період діяльності Д. І. Яворницького. Щоправда, з весни 1902 р. учений жив то у Москві, де залишався приват-доцентом Московського університету, то в Катеринославі, працюючи в місцевому музеї імені О. М. Поля. Втім, з осені 1905 р. він не повернувся до Москви і назавжди пов'язав свою життєву і творчу долю з Катеринославом [37, с. 89, 93]. У місті на Дніпрі талановитий учений опинився в центрі українського інтелектуального життя.

Безсумнівно, першорядне значення в процесі утвердження українських інтелектуальних зв'язків у Катеринославі та навіть ширше –

у Придніпровському краї відігравав обласний музей ім. О. М. Поля. Упродовж тривалого часу, від 1902 до 1933 р., Д. І. Яворницький був авторитетним директором, талановитим організатором та інтелектуальним рушієм цієї музейної установи і не тільки виявив себе фаховим істориком, археологом, етнографом, фольклористом, всебічним знавцем і дослідником запорозької старовини, а й від самого початку надав діяльності музею наукового змісту й української спрямованості [15, с. 146, 151].

Заснування історико-археологічного музею сприяло розвитку української національно-культурницької праці в Катеринославі. «Дмитро Іванович, – згадував український письменник, поет, перекладач Олексій Коваленко, – умів згуртувати навколо себе надійних, самовідданих людей. У нього був великий загін добровільних дослідників і дописувачів, які працювали на ниві культури не за страх, а з любові, не з принуки, а на совість» [27, с. 29].

Цілком не випадково експозиція музею ім. О. М. Поля викликала великий інтерес у місцевих жителів. Так, український національно-культурний діяч, педагог А. С. Синявський сповіщав Д. І. Яворницькому 2 червня 1902 р. у листі з Катеринослава до Камишни Миргородського повіту Полтавської губернії про успішне функціонування музею та відвідування його 300-ми екскурсантів зі школярів та робітників [16, с. 466].

Характерно, що катеринославський музей прагнули оглянути мешканці інших міст. Так, професор Київського університету, російський та український літературознавець, голова філологічної секції Українського наукового товариства у Києві з 1908 р. В. М. Перетц повідомляв Д. І. Яворницькому у листі від 12 травня 1910 р. про свій намір здійснити разом зі слухачами, студентами і слухачками Вищих жіночих курсів екскурсію в Катеринослав з метою ознайомитися з експозицією музею ім. О. М. Поля та рукописами, які там зберігалися. Примітно, що екскурсія відбулася у червні 1910 р. Звіт про неї (разом з відвідинами Полтави) зайняв 100 сторінок друкованого тексту [16, с. 424, 698].

Від 1903 р. до 1916 р. важливою складовою місцевого українського національного життя стала Катеринославська губернська вчена архівна комісія, в якій Дмитро Іванович належав до інтелектуального ядра. Не випадково його було обрано почесним членом цієї наукової установи. Поряд з Д. І. Яворницьким в ній активно працював цілий ряд діячів українського національно-культурницького спрямування, зокрема М. В. Биков, В. О. Біднов, Д. І. Дорошенко, Я. П. Новицький, А. С. Синявський та ін. [6, с. 28]. Ця наукова інституція стала одним із перших легальних осередків роботи патріотично налаштованої частини української інтелігенції і зробила нео-

ціненний внесок у відродження історичної пам'яті місцевого українства, що зазнавала помітних деформацій упродовж багатьох десятиліть панування імперського режиму на землях колишнього Війська Запорозького Низового.

23 квітня 1903 р., на другому засіданні Катеринославської губернської ученої архівної комісії, Д. І. Яворницького одноголосно обрали дійсним членом, поряд з такими знаними дослідниками, як В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, А. І. Маркевич, М. Ф. Сумцов та ін. Дмитро Іванович відразу ж активно прилучився до роботи, зокрема порушив питання про огляд цікавого архіву Самарського монастиря та запропонував прочитати кілька лекцій в повітових містах, щоб пробудити інтерес у губернії до історичного знання і місцевої старовини. Як свідчить «Звіт про діяльність Катеринославської Вченої Архівної Комісії» за період від 16 березня 1903 р. до 1 листопада 1904 р., Д. І. Яворницький прочитав кілька лекцій з історії місцевого краю в повітових містах [29, с. 229, 235, 241, 327].

Наукова й науково-популярна діяльність Д. І. Яворницького та інших активних членів Катеринославської ученої архівної комісії з вивчення й публікації вартісних архівних матеріалів з української минувшини краю, його етнографії, побуту, фольклору, літератури зробила не тільки помітний внесок у поступ української національної науки, а й у розвиток української інтелектуальної комунікації. Десятки наукових доповідей, популярних лекцій, 10 томів «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» – все це формувало наукові знання і сприяло розвитку української національної ідентичності не тільки у середовищі порівняно вузького кола інтелігентів, а й серед більш широкої аудиторії слухачів та читачів [33, с. 102–105, 107].

Звичайно, на початку XX ст. у Катеринославі, як і в усій Наддніпрянській Україні, не могло бути й мови про існування українських освітніх установ. Але попри те, що освіта в місті мала служити завданням зміцнення імперського режиму, найкращі представники інтелігенції прагнули навіть у тих складних умовах донести до своїх слухачів український національний дух і колорит. Саме такими були лекції Д. І. Яворницького влітку 1903 р. на загальноосвітніх курсах, які, безсумнівно, формували любов до рідного Придніпровського краю, рідної історії та її першоджерел: українських літописів, переказів, пісень тощо і служили засобом української інтелектуальної комунікації [27, с. 27].

Д. І. Яворницький цілком усвідомлював значення не тільки живого слова лектора, а й українського друкованого слова. Не випадково він став редактором першого українського журнального тижневика «Запоріжжє», який вийшов у світ 23 лютого 1906 р. у Катеринославі. Видавцем часопису був В. М. Хрінников – відомий у міс-

ті підприємець-меценат і український патріот. Публікація у виданні вірша Т. Г. Шевченка «Розрита могила» мала фатальний характер, оскільки спричинила закриття часопису вже після першого числа [36, с. 472, 504].

Перша російська демократична революція 1905–1907 рр. створила сприятливі умови для пожвавлення національно-культурницької діяльності української інтелігенції в Катеринославі. Восени 1905 р. у цьому середовищі визріла ідея започаткувати просвітянську діяльність у народі і заснувати товариство «Просвіта», за типом тієї, що вже з 1868 р. активно діяла у Львові.

За умов постійних заборон катеринославським просвітянам було непросто здобути дозвіл навіть на проведення установчих зборів товариства. Лише завдяки енергії й авторитету Д. І. Яворницького такі збори «Просвіти» відбулися 4 жовтня 1906 р. у приміщенні «Народної аудиторії», куди прийшло 70 осіб. Усього ж Катеринославська «Просвіта» цієї доби налічувала 190 учасників товариства. Тоді ж обрали раду «Просвіти», до якої ввійшов Д. І. Яворницький та його однодумці-просвітяни: А. С. Синявський, М. Л. Кузьменко, М. В. Биков, С. О. Липківський, В. О. Біднов, М. О. Богуславський, М. В. Маслов, В. М. Хрінников, М. К. Ємець, Г. Ф. Дзябенко та Ф. С. Гарькавцев [36, с. 19].

Поразка Першої російської революції спричинила політичну реакцію в країні. Але це не припинило діяльності Д. І. Яворницького у справі подальшого налагодження української інтелектуальної комунікації. Яскравим виявом цього стало продовження вченим практики публічних лекцій. Так, український археолог, музейник та громадсько-політичний діяч В. І. Строменко у листі до Д. І. Яворницького з Ізюму Харківської губернії до Катеринослава від 20 лютого 1909 р. зазначав: «Знаєте, Дмитро Іванович, велике діло роблять Ваші лекції задля українського національного розвитку, особливо тим рухом, який вони піднімають серед молоді» [18, с. 542]. Не менш цікавим є епістолярій української письменниці і громадської діячки Л. М. Старицької-Черняхівської, яка дякувала Д. І. Яворницькому з Києва до Катеринослава 13 вересня 1909 р. за згоду прочитати лекцію по-українськи в «Українському клубі», в якому брала участь українська інтелігенція, переважно студенти вищих навчальних закладів, і замовила ще одну таку ж лекцію [17, с. 299].

Утім, політична реакція тривала недовго. Вже 1910 р. розпочався період нового революційного піднесення, який не припинявся до початку Першої світової війни. За цих обставин у Катеринославі виник новий проект українського органу преси під назвою «Дніпрові хвилі». Навколо українського видання об’єднався цілий гурт співробітників, майже виключно катеринославців. Серед дописувачів часопи-

су був Д. І. Яворницький та його однодумці: М. В. Биков, А. Ф. Кащенко, Т. Д. Татарин, К. О. Корж, Т. С. Митрус, Т. М. Романченко, О. С. Гладченко, М. К. Новицький, В. О. Біднов, його дружина Л. Є. Біднова (Л. Жигмайло) та ін.

«Дніпрові хвилі» віддзеркалювали культурно-національне життя на Катеринославщині, водночас відгукуючись на справи загальноукраїнського значення. Український часопис мав кілька сотень передплатників, здебільшого селян, членів філій Катеринославської «Просвіти». Друкувалося видання дуже дешево, завдяки власнику приватної друкарні, українцю К. А. Андрущенку. Проте восени 1913 р. Д. І. Дорошенко переїхав до Києва і незабаром «Дніпрові хвилі» припинили існування. Як писав Д. І. Яворницький Н. М. Дорошенку з Катеринослава до Києва 30 січня 1914 р., він прагнув повернути Д. І. Дорошенка, оскільки з його від'їздом часопису бракувало редактора, навіть міг би здобути гроші на видання і пропонував перемінити назву на «Запорожський край». Але ці плани не справдилися [15, с. 152, 178; 19, с. 69].

Особливу роль у розвитку українських інтелектуальних комунікацій відігравали Шевченківські свята, які організовували просвітяни. В цих заходах активна роль належала Д. І. Яворницькому. Не випадково саме його 16 лютого 1914 р. одноголосно обрали почесним головою Шевченківського ювілейного комітету, створеного з підготовки до 100-річчя Кобзаря [24, с. 2, 9, 33]. 25 лютого 1914 р. на ювілейному вечорі в Англійському клубі зібралося дуже багато людей: городян різних станів, у тому числі робітників, а також селян. Д. І. Яворницький відкрив урочисте засідання Шевченківського ювілейного комітету. Доповідь вченого супроводжувалась гучними і тривалими оплесками. Це було свідчення авторитету й поваги до подвижника української справи [38, с. 97–101; 24, с. 14].

Таким чином, усе життя і діяльність Д. І. Яворницького останньої чверті XIX – початку XX ст. є яскравим свідченням налагодження ним українських інтелектуальних зв'язків з діячами Наддніпрянщини, які мали практично безперервний характер, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні обставини. На початку XX ст. ці контакти вирізнялися достатньою розгалуженістю і охоплювали не тільки окремих осіб, а й розвивалися в рамках наукових, культурно-просвітницьких та освітніх інституцій, зокрема, таких як Обласний музей ім. О. М. Поля, Катеринославська учена архівна комісія, Катеринославське товариство «Просвіта», українські часописи «Запоріжжє» та «Дніпрові хвилі», учительські курси тощо. Участь Д. І. Яворницького в цих установах утворила колективну складову його української інтелектуальної комунікації. Водночас Дмитро Іванович мав широке листування з багатьма українськими діячами в галузях істо-

рії, етнографії, фольклористики, археології, краєзнавства, літератури, літературознавства, мовознавства, музики, театру, образотворчого мистецтва, видавничої справи, національного руху Наддніпрянщини.

Ця складна комунікативна мережа вартісна з погляду на обговорення Д. І. Яворницьким та його співрозмовниками численних аспектів поступу української інтелектуальної думки і проявів інтелектуального національного життя у сферах багатьох галузей гуманітарної науки, освіти, літератури та мистецтва, преси, культури в самому широкому сенсі цього слова, всього того, без чого неможливо уявити самодостатню модерну націю.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* «Він більше працював, ніж жив…» : [листування Бориса Грінченка з Дмитром Яворницьким] / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 8–15.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]. – Вип. 5. – Д., 2007. – С. 20–31.

3. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі / С. В. Абросимова // Скарбниця ріднокраю: зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства. – Д., 1993. – С. 10–14.

4. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені / С. В. Абросимова // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 46–50.

5. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький у культурно-громадському житті України кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 4–6.

6. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.

7. *Абросимова С. В.* Листи М. Грушевського до Д. Яворницького / С. В. Абросимова // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 382–386.

8. *Абросимова С. В.* З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка : [зб. наук. пр.]. – Д., 1991. – С. 63–67.

9. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і Галичина / С. В. Абросимова, А. І. Перкова // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 51–55.

10. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький у громадсько-культурному житті України початку XX ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.) : Друга Всеукраїнська наук.-теорет. конф.: тези доповідей. – Частина перша. – К.; Миколаїв, 1992. – С. 4–6.

11. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Х., 2009.

12. *Абросимова С. В.* З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. / С. В. Абросимова, О. І. Журба // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка : [зб. наук. пр.]. – Д., 1991. – С. 63–67.

13. *Абросимова С. В.* Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / С. В. Абросимова, В. І. Ульяновський // Археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

14. *Абросимова С. В.* Спільна праця на загальну користь України (Листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького) / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 30–39.

15. *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Дмитро Дорошенко. – К., 2007.

16. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997.

17. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999.

18. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

19. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005.

20. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.] ; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2010.

21. *Журба О. І.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. І. Журба // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матер. наук.-практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження вченого), 26-27 жовтня 1990 р. – Д., 1991. – С. 54–57.

22. *Журба О. І.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. І. Журба // Питання історії України. Історико-культурні аспекти: зб. наук. пр. / Г. К. Швидько (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 1993. – С. 80–88.

23. *Заруба В. М.* Постаті (Студії з історії України. Книга друга) / В. М. Заруба. – Д., 1993.

24. Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. – Катеринослав, 1915.

25. З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького (вступ. ст. й док. до друку підготували С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 114–165.

26. *Іваннікова Л. В.* Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький: до проблеми взаємин / Л. В. Іваннікова // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 14–16.

27. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии : в 11 вып. – Вып. 1 / под ред. А. Синявского. Репринт. изд. – Днепропетровск, 2010.

28. *Коваленко Олексій.* Спогади про Дмитра Івановича Яворницького // *Чабан Микола.* Сучасники про Д. І. Яворницького / Микола Чабан. – Д., 1995. – С. 27–29.

29. *Ковальський М. П.* Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М. П. Ковальський // Вчений-подвижник. – Д., 1990. – С. 3–10.

30. *Мицик І. Ю.* Творчі зв'язки О. Г. Сластьона і Д. І. Яворницького / І. Ю. Мицик // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 55–60.

31. *Мицик Ю. А.* Д. І. Яворницький і В. О. Біднов / Ю. А. Мицик // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матер. наук.-практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження вченого), 26-27 жовтня 1990 р. – Д., 1991. – С. 19–22.

32. *Савчук В. С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Вип. 5. – Д., 2007. – С. 5–20.

33. *Синявський Антін.* Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской учебной архивной комиссии / Антін Синявський // *Синявський Антін.* Вибрані праці / Антін Синявський. – К., 1993. – С. 98–107.

34. *Сумцов М. Ф.* Д. И. Эварницкій / М. Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибр. пр. / М. Ф. Сумцов / упоряд., підгот. тексту, передмова, післямова та прим. М. М. Красикова. – Х., 2008. – С. 425–430.

35. *Ульяновський В. І.* Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / В. І. Ульяновський, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

36. *Чабан Микола.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): біобібліографічний словник. Близько 670 імен / Микола Чабан. – Д., 2002.

37. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

38. *Юноша В. (Єфремов Петро).* Сила стихії / В. Юноша (Петро Єфремов) // *Чабан Микола.* У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) : [хрестоматія] / Микола Чабан. – Д., 2001. – С. 97–103.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477)

Д. А. Чернієнко

Уфимська філія Московського державного гуманітарного університету ім. М. О. Шолохова

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ У КАЗАНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (до 110-річчя захисту магістерської дисертації)

Показані обставини й деякі подробиці захисту дисертації на здобуття наукового ступеня магістра російської історії Д. І. Яворницьким у 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Як джерела використано документи Національного архіву Республіки Татарстан, які введено до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, захист дисертації, Казанський університет, магістр російської історії, опонент, вчена рада.

© Д. А. Чернієнко, 2010

30. *Мицик І. Ю.* Творчі зв'язки О. Г. Сластьона і Д. І. Яворницького / І. Ю. Мицик // З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 55–60.

31. *Мицик Ю. А.* Д. І. Яворницький і В. О. Біднов / Ю. А. Мицик // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матер. наук.-практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження вченого), 26-27 жовтня 1990 р. – Д., 1991. – С. 19–22.

32. *Савчук В. С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Вип. 5. – Д., 2007. – С. 5–20.

33. *Синявський Антін.* Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской учебной архивной комиссии / Антін Синявський // *Синявський Антін.* Вибрані праці / Антін Синявський. – К., 1993. – С. 98–107.

34. *Сумцов М. Ф.* Д. И. Эварницкій / М. Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибр. пр. / М. Ф. Сумцов / упоряд., підгот. тексту, передмова, післямова та прим. М. М. Красикова. – Х., 2008. – С. 425–430.

35. *Ульяновський В. І.* Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / В. І. Ульяновський, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

36. *Чабан Микола.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): біобібліографічний словник. Близько 670 імен / Микола Чабан. – Д., 2002.

37. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

38. *Юноша В. (Єфремов Петро).* Сила стихії / В. Юноша (Петро Єфремов) // *Чабан Микола.* У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) : [хрестоматія] / Микола Чабан. – Д., 2001. – С. 97–103.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477)

Д. А. Чернієнко

Уфимська філія Московського державного гуманітарного університету ім. М. О. Шолохова

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ У КАЗАНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (до 110-річчя захисту магістерської дисертації)

Показані обставини й деякі подробиці захисту дисертації на здобуття наукового ступеня магістра російської історії Д. І. Яворницьким у 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Як джерела використано документи Національного архіву Республіки Татарстан, які введено до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, захист дисертації, Казанський університет, магістр російської історії, опонент, вчена рада.

© Д. А. Чернієнко, 2010

Показаны обстоятельства и некоторые подробности защиты диссертации на соискание ученой степени магистра русской истории Д. И. Яворницким в 1901 г. на историко-филологическом факультете Казанского университета. В качестве источников привлечены документы Национального архива Республики Татарстан, которые введены в научный оборот впервые.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, защита диссертации, Казанский университет, магистр русской истории, оппонент, ученый совет.

Some details and circumstances of dissertation protection D. I. Yavornyts'kogo for a master's degree in Russian history on the historical-philological faculty of Kazan University in 1901 are showed. The documents of National Archive of Tatarstan Republic as sources are introduced into scholarly for the first time.

Key words: dissertation, Kazan University, Master of Russian history, the opponent, the Academic Council.

Ім'я Дмитра Івановича Яворницького добре відоме не лише в українській, але й у російській науці. Д. І. Яворницький – один з найкращих дослідників історії козацтва, засновник українознавства, організатор історичної науки, етнографії, археології й музеєзнавства в Наддніпрянщині, людина, для якої служіння своєму народу, своїй Україні стало справою честі й внутрішнього достоїнства.

З Росією пов'язані важливі сторінки його важкого й драматичного життя наприкінці XIX – початку XX ст., коли він, із причин, далеких від науки, через свої громадянські переконання був неодноразово обвинувачений владою в «українофільстві й сепаратизмі», «антипатії до московської історії й уряду і пристрасті до історії Малоросії», позбавлений викладацької роботи та змушений на довгі сім років переїхати до Санкт-Петербурга (1885–1891), де працював учителем гімназії та в інших установах. Пізніше почався «московський» період його життя (1897–1902), робота в дуже складних ідеологічних умовах приват-доцентом в університеті, де його українство знову сприймалося насторожено й навіть вороже. Хоча відомо, що в Москві велику допомогу в наукових і житейських справах Д. І. Яворницькому робив В. Й. Ключевський.

Під тиском цих обставин наукова діяльність Д. І. Яворницького виявилася пов'язаною на деякий час із Казанським університетом. Оскільки захистити дисертацію з історії козацтва в університетах у центрі Росії було майже неможливо, варіант із Казанню, що перебувала вдалечині від політичної боротьби, виявився більш реальним.

Казанська сторінка, або «казанська епопея» – напевно, є найбільш маловідомою в житті Д. І. Яворницького. Звичайно, в біографічних нарисах, словниках, довідниках тільки дуже коротко згадується, що в 1901 р. Казанський університет присудив Д. І. Яворницькому

вчений ступінь магістра російської історії – і все. Обставини цього захисту, його підготовка, проведення, основні учасники залишалися до цього часу зовсім незнайомими, тому що всі документи довго перебували в архівах Канцелярії університету, а пізніше й дотепер перебувають у Національному архіві Республіки Татарстан.

Уперше деякі окремі документи були виявлені й зібрані кілька років тому під час роботи в архіві, до речі, зовсім з інших питань, Є. В. Савенком – відомим у Росії українським громадським діячем, краєзнавцем, керівником української національно-культурної автономії «Вербиченька» в Татарстані (м. Нижнєкамськ). У 2007 р. Є. Савенко привіз кілька копій до Дніпропетровська і передав у дарунок співробітникам меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького (відділ Дніпропетровського національного історичного музею). Наприкінці 2009 р. Є. Савенко звернувся до Уфимського наукового центру україністики, що плідно діє в Башкортостані з початку 1990-х рр. і дотепер у складі Уфимської філії Московського державного гуманітарного університету ім. М. О. Шолохова, з пропозицією, щоб пошукову роботу в архіві продовжили фахівці-історики.

У результаті в лютому 2010 р. у фонді 977 (Казанський Імператорський університет) було виявлено вісім справ, пов'язаних із захистом магістерської дисертації Д. І. Яворницького. До «архіву Яворницького», як його можна назвати, входять протоколи засідання вченої ради історико-філологічного факультету й університету, особисті та офіційні листи, прохання, заяви, циркуляри, відгуки, записки, клопотання з Канцелярії університету тощо, усього – понад 60 документів. Картину, звичайно, не можна вважати повною, але для відновлення послідовності подій уже є достатні підстави.

У 1987 р. видано третій том найвідомішої книги Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» (перший том у 1892 р., другий у 1895 р.) – результат його багаторічної праці й кропіткого збору матеріалів. Дослідникові в цей час було вже 42 роки, за плечима досвід педагогічної діяльності в різних навчальних закладах та товариствах, пошуки в архівах, наукові експедиції, подорожі, з'їзди, декілька монографій, великі плани на майбутнє. Безумовно, одержання вченого ступеня Д. І. Яворницький розглядав як важливий, необхідний і обов'язковий крок у своєму житті. Тому не варто дивуватися тій наполегливості, з якою він досягав поставленої мети, незважаючи на серйозні труднощі, що очікували на нього на цьому шляху.

Річ у тому, що захистити дисертацію з українознавства в Росії того періоду було дуже складною справою, від ученого вимагалися рішучість, терпіння й навіть певний героїзм. «Українське питання» у будь-яких своїх проявах сприймалося державною владою як питання політичне, ідеологічне, що знаходило висвітлення щодо по-

зиції університетських адміністрацій. Сподівання на успішний захист чи лише дозвіл щодо захисту в університетах Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Харкова й багатьох інших міст були примарними й швидше за все даремними.

Але Д. І. Яворницький активно шукав можливого виходу з даної ситуації, розраховуючи на захист в університетах провінції. Наприклад, у листі від 8 лютого 1900 р. до М. С. Грушевського у Львів він пише: «…*Уже три роки я проживаю в Москві і читаю тутечки, яко приват-доцент, в університеті «Курс истории малорусскаго козачества». Нудно мені тут страшенно, і хотів би я податись геть з Москви до Галичини, але не просто, а з деякими умовинами. Бачте, я тільки магістрант, а не магістр русской історіи, бо й досі не налагодивсь «защитити дисертації». Тепер я надрукував другим виданням перший том «Истории запорожских козаков», по новим джерелам, що їх не бачив ніхто із українських істориків, і хотів би «защищать» цю мою працю у вас у Львівському університеті, а після тієї «защиты» там же ж, чи у Львові, чи у другому якому городі, і зостатись на прожиття…*» [1, с. 61]. З ряду причин цей план так і не здійснився, після чого виник варіант із Казанським університетом, можливо, як остання надія. Існує досить висока ймовірність того, що таку пораду дав йому саме В. Й. Ключевський – захисник Д. І. Яворницького в Москві.

Про впевненість у своїх силах, волі, невтомності вченого й бажанні здійснити мету свідчить той факт, що до Казанського університету Д. І. Яворницький звертався двічі, навіть після першої невдачі.

У грудні 1896 р. в історико-філологічний факультет Імператорського Казанського університету надійшло прохання магістранта російської історії Д. Яворницького: «*Предоставляя при сем 1 экземпляр моего сочинения «История запорожских казаков, т. III» для соискания степени магистра русской истории покорнейше прошу историко-филологический факультет принять и рассмотреть указанное мое сочинение в качестве диссертации. Свидетельство о выдержании мной магистерского экзамена* (магістерські іспити склав у Варшавському університеті з 24 вересня 1895 р. до 31 січня 1986 р. – *Прим. Д. Ч.*) *находится при историко-филологическом факультете Императорского Московского университета*» [2]. Подібне прохання надійшло й на ім'я ректора університету – Костянтина Васильовича Ворошилова. 29 січня 1897 р. він розпорядився поширити дисертацію між членами історико-філологічного факультету.

За рішенням ради факультету, 13 лютого 1897 р., дисертація була розповсюджена між усіма викладачами, а підготовку основного відгуку було доручено докторові наук, професорові Дмитру Олександровичу Корсакову (фахівець з історії середньовічних північних ро-

сійських князівств). Свій відгук Д. О. Корсаков закінчив тільки через шість місяців, незважаючи на те, що керівництво факультету постійно вимагало від нього прискорення процесу підготовки відгуку. З приводу цього навіть трапився конфлікт між Д. О. Корсаковим, який посилався на нездоров'я й інші причини, і деканом факультету Аполлоном Івановичем Смірновим. Конфлікт супроводжувався скаргами в адміністрацію університету й суперечками в ході засідань вченої ради [3]. 9 листопада 1897 р. розгорнутий відгук на десяти аркушах було все ж представлено на факультет. У відгуці Д. О. Корсаков дає негативну оцінку науковому твору, не визнає книгу науковим дослідженням, називаючи її «*подобием летописного свода на основании архивных материалов*» [4]. Серед основних зауважень Д. О. Корсакова: недостатня історіографія й обмежені джерела, немає нових даних, перевага особистих симпатій, ідеалізація козацтва, суперечливість суджень тощо. З даним відгуком були ознайомлені всі члени ради.

5 грудня 1897 р. на засіданні ради факультету, після кількаразових відкладань, нарешті, відбувся розгляд дисертації. У ході засідання Д. Корсаков дивувався, чому Д. Яворницький звернувся зі своєю книгою саме в Казанський університет, де зовсім немає фахівців з «південноросійської історії», чому він обійшов Харківський, Київський, Одеський, Варшавський і навіть Московський університети, де є професура з відповідної галузі [5]? Під час обговорення всі зауваження Д. Корсакова підтримали професор Євген Федорович Будде (філолог, діалектолог), професор Іван Миколайович Смірнов (етнограф, що вивчав російське населення та інші народи Поволжя). Вони назвали «*самый вопрос, которому посвятил свои силы автор… трудным и запутанным*» [6]. На стороні Д. Яворницького виступив тільки професор Федір Герасимович Міщенко (філолог, антикознавець), сам українського походження, який не погодився з негативним висновком колег: «*То, что Эварницкий «обошел» другие университеты, нельзя ставить ни в пользу, ни против* (далі він згадав, що подібний прецедент у галузі філології на факультеті раніше вже був. – *Прим. Д. Ч.*)*… ни один из достоуважаемых критиков не упрекнул автора диссертации ни в искажении архивного материала, ни в замалчивании тех источников, которыми он пользовался, ни в присвоении себе результатов тех или иных суждений, которые добыты другими или другим принадлежат…*» [7]. Проте, взявши до уваги всі докази й зауваження, більшістю голосів (вісім проти двох) було винесено вердикт: «*диссертацию Эварницкого признать незаслуживающей допущения к публичной защите*» [8], про що було повідомлено ректорові університету й наприкінці лютого 1898 р. через Канцелярію університету здобувачеві.

На цьому перша частина казанської епопеї Д. І. Яворницького закінчилася.

За два роки, у березні 1900 р., Д. І. Яворницький відправив повторне прохання на ім'я ректора Казанського університету (у той час вже Дмитро Іванович Дубяго) [9]. Цього разу в якості дисертації було запропоновано друге видання першої книги його твору «Історія запорозьких козаків», видруковане трохи раніше в тому ж році в Москві. 30 березня 1900 р. твір у кількості 20 екземплярів було передано із супровідним листом від ректора на історико-філологічний факультет (на листі позначка «*работу передать Смирнову и Фирсову*») [10].

У стенограмі засідання факультету від 28 квітня 1900 р. сказано, що питання про дисертацію Д. Яворницького «*живо обсуждался как отдельный*» (вопрос) [11]. Професори Д. О. Корсаков і Є. Ф. Будде знову висловили своє незадоволення роботою, і, посилаючись на різні причини, відмовилися від розгляду [12] й рекомендували взагалі відмовити магістрантові в захисті. Але завдяки наполяганню декана факультету А. І. Смірнова й за результатами голосування (сім проти двох) робота була прийнята, рецензування «*ввиду отказа господина заслуженного ординарного профессора Д. А. Корсакова от рассмотрения сочинения*» [13] доручено Миколі Миколайовичу Фірсову (фахівець з історії Росії XVIII ст.) й Івану Миколайовичу Смірнову [14]. За кілька днів (6 травня) 17 викладачів факультету одержали по одному екземпляру роботи для ознайомлення [15].

Робота з текстом дисертації тривала до кінця року. Тільки 16 січня 1901 р. М. М. Фірсов подав до факультету заяву з проханням прийняти його рецензію. На цій заяві за чотири дні з'явилася віза Д. О. Корсакова, який у той час, через хворобу А. І. Смірнова, виконував обов'язки декана: «*Прочитав рецензию Н. Фирсова, я своевременно представлю в факультет мое заключение о диссертации Эварницкого*» [16]. Відгук М. М. Фірсова з проханням висловити свою думку протягом 23–29 січня одержали 14 чоловік, з них 8 зробили в циркулярі позначку «Погоджуюся» (Александров, Андерсон, Архангельський, Будде, Катанов, Міщенко, Смірнов, Шестаков), Бобров – «Читав» [17].

19 березня відбулося вирішальне для Д. І. Яворницького засідання факультету, де через стан здоров'я не був присутній М. М. Фірсов, але він дав згоду виступити офіційним опонентом у випадку допуску до захисту. Про це він повідомив декана в письмовій формі того ж дня: «…*Думаю, что вопрос может быть решен прекрасно сегодня же и без моего совещательного голоса. Лично я больше ничего не имею ни разъяснить, ни добавить к тому, что мною изложено в рецензии. Если вопрос будет решен согласно с заключением моего отзыва, то я со своей стороны просил бы факультет (в случае если оный соблаговолит назначить меня официальным оппонентом) определить время для диспута не ранее 29 апреля, иначе я буду при-*

нужден по разным уважительным обстоятельствам отказаться от чести быть официальным оппонентом на диспуте г. Эварницкого» [18].

На засіданні були заслухані й обговорені відгуки рецензентів, які в кінці рецензії зазначили, що «*…рассмотренный труд имеет преимущественно описательный характер и проникнут специфическим субъективизмом … Однако все указанные недостатки не умаляют солидных по многим вопросам фактических достоинств этой ученой работы…*» [19]. Також виступив професор Д. О. Корсаков, який майже повторив свої зауваження, як і два роки тому: немає критичного вивчення джерел, вибіркове використання наукової літератури, описовість викладу, суб'єктивізм поглядів. Автора Д. О. Корсаков називає «*кобзарем*» і «*патриотом-энтузиастом*», його працю – «*рапсодией*» і категорично відмовляється визнавати науковий характер твору [20]. Навколо цих зауважень відбулася серйозна дискусія, за її підсумками вирішили дисертацію до захисту допустити, але Д. О. Корсакова все ж призначити третім офіційним опонентом [21].

14 квітня 1901 р. всі члени ради університету (50 осіб) одержали по екземпляру твору Д. Яворницького, а 24 квітня ректора й усіх «*профессоров и прочих преподавателей*» (56 осіб і 15 викладачів історичного факультету) циркуляром за підписом декана Д. О. Корсакова сповістили, що 29 квітня (неділя) о першій годині дня в актовому залі університету «*имеет быть публичное заседание историко-филологического факультета, в котором г. Эварницкий … будет защищать диссертацию*» [22]. У протоколі засідання факультету 18 квітня 1901 р. записано, що тези дисертації «*циркулированы между членами факультета, которые выразили свое согласие на одобрение этих тезисов и на разрешение их к печатанию … в потребном количестве экземпляров*» [23].

Подробиці захисту, на жаль, у збережених документах не відображені. Тільки в «особливій думці» професора Д. О. Корсакова, де він дає свою повністю негативну оцінку книзі, можна прочитати, наприклад, що під час диспуту Д. Яворницький «*…позволял себе шутки… признавался в любви к Запорожью… ответил на одно из моих возражений припевом известной малороссийской юмористической песни «Нехай так, нехай так…*» [24].

Опоненти відзначили, що Д. Яворницький не новачок в історичній літературі, має репутацію одного з найкращих знавців запорізької старовини. Серед недоліків праці зазначалося: вибірковість використовуваної літератури й джерел, ідеалізація козацтва тощо, не погодилися опоненти й з рядом висновків автора дисертації [25].

Є цікава записка, яка була подана колишнім деканом А. І. Смірновим у день захисту, де він повідомляє, що «*…был вынужден оста-*

вить заседание, но высказываюсь за удовлетворительную защиту и удостоить Эварницкого искомой им степени» [26]. Можливо, такий демарш А. І. Смірнова і його тверда підтримка Д. Яворницького були викликані вже згаданими розбіжностями із професором Д. О. Корсаковим.

За результатами дискусії в протоколі публічного засідання факультету 29 квітня 1901 р. було відзначено, що «*господин приват-доцент Императорского Московского университета Д. И. Эварницкий защитил предъявленную им для получения степени магистра русской истории диссертацию ... Факультет большинством 8 членов факультета против 2 (Корсаков, Будде) постановил: признавая защиту г. Эварницким представленной им диссертации удовлетворительной, удостоить ее автора степени магистра русской истории и ходатайствовать перед Советом Университета об утверждении г. Эварницкого в этой степени*» [27].

30 квітня офіційне клопотання з підсумками голосування на публічному засіданні історико-філологічного факультету й проханням затвердити Д. Яворницького в ступені магістра російської історії було надіслано до ради Імператорського Казанського університету. Серед додатків були спільний відгук М. М. Фірсова й І. М. Смірнова «*для напечатания в Ученых Записках Университета*», а також окремий погляд Д. О. Корсакова [28]. 2 травня даний погляд «*по вопросу об удостоении ученой степени магистра русской истории Д. И. Эварницкого*» було додатково розповсюджено серед 15 членів історико-філологічного факультету [29], але загрози щодо відміни рішення ради для Д. Яворницького вже не існувало.

Але на цьому пригоди магістранта ще не завершилися. 19 січня 1902 р. у листі до ректора Казанського університету Д. Яворницький просив офіційно сповістити ректора Московського університету про те, що він «*...защищал диссертацию... и совет удостоил этой степени»,* а також просив *«...распорядиться об отсылке мне свидетельства на означенную ученую степень*» [30].

Але у справу втрутилися бюрократичні процедури. За 10 днів Д. І. Яворницький одержав відповідь із Канцелярії університету, що «*диплом будет напечатан и выслан немедленно по доставлении в Казанское Губернское Казначейство 17 рублей*», а «*сообщение ректору МУ может последовать только по его* (ректора. – *Прим. Д. Ч.*) *официальному запросу*» [31].

Д. Яворницький сплатив мито й 5 лютого, у черговий раз, звернувся до казанського ректора з проханням прискорити відправлення диплома: «*Прилагая при сем 17 рублей, усердно прошу Ваше Превосходительство сделать зависящее от Вас распоряжение о напечатании для меня диплома на степень магистра русской истории и*

выслать его по нижеследующему моему адресу: Москва, Варварка, Кривой пер., дом Бахрушина» [32]. У наступному листі, за декілька днів, Д. І. Яворницький вже пише, що 30 лютого він їде за кордон, тому документ треба надсилати не на домашню адресу, а на адресу Канцелярії Московського університету [33].

Канцелярія університету 11 лютого незворушно відповідає, що для друкування магістерського диплома, відповідно до розпорядження Міністерства Народної Освіти, потрібно надати ще диплом на ступінь кандидата [34]. Д. І. Яворницький виконує й цю вказівку, направивши 19 лютого в Казань диплом на звання кандидата історико-філологічного факультету (від 16 травня 1900 р. за № 1009) Харківського університету [35]. Нарешті, 26 березня, в Канцелярії Московського університету під особисту розписку йому було видано диплом (№ 527 від 27 лютого 1902 року) [36].

На цьому «казанська епопея» магістра російської історії Д. І. Яворницького закінчилася, а незабаром учений остаточно переїжджає до Катеринослава. Такі деякі обставини даної справи. Безпосередні учасники тих подій – професори й викладачі Казанського університету, піддавши твір Д. І. Яворницького найсерйознішому критичному аналізу, виявивши його слабкі й сильні сторони, підтвердили свій високий рівень професіоналізму, безумовну компетентність в обговорюваних питаннях, а також показали політичну незаангажованість і волю творчості. Дані документи ще чекають на наукову публікацію у вигляді окремого збірника і більш докладного вивчення.

Бібліографічні посилання

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4 / упоряд. С. Абросимова [та ін.]. – Д., 2005.
2. Национальный архив Республики Татарстан (НА РТ). – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1657, л. 1.
3. НА РТ. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1674, л. 132.
4. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1696, л. 12.
5. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1674, л. 162.
6. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1674, л. 161.
7. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1674, л. 163 об.
8. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1696, л. 24.
9. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 1.
10. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 1.
11. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 2.
12. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 3-4.
13. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 6.
14. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 2.
15. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 5-5 об.
16. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 7.
17. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 8-8 об.
18. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 9.

19. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 34.
20. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 32.
21. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 33 об.
22. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 19-19 об.
23. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 49-49 об.
24. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 36-36 об.
25. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 4-35.
26. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 22.
27. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 50-50 об.
28. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 23.
29. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 24.
30. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 38.
31. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 39.
32. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 40.
33. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 42.
34. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 43.
35. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 44.
36. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 47, 50-51.

Надійшла до редколегії 18.11.2010

УДК 94(47+57) «1860/1917»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І БІБЛІОТЕЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Досліджено співпрацю Д. І. Яворницького з бібліотеками України та Росії, висвітлено місце та роль бібліотечних осередків у житті та діяльності історика, створено образ українського вченого через його тісні стосунки з бібліотечними працівниками та діячами, які підтримували культурні починання Російської імперії.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, бібліотечний простір, листування, культурно-освітні діячі.

Исследовано сотрудничество Д. И. Яворницкого с библиотеками Украины и России, показаны место и роль библиотечных центров в жизни и деятельности историка, создан образ украинского ученого через его тесные отношения с библиотечными работниками и деятелями, которые поддерживали начинания в области культуры в Российской империи.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, библиотечное пространство, переписка, деятели культуры и образования.

© Л. М. Лучка, 2010

19. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 34.
20. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 32.
21. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 33 об.
22. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 19-19 об.
23. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 49-49 об.
24. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 36-36 об.
25. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 4-35.
26. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 22.
27. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1817, л. 50-50 об.
28. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 23.
29. Там само. – Ф. 977, оп. ИФФ, д. 1795, л. 24.
30. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 38.
31. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 39.
32. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 40.
33. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 42.
34. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 43.
35. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 44.
36. Там само. – Ф. 977, оп. Совет, д. 10362, л. 47, 50-51.

Надійшла до редколегії 18.11.2010

УДК 94(47+57) «1860/1917»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І БІБЛІОТЕЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Досліджено співпрацю Д. І. Яворницького з бібліотеками України та Росії, висвітлено місце та роль бібліотечних осередків у житті та діяльності історика, створено образ українського вченого через його тісні стосунки з бібліотечними працівниками та діячами, які підтримували культурні починання Російської імперії.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, бібліотечний простір, листування, культурно-освітні діячі.

Исследовано сотрудничество Д. И. Яворницкого с библиотеками Украины и России, показаны место и роль библиотечных центров в жизни и деятельности историка, создан образ украинского ученого через его тесные отношения с библиотечными работниками и деятелями, которые поддерживали начинания в области культуры в Российской империи.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, библиотечное пространство, переписка, деятели культуры и образования.

© Л. М. Лучка, 2010

D. I. Yavornitskiy's collaboration with Russian and Ukrainian libraries is studied. The place and role of library centers in the life and activity of the historian is shown. The image of the scientist is created through his close cooperation with librarians, science and cultural workers of the Russian Empire.

Key words: D. I. Yavornitskiy, library space, correspondence, science and cultural workers.

Бібліотечний простір, у якому працював Д. І. Яворницький, охоплював широкі географічні межі України та Росії другої половини XIX – початку XX ст. У житті та діяльності українського вченого книга посідала першорядне місце. Працюючи над науковими дослідженнями з історії України, Дмитро Іванович постійно знайомився з книжковою та періодичною продукцією, яка друкувалася на території Російської імперії. Щоб досягти наукових звань, треба було багато читати, бути обізнаною людиною у різних галузях знань. Український дослідник розумів значення книжки як джерела знань в історичному контексті та бібліотек як місця збирання і збереження видавничої продукції вітчизняного та іноземного походження. Особисті стосунки Д. І. Яворницького з бібліотечними працівниками та культурно-освітніми діячами свідчать про його високий інтелектуальний рівень, розуміння бібліотечних проблем, сприяння у комплектуванні бібліотечних фондів, піклування про розвиток українських і російських бібліотек та вирішення бібліотечних справ.

Краще уявити Д. І. Яворницького у бібліотечному просторі другої половини XIX – початку XX ст. допомагає листування академіка, що містить понад 6 тис. листів. Дослідження проведено на основі аналізу матеріалів «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького», виданої у п'яти томах Дніпропетровським національним історичним музеєм імені Д. І. Яворницького (1997–2010). Це дозволило розширити образ українського вченого через його ставлення до бібліотек, оцінку якості фондів, працю в українських та російських книгосховищах.

Праці Д. І. Яворницького ґрунтуються на значному масиві різноманітних джерел, до яких належали архівні матеріали, опубліковані документи, праці попередників. При написанні творів учений використовував інформацію, яку він отримував у бібліотеках і архівосховищах та одержував від своїх знайомих та друзів. В епістолярії Д. І. Яворницького набули значного висвітлення питання науково-культурного життя. Саме листування дає можливість ширше уявити особистість Д. І. Яворницького, його зв'язки як вченого з бібліотечними осередками та спілкування з бібліотечними працівниками, які допомагали етнографу в користуванні книгами та журналами або отриманні інформації про нові надходження.

Протягом свого життя Д. І. Яворницький звертався до українських бібліотек, підтримував тісні зв'язки з Катеринославською, Олександрівською та Харківською міськими бібліотеками. Із листування з І. Я. Акінфієвим, головою правління бібліотечної ради Олександрівської бібліотеки, з В. В. Даниловим та Є. С. Вировим, бібліотекарями Катеринославської вченої архівної комісії, відомо про бібліотечні справи Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля, розвиток фондів та їх змістовне поповнення [3, с. 150–152].

Д. І. Яворницький отримував роботи В. В. Данилова для бібліотеки музею. Приязні стосунки з Я. П. Новицьким, культурно-освітнім діячем Олександрівська, формувалися у другій половині XIX ст. Останній надсилав Дмитру Івановичу журнали («Киевская старина» за 1884 р.) та книжки, отримані в міській бібліотеці та з приватних колекцій у тимчасове користування (два тижні) [3, с. 389]. Разом з тим катеринославські бібліотеки у фондах мали твори Д. І. Яворницького для користування читачами губернії та інших міст України і Росії [7, с. 248].

З 1902 р. Д. І. Яворницький очолював Катеринославський обласний музей імені О. М. Поля. І з цього часу він опікувався розвитком музейної бібліотеки, яка щорічно зростала, поповнювала фонди унікальними виданнями XVI–XX ст., стародруками і стала відомим культурним осередком Півдня України початку XX ст. Український учений в археологічних та етнографічних пошуках і розвідках цікавився рукописними книгами та церковними архівами. Підтвердженням цьому була лекція Дмитра Івановича про минуле життя Запорожжя, п'ятий розділ якої мав назву «Рукописные книги и церковные архивы» (1918 р.) [3, с. 305].

Один із засновників Харківської громадської бібліотеки, член її правління М. Ф. Сумцов у листах до Д. І. Яворницького повідомляв цікаві факти з бібліотечного життя Харкова та звертався з проханням надіслати всі твори вченого у кількості трьох примірників до різних бібліотек, особливо до бібліотеки Етнографічного музею, завдання якого полягало у створенні достатньо повної наукової бібліотеки з етнографії, та користування широкими читацькими колами губернії [3, с. 529–533]. У свою чергу Д. І. Яворницький допомагав харківським колегам бібліографічними рекомендаціями з наукового пошуку літератури та змісту праць (1914 р.) [3, с. 537].

Увагу українського вченого привертала й бібліотека Харківського університету, читачем якої він був, користувався її фондами. Книжки брав не тільки для себе, а й для своїх друзів. Так, історик літератури і дослідник словесності М. Є. Халанський звернувся з проханням отримати в університетській бібліотеці книгу «Жизнеописание Плутарха» в тимчасове користування [3, с. 566]. Добре орієнтуючись у фондах навчальної бібліотеки, Д. І. Яворницький виконав прохання

історика-краєзнавця, священика В. М. Никифорова на предмет уточнення бібліографічних матеріалів (цитат) з історії Козарського (Хазарського) царства. У листах музейника В. І. Строменка до Д. І. Яворницького (1908 р.) останній цікавився життям українських бібліотек. Його респонденти доповідали про громадські бібліотеки, склад книжкових та періодичних фондів. Так, бібліотека Ізюма Харківської губернії мала українські журнали «Рада» і «Рідний край», а також багато українських книжок, необхідних читачам краю [5, с. 540].

Окреме місце в культурно-просвітницькій діяльності Д. І. Яворницького посідали полтавські громадські бібліотеки. Члени бібліотечних рад О. С. Волкенштейн, Н. Дубровська, К. Лісовський, М. А. Дмитрієв висвітлювали напрямки діяльності бібліотек, зупинялись на питаннях придбання українських книжок для міських та сільських бібліотек, визначали роль цензури в бібліотечному просторі початку XX ст. [4, с. 156]. До Д. І. Яворницького зверталися і колекціонери книжкових зібрань, зокрема полтавський діяч В. І. Станіславський більше 20 років збирав українську бібліотеку, яка, на жаль, не мала творів українського дослідника, а «хотілося б мати». Він висловлює побажання придбати їх [3, с. 525].

Листи дружини М. М. Коцюбинського Віри Устимівни містять відомості про проблеми Чернігівської громадської бібліотеки. Як активний член бібліотечного правління, вона допомагала вирішувати назрілі питання. З цим осередком пов’язана діяльність С. Л. Сотника, який допоміг у 1900 р. поповнити фонди бібліотеки книгою Д. І. Яворницького «История запорожских козаков» у кількості 50 примірників вартістю два крб за кожний [6, с. 50]. Маючи зв’язки з бібліотечною комісією Чернігова на початку XX ст., Дмитро Іванович підтримував бібліотеки в підготовці та проведенні народних читань як активної форми поширення знань та підвищення загальнокультурного рівня населення, порушував клопотання про їх дозвіл [5, с. 59]. Не залишалася поза увагою Д. І. Яворницького діяльність і Роменської місцевої бібліотеки. Завідувач військової бібліотеки в Одесі В. Г. Кравченко мав спільний погляд з вченим на бібліотечний книгообмін між різними закладами з метою поповнення фондових зібрань [3, с. 285].

У другій половині XIX – початку XX ст. плідною була співпраця українського етнографа з російськими бібліотеками. У серпні 1885 р. Д. І. Яворницький переїхав до Санкт-Петербурга, де розпочався новий період його життя. Про активну наукову діяльність у санкт-петербурзький період свідчить творчий доробок ученого. Протягом 1885–1892 рр. він написав низку статей, видав декілька книг: «Остров Хортица на реке Днепр», «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», «История запорожских козаков» (т. 1). Вагому роль у цей період відігравали російські бібліотеки. Вчений-етнограф звертався з проханнями пошуку книжок до співробітників бібліотеки Ака-

демії мистецтв (Е. Беренштам), Імператорської публічної бібліотеки (М. Ф. Бокачев, Л. К. Дитеріхс). У свою чергу, він прихильно ставився до їх прохань, що стосувалися рекомендацій та відгуків на наукові праці.

З листів В. В. Стасова, який з 1872 р. завідував художнім відділом Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, дізналися, що в 1880-ті рр. Д. І. Яворницький був постійним читачем газетних фондів [3, с. 525–526]. Бібліотека допомагала історику у складанні бібліографічних переліків архівних матеріалів з історії Запорожжя, які він публікував у журналі «Киевская старина» (1886 р.). З метою швидкого отримання книжок Д. І. Яворницькому допомагали працювати з фондами Бібліотеки Академії наук російський літературознавець О.М. Міллер, російський археолог М. І. Веселовський та працівник «русского отдела» бібліотеки П. А. Сирку, який видавав літературу вченому [3, с. 357].

У 1898 р. у Санкт-Петербурзі засновано «Малорусское общество издания книг для народа» (Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг), з яким підтримував зв'язки Дмитро Іванович. Мета Товариства полягала у виданні книжок для народних читалень, які розповсюджували шляхом продажу або роздавання [3, с. 451]. Цікавими є листи Д. І. Яворницького до голови петербурзької української громади П. Я. Стебницького у 1906 р., які містять відомості про видання праць ученого в цьому товаристві [6, с. 244-245]. Рада Одеського відділу Російського військово-історичного товариства в Санкт-Петербурзі у 1910 р. прохала Д. І. Яворницького вислати до бібліотеки власні праці, присвячені дослідженню Запорозької Січі [5, с. 323]. З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького та українського письменника М. П. Старицького (1898 р.) відомо, що історик добре знав фонди бібліотеки Московського університету, які містили унікальні мистецтвознавчі видання, зокрема рукописний альбом XVII століття [6, с. 243].

У 1888 р. Воронезька публічна бібліотека отримала від українського вченого один примірник книги «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888) [5, с. 39]. Нашу увагу привернула співпраця директора Катеринодарської публічної бібліотеки імені О. С. Пушкіна Г. В. Доброскока (1904–1919) з Д. І. Яворницьким, що була пов'язана з книгообміном українськими історичними виданнями, потрібними молоді [4, с. 159–161]. У 1913 р. була відкрита безкоштовна бібліотека Кубанського військового етнографічного музею, обов'язки завідувача виконував І. Гладкий, який звернувся до Д. І. Яворницького з просвітницькою метою: допомогти бібліотеці придбати у фонди всі друковані праці етнографа, особливо «Историю запорожских козаков. Т. 1–3», монографії про Сірка та Сагайдачного [5, с. 111, 582].

Наприкінці XIX ст. до Д. І. Яворницького звернувся директор фірми «Русская и иностранная книжная торговля» в Тифлісі К. М. Бєгічев, який спеціалізувався на комплектуванні історичних, іноземних та рідкісних видань. Він друкував каталоги своєї книгарні, які мали допомогти вченому у створенні власної бібліотеки. Крім того, відбувався двосторонній обмін виданнями між катеринославськими та тифліською бібліотеками [4, с. 33–35].

Перебуваючи в Середній Азії (1892–1895), відірваний від архівів та бібліотек, Д. І. Яворницький звертався до співробітників московських та санкт-петербурзьких архівів з проханням допомогти скопіювати писемні джерела, які йому були потрібні. Крім того, на його замовлення власники різних книгарень та видавництв надсилали дослідникові книжки стародавніх істориків. Все це дозволило Д. І. Яворницькому упорядкувати в Самарканді власну бібліотеку [1, с. 16-17].

Д. І. Яворницький опрацював не тільки державні бібліотечні зібрання, а й користувався приватними колекціями видатних діячів України та Росії. Так, у 1888 р. він звертався до власної бібліотеки історика, етнографа, письменника М. І. Костомарова, яку пізніше отримав Київський університет згідно з заповітом [5, с. 165]. Для підвищення науково-освітнього рівня, розширення кругозору, самовдосконалення Дмитро Іванович цікавився діяльністю та змістом приватних бібліотек і книгарень, зокрема полтавської бібліотеки С. Богоявленського, бібліотеки та колекції рукописів М. Г. Іванова, одеської книгарні та бібліотеки С. П. Распопова.

У приватному книгозібранні санкт-петербурзького аристократа П. Я. Дашкова український дослідник знайшов рідкісні твори з історії запорозьких козаків німецькою, французькою та англійською мовами (1886 р.) [6, с. 102]. Не залишалася поза увагою українського вченого доля значних приватних бібліотек Г. П. Алексєєва, Преосвященного Феодосія після смерті їх власників. Його турбувало їх місцезнаходження, кому передані або хто їх отримав, з метою користування джерелами знань майбутніми поколіннями [6, с. 115, 125].

Таким чином, епістолярна спадщина як історичне джерело допомогла виявити та проаналізувати широке коло бібліотечних осередків України та Росії, з якими співпрацював український учений Д. І. Яворницький. Історик звертався з проханнями щодо довідково-бібліографічної роботи до громадських, наукових, навчальних та приватних бібліотек і книгозібрань. Міцні стосунки Д. І. Яворницького з бібліотечними працівниками та діячами науки і культури визначали його роль та місце в культурно-освітньому просторі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Бібліотеки та їх книгосховища кількісно зростали, отримуючи якісно змістовні фундаментальні праці Д. І. Яворницького.

Уміння вченого орієнтуватися в книжковому світі видавничої продукції імперії, його постійний інтерес до новинок з історії України, українського народу, національної культурної спадщини свідчать про високий культурно-освітній та інтелектуальний рівень українського дослідника.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя, 1997.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Д., 2003. – Вип. 2. – С. 106–121.

3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / ДІМ; упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 1999.

5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.

6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.

7. Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии / под ред. А. С. Синявского. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 6.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 94 (477) 07

А. І. Перкова

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ ДНІМ)

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО І СЛУЖИТЕЛІВ ЦЕРКВИ (за епістолярною спадщиною вченого)

Про творчі зв'язки та співпрацю з духівництвом видатного українського вченого Д. І. Яворницького.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, взаємовідносини, духівництво.

О творческих связях и сотрудничестве с духовенством выдающегося украинского ученого Д. И. Яворницкого.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, взаимоотношения, духовенство.

© А. І. Перкова, 2010

Уміння вченого орієнтуватися в книжковому світі видавничої продукції імперії, його постійний інтерес до новинок з історії України, українського народу, національної культурної спадщини свідчать про високий культурно-освітній та інтелектуальний рівень українського дослідника.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя, 1997.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Д., 2003. – Вип. 2. – С. 106–121.

3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / ДІМ; упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 1999.

5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.

6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.

7. Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии / под ред. А. С. Синявского. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 6.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 94 (477) 07

А. І. Перкова

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ ДНІМ)

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО І СЛУЖИТЕЛІВ ЦЕРКВИ (за епістолярною спадщиною вченого)

Про творчі зв'язки та співпрацю з духівництвом видатного українського вченого Д. І. Яворницького.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, взаємовідносини, духівництво.

О творческих связях и сотрудничестве с духовенством выдающегося украинского ученого Д. И. Яворницкого.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, взаимоотношения, духовенство.

© А. І. Перкова, 2010

The article considers with creative partnerships and collaboration with the clergy of prominent Ukrainian scientist D. I. Yavornitsky.

Key words: D. I. Yavornitsky, relationships, clergy.

Д. І. Яворницький – відомий дослідник історії і культури України (1855–1940), мав у своєму колі творчої співпраці, дружніх стосунків і представників духовенства. Свідчить про це епістолярна спадщина вченого, де серед численних його кореспонденцій є й листи служителів церкви, де міститься інформація не тільки щодо життя, діяльності та творчих зв'язків ученого, а й багато іншої, що дає уяву взагалі про стан суспільства того часу.

Сам Д. І. Яворницький був з родини священнослужителів [1, с. 66], навчався три роки в духовній семінарії [30, с. 16] з метою продовжити традицію роду, зростав у цьому середовищі, яке таким чином було йому знайомим і близьким. У виборі життєвого шляху перемогла велика, романтична, невгасима любов [30, с. 19] до історії козацтва і жага дізнатися «правду о запорожцях й ту правду миру об'явить» [30, с. 19].

Досліджуючи історію козацтва, Д. І. Яворницький дослідив і історію української церкви, історію церкви на Запорожжі, ще зі студентських років мандруючи козацькими землями. Цій темі вчений присвятив окремі розділи «Церковное устройство у запорожских козаков» та «Самарский Пустынно-Николаевский монастырь» у фундаментальній праці «История запорожских козаков» [38, с. 306–383]. Уже тоді він побачив, в якому стані знаходились церковні реліквії козацької доби, і зрозумів необхідність їх зберегти. Вчений обстежив усі ті церкви, познайомився і тісно спілкувався з їх настоятелями та дияконами.

Більш тісним спілкування Д. І. Яворницького з духовенством почалося після отримання вченим спеціального дозволу на огляд церков Катеринославської єпархії, щоб забирати церковні реліквії та предмети української етнографії для Катеринославського історичного музею [39, с. 13]. Дозвіл було здобуто вченим з великими труднощами за сприяння секретаря місцевої консисторії, єпископа Сімеона. Це дало можливість Д. І. Яворницькому придбати, зберегти старовинні культові реліквії, предмети української етнографії, рідкісні стародруки, церковні чаші, ікони, церковний одяг та ін. Усі вони ретельно досліджувались. Завдяки невтомній подвижницькій діяльності вченого врятовані унікальні реліквії… [2, с. 122].

Ця та багато іншої інформації міститься в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького, яка зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (більше 6 000 листів). Серед листів – чи не найбільший блок, в одній катего-

рії кореспондентів, саме представників духовенства (156 листів від 58 осіб). Серед дописувачів до вченого – кореспонденти різного рангу: диякони, священики, архімандрити, архієпископи, митрополити. Серед них: священик В. Голинський, В. Чернявський, М. Цикаловський, О. Сахновський, М. Рубанистий – інспектор класів Катеринославського жіночого училища, наглядач церковних шкіл катеринославської єпархії, представник єпархії у раді музею ім. О. М. Поля; Антоній Романенко – священик с. Томаківка, Андрій Пальчевський – священик, етнограф, фольклорист, збирач української старовини; протоієрей Базарянинов; архієпископ православної церкви Парфеній (Памфіл Левицький, 1858–1922) – церковний діяч; митрополит Назарій; священик Никандр (Печенга Архангельської губ.), священик Максим (с. Авдіївка Чернігівської губ.); Леонід Лянчевський – волинський священик, етнограф, співробітничав з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові; Трифон Кочерга – ієродиякон Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря; священик Василь Котляревський – фольклорист, збирач запорозької старовини; Никанор Абрамович – митрополит української автокефальної православної церкви; Кузьма Силович Кривоший-Шевченко – священик Верхньодніпровського повіту; Мелетій – архімандрит, настоятель Соловецького монастиря; Олексій Черняговський – настоятель херсонського Катерининського собору та інші [35].

Автори листів проживали в регіонах сучасної України та Росії. Листи надходили з Києва, Володимир-Волинського, Катеринослава, Харкова, Луганська, Нікополя, Новомосковська, Батурина, Херсона, Верхньодніпровська, Твері, Азова, Ростова-на-Дону, Санкт-Петербурга, Тули, Архангельська, Курська, Москви, Єсентуків. Учений отримував листи з сіл: Котовка Новомосковського повіту, Юр'ївка Павлоградського повіту, Краснопавлівка, Благовіщенка Покровського та Нікопольського повітів, Старі Кайдаки, Дніпрова Кам'янка, Таромське, Любимівка, Гуляй-Поле, Олександрівка Верхньодніпровського повіту, Капулівка Нікопольського повіту, Краснопілля Олександрівської округи, Сухачівка (всі – Катеринославської губ.), Писарівка Харківської губ., Хандаліївка, Воскресенка, Пескошине Мелітопольського округу, Семенівка, Божедарівка, Харченкове, Петриківка, Перещепине Катеринославської губ., Васьківці Волинської губ., Власівка Кременчуцького повіту Полтавської губ., Авдіївка Чернігівської губ., Заливне Запорізького округу, Ворожба Харківської обл. та ін. [35].

Найбільш інтенсивним листування було з кореспондентами з регіону колишніх запорозьких козацьких вольностей. Пояснюється це науковими інтересами Д. І. Яворницького з його комплексним підходом до вивчення історії запорозького козацтва, його до-

слідженням та збиранням матеріальної та духовної культури козацтва і тому встановленням тісних творчих стосунків з різними верствами населення, в тому числі духовенством. Це листи св. І. Харлова, св. М. Колчановського, св. В. Котляревського, св. К. Кривошия-Шевченка, св. А. Пальчевського, св. М. Рубанистого, О. Сахновського, св. П. Усова, св. М. Шамраєва, св. К. Шарая та ін. [35].

У листах настоятеля херсонського Катерининського собору О. Черняговського зустрічається інформація про те, що вже 1883 р. Д. І. Яворницький, досліджуючи історію Запорожжя, просив надіслати йому написи із запорозьких Євангелій, які там зберігалися. В листі від 8 серпня 1883 р. О. Черняговський повідомляє вченому, що Євангеліє та хрест передані в дар херсонському Катерининському собору Запорозькою Січчю [27, с. 1].

Д. І. Яворницький не тільки сам збирав старожитності, але й залучав до цього різні верстви населення, популяризуючи українську історію і культуру. Серед них були і служителі церкви, які збирали і передавали «старі і непотрібні в церквах речі» – до церковного відділу при Катеринославському музеї ім. О. М. Поля (організований за рішенням єпархіального з'їзду 1904 р.). Це були унікальні пам'ятки старовини, в більшості своїй козацької доби: ікони, плащаниця, Євангелії, Псалтирі, чаші, хрести, старовинні рукописи, монети, кам'яні баби. Цю інформацію ми отримали з листів нікопольського священика Харлова (Нікополь Катеринославської губ.; 12 січня 1915 р., 23 квітня 1915 р.); новомосковського священика В. Чернявського (Новомосковський повіт Катеринославської губ.; 1 вересня 1907 р.); нікопольського диякона М. Шамраєва (Нікополь; 23 серпня 1915 р.; 31 жовтня 1916 р.); св. Ващинського (с. Покровське Нікопольського повіту Катеринославської губ.; 27 лютого 1888 р. та 25 березня 1888 р.); св. Г. Беззабави (с. Юр'ївка Павлоградського повіту Катеринославської губ.; 15 червня 1915 р.), св. Г. Веселовського (с. Старі Кайдаки Катеринославської губ.; 23 листопада 1901 р.), св. Г. Голубицького (с. Таромське Катеринославської губ.; 24 квітня 1913 р.); ієродиякона Т. Кочерги (Новомосковськ; 7 березня 1906 р.), св. М. Круглова (Нікополь, 7 лютого 1914 р.), св. М. Краснокутського (Нікополь, 31 серпня 1915 р.), св. О. Сахновського (Ясинувата, 10 січня 1916 р. та 20 вересня 1915 р.), св. В. Котляревського (с. Хандаліївка; 21 серпня 1916 р.; 29 листопада 1916 р.; 26 грудня 1916 р.; с. Поповка [1926 р.]), св. А. Пальчевського (с. Заливне; 14 листопада 1928 р.); митрополита автокефальної православної церкви Никанора Абрамовича, який з Володимир-Волинського сповіщав ученому, що в його колекції знаходиться невідомий старовинний портрет Івана Мазепи: «изображен Мазепа довольно молодым, без бороды, с небольшими усами, в казацком костюме», з пропозицією його придбати [35].

Але знаходилися й ті люди, яким не подобалось, що церковні речі Д. І. Яворницький забирав, хоча мав на це дозвіл. В епістолярній спадщині міститься інформація, що вчений мав певні неприємності, йому доводилося пояснювати і відстоювати право на збирання старожитностей.

Про це йдеться в листах ієродиякона Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря Т. Кочерги (від 7 березня 1906 р.) [15; 1], священика Покровської церкви с. Покровського В. Верецького (8 травня 1913 р.) [4; 1], священика Покровської церкви с. Таромського Г. Голубицького (24 квітня 1913 р.) [3; 1]. Невдоволення певних кіл дійшло навіть до обер-прокурора Синоду, тому єпископу Сімеону, який підтримував працю Д. І. Яворницького, довелося виправдовуватися в письмовому вигляді: в церквах зібралось багато речей, «им грозит сплошное истребление и потому их надо во что бы то ни стало спасать от гибели. Некоторые предметы старины заведомо истребляются невежественной рукой духовенства, не придающего им, по своему незнанию, никакой цены… Древние Евангелия… изодраны, … закапаны воском; оклады их полуразбиты; надписи, сделанные по листам жертвователями… срезаны невежественной рукой переплётчика, большею частью еврея. Редкие по письму образа, при подновлении их, обезображены… Древние документы или вовсе растерзаны и представляют настоящий хаос, господствующий в так называемых церковных архивах…, а не то совсем превратились в бумажную труху, оставшуюся от зубов мышей и крыс. Металлические кресты и чаши… развинчены и разбросаны по различным углам церкви… Древние серебряные оклады с икон, старые ризы, епитрахили, воздушки большей частью распроданы евреям, скупщикам старья» [36, с. 770]. Цей текст – плач душі по тому, що бачив науковець і збирач старожитностей, обслідуючи церкви єпархії, – а не духовної особи. Впевнена, що його готував для єпископа Сімеона Д. І. Яворницький.

Серед дописувачів ученого були і такі, які допомагали Д. І. Яворницькому-лексикографу, надсилаючи йому рідкісні слова для словника української мови (Т. 1 вийшов у Катеринославі у 1920 р.), козацькі прізвища, «молитви» (заговори) народних цілителів, записували історію монастирів, історію сіл, т. ч. підтримуючи справу вченого. Це св. В. Котляревський (с. Хандаліївка; 26 грудня 1916 р. [12, с. 1] та 29 листопада 1916 р. [13, с. 1]); св. Максим писав, що «дістав пісню, яку Ви просили» і наводить її текст (с. Авдіївка Чернігівської губ.) [23, с. 1]; новомосковський священик В. Чернявський сповіщав про знайдену кам’яну бабу [28, с. 1]. В листі останнього йдеться і про передачу архіву Кладовицької церкви Д. І. Яворницькому – досліднику історії церкви (1 червня 1921 р.) [29, с. 1].

Служителі церкви цікавилися науковими дослідженнями Д. І. Яворницького, його літературними творами, ділились враженнями, обговорюючи їх, давали поради. В багатьох листах зустрічається інформація з проханням надіслати праці вченого: св. Верецького, ієродиякона Т. Кочерги, св. Л. Лаговського, А. Пальчевського та ін. Священик В. Голинський, прочитавши працю Д. І. Яворницького «По следам запорожцев» (СПб., 1898. – 324 с.), писав ученому: «…читал с удовольствием и смеялся, и нашел место для слез. … Плакал и радовался, читая Ваше описание праведника священника. Я думал об этом священнике, и один такой вопрос явился у меня: как мог создаться такой священник? … Рассказ дышит полной правдой, не возбуждая сомнений в искренности его, а это так дорого… И веришь, и плачешь. А деды Ваши? Когда читаешь их суждения, думаешь, хорошее было время запорожцев. Все решалось просто, скоро, свободно, без затей и жилось так же… Люди тогда были счастливее. А теперь? Боюсь потерять бодрость духа» [30, с. 1].

Знаючи Д. І. Яворницького як просвітителя, волинський св. Л. Ленчевський в своїх листах прохав ученого, щоб той на своє ім'я отримав для нього книжки з закордонних бібліотек (с. Васковці; 13 грудня 1900 р.) [9, с. 1]. І священик, і вчений співробітничали з науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові.

З листа ієромонаха Печенгського монастиря Никандра (Печенга Архангельської губ.; 1 грудня 1887 р.) стало відомо, що Д. І. Яворницький збирався відвідати монастир і отримав на це його благословення та зображення засновника монастиря – преподобного Трифона [17, с. 2]. Можна думати, що, відвідавши у 1887 р. Соловецький монастир, він збирався і до далекої Печенги.

До Д. І. Яворницького – відомого вченого і громадського діяча, впливової людини священнослужителі звертались з особистими проханнями: за дозволом Владики на відкриття власного середньоосвітнього закладу (св. М. Дублянський, Азов; 13 квітня 1915 р.; 24 квітня 1915 р.) [21, с. 1; 20, с. 1], щоб з дозволу Владики отримати сан священика (св. О. Сахновський, с. Землянка Бахмутського повіту; 21 березня 1916 р.) [18, с. 1], про отримання місця ієрея Петриківської церкви (нікопольський диякон М. Шамраєв, 31 жовтня 1916 р.) [31, с. 1], про допомогу юнакові вступити до гірничого інституту (архієпископ А. Парфеній, Тула; 22 червня 1915 р.) [22, с. 1]. На прохання св. М. Колчановського 24-річний Дмитро Яворницький був репетитором його сина (Харків; 24 серпня 1879; 8 жовтня 1879) [5, с. 1; 8, с. 1].

У спадщині знайдено цікаву нову інформацію, що в 1912 р. Д. І. Яворницький мав на меті отримати звання псаломщика і прохав священика Дмитра Капустянського підготувати його до екзамену (Хутір Білий Новосвітловської волості, Луганськ; 15 травня 1912 р.)

[6, с. 1]. Можливо, ми ще зустрінемо відповідь на це питання, хоча можна припустити, що, маючи поклик душі до молитви і прекрасний баритон, учений мав бажання реалізувати талант ще і в духовній сфері. А може, це був поклик голосу крові?

В епістолярній спадщині Д. І. Яворницького зберігаються листи людей, які цікавилися своєю генеалогією і зверталися до вченого за допомогою. Серед них М. Цикаловський – священик містечка Погребище Бердичівського повіту Катеринославської губернії. В листі від 8 січня 1912 р. він запитував про свого прадіда – бунчукового товариша Василя Михайловича Цикаловського [32, с. 1].

Особливо дружніми, творчими були стосунки Д. І. Яворницького зі священиком Василем Котляревським (17 листів), який під впливом вченого став досліджувати фольклор, етнографію, лексикографію, став збирачем старовини, письменником. Він був частим гостем у вченого в будинку, ставився до нього і любив його як батька, вів задушевні розмови (с. Поповка, [1926] р.) [10, с. 1]. Цікавим є лист від 23 червня 1917 р., де священик характеризує стан народу напередодні Жовтневої революції 1917 р. [14, с. 1]. В іншому листі В. Котляревський зізнається, що дуже сміялись, читаючи гуртом твір Д. І. Яворницького «У бурсу! У бурсу! У бурсу» (Катеринослав, 1908 р.), з двох п'яних дяків, чим учений показував моральний стан деяких служителів церкви на той час: «Може знайдеться один праведник на сто беззаконников» [40, с. 37].

Про проблему цензу для священиків пише у своїх листах до вченого і диякон О. Сахновський: «Владыка неправ, говоря мне, что я не обладаю для священства достаточным цензом образовательным… цензом священства должна быть признана святость, а не ученость. У апостолов был очень строгий ценз для пресвитеров – праведная жизнь и живое проникновение духом любви. Почему же ныне эти требования не нужны?» (Ясинувата, 28 жовтня 1915 р.) [19, с. 4].

Серед епістолярної спадщини Д. І. Яворницького є один лист, який містить інформацію про голод 1933 року. Це лист диякона Василя Котляревського (с. Пескошине Мелітопольського округу; 14 травня 1933 р.), в якому він благає Д. І. Яворницького надіслати йому продукти або гроші, що «тяжело умирать голодной смертью … На трупы уже не обращают внимания…» [11, с. 1-2]. Нам невідомо, чи встиг учений відповісти на цей лист. Саме в цей час його за доносом І. Шаповала звільнили з посади директора Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею: «вичистили як «контрреволюційне кубло»… не виплачували утримання академіка… приходилось нести на Озерку ріжні речі, та з того й жити… я цілих півроку лежав тяжко хворий і був на волосинку от смерті», – писав він в листі до М. М. Железняка [34, с. 71].

У дружніх стосунках був Д. І. Яворницький і зі священиком Миколою Рубанистим, інспектором класів Катеринославського жіночого училища, де вчений викладав історію, часто у супроводі співу кобзаря (лист від 15 грудня 1909 р.) [24, с. 1]. Священик був і наглядачем церковних шкіл Катеринославської єпархії у раді музею ім. О. М. Поля.

Серед дописувачів Д. І. Яворницького був митрополит Назарій. Провідною темою його листів був переклад ученим Книги Псалмів (Курськ; 8 травня 1924 р., [?] 1924 р.). У другому листі він писав: «…Не раз думал я и о Вашем переложении Псальм Давида Царя на українську мову и вот Вы обрадовали меня, уведомив, что труд этот Ваш ждёт лишь типографского станка. Помоги Боже! От души приветствую эту святую работу Вашу» [16, с. 1]. Це був час, коли піднялась хвиля українізації церкви, і вчений, патріот рідної мови, переклав псалми, які так і не були видані, а зберігаються в рукописі в Інституті рукопису НБУ НАН України (ІР. – Ф. 1. – Спр. 21944), оскільки переклад не був канонічним. Як зазначає дослідник В. Ульяновський, «всі здійснені до сьогодні переклади Біблії українською мовою так чи інакше визначаються недосконалими. Розмовна мова, в принципі, не може застосовуватися у перекладах, що вимагають сакралізації мови» [36, с. 776].

Зверталися до Д. І. Яворницького-фольклориста за фольклорним матеріалом, щоб «провести концерт з колядок різдвяними святками» (лист священика К. Г. Шарая, 1919 р. [?]) [33, с. 1].

Про проблему українізації церкви йдеться і в листах священиків з Лоц-Кам'янки Костя Григоровича Шарая (31 липня 1921 р.), який мав активну позицію щодо її відродження [25, с. 1], та Михайла Клеоповського (8 жовтня 1923 р.) з с. Красноселля Олександрійського повіту на Херсонщині. Він пише, що українізація церковної відправи не сприймається [7, с. 1-2].

Цікавою інформацією є та, що Д. І. Яворницький спілкувався з греко-католицьким священиком Михайлом Цегельським (1848–1944). Це були питання українізації богослужіння, проблеми віри. В листі від 28 червня 1917 р. М. Цегельський писав: «Багато часу минуло від тогди, як Ви мене відшукали і мило і щиро о правдах Божих розговор вели. Молився я за Вами при каждій св. Літургії о поміч Духа Св., який оживляє, порушує серця наші і укріпляє ласкою своєю святою…». Задля пізнання «святої правди віри» отець Цегельський надсилав вченому книгу «В защите веры» і просив: «Прийміт ю з щирим серцем чоловіка шукаючого правди. Най вона стане Вам провідником на дорозі спасення…» [26, с. 1-2].

У статті охоплено більшість листів церковнослужителів до Д. І. Яворницького, які зберігаються в ДНІМ і дають різноманітну інформацію щодо життя та діяльності вченого, його співпраці із служителями церкви щодо існуючих проблем в системі церковного устрою,

соціально-політичних умов, в яких відбувались певні події, про ставлення вченого до них, взаємовідносин кореспондентів, їх творчих і дружніх стосунків. Але цю тему не вичерпано. Нові матеріали можуть розширити наші уявлення щодо певних подій, ставлення Д. І. Яворницького до духовенства, релігії і церкви.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Харків, 2009.

2. *Абросимова С. В.* Яворницький і церква / С. В. Абросимова // Монастирський острів: Культурол. журнал. – Д., 1994. – № 1. – С. 121–128.

3. ДНІМ. Ф. 10. Арх-13261.

4. Там само. Арх-13631.

5. Там само. Арх-14638.

6. Там само. Арх-14899-а.

7. Там само. Арх-14963.

8. Там само. Арх-15156.

9. Там само. Арх-15374.

10. Там само. Арх-16186.

11. Там само. Арх-16187.

12. Там само. Арх-16191.

13. Там само. Арх-16192.

14. Там само. Арх-16193.

15. Там само. Арх-16215.

16. Там само. Арх-17404.

17. Там само. Арх-17436.

18. Там само. Арх-17490.

19. Там само. Арх-17495.

20. Там само. Арх-17732.

21. Там само. Арх-17733.

22. Там само. Арх-19091.

23. Там само. Арх-19139.

24. Там само. Арх-19795.

25. Там само. Арх-21534.

26. Там само. Арх-22411.

27. Там само. Арх-21698.

28. Там само. Арх-21708; 21738.

29. Там само. Арх-21732.

30. Там само. Арх-13238.

31. Там само. Арх-21440.

32. Там само. Арх-22417.

33. Там само. Арх-21535.

34. Епістолярна спадщина акад. Д. І. Яворницького. Вип. 4. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Д., 2005.

35. Епістолярна спадщина акад. Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 1992.

36. *Ульяновський В.* Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького / В. Ульяновський // Зб. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Н.-Й., 1996. – С. 757–781.

37. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.
38. *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. 1 с 22 рис. – СПб., 1892.
39. *Эварницкий Д. И.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля за 1905-1906 гг. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907.
40. *Яворницький Д. І.* У бурсу! У бурсу! У бурсу! – Катеринослав, 1908.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 929 : 908

Н. М. Буланова
Музей історії Дніпродзержинська

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І МІСЦЕВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (на прикладі стосунків з О. В. Коваленком)

На основі спогадів та епістолярної спадщини висвітлено творчі та дружні стосунки Д. І. Яворницького з місцевим краєзнавцем і діячем культури О. В. Коваленком, що тривали упродовж 1903–1938 рр.
Ключові слова: Придніпровський край, національно-культурний рух, місцева інтелігенція, взаємини, міжособистісні стосунки.

На основании воспоминаний и эпистолярного наследия освещены творческие и дружеские отношения Д. И. Яворницкого с местным краеведом и деятелем культуры А. В. Коваленко, которые продолжались на протяжении 1903–1938 гг.
Ключевые слова: Приднепровский край, национально-культурное движение, местная интеллигенция, взаимоотношения, межличностные контакты.

Create and friendship relations between D. I. Yavornytsky and local region and cultural historian O. V. Kovalenko are showed on the base of memories and epistolary heritage.
Key words: Prydniprovsk region, national-cultural movement, local intellectual elite, relations, interpersonal relations.

Взаємини Д. І. Яворницького з представниками інтелігенції на сьогоднішній день достатньо повно висвітлені в сучасній історіографії. У працях А. Г. Болебруха, Г. К. Швидько, М. М. Шубравської, Ю. А. Мицика, С. І. Світленка, О. О. Журби, С. В. Абросимової, А. І. Перкової та інших всебічно розкриті творчі та особисті зв'язки вченого з відомими письменниками, науковцями, краєзнавцями, діячами культури тощо [1–6; 9; 16; 18–20; 23; 24]. Разом з тим до цього

© Н. М. Буланова, 2010

37. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.
38. *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. 1 с 22 рис. – СПб., 1892.
39. *Эварницкий Д. И.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля за 1905-1906 гг. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907.
40. *Яворницький Д. І.* У бурсу! У бурсу! У бурсу! – Катеринослав, 1908.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 929 : 908

Н. М. Буланова
Музей історії Дніпродзержинська

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І МІСЦЕВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (на прикладі стосунків з О. В. Коваленком)

На основі спогадів та епістолярної спадщини висвітлено творчі та дружні стосунки Д. І. Яворницького з місцевим краєзнавцем і діячем культури О. В. Коваленком, що тривали упродовж 1903–1938 рр.
Ключові слова: Придніпровський край, національно-культурний рух, місцева інтелігенція, взаємини, міжособистісні стосунки.

На основании воспоминаний и эпистолярного наследия освещены творческие и дружеские отношения Д. И. Яворницкого с местным краеведом и деятелем культуры А. В. Коваленко, которые продолжались на протяжении 1903–1938 гг.
Ключевые слова: Приднепровский край, национально-культурное движение, местная интеллигенция, взаимоотношения, межличностные контакты.

Create and friendship relations between D. I. Yavornytsky and local region and cultural historian O. V. Kovalenko are showed on the base of memories and epistolary heritage.
Key words: Prydniprovsk region, national-cultural movement, local intellectual elite, relations, interpersonal relations.

Взаємини Д. І. Яворницького з представниками інтелігенції на сьогоднішній день достатньо повно висвітлені в сучасній історіографії. У працях А. Г. Болебруха, Г. К. Швидько, М. М. Шубравської, Ю. А. Мицика, С. І. Світленка, О. О. Журби, С. В. Абросимової, А. І. Перкової та інших всебічно розкриті творчі та особисті зв’язки вченого з відомими письменниками, науковцями, краєзнавцями, діячами культури тощо [1–6; 9; 16; 18–20; 23; 24]. Разом з тим до цього

© Н. М. Буланова, 2010

часу практично не відображеними у науковій літературі залишаються стосунки Д. І. Яворницького з місцевою інтелігенцією Придніпровського краю першої половини XX ст. До них належить уродженець с. Романкове Олексій Васильович Коваленко (1881–1962) – лікар-терапевт за фахом, літератор за покликанням, який упродовж усього життя працював над українським перекладом пам'ятки давньоруської літератури «Слова о полку Ігоревім». На прикладі аналізу стосунків Д. І. Яворницького з О. В. Коваленком, що тривали упродовж 1903–1938 рр., автор поставив за мету долучитися до розкриття цієї проблематики, мало висвітленої у науковій літературі.

У духовному житті О. В. Коваленка Д. І. Яворницький, як людина і вчений, займав особливе місце. Знайомству і зближенню обох сприяли спільність наукових інтересів, українське національне самоусвідомлення, любов до рідної історії, особливо доби козаччини, часткова схожість життєвої долі. Олекса Коваленко, як і Яворницький, присвятив своє життя служінню рідній Україні. Виходець із селянського середовища, молодий медик познайомився з уже відомим на той час вченим у 1903 р. Закінчивши у 1902 р. Катеринославську фельдшерську школу, О. В. Коваленко працював фельдшером у Катеринославській земській лікарні [10, арк. 2]. У 1903 р. він вперше побачив Д. І. Яворницького на черговій лекції вченого з курсу археології на загальноосвітніх курсах, організованих висококваліфікованими викладачами навчальних закладів м. Катеринослав, у Катеринославському вищому гірничому училищі. В подальшому О. В. Коваленко згадував про особливості лекторської майстерності Яворницького. Вчений почав лекцію з пісні «Ой, у полі могила з вітрами говорила», яка створила відповідний настрій в аудиторії. Далі він зосередився на значенні археологічних пам'яток у висвітленні історичного минулого: «Могила не змінить, не обманить, все збереже, що дано їй до схову. А тільки треба знати її мову і вона все розкаже, розкаже матеріальними археологічними аргументами: хто тут лежить, яка людина, якого племені, про її уподобання, домашній побут, звичаї, релігійні вірування, художній хист, про її сусідів. І от я звертаюсь до вас з порадою, з просьбою, – з чим хочете, вивчайте мову могили. Вивчите, не пожалкуєте. Вона вам багато чого розкаже про минуле нашого краю» [11, арк. 1].

На О. В. Коваленка справила враження мова лектора – проста, доступна, всім зрозуміла, без жестикуляції: «Було, слухаєш, і не наслухаєшся, і боїшся, що ось-ось замовкне миле твоєму серцю дзюрчання лісового струмочка… Таким я його знаю і потім, коли він розповідав на екскурсії про експонати, зібрані в музеї. Коли ж хто із екскурсантів про щось спитає, у відповідь чулася і величезна ерудиція, і досвід, і велика любов до всього, що зібрано з такою любов'ю в музеї

на протязі десятиліть. Я не раз потім говорив Дмитру Івановичу, що добре було б записати всі його розповіді екскурсій на мікрофон. Яка б це чудова пам'ятка була б наступним поколінням, – і працівникам музею, і його відвідувачам-екскурсантам…» [11, арк. 2].

Повернувшись до рідного с. Романкове у 1905 р., Олекса Коваленко продовжив медичну практику на посаді фельдшера заводської лікарні сусіднього Кам'янського. В цей час у Придніпровському краї відбувалося піднесення національно-культурного життя, створювалися осередки «Просвіти». Під впливом знайомства з Д. І. Яворницьким Олексій Васильович почав записувати в процесі живого спілкування у простих селян, мешканців с. Романкове – старожитньої козацької місцевості, українські перекази, пісні, приказки, прислів'я, загадки та інші зразки народної творчості, які зберігалися на рівні побутової свідомості. Багато українських пісень знала його мати – Ївга Кузьмівна (дівоче прізвище – Шульга): «Репертуар її складався, – писав у автобіографії О. В. Коваленко, – із пісень світських, побутового характеру і духовних, так званих псалмів» [10, арк. 1]. Вона народилася в сусідньому с. Аули й з дитинства виховувала у дітей любов до рідного краю й народної творчості. Але лише завдяки спілкуванню з Д. І. Яворницьким Коваленко усвідомив значення фольклорної спадщини для збереження історичної пам'яті українського народу. В подальшому він став постійним кореспондентом Дмитра Івановича й громадським помічником у збиранні експонатів для Катеринославського історико-археологічного музею [22, с. 185]. Всі записи, в тому числі й виписки з творів письменників, Коваленко пересилав Дмитру Івановичу або доставляв особисто.

Як активний учасник національно-революційного руху в с. Романкове, делегат Всеросійського з'їзду Селянської Спілки від Романківської волості, О. В. Коваленко перебував під постійним наглядом поліції. 4 грудня 1905 р. він взяв участь в об'єднаному сільському сході, на якому були висунуті вимоги проведення виборів до Установчих зборів, скасування соціальних станів, надання рівних прав громадянам Російської імперії, декларувалися право кожного громадянина на землю, загальну освіту для дітей шкільного віку, викладання рідною мовою, надання медичної допомоги за рахунок держави, відміна смертної кари, прогресивний прибутковий податок тощо. Незабаром найбільш активні учасники революційного руху в с. Романкове були заарештовані, посічені різками й кинуті до в'язниці або відправлені на каторгу [12, арк. 1].

О. В. Коваленко згадував у 1950-х рр.: «Реакція брала гору. Мене попередили, щоб я тікав, бо 26 грудня я буду арештований, що наді мною буде вчинена розправа… І дійсно, 26 грудня налетів «отряд» на домівку мого батька. Шукали на горищах, штрикали піками стіж-

ки соломи, полову. Я переховувався по хатах у с. Аули, Романкове, вряди-годи в Кам'янському і Катеринославі. В Катеринославі зайшов якось у музей, зустрів Дмитра Івановича і розказав про своє становище. Дмитро Іванович повів мене в підвальне приміщення музею, де стояла кроватка, відкільсь узялись одіяльце, подушка: «Оце ваша й кімната, будьте тут, як у себе дома». – І зажив я там, як у бога за пазухою» [11, арк. 4].

Згодом до товариства Коваленка приєднався ще один представник інтелігенції, вчитель Іван Маркович Чорнойван – мешканець Новомиргорода, який також переховувався від поліції. Незважаючи на власне скрутне становище, вчений «…присилав і вечерю, і обід. А щоб скрасити нам негарне почуття утриманців (дармоїдів), приносив нам для переписки свої твори. У Чорнойвана справа не дуже «гостра» і він часто виходив у «світ», і додому, а я вже цього не міг робити», – писав Олексій Васильович [11, арк. 4].

Спілкуючись упродовж двох тижнів з Дмитром Івановичем під час переховування в підвалі Катеринославського музею, Коваленко був обізнаний у багатьох його справах. У 1905 р. Яворницький редагував щотижневу газету «Запорожжє», започатковану в Катеринославі після виходу Маніфесту 17 жовтня 1905 р., але був надрукований лише один номер цього видання. О. В. Коваленко, який знав про історію з цим виданням від самого Дмитра Івановича, писав: «Запросили скласти перший номер газети Володимира Шемета з Лубен. Шемет приїхав і склав, помістив на першій сторінці, натомість передовиці, Шевченкову «Розриту могилу»… А тоді, після маніфесту 17 жовтня, були такі правила: пиши, що знаєш, і друкуй без попередньої цензури. А після надрукованого треба було послать примірник чи два для перегляду поліцмейстеру чи кому іншому. Як через дві години, як поліцмейстер не дав заборони, розсилай передплатникам. А Шемет надрукував і розіслав передплатникам і послав цензору, а сам – на поїзд і був такий! Лови вітра в полі! Прибігли з редакції, – газету конфіскувати і закрити, а де Шемет? Нема. Не знають де. А Дмитру Івановичу – зауваження губернатора. Так скінчилася справа з виданням «Запорожжє» [11, арк. 5]. Цей єдиний номер газети, як велику бібліографічну рідкість, Олексій Васильович зберігав упродовж всього життя [13, арк. 1].

Навесні 1906 р. О. В. Коваленко залишив гостинно наданий славнозвісним істориком притулок і першим пароплавом, з чужим паспортом на ім'я Якова Сахненка, вирушив до Києва [12, арк. 1]. У Києві він підтримував зв'язки з творчою інтелігенцією міста, з корифеями українського театру М. Кропивницьким, П. Саксаганським, М. Садовським, М. Заньковецькою, з якими познайомився ще в Катеринославі, в будинку Д. І. Яворницького [17, с. 65].

Переховуючись від поліції, О. В. Коваленко змушений був постійно переїжджати, тому стосунки з Дмитром Івановичем на якийсь час були перервані. Влітку 1906 р. Коваленко переїхав до Харкова, працював у психіатричній лікарні професора І. Я. Платонова, звідки незабаром вирушив до Кобеляк на Полтавщині. Упродовж 1907–1909 рр. працював лікарем у Краматорській заводській лікарні, а від 1909 р. – на Деконських заводах [10, арк. 3].

Щоб не нашкодити Дмитру Івановичу, О. В. Коваленко направив йому листа лише 15 грудня 1911 р. зі ст. Деконська, після вимушеної шестирічної перерви у спілкуванні. Лист був складений за всіма правилами конспірації: Олексій Васильович вдавав, що він не знайомий з Яворницьким. Оскільки лікар служив у осередку соляної промисловості, то запропонував ученому поповнити музейну колекцію зразками солі, кристалами, кременем тощо: «Коли не помиляюсь, в музеї Поля дуже малий асортимент солі. Я міг би вам дещо вислати, коли Ви тільки маєте в цьому потребу... говорю вам, що найліпше сіль голуба, синя, рожева й інші переходові ступені між указаними сортами... але між залишків є багато цікавого (прозора сіль, рожева в різних комбінаціях з глиною і т. ін. Надходять сюди і окам'янілості з угольної ери, якщо в їх потреба, то, може, що можна буде урвать для музею Поля» [7, с. 167]. 24 грудня Коваленко, прямуючи до Кам'янського на Різдво харківським потягом, планував бути проїздом у Катеринославі і запропонував ученому зустрітися, щоб передати зібрану колекцію [7, с. 167]. Очевидно, він таким чином хотів віддячити Дмитру Івановичу за наданий у важкий час притулок.

Д. І. Яворницький не забарився з відповіддю: 17 грудня 1911 р. він направив листа із запрошенням до музею «про все це з Вами добре побалакати і персонально Вам подякувати за Вашу прихильність до науки і до загальної справи» [8, с. 75].

У січні 1912 р. О. В. Коваленко отримав нове призначення на Лібкнехтовську соляну копальню, про що не забарився повідомити Яворницькому у листі й порадив йому у пошуковій роботі звернутися до лікаря Брянцевської копальні С. К. Іванова, який «…має живий зв'язок з культурнішими центрами Росії, цікавиться мистецтвом і має чудову людську душу» [7, с. 168]. Олексій Васильович зробив застереження вченому, щоб він написав листа російською мовою, бо «до українського питання, а разом з тим і до мови він ставиться так, як ставиться більшість російської інтелігенції, а головне, що він гаразд не розуміє української мови» [7, с. 168]. В контексті тотальної русифікації, характерної для середовища місцевої інтелігенції, постає зрозумілим, що одним із чинників тривалих міжособистих стосунків Д. І. Яворницького з О. В. Коваленком була українська національна ідентичність, спільна для обох діячів, глибоко вкорінена у соціальну практику.

24 листопада 1913 р. О. В. Коваленко був присутнім на святкуванні 30-річчя науково-літературної діяльності вченого. Під час урочистостей яскраво проявилася ще одна риса характеру, характерна для Дмитра Івановича, – скромність. Про це свідчить його відповідь після традиційного вшанування вченого, відтворена О. В. Коваленком у спогадах: «Прослухав оце ваші доповіді уважно, спасибі за їх, – і думаю собі: нема на світі кращої людини, як Дмитро Іванович Яворницький. Як добре було б жити на світі, якби всі люди були такими, як Дмитро Іванович Яворницький. Жили б усі, як у раю. А я оце наостанку мого життя, як старий хазяїн восени, переглядаю свій доробок і думаю, що із зробленого мною стане в пригоді рідному краю, і скажу вам по щирості: «Яворницький як письменник (в галузі красного письменства) не вартий доброго слова; Яворницький як археолог – так собі, Яворницький як людина – хотілося б бути далеко кращим, Яворницький як історик – благенький, Яворницький як збирач археологічних матеріалів, а особливо фольклору, тут мною зроблено багато. Але ж дякувати за це не мені» [11, с. 6].

На початку 1920-х рр., коли О. В. Коваленко разом з родиною повернувся до Кам'янського, листування тривало, а зустрічі стали частішими. Працюючи помічником лікаря у Кам'янській робітничій лікарні, Олексій Васильович у 1923 р. вступив до Дніпропетровського медичного інституту й у 1928 р. отримав вищу фахову освіту [10, арк. 4]. Одночасно він активно займався літературною творчістю: писав вірші, поеми, працював над українським перекладом «Слова о полку Ігоревім». Коли Олекса Коваленко відвідував будинок Яворницького, історик цікавився, як просувається переклад, просив показати варіанти, додаючи живлючої снаги творчим пошукам літератора [17, с. 67; 22, с. 168].

Знайомство, що тривало не один десяток років, мало характер справжньої дружби, оскільки ґрунтувалося на спільних інтересах, захопленнях. Олексій Васильович, окрім літературної діяльності, грав на скрипці, власноручно виготовляв меблі, вивчав твори Т. Г. Шевченка, зібрав близько 80 проектів пам'ятника поету, створених у різні часи, колекціонував книги й українські старожитності, серед яких чільне місце займали поштові листівки з українськими краєвидами. Сприяла спілкуванню надзвичайна щирість Д. І. Яворницького у стосунках з людьми, незалежно від їхнього соціального статусу. Коваленко в подальшому згадував: «...Це була пряма, щиросердна людина, яка цікавилася не тільки фольклористичними матеріалами відвідувачів, а й їх життям – їхніми горем і радощами, допомагав їм не тільки порадою, добрим словом, а й речами домашнього вжитку, грошима. Він користувався великим довір'ям у кобзарів, простих людей на території Запорожжя, що він заходив до їх. Він був у них не тільки своїм

чоловіком, а бажаним гостем. Так і вони до його ставилися прихильно, з любов'ю, і оповідали йому, й співали про все, що чули, щиро, охоче» [11, арк. 15].

У листах до Яворницького Олекса Коваленко скаржився на значний дефіцит літератури у крамницях, особливо історичної. Шукаючи історичні видання на замовлення Яворницького, Олексій Васильович натрапив лише на альбом «Из украинской старины», який привіз книжкар із Москви. Тому, діставши через знайомих дослідження Д. Багалія, Олексій Васильович відразу з оказією, через інженера О. І. Іпатенка, передав книжку вченому, який в цей час готував статтю для наукового збірника на пошану цього відомого історика [7, с. 169].

Разом з тим Коваленко не залишав пошуку експонатів для Катеринославського історико-археологічного музею, повідомляв Дмитра Івановича про всі цікаві знахідки. Так, у листі від 1926 р. він писав: «вчора в Романковім мені розказали, що в селі чи хуторі Суслівці, в 8 верстах від Бородаївки, натрапили в кручі на якогось «допотопного» звіра, з величезними рогами й зубами. Роги ніби коло 3 вершків завтовшки». Повідомивши Яворницького, Олексій Васильович порадив власникам знахідки передати її до музею, як «річ дуже цінну для науки» [7, с. 170].

Період 1920-х – початку 1930-х рр. був дуже насиченим у житті обох діячів. Яворницький, окрім завідування музеєм і викладання в університеті, керував науково-дослідною кафедрою українознавства, завідував губернським архівним управлінням (1922–1924 рр.), працював над численними статтями [8, с. 9]. Як один з визначних українських істориків, упродовж 1927–1932 рр. він очолював наукову експедицію на Дніпробуді. Вітання О. В. Коваленка Яворницькому з 77-річчям, яке він направив 8 листопада 1931 р., сповнене глибокою повагою до адресата, водночас містить відгомін епохи бурхливої індустріалізації та електрифікації: «ще в передросвітному тумані національно-політичного життя нашого почали Ви свою борозну в Дикому Полі, – ведіть же її досвідченою вмілою рукою назустріч Велетню Дніпрельстану, що його сяйво, на диво всьому світові, освітить нові, невідомі попередникам нашим обрії грядущого щастя і слави Рідного краю», – писав він [7, с. 172]. Навряд чи можна вважати ці рядки, що нагадують тогочасні газетні штампи, цілком щирими. Хоча б тому, що будівництво гідроелектростанцій не тільки супроводжувалося затопленням величезних територій, назавжди ховаючи під водою численні історичні та археологічні пам'ятки. При цьому назавжди мінялось річище Дніпра, зникали оспівані в народних думах і піснях затоки, плавні, острови, пороги. Вочевидь тут ми бачимо приклад самоцензури. Навчений конспірації ще з часів царської реакції, Олекса Коваленко не хотів наражати себе і свого товариша та наставника на небезпеку нових переслідувань.

Наприкінці 1920-х рр. згортається політика українізації, почали насуватися страшні часи тиску тоталітарної системи й репресій. Д. І. Яворницький, як і більшість представників «старої» інтелігенції, котрі в масі своїй насторожено критично сприйняли прихід нової влади, перебував під постійним наглядом органів ГПУ–НКВС як «соціально-небезпечний елемент». За ним стежили, писали доноси, навіть перевіряли листування [8, с. 10; 21, с. 62].

Наприкінці серпня 1933 р. Дмитро Іванович був звинувачений владою у «буржуазному націоналізмі» та «контреволюції», оголошений «ворогом народу» й після 31-річної роботи зміщений з посади директора музею [8, с. 10]. З великим болем учений писав О. В. Коваленку про цю подію: «Так, друже мій, Олексо Васильовичу, мене зовсім вичистили з музею… Настрій у мене надзвичайно тяжкий, боюсь сам за себе» [7, с. 76]. У 1934 р. музейні кадри взагалі розгромили: з 17 співробітників лишилося тільки двоє [8, с. 10]. До моральних утисків і принижень, матеріальних нестатків додалися ще й фізичні: Яворницький тяжко захворів. Як лікар-терапевт за фахом, О. В. Коваленко неодноразово надсилав ученому на його прохання необхідні рецепти ліків, а також магнезію, без якої він не обходився [7, с. 76].

У похилому віці, тяжкохворий, Яворницький лишився без моральної підтримки багатьох своїх учнів, однодумців, послідовників, друзів, знищених НКВС тільки за знайомство з «відомим націоналістом». Зважаючи на таку суспільну атмосферу в країні, далеко не всі з колишнього оточення Дмитра Івановича підтримували з ним елементарні життєві стосунки, прекрасно розуміючи, що він знаходиться під пильною увагою спецслужб.

За умов тотального стеження і доносів будь-які зустрічі з Яворницьким мали в собі реальний ризик, тому Олексію Васильовичу довелося обмежити спілкування з ним, яке ставало дедалі небезпечнішим. Разом з тим причиною, скоріше, можна вважати обережність, виховану в ньому за роки конспірації, аніж страх. Свідченням цього є те, що О. В. Коваленко у 1939 р. не побоявся дати притулок у своєму будинку професору Дніпропетровського транспортного інституту Петру Олійнику, прихильнику українського національного відродження [17, с. 67].

Дмитро Іванович надзвичайно важко переносив вимушену ізоляцію від друзів та однодумців. Про це свідчить лист, відправлений ученим 23 червня 1934 р. «Любий і дорогий Олексо Васильовичу! – звертається Дмитро Іванович до Коваленка як до близької йому людини. – Я вже не знаю, чи Ви є, чи вже немає на світі, – так довго я Вас не бачив. Я вже побував у Києві, вже й повернувся додому, а Вас мабуть більше двох місяців не бачив у вічі. Так ото ж, дорогий і вірний мій друже, коли випаде у Вас вільна часина, сядьте на машину

та примчітця до мене і покажіть мені Ваш ясний лик!» [8, с. 76]. Далі вчений просить Коваленка привезти йому книжку Огієнка «Українська культура» й згорток бавовни, необхідний для домашнього обіходу, «а коли й цього нема у Вас, їдьте й без нічого, аби тільки сам собою та з тихою, сердечною мовою» [8, с. 76].

Лишившись в ізоляції, Дмитро Іванович використовував випадкові зустрічі, щоб довідатися про долю знайомих та друзів. Так, у 1937 р. під час відвідування музею він познайомився з мешканцем Дніпродзержинська, студентом Дніпропетровського фармакологічного інституту Борисом Мельниченком. Довідавшись, що батько Мельниченка – Петро Остапович працює разом з О. В. Коваленком у лікарні, вчений попросив дозволу бути гідом відвідувача. А після екскурсії запросив Бориса Мельниченка, фактично незнайому людину, до себе на чай, довго розпитував про Олексія Васильовича Коваленка та про його родину й нарешті передав листа [15, арк. 1].

У червні 1937 р. НКВС проводить масові арешти серед знайомих історика. Незважаючи на небезпеку, Коваленко не припиняв зустрічей з Яворницьким. 2 травня 1938 р. він провідав Дмитра Івановича у його будинку, а 14 травня 1938 р. після двогодинного обшуку Олексій Васильович потрапив за ґрати. 16 січня 1939 р. він повернувся додому з довідкою, що «інкриміновані йому злочини не виявлені» [11, арк. 15, 25, с. 329]. Після цього стосунки з Дмитром Івановичем взагалі припинилися: «Так, гадав, буде краще і для мене, і для його», – писав О. В. Коваленко в подальшому [11, арк. 15]. Вимушений був Олексій Васильович знищити й переважну кількість листів до Д. І. Яворницького [14, арк. 1]. Політика державного тотального терору й репресій позначилася не тільки на життєвій і творчій долях обох діячів, але й на особистих стосунках Д. І. Яворницького з О. В. Коваленком.

Проаналізувавши характер взаємин Д. І. Яворницького з представником місцевої інтелігенції О. В. Коваленком, можна стверджувати, що їх основою стало безкомпромісне ставлення до української національної справи. Стосунки з відомим ученим-істориком, фольклористом, етнографом, лексикографом, – людиною, яка займала активну громадянську позицію, постійно знаходилася в епіцентрі національно-культурного та наукового життя Катеринославщини першої третини XX ст., визначили долю О. В. Коваленка на багато років уперед, навчили самовідданому служінню обраній справі.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні: з нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького / С. В. Абросимова // Київ. старовина. – 2000. – № 1. – С. 97–105.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в музейному співавторстві свого часу / С. В. Абросимова // Роль музеїв у культурному просторі України й сві-

ту: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі: зб. матер. загальноукраїнської наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького : [статті] / С. В. Абросимова. – Д., 2009.

3. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в соціальних контактах Наддніпрянщини кін. XIX – поч. XX ст. / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Дніпропетровський нац. ун-т [та ін.]. – Д., 2007. – С. 20–31.

4. *Абросимова С.* Спільна праця на загальну користь України: листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького / С. Абросимова, Ю. Мицик // Київ. старовина. – 1996. – № 1. – С. 30–33.

5. Академік Д. І. Яворницький і перша вища гірнича школа України : [докум. і матер. / наук. ред. проф. Г. К. Швидько]. – Д., 2004.

6. *Болебрух А. Г.* Академік Д. І. Яворницький і розвиток краєзнавства на Катеринославщині / А. Г. Болебрух, Г. К. Швидько // Зб. рефератів доповідей обласної наук.-практ. конф. з історичного краєзнавства. – Д., 1990. – С. 3–11.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: вип. 2: листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999.

8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: вип. 4: листи діячів науки і культури до Д. І. Яворницького / упоряд: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

9. *Журба О. О.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. О. Журба // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С. 73–84.

10. *Коваленко О. В.* Автобіографія / Інститут української літератури ім. Т. Шевченка НАНУ (далі – ІУЛ НАНУ). – Ф. 153, спр. 3.

11. *Коваленко О. В.* Спогади про Д. І. Яворницького / ІУЛ НАНУ. – Ф. 153, спр. 289.

12. *Коваленко О. В.* Лист до М. К. Гудзія. Без дати / ІУЛ НАНУ. – Ф. 153, спр. 79.

13. *Коваленко О. В.* Лист до М. Т. Рильського. 14 вересня 1961 р. / ІУЛ НАНУ. – Ф. 153, спр. 2740.

14. *Коваленко О. В.* Лист до І. Т. Шаповала / ІУЛ НАНУ. – Ф. 153, спр. 2740.

15. *Мельниченко Б. П.* Спогади про Д. І. Яворницького. 29 жовтня 1999 р. / Б. П. Мельниченко. – Музей історії Дніпродзержинська. – НДФ-7900.

16. *Мицик Ю. А.* Д. І. Яворницький і В. О. Біднов / Ю. А. Мицик // Вчений-подвижник: життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького : матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого. – Д., 1991.

17. *Овчиннікова Л. П.* Кореспондент Дмитра Яворницького – Олекса Коваленко / Л. П. Овчиннікова // Грані. – 2005. – № 5. – С. 65–67.

18. *Перкова А.* «Кинь лихом об землю, не журись»: В. Леонтович і Д. Яворницький / А. Перкова, С. Абросимова // Книжник. – 1992. – № 4. – С. 17-18.

19. *Перкова А. І.* К. О. Білиловський та Д. І. Яворницький / А. Перкова // Загальне та регіональне в історії. – Д., 1995. – С. 12–14.

20. *Світленко С. І.* Яворницький і українська національна ідентичність / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Дніпропетровський нац. ун-т [та ін.]. – Д., 2007. – С. 5–19.

21. *Ченцов В. В.* Академік Яворницький під моральним пресом радянських спецслужб наприкінці 1920 – 1930-х років / В. В. Ченцов, В. В. Іваненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Вип. III. – Д., 2005. – С. 60–74.

22. *Шаповал І.* «Слово…» покладіть мені під голову» / І. Шаповал // Вітчизна. – 1981. – № 6. – С. 184–188.

23. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

24. *Шубравська М.* Історик і митець / М. Шубравська // Вітчизна. – 1968.– № 9. – С. 195–202.

25. *Яценко Л. Г.* Дух ушедшей эпохи / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 94(477)303.446

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України, м. Дніпропетровськ

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І КОБЗАРІ

Висвітлюється роль Д. І. Яворницького в популяризації і пропаганді кобзарського мистецтва, поліпшенні репертуару та техніки виконання, відродженні цього старовинного і самобутнього виду епічної народної творчості.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, кобзарі, І. М. Шаповал, О. Г. Сластьон, П. О. Куліш.

Освещена роль Д. И. Яворницкого в популяризации и пропаганде кобзарского искусства, улучшении репертуара и техники исполнения, возрождении этого старинного и самобытного вида эпического народного творчества.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, кобзари, И. М. Шаповал, О. Г. Сластион, П. А. Кулиш.

The role of D. I. Yavornytsky in popularization and propaganda of the Ukrenian kobzar art and making of kobzar repertoire are showed.

Key word: D. I. Yavornytsky, the Ukrainian kobzar art, kobzar repertoire, popularization and propaganda, I. M. Shapoval, O. G. Slastion, P. O. Kulish.

Українське кобзарство – своєрідний глибинний пласт національної, музичної пісенної духовної культури нашого народу. Їх витоки сягають глибини віків часів Київської Русі. Першими історично відомими співцями були легендарний Боян із «Слова о полку Ігоревім», створеного в 1187 р. За підрахунками академіка Б. О. Ри-

© В. С. Мороз, 2010

21. *Ченцов В. В.* Академік Яворницький під моральним пресом радянських спецслужб наприкінці 1920 – 1930-х років / В. В. Ченцов, В. В. Іваненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Вип. III. – Д., 2005. – С. 60–74.

22. *Шаповал І.* «Слово…» покладіть мені під голову» / І. Шаповал // Вітчизна. – 1981. – № 6. – С. 184–188.

23. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

24. *Шубравська М.* Історик і митець / М. Шубравська // Вітчизна. – 1968.– № 9. – С. 195–202.

25. *Яценко Л. Г.* Дух ушедшей эпохи / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 94(477)303.446

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України, м. Дніпропетровськ

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І КОБЗАРІ

Висвітлюється роль Д. І. Яворницького в популяризації і пропаганді кобзарського мистецтва, поліпшенні репертуару та техніки виконання, відродженні цього старовинного і самобутнього виду епічної народної творчості.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, кобзарі, І. М. Шаповал, О. Г. Сластьон, П. О. Куліш.

Освещена роль Д. И. Яворницкого в популяризации и пропаганде кобзарского искусства, улучшении репертуара и техники исполнения, возрождении этого старинного и самобытного вида эпического народного творчества.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, кобзари, И. М. Шаповал, О. Г. Сластион, П. А. Кулиш.

The role of D. I. Yavornytsky in popularization and propaganda of the Ukrenian kobzar art and making of kobzar repertoire are showed.

Key word: D. I. Yavornytsky, the Ukrainian kobzar art, kobzar repertoire, popularization and propaganda, I. M. Shapoval, O. G. Slastion, P. O. Kulish.

Українське кобзарство – своєрідний глибинний пласт національної, музичної пісенної духовної культури нашого народу. Їх витоки сягають глибини віків часів Київської Русі. Першими історично відомими співцями були легендарний Боян із «Слова о полку Ігоревім», створеного в 1187 р. За підрахунками академіка Б. О. Ри-

© В. С. Мороз, 2010

бакова, Боян жив приблизно в 1036–1079 рр. [11, с. 79]. «Волинський літопис» від 1242 р. згадує «славетного співака Митуса, який колись із гордістю не схотів служити князю Данилові» (Галицькому. – *В. М.*) [10, с. 400]. Найвищого розвитку цей вид поетичного самовираження найтрагічніших і найславетніших сторінок буття українського народу досяг у часи славетних походів і битв запорозького козацтва.

У 1900 р., Д. І. Яворницький влучно підмітив: «Українські козаки в годину війни були воїнами, у мирний час – поетами та музикантами» [15]. Сліпці-кобзарі протягом віків оспівували подвиги мужніх героїв багатовікової жорстокої боротьби українського народу проти турків-яничар, татарських бусурманів-людоловів, польсько-шляхетських загарбників і поневолювачів, муки і страждання запорожців у неволі на галерах-каторгах, їх непереборне прагнення вирватися на свободу («на тихі води, на ясні зорі»). Особливу роль в українському житті кобзарі відігравали в XV–XVIII ст., надихаючи козаків патріотичними піснями на військові сухопутні та морські походи і гайдамацькі повстання [7, с. 1056, 1057]. Дослідники одностайні: епічні думи та історичні пісні створювалися учасниками битв та походів безпосередньо під час описуваних подій або незабаром після них [8, с. 179; 15; 9, с. 16]. Повернувшись на Січ, кобзарі бралися за кобзи, згодом бандури і прославляли наймужніших та найхоробріших. Кобза в XV–XVI, бандура в XVII–XVIII ст. були найулюбленішими музичними інструментами українців. Виконавців дум на кобзі стали називати кобзарями. Особливо талановиті козаки-співці ставали військовими співцями, прославляючи бойові подвиги побратимів. Кобзарями ставали й ті, хто втратив зір у битвах чи внаслідок хвороб [6, с. 177].

Протягом століть українські сліпі Гомери співали епічно-героїчні думи та історичі пісні. Вже у XVI ст. вони користувалися широкою популярністю в Україні і Польщі [9, с. 17]. Перший запис дум та історичних пісень здійснено в 1803–1805 рр. істориком і етнографом Василем Ломиковським (1778–1845) – через 30 років після ліквідації Запорожжя. Завдячуючи йому, до нас дійшли 13 дум і три історичні пісні. В 1814 р. етнографічну естафету підхопив помічник попечителя Харківського учбового округу князь Микола Цертелєв (1790–1869). Платон Лукашевич (1809–1887) записав і в 1836 р. видав збірник українських і галицьких пісень. У 1833 р. майбутній знаменитий філолог-славіст Ізмаїл Срезнєвський (1812–1880), перебуваючи на посаді домашнього вчителя в с. Варварівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії у відомій аристократичній сім'ї баронів Франк, записав від кобзарів і старих дідів декілька дум та історичних пісень. У 1833–1838 рр. вони були опубліковані на сторінках шести книг «Запорожской старины». В 1827, 1834 та 1849 рр. видав зібрані українські народні пісні перший ректор Київського університету св. Володими-

ра Михайло Максимович (1804–І873). Із великої кількості етнографів першої половини XIX ст., які зробили значний внесок у збереження народних перлин, назвемо лише Миколу Маркевича (1804–1846) та Пантелеймона Куліша (1819–1897).

Глибокий знавець і палкий прихильник кобзарської музики і співу як своєрідного національного виду народного мистецтва, «кобзарський батько» Д. І. Яворницький (1855–1940) почав цікавитися фольклором ще в студентські роки. Навчаючись у Харківському університеті, він зібрав понад тисячу народних пісень [13, с. 150]. Тема кобзарства і кобзарів займає вагоме місце в творчих планах Дмитра Івановича. Особливо успішною вона стає після переїзду вченого на постійне проживання на територію колишнього Запорожжя в Катеринослав. Справі пошуку і збирання пісенних народних скарбів сприяли посада директора історичного музею імені О. М. Поля, високий авторитет науковця і глибокого знавця теми, толерантний і доброзичливий характер, вміння сходитись з людьми і викликати на відверту розмову. Вчений розшукував і заохочував до праці народних виконавців героїчного епосу, підтримував їх матеріально, організовував з їх участю концерти у різних містах України. Зрозуміло, що найчастіше вони відбувалися в Катеринославі та на його околицях. Дмитро Іванович сприяв популяризації і пропаганді кобзарського виконання серед народу, поліпшенню репертуару та техніки виконання і, що найважливіше, відродженню цього старовинного співу. До цієї справи подвижник залучив своїх друзів та знайомих, відомих учених Я. П. Новицького (1842–1925); М. Ф. Сумцова (1854–1922); О. Г. Сластьона (1855–1933) – художника, етнографа, який записував на фонограф спів і гру кобзарів. Він же був автором декількох робіт про сліпих співців і організатором першої селянської капели бандуристів імені Т. Г. Шевченка. Завдяки його пензлю і олівцю до нас дійшли портрети 28 кобзарів.

Практично перед кожним концертом кобзарів учений виступав із рефератами і лекціями, присвяченими цьому своєрідному виду національного мистецтва. Назвемо лише деякі з них: «Про кобзарів, бандуристів та лірників», «Народні музики-кобзарі». В 1926 р. вийшла в світ чи не єдина в цій галузі робота «Українське кобзарство». Це був підсумок багаторічної праці.

Вчені прекрасно розуміли величезне естетичне та історичне значення українських дум і вплив на маси їх виконавців. Велика заслуга Д. І. Яворницького у справі моральної та матеріальної підтримки кобзарів [9, с. 38]. Вони долали перепони з боку царського уряду. Державці всіляко переслідували сліпих співаків, не зупиняючись перед фізичною розправою, арештами, поломкою інструментів, висилкою в адміністративному порядку на місце постійного проживання.

Духовенство також забороняло кобзарям грати та співати. Про один такий випадок на Катеринославщині згадує Петро Древченко: «Пішли ми в Самарський монастир біля Новомосковська, у лісі я, Гирман, Баштанник... почали грати під брамою монастиря думу «Про Олексія Поповича». Як почули про це монахи, то зараз нас прогнали, та ще чуть не били. Ігумен Самарського монастиря погрожував кобзарям і побив кобзу за безбожницькі пісні» [9, с. 36].

Організатори XII Археологічного з'їзду 1902 р. у Харкові запросили виступити перед учасниками шість кобзарів і шість лірників. Успіх був величезний. З'їзд звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням змінити своє ставлення до кобзарів, оскільки вони не жебраки. Будучи сліпими, заробляють на прожиття виконанням пісень релігійного, історичного та побутового змісту.

Міністр В. К. Плеве (1846–1904) розпорядився, щоб його підлеглі на місцях не забороняли їм ходити по селах і містах і співати пісень. Незважаючи на це, дрібні поліцейські чини продовжували до них чіплятися. Кобзарі самі піднялися на захист своїх інтересів. Степан Пасюга, Павло Гащенко і Григорій Кожушко восени 1902 р. звернулися до Московського Імператорського археологічного товариства з проханням надати їм дозвіл вільно пересуватися і виконувати думи та пісні. Голова Товариства графиня П. С. Уварова листовно нагадувала Катеринославському губернатору генерал-лейтенанту Генерального штабу графу Ф. Е. Келлеру про відповідне розпорядження міністра внутрішніх справ [4, с. 48-49].

Д. І. Яворницький став ініціатором проведення наступного, XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі [13, с. 90]. Засідання влітку 1905 р. відбувалися в палаці Г. О. Потьомкіна, історичному музеї та Вищому гірничому училищі. Серед безлічі питань, які доводилося вирішувати організатору, зупинимося лише на одному: Д. І. Яворницький і кобзарі. Вважається, що молодого вченого надихнуло на захоплення думами та історичними піснями знайомство зі славнозвісним О. М. Вересаєм (1803–1890) [12, с. 77].

Протягом багатьох років Дмитро Іванович морально і матеріально підтримував багатьох народних співців, організовував для них концерти в Катеринославі та інших містах у приміщенні музею, навчальних закладах, засіданнях та гуляннях «Просвіти», на Південно-російській обласній сільськогосподарській, промисловій і кустарній виставці 1910 року в Катеринославі, кустарній виставці в Санкт-Петербурзі, XIII Археологічному з'їзді тощо.

Тривалі тісні творчі й людські стосунки вчений підтримував із багатьма народними виконавцями. Серед них:

Терентій Макарович Пархоменко (1872–1910). Родом із Чернігівщини. На десятому році втратив зір. Опанувавши гру на

бандурі, він швидко набув популярності серед кобзарів. Своєю виконавчою діяльністю зацікавив Миколу Лисенка (1842–1912), три місяці прожив у нього, вдосконалюючи гру та репертуар. Кобзар часто бував у Катеринославі [9, с. 117]. Виступав у різних наукових установах. У нашому місті Т. М. Пархоменко взяв у свій репертуар текст і мелодію пісні на смерть Т. Г. Шевченка, яку він назвав «Похоронним маршем» [9, с. 118]. Був у дружніх стосунках із Д. І. Яворницьким. Учасник XII і XIII Археологічних з'їздів.

Григорій Семенович Кожушко (1880–1924). Один із найвидатніших кобзарів, який не лише чудово виконував народні думи і пісні, а й власні твори. Він відвідував Катеринослав декілька разів. Про обставини його знайомства із директором Катеринославського музею імені О. М. Поля Г. С. Кожушко згадував: «Опинившись у Катеринославі і мандруючи дворами, заробляв на прожиття грою на бандурі та співом». Один із слухачів направив співця в музей. «Там мене прийняв професор пан Яворницький. Послухавши мої пісні, він запропонував мені залишитися в музеї і грати для відвідувачів музею. Я охоче погодився. Це було в половині серпня 1911 р. У листопаді того самого року Товариство Катеринославської «Просвіти» влаштувало концерт, на який були запрошені ще три кобзарі: мій вчитель Пасюга, Кучеренко та Гащенко. Концерт пройшов з великим успіхом. Нас почали запрошувати до різних навчальних закладів» [9, с. 145].

Саме тоді в Катеринославі в доньки Ольги Кривинюк, патронажного лікаря в с. Лоцманська Кам'янка, та в Д. І. Яворницького гостювала Олена Пчілка (1849–1930). В музеї вона слухала кобзаря. Свої враження передала на сторінках газети для молоді «Молода Україна»: «До музики він має хист, грає добре. Співає ж просто чудово» [9, с. 138].

Д. І. Яворницький допоміг кобзарям С. А. Пасюзі (1862–1933) та Г. С. Кожушку в працевлаштуванні, відправивши їх в 1913 р. з рекомендаційним листом до свого доброго приятеля, завідуючого грязелікарнею в Саках Д. Р. Манича. За сприяння Дмитра Івановича Григорій Семенович одержав запрошення від Катеринославської губернської земської управи поїхати в Санкт-Петербург на кустарну виставку.

Іван Іович Кучугура-Кучеренко (1878–1943). В афішах перед його прізвищем стояли епітети «знаменитий», «славетний», «славнозвісний». Так його величав у Катеринославі Д. І. Яворницький. Вони познайомилися навесні 1906 р. на базарі. Перша зустріч справила велике враження на вченого. Запросивши співця додому і послухавши у його виконанні деякі думи та історичні пісні, Дмитро Іванович сказав: «Мені він видався коштовним діамантом, що тільки тоді заграє всіма барвами, коли його відшліфує вмілий май-

стер. Ось такого шліфування потребував Кучугура-Кучеренко. Мені дуже хотілося, щоб голос цього кобзаря почули не тільки на Україні, а й по всій Росії. Я тоді сказав йому: «Вам треба трохи підучитися». В той час була тільки єдина людина, яка б змогла допомогти кобзареві вийти в люди на широкий шлях. Це славнозвісний художник Панас Георгійович Сластьон» [12, с. 262]. Дмитро Іванович написав листа до свого побратима і відправив з ним кобзаря. Крім великої моральної підтримки, професор подбав і про матеріальну допомогу, організувавши в Катеринославі концерт співця. Всі квитки були розпродані. На концерт прийшло все місто. Був серед глядачів і губернатор. Д. І. Яворницький прочитав лекцію про високу художню цінність героїчного епосу українського народу і майстерність виконавця і вивів його на сцену. Кобзар виконав «Думи мої, думи», «Буря на Чорному морі», «Гей, гук, мати, гук», «Зоре моя вечірняя», «У Царграді на риночку», «Та не жури мене, моя мати, бо я сам журюся», «Ой, пущу я кониченьку в саду», «Усі гори зеленіютъ». Після кожного номера кобзаря викликали на «біс» [9, с. 186].

21 листопада 1911 р. у залі Англійського клубу відбувався бал-концерт Катеринославської «Просвіти». Професор Д. І. Яворницький чудовою українською мовою прочитав лекцію про кобзарів та лірників, яка викликала жвавий інтерес великої аудиторії. Потім виступили кобзарі Іван Кучугура-Кучеренко, Степан Пасюга та Григорій Кожушко. Особливий успіх випав на долю Івана Іовича, який закінчив концерт маршем «Ми – гайдамаки» [11, с. 319]. Про цей же концерт схвально відгукнулася Олена Пчілка в редагованому нею «Рідному краї». На запрошення Д. І. Яворницького співак побував у Катеринославі в 1913 р. Останній виступ у нашому місті відбувся в 1916 р. Дмитро Іванович відкрив його лекцією «Народні музики-кобзарі».

Єгор Хомич Мовчан (1898–1968). Ще будучи учнем Степана Пасюги, він із своїм наставником побував у Катеринославі і познайомився з Д. І. Яворницьким. Учений запросив обох кобзарів виступити з концертом у музеї [9, с. 229].

25 вересня 1911 р. Дмитро Іванович виступив на черговому засіданні Катеринославської вченої архівної комісії з доповіддю про Г. Кожушка, відрекомендувавши його присутнім як здібного кобзаря і віртуоза гри на бандурі. Д. І. Яворницький відправив його для вдосконалення виконавчої майстерності до О. Г. Сластьона.

За свідченням І. М. Шаповала, Дмитро Іванович розшукав і запросив у 1905 р. на XIII Археологічний з’їзд у Катеринославі дев’ять сліпих кобзарів [12, с. 74].

Улітку-восени 1910 р. у Катеринославі проходила Південно-російська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна ви-

ставка з залученням іноземних експонатів. Поряд із американською, оснащеною найновішими досягненнями науки і техніки, фермою розмістили український хутір. Для детального розроблення проекту запросили професора Д. І. Яворницького. За його порадою збудували селянську садибу, яка складалася з хати, комори, сінника із квітником-чорнобривцями, м'ятою-рутою, королевим цвітом, соняшниками, пасікою. У спекотний день відвідувачів вабила криниця з журавлем. Садибу оточував плетений пліт з перелазом [14, с. 206].

І не був би Д. І. Яворницький самим собою, якби в цю мальовничу оселю не запросив кобзаря Степана Пасюгу [14, с. 207; 1, с. 8]. Український хутір постійно привертав увагу відвідувачів. Чи не найбільшим приваблюючим фактором був бандурист. Сучасник і очевидець писав: виконавець «своїм своєрідним співом, який нагадував мелодекламацію, в більшості протяжно, журливо, під акомпанемент мелодичного українського інструменту – бандури приваблював багатьох відвідувачів, які слухали з великою увагою і цікавістю виконувані бандуристом пісні і думи про народних героїв України» [14, с. 207].

Гуманне ставлення і опіка вченим кобзарів знайшла своє відображення на сторінках катеринославської преси. Зупинимося лише на деяких публікаціях україномовного часопису «Дніпрові хвилі». Так, у січні 1912 р. у губернському місті виступали кобзарі Степан Пасюга, Іван Кучеренко, Павло Гащенко і Григорій Кожушко [3, с. 25]. В другому номері часопису від 16 січня вміщені фотографії цих виконавців народного епосу. 1 лютого того ж року «Дніпрові хвилі» повідомляли, що Г. Кожушко живе в Катеринославі [4, с. 48-49]. 2 серпня 1912 рр. і часопис писав про гулянку 16-17 серпня в Потьомкінському саду Катеринославського літературно-артистичного товариства «Просвіта», де перед учасниками виступали кобзарі С. Пасюга та М. Кравченко [5, с. 215, 217], та вміщено декілька фотографій виконавців.

Не переривалися творчі зв'язки вченого з кобзарями і за радянської влади. Влітку 1925 р. у Катеринослав приїхала перша київська капела кобзарів. Концерт відкрила вступна лекція Д. І. Яворницького про кобзу та кобзарів [12, с. 73]. Учений вже вкотре прийшов на допомогу здібному виконавцю, відправивши до Гната Хоткевича 15-річного хлопчика із Солоного Миколу Петренка.

Дмитро Іванович дружив із місцевим кобзарем В. І. Носачевським (1885–1962), артистом і бандуристом. У 1935 р. учений запросив виконавця на своє 80-ліття. Василь Іванович виконав для ювіляра улюблені думи та пісні.

Подвижницька діяльність вченого по збереженню й відродженню кобзарського мистецтва дістала високу оцінку сучасників. Визнанням

заслуг вченого на ниві популяризації народного епосу стало любовне прізвисько «кобзарський батько», яке дуже точно відповідало душевним устремлінням Д. І. Яворницького.

Бібліографічні посилання

1. Дніпрові хвилі. – Катеринослав. – 1910. – № 1 від 1 жовтня. – С. 8.
2. Там само. – Катеринослав. – 1911. – № 23–24 від 4 грудня. – С. 319.
3. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 2 від 16 лютого. – С. 25.
4. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 3 від 1 лютого – С. 48–49.
5. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 15–16 від 2 серпня. – С. 215–217.
6. *Кирдан Б. П.* Народні співці – музиканти на Україні / Б. П. Кирдан, А. Омельченко. – К., 1980.
7. Кобзарі // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1056–1057.
8. *Кулиш П. А.* Записки о Южной Руси / П. А. Кулиш. – К., 1991. – Т. 1.
9. *Лавров Ф.* Кобзарі / Ф. Лавров. – К., 1986.
10. Літопис Руський. – К., 1989.
11. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963.
12. *Шаповал І. М.* В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – К., 1969.
13. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність // М. М. Шубравська. – К., 1972.
14. Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912.
15. *Яворницький Д. І.* Група кобзарів та лірників на українському ярмарку / Д. І. Яворницький // З української старовини. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 26.10.2010

УДК 069 (477.63)

В. М. Бекетова

Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ОБЛАСНОГО МУЗЕЮ В XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст. (до 1940 р.)

На основі опублікованих джерел та архівних матеріалів зроблена спроба реконструкції фінансово-економічного життя, матеріальних потреб і реального забезпечення Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького з середини XIX ст. до 1940 р.

Ключові слова: музей, фінансово-економічне життя, кошти, матеріально-технічні потреби.

© В. М. Бекетова, 2010

заслуг вченого на ниві популяризації народного епосу стало любовне прізвисько «кобзарський батько», яке дуже точно відповідало душевним устремлінням Д. І. Яворницького.

Бібліографічні посилання

1. Дніпрові хвилі. – Катеринослав. – 1910. – № 1 від 1 жовтня. – С. 8.
2. Там само. – Катеринослав. – 1911. – № 23–24 від 4 грудня. – С. 319.
3. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 2 від 16 лютого. – С. 25.
4. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 3 від 1 лютого – С. 48–49.
5. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 15–16 від 2 серпня. – С. 215–217.
6. *Кирдан Б. П.* Народні співці – музиканти на Україні / Б. П. Кирдан, А. Омельченко. – К., 1980.
7. Кобзарі // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1056–1057.
8. *Кулиш П. А.* Записки о Южной Руси / П. А. Кулиш. – К., 1991. – Т. 1.
9. *Лавров Ф.* Кобзарі / Ф. Лавров. – К., 1986.
10. Літопис Руський. – К., 1989.
11. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963.
12. *Шаповал І. М.* В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – К., 1969.
13. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність // М. М. Шубравська. – К., 1972.
14. Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912.
15. *Яворницький Д. І.* Група кобзарів та лірників на українському ярмарку / Д. І. Яворницький // З української старовини. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 26.10.2010

УДК 069 (477.63)

В. М. Бекетова

Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ОБЛАСНОГО МУЗЕЮ В XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст. (до 1940 р.)

На основі опублікованих джерел та архівних матеріалів зроблена спроба реконструкції фінансово-економічного життя, матеріальних потреб і реального забезпечення Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького з середини XIX ст. до 1940 р.

Ключові слова: музей, фінансово-економічне життя, кошти, матеріально-технічні потреби.

© В. М. Бекетова, 2010

На основании опубликованных источников и архивных материалов сделана попытка реконструкции финансово-экономической жизни Днепропетровского национального исторического музея имени Д. И. Яворницкого с середины XIX в. до 1940 г.

Ключевые слова: музей, финансово-экономическая жизнь, средства, материально-технические нужды.

Having used the published sources and archives the author made an attempt to restore D. Yavornitskiy Dniepropetrovsk national historic museum's financial and economic life, its pecuniary needs and real provision from the middle of the 19th to 1940.

Key words: museum, financial and economic life, means, material and technical needs.

Роблячи спробу реконструкції фінансово-економічного життя музею за період його зародження, становлення й розвитку в дореволюційний період, у карколомні воєнні й революційні роки, не просте 20-ліття утвердження «диктатури пролетаріату», соціалістичного будівництва, так званої «культурної революції», сталінських репресій, маємо на меті простежити і виокремити ті повсякденні проблеми господарчого, фінансового, матеріально-технічного характеру, які поставали перед працівниками музею, його опікунами, вищими органами влади в різних соціально-економічних, політичних, культурно-побутових умовах. Актуальність теми обумовлюється сьогоднішніми проблемами, які постають перед музеєм, які доводиться вирішувати адміністрації, колективу музею, долаючи нестачу коштів, залишковий принцип фінансування музейної галузі, намагаючись розбудовувати музей, підтримувати його велике господарство. Виникає потреба критичного аналізу фінансово-економічного життя музею в минулому, порівняння проблем того часу з сьогоденням і врахування досягнень, помилок, різних чинників, які впливали на нормальне функціонування музею, гальмуючи чи сприяючи його розвиткові.

Оглядаючи літературу про музей і музейну справу в Дніпропетровській області, одразу помічаєш, що автори праць майже не вдавались до аналізу проблем фінансового боку життя музею, зупиняючись лише на окремих цифрах щодо кількості необхідних коштів для початку роботи музею, придбання колекцій, побудови приміщення й його обладнання, виплати заробітної плати, вартості квитків у музей тощо. Слід зазначити, що найбільш наочний аналіз фінансового стану музею з 1902 до 1927 р. було зроблено лише у відомій статті ученого секретаря музею Павла Матвієвського, вміщеній у музейному збірнику 1929 р. [16]. Автор у вигляді спеціальних таблиць подав цифрові показники фінансування музею по роках, однак з деякими упущеннями, зокрема немає даних по 1919–1922 рр. і зовсім відсутній аналіз

повсякденних господарчих музейних проблем і витрат на їх вирішення. На жаль, автор не робить посилання на джерела, звідки він бере цифрові показники, подані в таблицях, що, безперечно, знижує значимість опублікованої інформації. Більше того, дані архівних матеріалів, які збереглися, не містять тих цифр, які подає П. Матвієвський.

Зокрема, і в працях з історії інших музеїв України (наприклад, Київ, Одеса, Полтава, Луганськ, Луцьк, Житомир, Херсон, Львів) цим питанням приділено дуже мало уваги. Де-не-де згадується про вартість колекції, виділені владою кошти в окремі роки, окремі пожертвування меценатів на музей. Так, зазначається, що на утримання Волинського музею в Луцьку в 1930-х рр. щорічно з міського бюджету виділялося 15 тис. злотих, квитки коштували в залежності від статусу відвідувачів від 50 грошей до 1 злотого, для школярів і військових взагалі вводились пільги до 25 злотих [7, с. 19].

Але останнім часом цікавість до питань фінансово-економічних проблем Дніпропетровського історичного музею зростає, все частіше у статтях наукових співробітників музею зустрічаються згадки про фінансові видатки на музей, цифри пожертвувань від різних осіб на потреби музею. В ювілейному музейному збірнику вміщені статті Н. І. Капустіної [6], Т. М. Цимлякової [24], Л. М. Маркової [15], в яких фінансово-економічні чинники функціонування музею посідають певне місце.

Дане дослідження базується як на опублікованих джерелах (матеріалах Катеринославського наукового товариства, Статуті Обласного музею ім. О. М. Поля, промовах на відкритті музейного приміщення у 1905 р., звіті музею за 1905-1906 рр.), так і на значному архівному матеріалі, який зберігається у фондах і науково-діловодному архіві музею та ДАДО. Частково деякі дані по фінансуванню музею було надруковано в одній з останніх монографій про музей «Віхи музейної біографії» [5], під час написання якої були використані дані науково-діловодного архіву музею. Невичерпним джерелом висвітлення різних питань з історії музею є епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Чимало відомостей в листах вченого та його кореспондентів (В. Курилова, А. Підосинникова, А. Скриленко та інших) зустрічається і стосовно фінансування та економіки музею [4].

Відповідно до хронологічних періодів існування музею розгляд його фінансово-економічного життя слід розпочинати з 1849–1900-х років, коли існував Громадський музей Катеринославської губернії (Фабрівський музей). Заснований як громадський, музей в Катеринославі існував виключно на пожертви мешканців міста – приватних осіб. Протягом 1849–1852 рр. на обладнання вітрин (шафи, скляні ящики), придбання колекцій було зібрано 270 крб [2], а фактично витрачено 283 крб. З них 13 крб пожертвував особисто директор гімназії, який завідував і громадським музеєм [3]. Я. Грахов по-

відомляв, що єгипетські старожитності були придбані для музею за 80 крб. Найбільші витрати були пов'язані з виготовленням вітрин, на що знадобилося 155 крб. Місцева влада не брала жодної участі у фінансуванні музею, хоч і потрібно було на його утримання не так вже й багато коштів. Зокрема, Я. Грахов вважав, що вистачило б 600 крб на рік асигнувань з казни, з яких 150 крб складала б заробітна плата постійному консерватору-зберігачу й упоряднику музею [3]. Для порівняння, в Одесі в 1840–1850-х рр. існувало 7 музеїв, які були засновані й утримувались на кошти різних установ, наукових товариств. Зокрема, для музею рільницьких знарядь Товариство сільського господарства Південної Росії виділяло 400 крб сріблом щорічно на поповнення колекцій [22, с. 7, 15]. Тобто кошти в музеях потрібні були на придбання колекцій для формування музейного зібрання, виготовлення й обладнання вітрин, на заробітну плату працівників музею. Очевидно, оскільки єдиний музей в Катеринославі розміщувався то в Потьомкінському палаці, то в гімназії, витрати на прибирання й охорону музею покладалися на Катеринославські дворянські збори, на чиї кошти утримувався палац, а потім на гімназію, де він займав кілька вітрин, розміщених в одному з кабінетів, і протягом 1906–1910 рр. музейні предмети Фабрівського музею було передано до Обласного музею імені О. М. Поля, який вже розмістився в окремому, спеціально для нього побудованому приміщенні.

Якщо брати до уваги, що приватний історико-археологічний музей О. М. Поля, розгорнутий для відвідувачів у приміщенні міської управи до 100-річного ювілею міста Катеринослава у 1887 р., це теж один з етапів формування обласного музею, то можна було б розглянути і фінансово-економічні умови його існування, але, на жаль, ніяких згадок ні про виділення коштів, ні про витрати на його утримання, ні на впорядкування й видання каталогу колекції, знайти не вдалося. Відомо лише, що колекція О. М. Поля, як вказував Д. І. Яворницький у своїй монографії 1888 р., коштувала більше 100 тис. крб сріблом [27, с. 69]. У 1890 р. Яворницький зазначає вже суму 200 тис. крб сріблом і далі додає, що її хотіли придбати (за винятком запорозьких старожитностей) британські музейники за 200 тис. срібних доларів [25, с. 797]. У 1907 р. у Д. Яворницького вартість колекції О. М. Поля становила вже суму близько 500 тис. крб [26, с. 9]. Очевидно, що О. М. Поль на збирання своєї колекції витратив особисті кошти, можливо, й на обладнання музею для огляду широкої публіки теж були витрачені особисті кошти О. М. Поля з надією, що у майбутньому місто й губернське земство знайдуть відповідні гроші, щоб відшкодувати О. М. Полю його витрати, але ці сподівання не виправдались. Ніякої допомоги від владних структур він не отримав, тому згорнув музей, запакував музейні предмети в ящики й збирався податися на пів-

день, щоб лікувати свого хворого сина, тікаючи від повного фінансового краху, який спіткав його справи. Але передчасна смерть у 1890 р. завадила йому, а музейна колекція потрапила під розпродаж [20].

Наступний етап фінансово-економічного життя музею пов'язаний вже з підготовчим періодом 1900-1901 рр., часом заснування й функціонування у 1902–1918 рр. Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля. У 1900 р. губернське земство приймає постанову про виділення на організацію музею при Вищому гірничому училищі 5000 крб [16, с. 9]. Але ці кошти залишились не витраченими, музей в училищі так і не було створено, бо само училище не мало окремої споруди і розташовувалося в різних приміщеннях Катеринослава. Лише засноване у 1901 р. Наукове товариство, яке своєю головною метою вважало саме створення обласного музею, присвяченого пам'яті О. М. Поля, практично розгорнуло широку діяльність у цьому напрямку, в тому числі і щодо пошуку коштів.

16 березня 1902 р. на загальному засіданні Катеринославського Наукового товариства було розглянуто положення про музей О. М. Поля. Перший розділ положення мав назву «Мета та кошти музею». Він складався з 3 статей, дві останні були присвячені саме фінансовому забезпеченню музею. В них зазначалося, що кошти музею будуть складатися із таких сум: 1) від щорічних асигнувань на його утримання Катеринославського наукового товариства; 2) пожертвувань громадських організацій та приватних осіб; 3) плати за відвідування музею; 4) доходу від продажу каталогів, наукових описів та інших видань музею. Ці кошти будуть використовуватись на: 1) утримання музею та його особистого складу (штату); 2) придбання колекцій й збагачення зібрання музею; 3) відрядження й екскурсії (наукові експедиції) для збирання колекцій; 4) видання музею. Крім того, в розділі 6 (ст. 14) положення «Права музею» зазначалося, що музей звільняється від сплати вагових грошей та за відправлення у його справах листів й посилок вагою не більше одного пуду за одне відправлення. Також музей мав право безмитного отримання закордонних колекцій, приладів та інструментів. 26 березня 1902 р. на наступному засіданні Наукового товариства за ініціативою С. І. Гальперіна до музейного положення було внесено доповнення – до доходів музею віднести плату за відвідування лекцій (вартість лекцій у той час була такою: курс лекцій – 2 крб, разова лекція – 25 коп.) [19, с. 23].

5 жовтня 1902 р. на засіданні товариства розглядалися питання про існування Обласного музею Катеринославського НТ, де наголошувалося, що для того щоб музей міг розвиватися й правильно функціонувати, необхідно: 1) постійне приміщення для музею й 2) постійні суми на утримання й поповнення колекцій. Зазначалося також, що питання з приміщенням поки що залишається відкритим, але Прав-

ління НТ пропонує таким чином вести комерційні справи по музею: 1) запросити особу, знайому з веденням такої справи, в якості зберігача музею, а також для пояснення колекцій музею відвідувачам, однак за участю компетентних членів НТ, з утриманням 600 крб; 2) на поповнення музею щорічно асигнувати 500 крб; 3) на обладнання (виготовлення) вітрин – 300 крб на рік; 4) на поштові видатки й дрібні витрати – 300 крб; 5) на екскурсії (фактично на експедиції) з метою проведення розкопок й збирання природно-історичних колекцій – 500 крб. Таким чином, кошторис на утримання музею, беручи до уваги потреби музею, охорону його й функціонування музею для огляду публіки, буде складати 2200 крб. Наукове ж товариство має на жовтень 1902 р. такі суми на утримання музею: 1) кошти від повітового Катеринославського земства – 300 крб; 2) кошти від повітових земств – Маріупольського та Новомосковського – по 100 крб. Враховуючи, що для нормального функціонування музею йому необхідно обмінюватись дублетними матеріалами з іншими музеями, потрібні кошти для придбання у приватних колекціонерів старожитностей, то цифра коштів, яких не вистачає музею, становить 1500 крб. 12 жовтня Правління НТ звернулося до губернських земських зборів з питанням про виділення щорічно коштів на утримання Обласного музею імені О. М. Поля в розмірі 1500 крб і обрання представника губернського земства для участі в управлінні музеєм, в якості члена ради музею [19].

У грудні 1902 р. Наукове товариство зазначало, що для музею було зібрано 900 крб. Кошти надійшли від місцевого дворянства та повітових земств. Губернська земська управа на той час прийняла постанову про виділення на музей щорічно 1500 крб. У таблиці, наведеній П. Матвієвським, зазначається, що 1902 р. коштів у музеї було 851,39 крб, з них 242,85 крб становили спеціальні кошти, отримані, очевидно, від продажу квитків, які коштували – 20 коп. для дорослих, 10 коп. для учнів.

У серпні 1903 р. розпочато будівництво приміщення для музею. Вартість будівельних робіт становила понад 96 тис. крб, які складались з коштів губернського та повітових земств, міської влади, дворянства (47 тис. крб), пожертв місцевих мешканців.

У 1904–1905 рр., як вказувалося у звіті Д. І. Яворницького, на музей були виділені земством 5000 крб для проведення етнографічних досліджень і збирання матеріалів харківським етнографом В. О. Бабенком у межах Катеринославської губернії [16, с. 3]. З листів В. Бабенка відомо, що під час об’їзду сільської місцевості губернії він користувався фотоапаратами, придбаними земством за 220 крб та ним особисто за 100 крб з коштів, виділених на дослідження [4]. Але в документах музею вказувалось, що у 1904 р. мешканець Катериносла-

ва А. Ф. Левшин пожертвував 100 крб на придбання фотографічного апарату для музею [12]. У тому ж році єпархіальний з'їзд духовенства виділив 1000 крб на створення відділу церковних старожитностей [10].

У 1905 р. остаточно затверджується статут музею Поля, де у розділі «Средства музея» зазначені особливі статті (8 та 9) про фінансування [23, с. 5-6]. Оскільки музей стає самостійним закладом, не підпорядкованим Науковому товариству, то, на відміну від попереднього положення про музей, у статуті зазначалося, що кошти складаються з сум, які щорічно відпускали на утримання музею урядові та громадські установи, жертвували різні особи та заклади, отримував музей від плати за огляд колекцій, продажу каталогів, наукових описів та інших видань, від публічних лекцій і пояснень колекцій та інших заходів ради музею, спрямованих на збирання коштів для музею. Перелік витрат із статуту музею точно повторював відповідну статтю положення. У примітці зазначалося, що капітали музею вкладалися у державні чи гарантовані урядом відсоткові папери і зберігалися в установах держбанку, ощадкасах, казначействах, лише решта коштів, які необхідні були для поточного користування на утримання музею, зберігались у директора і використовувались ним з дозволу ради музею.

Протягом січня 1906 – січня 1907 р. до музею надійшло 3027 крб 43 коп., витрачено 3033 крб 30 коп. Гроші надходили від губернського земства – 701 крб 93 коп., дворянства – 550 крб, повітових земств (Павлоградського, Слов'яносербського та Катеринославського) – 599 крб 75 коп., приватних осіб – 28 крб на придбання вітрин. 264 крб 66 коп. передав у борг для виплати заробітної плати працівникам музею голова ради музею С. А. Бродницький. Крім того, надійшло від продажу вхідних квитків 701 крб 80 коп. та каталогів (вартістю 60 коп.) – 37 крб 20 коп. [26, с. 17–21]. Витрачені гроші були на найрізноманітніші потреби музею – поштові, канцелярські, транспортні, комунальні (ремонт котла опалення, клозетів, чистка сміттєвої ями, за постачання води), охоронні (придбання замків), господарчі (прання рушників, придбання матеріалів та інвентарю для прибирання й ремонту, засобів від молі, скління вікон і утеплення дверей тощо). Найбільше коштів пішло на заробітну плату службовцям (2057 крб 48 коп. плюс 3 крб преміальних) та виготовлення й обладнання вітрин, шаф, поличок, підставок, рам тощо – понад 550 крб. Лише 95 крб було витрачено на придбання старожитностей і етнографічних предметів та 100 крб на зберігання природних матеріалів музею [26, с. 22-23]. 10 крб коштував ремонт-реставрація старовинного запорозького годинника.

1909 року зберігач музею М. Сластіон повідомляв міському штейгеру М. Б. Краснянському, що музей утримується частково на

кошти губернського та повітових земств, частково на кошти дворянства, що становить щорічно асигнувань 10000 крб, з них використовується 300 крб на придбання старожитностей, 2500 крб на утримання препаратора й придбання препаратів, 1000 крб на утримання 4 сторожів [11]. У тому ж році в листі до прокурора окружного суду повідомлялось, що передбачається виділити асигнування з єпархіальних коштів у сумі 2000 крб для виготовлення й облаштування вітрин для церковних старожитностей [9].

З документів музейного архіву стає відомо, хто саме протягом 1911–1914 рр. виготовляв обладнання для експозиції та фондів музею. Це була столярна майстерня Олександрівської виправної колонії для неповнолітніх, в якій вишукано, із доброго сухого дерева робили вітрини, шафи, скрині, різні коробки для музею [13, арк. 87 зв.].

У березні 1914 р. Катеринославське губернське земство виділило на добудову нового приміщення для музею 226 тис. крб, ділянка землі, яку пожертвувало на потреби музею місто, коштувала на той час 100 тис. крб. У спеціальному листі до губернської земської управи рада музею, крім загального розпланування залів музею, наполягала на наявності в новому приміщенні у напівпідвальному поверсі лабораторії, столярної майстерні, сушильні, приміщення для сторожів, складу вугілля й дров, кімнат для зберігача, кухні, і ще окремого сараю для господарчих речей. Сама будівля повинна мати залізну огорожу для більш надійної охорони [13, арк. 63 зв.-64, 74 зв.].

Дуже докладно (помісячно) в музейних документах висвітлюється фінансово-економічне життя музею в 1917–1919 рр. на відміну від 1915-1916 рр. Усього за 1917 р. було витрачено на потреби музею понад 15000 крб, а у 1918 р. – 20600 крб. Витрати грошей у музеї складались з наступного: доставка пошти; купівля 3-х слонячих бивнів для реставрації столу з інкрустацією; свічному заводу за оливу для змащування сволока, за гумирабик; на трамвай; за чучело ящірки; за купівлю фаянсового супника й ручної декоративної вишивки; аптеці – за скипидар, нафталін, камфору; за поштовий папір та 100 конвертів; за телефон; слюсарю за ремонт мишоловки; за пачку паперу великого формату. А також на придбання для господарчих потреб: цвяхів та замка для хвіртки, керосину – 10 кварт, півпуда цементу, деталей для ремонту воріт, різних бланків та листівок, на передплату журналу «Любитель природы» за 1909–1915 рр. та газети «Нова рада», на огляд парового опалення музею, на візника для поїздки у банк, на жалування службовцям музею, виготовлення 2-х чучел – кринички та ящірки. Витрачено гроші на керосин, поштові марки, поїздку в трамваї, листівки, 200 пудів вугілля, сірники, щітки для миття підлоги та зняття павутиння, придбання 4-х номерів українського журналу «Промінь», виготовлення етикеток для колекції комах (жуків та метеликів), на керосин, поштові витрати, жалування службов-

цям, за доставку черепа з Потьомкінського саду, придбання для музею медалі з зображенням військ, що переходять наведений міст, янгола над ними з пальмовою гілкою й вінком у руках, старовинної табакерки з позолотою та інші. Певна сума коштів пішла на придбання примусу, на керосин, за водопостачання сплачено міській управі, на купівлю камфори та нафталіну, замка, на жалування службовцям, за переплетення книг для бібліотеки, виготовлення рамки червоного багету, скипидар, пофарбування ліхтаря й ремонт даху [5, с. 20–24].

Павло Матвієвський називає також цікаву суму – 140000 крб, – яка була витрачена музеєм протягом 15 років – з 1904 до 1918 р. – на наукові дослідження (розкопки, етнографічні експедиції, відрядження) та збирання музейних предметів [16, с. 18].

Невипадково 1919–1922 рр., період існування так званого Першого народного музею Катеринославської губернії, випали з таблиць, упорядкованих П. Матвієвським. У цей час кошти надходили від різних місцевих урядових структур, які ставали до влади, і робилося це нерегулярно.

На 1 січня 1919 р. в касі музею залишалось 29116 крб 41 коп. Отримані кошти були витрачені на сплату жалування службовцям музею (зокрема, Д. І. Яворницькому за 6 місяців), на скління розбитої вітрини природничого відділу, на ремонти замка у дверях музею та клозету. Протягом 1919 р. витрати музею були пов’язані здебільшого з комунальними, транспортними платежами та виплатою заробітної платні службовцям, яких налічувалось аж 4 одиниці (директор, зберігач та 2 сторожі). За червень–серпень працівникам музею було, наприклад, виплачено 9200 крб. Крім того, була куплена колекція метеликів за 30 крб, витрачені кошти на дезінфекцію природничих матеріалів [5, с. 27].

Оскільки приміщення музею дуже постраждало від військових дій громадянської війни, природних стихій, необхідно було робити ремонт даху і внутрішніх приміщень. На ці потреби у серпні 1919 р. кошти надійшли від приватних осіб – 8000 крб [5, с. 28]. У листопаді 1919 р. 10000 крб на потреби музею передав Батько Нестор Махно, а у грудні він же через комісію по забезпеченню паливом дав музею дозвіл на отримання 200 пудів дров (що було дуже актуально у зимовий період) [18]. Збереглася деяка інформація щодо фінансово-економічного стану музею в 1920 р. Це, зокрема, відомості про штатні оклади музейних працівників, підрахувавши які, зрозуміло, що щорічно музею потрібно було майже 20000 крб лише на заробітну платню [21]. Але реально працівникам музею, як зазначав в одному з листів Д. І. Яворницький, платили відповідно: директору 2000 крб, 2 зберігачам – по 1500 крб, 3 сторожам – по 1000 крб [8]. Структура потреб музею залишалася незмінною, а гроші надходили нерегулярно. До того ж нова влада запроваджувала жорсткий контроль за викорис-

танням коштів. Так, у лютому 1920 р. позашкільний підвідділ губернського відділу народної освіти вимагав від завідуючого Народним обласним музеєм надати звітні документи щодо використаних ним 12000 крб на господарчі потреби, які не зменшувались, а весь час додавались. Так, улітку цього року скляне покриття даху в центральному залі музею постраждало від велетенського граду [5, с. 29] і потребувало ремонту. Не в належному стані була й охорона музею. Сигналізація, хоч і простенька, встановлена в музеї ще у 1910 р. (сигнальна кнопка, яка з'єднувала музей з поліційною частиною [13]), була відсутня, а 2 мало оплачувані сторожі не могли запобігти крадіжкам музейних цінностей, що призвело до 2-х великих викрадень дорогоцінних речей і старовинної зброї з фондів музею у 1922 та 1930 р. [15, с. 62-63].

Таблиця

Бюджет музею у 1923–1927 рр.

Роки	Губернська земська управа крб, коп.	Повітові управи крб, коп.	Дворянство крб, коп.	Міська управа крб, коп.	Спеціальні кошти крб, коп.	Подарунки крб, коп.	Разом крб, коп.
1902	243,04				242,85	365,50	851,39
1903					124,30	422,23	546,53
1904					328,30	600,00	928,30
1905		250,00	150,00		450,80		850,80
1906	701,93	649,75	550,00		739,00	28,00	2668,68
1907	5000,00	549,50	1400,00	200,00	948,00	44,00	8141,50
1908	4999,97	900,00	700,00		1099,98	25,00	7724,95
1909	6944,00	200,00	700,00		1175,20	100,00	9119,20
1910	6944,00	1600,00	700,00	100,00	1840,20	200,00	11384,20
1911	9444,00	1129,00	1000,00	200,00	1560,70		13333,70
1912	10076,00	1099,50	1000,00	236,00	1494,40	310,00	14215,90
1913	10780,00	774,50	1000,00	236,00	1863,10		14653,60
1914	13000,00	974,50	1000,00		1942,90	600,00	17517,40
1915	11500,00	1539,35	1000,00	500,00	2186,20		16725,55
1916	14200,00	1049,75	1000,00	1000,00	3917,40		21167,15
1917	14969,51	100,00			2997,53	120,00	18187,04
1918	7852,00			500,00	5330,30	600,00	14282,30
Разом	116654,45	10815,85	10200,00	2972,00	28241,16	3414,73	172298,19
1919*	32400,00				1375,11	18530,00	52505,11

*Дані за 1919 р. реконструйовані за матеріалами науково-діловодного архіву музею. У першій графі слід зазначити не лише губернську земську управу, а й органи радянської влади.

У 1923 р. треба було вирішувати багато господарчих проблем. За попередніми підрахунками на ремонт музею О. М. Поля та колишнього Потьомкінського палацу необхідно було 2963 крб 69 коп., 40000 крб – на археологічні розкопки, 30000 крб – на придбання музейних предметів, щоб старовинні речі не потрапляли у приватні руки та за кордон. Необхідно було також добудувати 2-й будинок музею (вкрити дах залізом, вставити віконні рами, засклити їх, зробили грати на вікнах, настелити підлогу, зробити стелю, вставити двері), тому що старий був дуже тісний. На засіданні пленуму Катеринославської губекономнаради було затверджено кошторис на внутрішнє обладнання музею О. М. Поля в сумі 13547 крб та на ремонт будівлі в сумі 300 крб золотом. Вирішувались також питання про розширення музейних приміщень, пошуку для цього додаткового будинку серед уцілілих споруд міста [5, с. 31].

У таблиці П. Матвієвського на 1923 р. зазначені кошти надходжень складали 5610 крб. З документів музейного архіву відомо, що у першій половині року надійшли гроші від: видавництва «Пролетар» – 300 крб; Всеукраїнського кооперативного банку – 500 крб, від Губполітпросвіти для придбання засобів від молі – 1000 крб. Від продажу квитків музей у червні отримав 135 крб, у липні-серпні – 6303 карб. радзнаками. Витрачено на потреби музею (канцелярські та господарчі товари) – 1125 крб 50 коп. [5, с. 31].

Часто музею доводилося вирішувати свої господарчі проблеми самотужки. Так, у березні 1924 р. музей отримав дозвіл від міського комунгоспу на вилучення цегли із зруйнованих споруд Потьомкінського парку для закриття вхідних отворів підвальних приміщень Потьомкінського палацу, щоб запобігти проникненню крадіїв і подальшій руйнації палацу. Відповідно до настанов вищих органів влади необхідно було замінити написи й символіку на фасаді музею на сучасну. Лише у вересні міським комунгоспом було проведено ремонт приміщення й фасаду (із заміною вивісок і символів) старого будинку музею [5, с. 33]. Паралельно з цим спеціальною комісією здійснюється інвентаризація музейного майна і звірення музейного зібрання [5, с. 34]. У 1924 р. у музеї працювали від 11 до 17 штатних працівників, які отримували платню від 16 до 75 крб (останню отримував директор) [15, с. 59-60], тобто щорічно на заробітну плату потрібно було майже 5000 крб. Спецнадходження в музей визначалися вартістю квитків. У першій половині 1920-х рр. ціни на квитки становили: 5, 10 коп. для учнів, 20 коп. – для дорослих, у 1925 р. з окремих відвідувачів брали 30 коп. [1, с. 6].

У плані музею на 1925-1926 рр. передбачалася робота по створенню наукового каталогу експонатів музею, яка потребувала кош-

тів у сумі 5000 крб [17]. У 1927–1932 рр. до звичайних фінансово-господарських проблем музею додалися й експедиційні. Як вказував П. Матвієвський, на потреби археологічної експедиції на Дніпрельстані у 1927 р. були виділені кошти з держбюджету – 2096 крб, у 1928 р. – 15000 крб з держбюджету та 1000 крб з окружного бюджету [16, с. 32-33]. Але справи дніпрельстанівської експедиції це особлива стаття фінансових видатків, яка потребує окремого дослідження, тому в даному повідомленні ми не торкаємося всіх фінансових аспектів експедиції, хоч, безперечно, що її проблеми відбивалися на фінансово-господарських справах музею.

У 1927-1928 рр. у музеї були проведені такі господарські роботи: обнесено парканом подвір'я, полагоджено й пофарбовано дах, відремонтовано парове опалення, на що використано 10000 крб з окружного бюджету, за кошти держбюджету (4000 крб) збудовано дах на новому приміщенні, обладнано фотолабораторію, побілено приміщення та виконано інші дрібні роботи [16, с. 37-38]. У 1928 р. за затвердженим кошторисом музею на рік на його потреби виділялось 20575 крб, з них на заробітну плату – 10420 крб [5, с. 36]. У 1929 р. виходить друком 1-й том першого музейного наукового збірника, на видання якого музей витрачає певну суму із музейного бюджету і готує до видання 2-й том збірника, що так і не побачив світ через відсутність фінансування. Протягом 1930–1932 рр. кошти необхідні були на перетворення Преображенського собору на антирелігійний музей, куди частково передаються церковні старожитності, а також замовляються різні копії та муляжі, виготовляються вітрини тощо.

Як і раніше, протягом 1924–1937 рр. керівництво музею неодноразово порушує питання щодо виділення коштів на добудову 2-го корпусу музею. За цінами 1930 р. потрібно було 250–260 тис. крб. Влада начебто не заперечувала і приймала рішення про виділення коштів. Наприклад, на 1931 р. з держбюджету виділили 100 тис. крб та з міського бюджету – 150 тис. крб. У 1937 р. Раднарком УРСР дає на добудову приміщення історичного музею 500 тис. крб, але реально будівництво було «заморожено», а у 1939 р. будинок зовсім відійшов до Мінтрансу. Ці подробиці викладені у статті Л. М. Маркової [15, с. 57–59].

У 1930-х рр. надходження спецкоштів до музею було незначним, адже квитки в музей коштували: для учнів та студентів – 15 коп., членів профспілок, колгоспників, поодиноких – 30 коп., всі інші платили 50 коп., а багато категорій відвідувачів оглядали музей безплатно [1, с. 6].

У 1935–1940 рр. великі витрати фінансів були пов'язані як з повсякденними господарчими проблемами, так і з перебудовою екс-

позиції, створенням нових розділів з історії краю, так званого революційного періоду (1896–1907 рр.) та соціалістичного будівництва (1917–1939 рр.). Музеєм замовлялися відповідні художні полотна, діаграми та картограми, моделі верстатів, купувалися фотографії і речові матеріали про життя й трудові подвиги робітничого класу [15, с. 66].

Так коротко можна охарактеризувати фінансово-економічні проблеми музею протягом його 90-літнього існування. І хоч видатки на музей місцевого суспільства були значні, особливо це стосується більш стабільного дореволюційного періоду, коли музей отримав від влади та громадськості понад 550 тис. крб (разом з коштами на спорудження будинків), проблем у музеї не меншало, а грошей катастрофічно не вистачало.

Бібліографічні посилання

1. *Гайда Л. О.* Історичні аспекти науково-просвітницької діяльності Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Л. О. Гайда, Н. І. Капустіна // Музей і відвідувач: Методичні розробки, сценарії, концепції. Науковий збірник. – Д., 2005. – С. 4–26.

2. [Грахов Я. Д.] Описание Екатеринославского общественного музеума // ЕГВ: Приб. – 1852. – 21 июня.

3. Докладная записка Я. Д. Грахова в канцелярию начальника губернии от 6 февраля 1858 г. // Архівний фонд ДНІМ. КП-38605, Арх. – 617.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладачі: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

5. *Капустіна Н. І.* Віхи музейної біографії. (До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького / Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова. – Д., 2009.

6. *Капустіна Н. І.* Перспективи розвитку Дніпропетровського історичного музею: ретроспективний аналіз музейних завдань та їх реалізації (До 160-річчя музею) / Н. І. Капустіна // Роль музеїв в культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі / [зб. матеріалів]. – Вип. 11. – Д., 2009. – С. 5–17.

7. *Кінд-Войтюк Н.* Музейна політика Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві у 1920–1930-х роках / Н. Кінд-Войтюк // Волинський музей: історія і сучасність : [наук. збірник] : Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 17–21.

8. Лист Д. І. Яворницького завідуючому позашкільним підвідділом відділу народної освіти від 23 січня 1920 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. Ф. 1, оп. 1, спр. 1. – Арк. 23, 24.

9. Лист директора музею Д. І. Яворницького прокурору Катеринославського окружного суду від 17 жовтня 1909 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. К-94/П.3. – Арк. 19 зв.-21.

10. Лист єпископа Катеринославського і Таганрозького Симона від 8 листопада 1904 р. // Архівний фонд ДНІМ. Арх.-36707.

11. Лист Обласного музею ім. О. М. Поля до М. Б. Краснянського від 30 травня 1909 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. К-94/П.3. – Арк. 16 зв.-17.

12. Лист Ради музею А. Ф. Левшину від 25 серпня 1904 р. // Архівний фонд ДНІМ. Арх.-36740.

13. Листи музею від 5 січня та 26 листопада 1910 р.; 14 березня 1914 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. К-94/П.3. – Арк. 63 зв.-64, 74 зв.; 87 зв.

14. Листи Ради музею в Катеринославську губернську земську управу від 19 вересня 1912 р. та 13 травня 1913 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. К-94/П.3. – Арк. 26 зв., 35 зв.

15. *Маркова Л. Н.* «Музейная хроника» / Л. Н. Маркова // Роль музеїв в культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі : [зб. матеріалів]. – Вип. 11. – Д., 2009. – С. 55–67.

16. *Матвієвський П.* 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею / П. Матвієвський // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею / за гол. ред. проф. Д. І. Яворницького. Том. 1. – Д., 1929. – С. 5–43.

17. Операційний план музею на 1925-1926 рр. // Науково-діловодний архів ДНІМ. К-94/П. 1. – Арк. 14.

18. Ордер на пред'явника, виданий батьком Махном, від 2 грудня 1919 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. Ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

19. Отчет правления о деятельности Екатеринославского научного общества за 1902 год. // Екатеринославское научное общество. Труды 1903 г. – Екатеринослав, 1904.

20. *Платонов В. П.* Человек-легенда: Олександр Поль / В. П. Платонов. – Д., 2002.

21. Реєстраційний лист першого обласного народного музею Катеринославського відділу професійної спілки працівників мистецтв від 1 серпня 1920 р. // Науково-діловодний архів ДНІМ. Ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

22. *Солодова В. В.* Музеи Одессы. 1825–1917 гг. / В. В. Солодова // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – О., 2005. – С. 4–17.

23. Устав Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. – Екатеринослав, 1905.

24. *Цымлякова Т. Н.* Материалы к истории Днепропетровского исторического музея в начале 1900–1920 годов / Т. Н. Цымлякова // Роль музеїв в культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі : [зб. матеріалів]. – Вип. 11. – Д., 2009. – С. 48–55.

25. *Эварницкий Д. И.* Музей А. Н. Поля / Д. И. Эварницкий // ИВ, 1890. – С. 794–798.

26. *Эварницкий Д. И.* Отчет Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. 1905-1906 гг. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907.

27. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. (Перевидання). – Д., 2005. – Ч. І.

Надійшла до редколегії 25.11.2010

УДК 004.45

Д. А. Мурадов

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

САЙТ ДНІМ В ІНТЕРНЕТІ: АНАЛІЗ ІНТЕРАКТИВНИХ КОМПОНЕНТІВ (на прикладі музейного фонду)

В публікації розкривається саме поняття – «форум»; аналізуються його плюси та мінуси в мережі Інтернет; розкривається хід роботи по створенню та підтримці форуму на сайті Дніпропетровського національного історичного музею.

Ключові слова: форум, музейний сайт, Інтернет, програмне забезпечення, структура форуму.

В публикации раскрывается само понятие – «форум»; анализируются его плюсы и минусы в сети Интернет; раскрывается ход работы по созданию и поддержке форума на сайте Днепропетровского национального исторического музея.

Ключевые слова: форум, музейный сайт, Интернет, программное обеспечение, структура форума.

In the publication reveals the notion – «Forum»; analyzes the pluses and minuses on the Internet; reveals progress in the creation and support forum at Dnipropetrovsk National History Museum.

Key words: forum, museum site, Internet, software structure of the forum.

Базова для феномена музею проблема культурної ідентичності особливо актуальна сьогодні в ситуації зростаючої значущості музею не тільки як скарбниці національного надбання або наукового інституту, але як місця самоідентифікації особистості через культуру. Такий стан музею у світовому мультикультурному середовищі підтверджує, наприклад, той факт, що «число великих музеїв, збудованих 2000 року, перевищило кількість великих соборів, збудованих у 1000 році» [6]. І на початку XXI століття процес інтенсивного музейного будівництва в світі набирає обертів. Особливо збільшується число так званих інтерактивних музеїв. Інтерактивними стають і старі, традиційні музеї. У засобах масової інформації та в музейних колах інтерактивним музеєм зазвичай називають технічно і технологічно оснащений музей, робота якого в першу чергу спрямована на діалог з публікою. Мається на увазі, що в арсеналі технологій такого музею наявні відеошоу, панорамні проекції, віртуальна реальність та багато іншого. Однак інтерактивність далеко не завжди пов’язана з тех-

© Д. А. Мурадов, 2010

нічними засобами. Все більш актуальними стають інтерактивні екскурсії, що включають діалоги з публікою, майстер-класи, вікторини, концерти та інші форми роботи з відвідувачами, які не потребують нових технологій. Музейні сайти також набувають усе більш інтерактивного характеру. Вони не тільки пропонують інформацію, але й залучають глядача до спілкування з музеєм через анімовані плани і схеми, відеопанорами, зручні пошукові системи, ігри, чати, форуми, он-лайнову торгівлю квитками, книгами, сувенірами та ін. [9].

Дана стаття присвячена такій популярній на сьогоднішній день системі спілкування в просторі Інтернет, як форум. Навіщо потрібен форум? Це найбільш банальне питання, яке, в тій чи іншій формі, постійно задається на тих же самих форумах. Щоб вийти за межі питань, потрібно навчитися їх правильно ставити. Які цілі переслідує творець форуму? Що привнесе форум у розвиток сайта? Що таке форум і для чого він потрібен? Ще в Давньому Римі цим словом (Forum Romanum) називалася міська площа. Форум був центром римського державного життя за часів розквіту республіки [8]. Веб-форум – клас веб-додатків для організації спілкування відвідувачів веб-сайта. Термін відповідає змісту вихідного поняття «форум» [14]. Якщо говорити про концепцію форуму, слід зазначити, що для будь-якого сайта форум є найпотужнішим засобом для залучення постійних користувачів. Форум, це розділ сайта (або більше ніж розділ; можна навіть сказати – сайт в сайті), що розвиває сам себе. Є безліч прикладів успішних проектів, що, по суті, складаються лише з одного форуму. Форум – це місце зустрічей та спілкування в Інтернеті [15]. Форум пропонує набір розділів для обговорення. Робота форуму полягає у створенні користувачами тем у розділах з подальшим обговоренням усередині цих тем. Окремо взята тема, по суті, являє собою тематичну гостьову книгу.

Поширена ієрархія веб-форуму: розділи → теми → повідомлення. Зазвичай повідомлення несуть інформацію «автор – тема – зміст – дата / час». Повідомлення і всі відповіді на нього утворює «гілку» або «тему» (також вживаються кальки «топік», «топ» від англ. topic; «тред» від англ. thread). Відхилення від початкової теми обговорення (англ. Off-topic) часто заборонено правилами поведінки форуму. За дотриманням правил слідкують модератори і адміністратори – учасники, наділені можливістю редагувати, переміщати і видаляти чужі повідомлення в певному розділі або темі, а також контролювати до них доступ окремих учасників [14].

На форумах може застосовуватися надзвичайно гнучке розмежування доступу до повідомлень. Так, на одних форумах читання і створення нових повідомлень доступні будь-яким випадковим відвідувачам, на інших необхідна попередня реєстрація (найбільш поширений

варіант) – ті та інші форуми називають відкритими. Застосовується і змішаний варіант – коли окремі теми можуть бути доступні на запис всім відвідувачам, а інші – тільки зареєстрованим учасникам. Крім відкритих, існують закриті форуми, доступ до яких визначається персонально для кожного учасника адміністраторами форуму. На практиці також нерідко зустрічається варіант, коли деякі розділи форуму загальнодоступні, а решта частина доступна тільки вузькому колу учасників. При реєстрації учасники форуму можуть створювати профілі – сторінки з відомостями про учасників. У своєму профілі учасник форуму може повідомити інформацію про себе, налаштувати свій аватар або автоматично додає до його повідомлення підпис – залежно від уподобань. Підпис може бути статичним текстом або містити графічні зображення, у тому числі т. з. юзербари [12].

Більшість форумів мають систему особистих повідомлень, що дозволяє зареєстрованим користувачам спілкуватися індивідуально, аналогічно електронній пошті. Багато форумів при створенні нової теми мають можливість приєднання до неї голосувань або опитувань. При цьому інші учасники форуму можуть проголосувати або відповісти на поставлене у заголовку теми питання, не створюючи нового повідомлення в темі форуму.

Кожен конкретний форум має свою тематику – достатньо широку, щоб в її межах можна було вести багатопланове обговорення [7].

Форум відрізняється від чату поділом обговорюваних тем і можливістю спілкування не в реальному часі. Це дозволяє вести більш серйозні обговорення, оскільки надає більше часу на обдумування відповіді. Форуми часто використовуються для різного роду консультацій, в роботі служб технічної підтримки. На даний момент форуми співіснують нарівні з блогами (блог – веб-сайт, основний вміст якого – записи, котрі додаються регулярно та містять текст, зображення або мультимедіа). Ці дві форми спілкування в Інтернеті практично не поступаються один одному за популярністю [2].

Основні переваги форумів. Спочатку слід зазначити, що форум не є чатом, і спілкування не здійснюється в режимі реального часу, а відповідно, на форум можна заходити, наприклад, раз на 24 години, щоб побачити, що відповіли вам і дати відповідь на певне повідомлення. Тому потенційні витрати на мережу Інтернет незначні. Відвідувачі, що залишили повідомлення на форумі хоча б раз, повернуться для того, щоб поглянути, що їм відповіли інші учасники форуму. Зрозуміло, форум завжди можна просто взяти і видалити [10].

Недоліки форумів. Найбільш значним мінусом усіх форумів є те, що на них дуже люблять вставляти власну рекламу і різні посилання.

Що отримує творець зі свого форуму:

1. Постійних відвідувачів – «ядро» сайта.

2. Цікаві й часто унікальні теми, які користувачі напишуть самі.

3. Зовнішні посилання вже на інші ресурси, що їх будуть залишати ті люди, які беруть участь в обговореннях.

4. Низькочастотний трафік з пошукових систем Інтернету [15].

Трохи статистики:

1. На 1000 зареєстрованих користувачів припадає не більше 10 активних форумчан.

2. На 1000 повідомлень припадає не більше 20 тямущих думок та порад.

3. На 100–200 користувачів припадає один-два модератора.

4. На 10–20 форумів припадає один-два форуми, які цікаві всім.

5. На 1000 форумів припадає не більше 10–20 «живих» форумів з будь-якими тематиками.

6. Кількість «читачів» топіку форуму мають приблизно однакову пропорцію числу тих, «хто пише».

7. Тих, хто прочитав до кінця правила поведінки на форумі, в 1000 разів менше, ніж інших [15].

Технологія. Для роботи веб-форумів використовуються різні програмні продукти, часто спеціалізовані для конкретних видів форумів. У середовищі розробників для такого програмного забезпечення закріпився жаргонний термін «движок форуму» [14]. Існує величезна безліч таких ось програмних забезпечень, але ми розглянемо тільки ті, на яких «створювався» музейний форум.

Музейний сайт уперше з'явився в системі Інтернет 19 січня 2008 р. Тоді ж на сайті з'явився і форум. Створюючи сайт і форум, адміністрація йшла шляхом мінімальних грошових витрат і намагалася все робити «своїми силами». Тому й програмне забезпечення було вибране з одного боку – безкоштовне, а з іншого – одне з популярних для вищезгаданого продукту – форуму. Спочатку музейний сайт створювався на платформі – Joomla, і, виходячи з цього, була обрана відповідна програма під форум, яка б не конфліктувала з сайтом. Такою стала FireBoard, повністю інтегрований форум для Joomla [11].

Плюси цієї програми:

1. Це безкоштовний і сильний за своїми можливостями форум, який не поступається відомому безкоштовному форуму PhpBB.

2. У плані безпеки є достатньо надійним форумом.

3. При інтеграції форум зручно вписується в загальний дизайн сайта. Тобто легко адаптувати дизайн форуму так, щоб він добре виглядав у вашому загальному дизайні сайта [17].

Мінуси програми. Створюючи єдину систему реєстрації (тобто людина, заходячи на музейний сайт, реєструється лише один раз і ця реєстрація єдина як для сайта, так і для форуму), відбувається невеликий конфлікт між модулями сайта і форуму. У чому він виражаєть-

ся? Людина начебто зареєструвалася, але їй на електронну скриньку надходить лист, який свідчить про зворотне (хоча насправді реєстрація пройшла успішно).

З осені 2009 р. розробники музейного сайта перейшли на абсолютно нову і популярну в наші дні платформу – WorldPress, а це спричинило за собою і зміну програмного забезпечення для форуму. Тепер це відома всім програма (теж безкоштовна) у мережі Інтернет – phpBB. phpBB створений у 2000 році і на сьогоднішній день є найбільш використовуваним у світі форумом.

phpBB абсолютно безкоштовний і простий у використанні та управлінні. Форум мультимовний і може працювати на десятках мов, у т. ч. українській. Дуже зручна система шаблонізації дозволяє оформити форум у будь-якому дизайні. Ви можете використовувати вже готові скіни або створити власний скін: наприклад, зробити дизайн форуму таким самим, як дизайн сайта [16]. Структура форуму на старому музейному сайті: оскільки у працівників музею це був лише перший досвід як у створенні сайта, так і у створенні форуму, то зрозуміло, що і наповнюваність, і дизайн шкутильгали на обидві ноги. Всього було створено 5 розділів:

1. Обговорення матеріалів сайта (у цьому розділі обговорюються ті матеріали, які розміщені на музейному сайті).

2. Музейне життя (у цьому розділі можна створювати теми, які пов’язує музей та його відвідувачів).

3. Місто – область (обговорюються теми, пов’язані з історією Дніпропетровської області).

4. Вікторини (повинні були бути розміщені теми та пропозиції щодо музейних конкурсів, завдань та ребусів. Цей розділ, за певних причин – відсутність людей на форумі, так і не був нами реалізований).

5. З миру по нитці ... (усі теми, котрі торкаються позамузейного життя).

У свою чергу кожен розділ включає в себе певні категорії… відносно музейного сайта:

Розділ № 1: немає категорій.

Розділ № 2: Тестуємо форум; Свято просто неба – Чисті джерела; Що Ви думаєте про новий сайт? Чи були Ви в музеї вночі? Виставки; 160 років музею; Події.

Розділ № 3: Історія міст; Персоналії; Пам’ятники.

Розділ № 4: немає категорій.

Розділ № 5: Україна спортивна; Планета Земля; Мальовничі куточки України.

Кожна Категорія містить Теми (на музейному форумі створено 90), а ті, в свою чергу, – Повідомлення (на форумі написано – 862) [11].

Вивчивши сайти відомих музеїв світу, ми зіткнулися з тим, що форуми присутні тільки на двох з них – Державному історичному му-

зеї (Москва) та Дніпропетровському національному історичному музеї [4]. Багато музейних сайтів надають перевагу саме гостьовим книгам (гостьова книга – програмне забезпечення, що застосовується на веб-сайтах і дозволяє їх відвідувачам залишати різні побажання, зауваження, короткі замітки, адресовані власнику або майбутнім відвідувачам. У зв'язку з цим гостьова книга являє собою максимально спрощений варіант веб-форуму [3]). Чому? Як раніше вже говорилося, форум є не що інше, як сайт в сайті. І на його модерацію, адміністрацію витрачається стільки ж часу, скільки й на роботу над самим сайтом. На відміну від того ж сайта, який можна оновлювати і раз на кілька тижнів, форум потрібно модерувати і вдихати в нього «життя» кілька разів на тиждень (в іншому випадку форум просто не буде цікавим і на ньому можна буде ставити крапку). І, на наш погляд, головною помилкою всіх музейних форумів, включаючи й наш, є його обмеженість у тематиках.

Хочу навести невелику статистику нашого музейного форуму за періоди: 19 лютого 2008 р. до кінця червня 2010 р. Сайт історичного музею налічує більше 10.000 сторінок і за відвідуваністю сторінок сайта форум займає 30-те місце. Середній час перебування на сайті не перевищує 1 хв 42 с. За ці роки форум відвідало 1 603 особи (в середньому 2 особи на день). Пік відвідуваності припав на 3 грудня 2008 р. – 20 чоловік та 29 квітня 2010 р. – 16 форумчан. Найчастіше на форум люди потрапляли з таких розділів на музейному сайті: Новини, Гостьова книга та Відвідувачам. П'ять найпопулярніших тем форуму (за кількістю переглядів): 1. Арсенал музею (у розділі – Виставки). 2. Донецьк (Мальовничі куточки України). 3. Стадіон «Дніпро» (Історія міст). 4. Україна на іграх (Україна спортивна). 5. Феодосія-Судак-Новий Світ (Мальовничі куточки України) [5].

Створюючи форум на музейному сайті, розробники вирішують для себе, що там мають бути тільки ті теми, які безпосереднім чином пов'язані з музеєм і його життям. Але при цьому розробники забувають, що сайт створюється не тільки для ознайомлювальних цілей, але й служить своєрідною приманкою для потенційних відвідувачів інтернет-ресурсу. А тому, чим більше цікавих і популярних тем, тим більша ймовірність того, що через рік ваш музейний форум «оживе» і на ньому будуть залишати свої повідомлення не тільки співробітники музеїв, а й прості форумчани. Виходячи з таких міркувань, ми вирішили повністю змінити структуру музейного форуму на новому сайті [13].

Структура форуму на новому музейному сайті складається з 16 розділів:

1. Правила, інструкції, відповіді на питання (в розділі повідомляється про всі зміни на форумі, оголошення адміністрації. Обговорення новин і нововведень. Основні правила форуму).

2. Обговорення останніх новин (обговорюються останні новини політики, економіки, культури та спорту України і всього світу. А також обговорюються матеріали, які розміщені на офіційному сайті Дніпропетровського національного історичного музею).

3. Музеї, музеї ... все про музеї (відвідувачі обговорюють музеї України та світу. Обмінюються думками та враженнями від музейних експозицій, колекцій, заходів та ін.).

4. Конкурси, опитування, вікторини (будуть розміщені теми та пропозиції щодо конкурсів, завдань та ребусів, пов'язаних з музеєм та експозицією музею).

5. Відпочинок, туризм, подорожі (обговорюються теми зеленого та внутрішнього туризму в Україні. Обговорення готелів і туристичних фірм. Міжнародний туризм. Поїздки, тури, подорожі, визначні пам'ятки. Обмін досвідом і враженнями).

6. Історія, археологія, краєзнавство і персоналістика (теми з історії міста та краю. Архітектура Катеринослава – Дніпропетровська. Статті, нариси, дослідження і замітки. Розкопи та експедиції. Археологічні культури, колекції і артефакти. Видатні, відомі та маловідомі особистості, фігури та персоналії в історії України та всього світу. Історичні, відомі та маловідомі події, факти, випадки в історії України та всього світу. Історія Вашого роду. Складання генеалогічного дерева. Цікаві біографії, долі людей. Походження прізвищ та імен).

7. Етнографія України і краю (опис тематик про народних майстрів. Свята, фестивалі, виставки і ярмарки. Українські народні обряди та традиції, свята і прикмети, календар і символіка. Фольклор).

8. Літературний форум (обговорення подій у світі художньої та навколохудожньої літератури. Все про літературне життя Катеринослава – Дніпропетровська: автори, твори, видання, спільноти, акції, презентації, фестивалі).

9. Форум кіно (проблеми вітчизняного та іноземного кінематографа. Обговорення кінопродукції та кіноіндустрії).

10. Музичний форум (обговорення сучасної української, іноземної музичної культури: групи, колективи, музиканти, концерти, альбоми, течії та напрямки, фестивалі та акції).

11. Театральний форум (обговорення подій театрального життя Дніпропетровська, України та світу).

12. Образотворче мистецтво, малюнок, дизайн (обговорення робіт, виставок, шкіл, течій і напрямів в образотворчому мистецтві; мистецтві – фотографія; дизайн, веб-дизайн та ін.).

13. Субкультури та молодіжні течії (все про музичні субкультури: хіпі, емо, готи, растамани, репери, металісти, рокери, хіп-хоп, панки, бітники та ін.).

14. Форум музейників-професіоналів (обговорення теоретичних питань музейної справи. Проблема музею в загальному контексті культури. Історія Дніпропетровського музею і музеїв країн світу).

15. Колекціонування та антикварна річ (обговорення загальних теоретичних питань колекціонування та антикварної справи. Проблеми законодавства. Історія колекціонування. Видатні, відомі та маловідомі колекціонери та ін.).

16. Флейм, оффтоп, курилка (обговорення тем, котрі не ввійшли у вищеперелічені розділи; розмова про все підряд).

У розділах було створено 76 категорій.

Розділ № 1: Новини форуму. Ваші пропозиції, побажання і рекомендації. Правила форуму! FAQ з використання форуму.

Розділ № 2: Новини культури. Новини політики та економіки. Новини спорту. Обговорення матеріалів офіційного сайта ДНІМ.

Розділ № 3: Музеї України. Музеї країн світу.

Розділ № 4: Гранти. Конкурси та вікторини. Опитування громадської думки.

Розділ № 5: Туризм та відпочинок в Україні. Туризм та відпочинок в Криму. Туризм та відпочинок за кордоном.

Розділ № 6: Форум краєзнавців Дніпропетровщини. Форум археологів України та краю. Особистості, фігури, персоналії... Події, які стали історією. Генеалогічний форум України та краю.

Розділ № 7: Народні майстри та промисли. Український народний календар. Українська писемність та мова. Українська народна кухня.

Розділ № 8: Світ літератури. Літературне Придніпров'я. Вітчизняна українська книга. Що Ви зараз читаєте? Я б порадив... Давайте обговоримо! Шукаю книгу! Пропоную книгу! Книги в мережі Інтернет. Літературна творчість форумчан.

Розділ № 9: Вітчизняне кіно. Закордонне кіно.

Розділ № 10: Сучасна українська музика. Класична музика. Електронна музика і клубна культура. Джаз, блюз, кантрі... Популярна музика (Pop). Рок-музика. Що Ви зараз слухаєте?

Розділ № 11: Дніпропетровськ театральний. Весь світ – театр. У ньому жінки, чоловіки – всі актори.

Розділ № 12: Форум художників України і краю. Форум фотографів України і краю. Дизайн, оформлення та моделювання.

Розділ № 13: Музичні субкультури. Молодіжні контркультури. Індустріальні та спортивні субкультури. Арт-культури та рольовий рух.

Розділ № 14: Проблеми музеєзнавства. Проблеми виставкової та експозиційної роботи. Проблеми музейної комунікації. Проблеми зберігання і реставрації. Проблеми атрибуції та експертизи. Музейний менеджмент і координація. Музей у державно-правовому полі. Музей та інформаційні технології. Музей і технічний прогрес. Видавнича діяльність музеїв. Музей у сфері туризму.

Розділ № 15: Теоретичні аспекти. Живопис, графіка, скульптура. Меблі, годинники, предмети декоративно-прикладного мистецтва. Кераміка, фарфор, скло. Букіністика і бібліофілія: антикварні книги, раритетні видання. Фалеристика: ордени, медалі, значки. Нумізматика (монети) і боністика (паперові грошові знаки). Друкована та поштова продукція: марки, листівки, конверти... Старовинні предмети техніки, автомобілі. Філолідія: кришки, пробки, етикетки ... Іграшки і моделі. Мілітарія: мундири, уніформа, військові предмети ... Предмети з дорогоцінних металів: золото, срібло, платина. Документалістика і меморіальні предмети.

Розділ № 16: категорій немає.

Усього на новому музейному форумі було створено (станом на червень 2010 р.): тем – 48 та повідомлень – 54 [13].

На завершення слід зазначити, що в наші дні поняття «віртуальні технології», «інтерактивний музей» чомусь трактуються як якась заміна або альтернатива музейному експонату. З цього приводу Ж. Бодрійяр (французький соціолог, культуролог і філософ-постмодерніст, фотограф) дотепно зауважив: «Є сенс, мабуть, і заспокоїтися: мабуть, ситуація з віртуальністю не дуже-то й серйозна – зникнення реального ще треба довести» [1]. У 2011 р., під час проведення 3-го Всеукраїнського музейного фестивалю, в номінації «Впровадження комп'ютерних технологій в музейній роботі» буде представлений і новий музейний форум.

Бібліографічні посилання

1. *Бодрийяр Ж.* Виртуальное // http://www.evarussia.ru
2. Блог // http://www.ru.wikipedia.org
3. Гостевая книга // http://www.ru.wikipedia.org
4. Государственный исторический музей, Москва // http:// www.forum.shm.ru
5. Гугл-аналитик // http://www.google.com/analytics
6. *Дженкс Ч.* Зрелищный музей – между храмом и торговым центром. Осмысление противоречий // http://www.ineca.ru/
7. Для чего нужен форум? // http://*www.7ok.ru*
8. Зачем нужен форум? // http://*www.7ok.ru*
9. *Змеул А.* Музеи будущего против рутины настоящего // http://www.erduma.ru/news/
10. Преимущества и недостатки форумов // http://www.notsecret.ru
11. Форум // http://www.museum.dp.ua/ru/forum
12. Форум // http://www.myxl.biz
13.Форум // http://www.new.museum.dp.ua/forum
14. Форум // http://www.ru.wikipedia.org
15. Форум: плюсы и минуся // http://www.2aplusa.org
16. http://www.bb3x.ru/phpbb
17. http://www.joomlaportal.ru

Надійшла до редколегії 25.11.2010

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ І ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

УДК 94(447.63) «17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ 1648 р.

Розглядається питання визначення територіальної локалізації битви на Жовтих Водах 1648 р. Автором статті здійснено науковий прорив щодо питання де і як відбулася битва. Визначено й археологічно підтверджено місце перебування польського війська в облозі та місце його розгрому під час відступу.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, Жовті Води, Польща, Україна, Кримське ханство.

Рассматривается вопрос определения территориальной локализации битвы на Желтых Водах 1648 г. Автором статьи осуществлен научный прорыв относительно вопроса, где и как происходила битва. Определено и археологически подтверждено место пребывания польского войска в окружении и место его разгрома во время отступления.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, Желтые Воды, Польша, Украина, Крымское ханство.

The article is devoted to fix the place of Zhovti Vody battle in 1648. The author made historical and archeological analysis of the polish army defeat.

Key words: D. I. Yavornytsky, Zhovti Vody, Poland, Ukraine, Crimea Khanate.

Існує жорстка наукова традиція накопичення знань і досвіду, тобто кожен дослідник розпочинає свою наукову роботу, спираючись у дослідженнях обраної проблеми на спадщину своїх попередників або колег. У зв'язку з цим, починаючи у 1989 р. дослідження битви на Жовтих Водах 1648 р., я шукав попередників-дослідників з цієї проблеми.

Допомогу з цього питання надав Михайло Грушевський, який стосовно питання визначення місця Жовтоводської битви писав:

© І. С. Стороженко, 2010

«Місцевість цю і останки окопів описує Дубецький[1] *в справозданню: Pole bitwy u Żołtych Wod, stoczonej w maju 1648 r. (Rozprawy I sprawozdania wydz. Hist.-filozof. XII), а Еварницький при т. II своєї Истории Запорожских Козаков подав і знімки їх; се досить типовий «майдан» («роблена могила», як називали її місцеві люди)»* [1, с. 183]. Подані Дмитром Яворницьким за Мар'яном Дубецьким зображення залишків цих окопів біля сіл Жовте, Миколаївка, Докторове та Камчатка [3, с. 240-241] ідентичні за своєю конфігурацією і за визначенням М. Грушевського – це «майдани», «роблені могили», тобто розкопи з метою добування селітри для виготовлення пороху. Іншими словами, ці розкопи не мають ніякого відношення до битви. У цьому ж томі Д. Яворницький подав, посилаючись на М. Дубецького, і географічні координати місця розташування польського укріпленого табору. Зокрема, він пише, що це місце *«за точним визначенням Маріана Дубецького* (розташоване. – *І. С.*) *під 48° 29' північної широти та 51° 20' східної довготи (Dubecki, Rozprawy I sprawozdania, Krakow, 1880, tom XII)»* [3, с. 240; 10, с. 182, 474, 475]. Водночас виникало питання: чому Д. Яворницький, маючи таку інформацію про битву, не провів її дослідження? Цього висновку я дійшов через те, що у працях Д. Яворницького немає жодної інформації про результати таких досліджень.

У зв'язку з такою ситуацією я безмежно вдячний провідному науковому співробітнику Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, кандидату історичних наук Світлані Абросимовій за те, що вона на початку 90-х рр. минулого століття познайомила мене з листом від 12 липня 1889 р. Олександра Поля до Д. Яворницького щодо проблеми визначення територільної локалізації Жовтоводської битви. Цей лист свідчить, по-перше, що Д. Яворницький розпочав пошук місця битви біля с. Жовте, але її слідів там не виявив; по-друге, він звертається з цього питання за порадою до О. Поля, який, очевидно, був відомим знавцем картографії, а також географічних та топографічних об'єктів Півдня України. У листі О. Поль відповідає на низку запитань щодо топонімів та гідронімів, які можуть бути пов'язані з Жовтоводською битвою, зна-

[1] Дубецький (Dubiecki) Мар'ян Кароль (26.08.1838–26.10.1926) – польський історик. Народився у м. Ізяславі (тепер Хмельницької обл.) у поміщицькій сім'ї. У 1860 р. закінчив Київський університет. За участь у польському визвольному повстанні 1863-1864 рр. був засланий на 10 років до Сибіру. Після повернення із заслання протягом 1874–1883 рр. проживав у Катеринославській губернії та Одесі, а з 1884 р. – у Кракові. Автор низки монографій із всесвітньої історії, історії Польщі та польської літератури. Написав кілька праць з історії України, зокрема «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці». – Краків, 1879; «Поле битви на Жовтих Водах».– Краків, 1880 [6, с. 96].

йомить Д. Яворницького з працею М. Дубецького щодо дослідження останнім битви у 70-х рр. XIX ст., а також передає у тимчасове користування працю польського вченого з картами. Повністю цей лист опублікований у *«Епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького»*. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 206–209. Подаю уривки з цього листа у моєму перекладі з російської на українську, які стосуються Жовтоводської битви:

«...Чи читали Ви статтю Дубецького польською мовою, під заголовком «Жовті Води», надруковану в «Записках Краківської академії»? До статті додається досить детальна карта. Стаття має на меті вирішити питання про місце битви на Жовтих Водах, але, здається, не вирішує її достовірно. Мені здається, треба пошукати окопів північніше села Жовтого, саме в околицях названих мною балок... Дві балки: «Куряча», яка розташована північно-західніше, і «Жовта» – північно-східніше від села Жовтого, зливаються біля цього поселення і утворюють початок річки Жовтої, яка впадає в річку Інгулець. Поселення Жовте розташоване, таким чином, біля самого початку річки Жовтої на обох її берегах. Із села Жовтого, праворуч, пролягає в південно-західному напрямку велика дорога в с. Зелене. Рухаючись цією дорогою, на відстані 3 версти, переїхавши балочку Кам'янувату, находимо на підвищеному місці могилу «Розкопану», розташовану праворуч дороги, у тому пункті її, де вона відокремлює від себе, повертаючись на південь, велику дорогу, яка йде на поселення Аннівку. Рухаючись цією дорогою, через 3 верстви від «Розкопаної», праворуч дороги, бачимо могилу «Гостру». Далі по цій дорозі, теж праворуч, на відстані 4 ½ верстви від могили «Гострої», розташована знову могила «Розкопана». Повернувши від цієї могили у північно-східному напрямку, по міжселищній дорозі, прибуваємо до с. Камчатка (Оленівка), розташованому на річці Жовтій. Навпроти Камчатки, на лівому березі Жовтої, розташоване с. Боголюбівка (земська пошта).

Окрім цього, наполегливо необхідно оглянути місцевість (висоти) на правому березі балок «Курячої» і її продовження «Курячої-от ноги», для цього треба проїхати від с. Жовтого до с. Мис Доброї Надії (Дубовка). Відстань близько 15 верст. Водночас, рухаючись на схід, оглянуть чисельність могил, які розташовані на висотах між вершинами балок: «Куряча-от ноги», «Золотухи», «Попова», «Кам'янська», «Набокова», «Березняки», «Злодійка» і «Жовта», а також висоти між балками «Жовта» і «Куряча», з одного боку, і «Куряча-от ноги», з іншого.

Рухаючись із с. Жовте, з лівого берега р. Жовтої на північний схід, по великій дорозі, яка йде із с. Жовте до с. Попельнасте, через 9 верст знаходимо місце, де перебуває або перебував трактир Вишневського (Шаровського), поблизу якого починається балка «Кня-

жі Байраки». Від трактира Вишневського (Шаровського) балка спрямовує свій плин у північно-східному напрямку на протязі 12 верст до с. Михайлівка (Строївка). Від вершини балки через 6 верст – с. Григорівка (Велика Шаровка), нижче, ще через 3 версти – с. Голіно (Харитонівка), а ще нижче, через 3 версти – с. Михайлівка (Строївка).

Пробачте, але на всі інші питання відповісти не можу, про них необхідно зібрати інформацію на території цього району, розшукуючи знаючих людей. **Не думаю, що збереглися місцеві легенди, бо основна маса мешканців краю – переселенці** (виокремлене мною. – *І. С*).

Цікаво було б з'ясувати питання, де перебував Кам'яний Затон, про який згадується як про місце бунту козаків проти поляків і Барабаша. Безумовно, це не може бути місцевість, яка називається Кам'яним Затоном і лежить нижче порогів, біля Нікополя.

Мені здається, що місце, яке називається Кам'яним Затоном, де був вбитий Барабаш, треба шукати на правому березі Дніпра, поблизу с. Бородаївки, за 3 версти вверх по Дніпру, біля села, яке зараз називається Анінська Забора. Від цього місця до Жовтої – не більше 50 верст. Навпроти Бородаївки і села Анінська Забора на Дніпрі розташований острів «Шелюговатий».

Під час огляду цих палестин потрібна 3-верстова карта Генерального Штабу.

Усе це написав із особистих згадок і згаданої карти. Душевно вірний Вам О. Поль.

...Літопис Самійла Величка, стор. 62, повідомляє: «Поляки перейшли було Жовту Воду, але потім повернулися остаточно (отже на правий берег) і там же над нею (Жовтою) ошанцювалися за підвечер і ніч, уздовж і уширину на версту, значні і глибокі навколо себе учинивши окопи... Хмельницький зробив те ж саме на правому березі Жовтої... Поляки йшли із Черкас на Крилов, до Кодака».

Додаю Вам водночас дві карти, 3- і 10-верстові, а також книжку із статтею Дубецького, і дуже прошу Вас повернути їх якомога швидше і обов'язково, оскільки із зроблених на них наміток Ви бачите, що вони слугують для мене матеріалом у гірничому відношенні і постійно бувають мені потрібні. Записки академії [Кракова] я тільки-но почав читати і цікавлюся ними. До побачення» [4, с. 206–209].

Подальші події показали, що ані праця М. Дубецького, ані поради й консультації О. Поля не допомогли Д. Яворницькому визначити територіальну локалізацію битви на Жовтих Водах 1648 р. а отже, й науково відтворити, де і як вона відбулася. Натомість, використовуючи інформацію М. Дубецького, О. Поля та С. Величка, він подав у другому томі «Історії запорозьких козаків» неправдиву історично-

літературну компіляцію, яка детально описує, де і як відбулася битва, саме в басейні р. Жовтої (Інгулецької) [10, с. 176–184], створивши у такий спосіб в історії Жовтоводської битви «штучну білу пляму», яку важко ліквідувати через великий авторитет ученого.

Автор цієї статті повірив Д. Яворницькому, тому дослідження битви розпочав з ретельної перевірки наведених ним координат М. Дубецького. Для цього, починаючи з 1990 р., мною було організовано декілька експедицій у район с. Жовте. **Важко сказати, чим керувався видатний польський історик, пропонуючи координати розташування тут табору, але слідів бойових дій XVII ст. у цьому районі не виявлено. Це дозволило зробити висновок, що визначене М. Дубецьким місце Жовтоводської битви біля с. Жовте є помилковим.**

У зв'язку з цим було прийнято рішення провести обстеження річища р. Жовта (Інгулецька) та її приток від південної околиці с. Жовте до верхів'я. Оскільки в джерелах повідомляється, що розгром польського війська відбувся біля урочища «Княжі Байраки» і що Б. Хмельницький у цей час перебував у цьому урочищі, біля сучасного с. Григорівка [2, с. 664], тому було обстежено річище і цієї річки, яке зараз перетворилося на балку. Для визначення фронту археологічних розвідок, по-перше, за клопотанням автора Військово-Повітряні Сили України (штаб у м. Вінниця) навесні 1998 р. провели стереографічну (об'ємну) аерофотозйомку місцевості басейну р. Жовта (Інгулецька) та р. Княжі Байраки (притока Омельника-2), а також детальну аерофотозйомку цього ж району з мотопарапланера за допомогою цифрової техніки. По-друге, проведені численні археологічні розвідки за допомогою електромагнітних металошукачів, а також топографічне обстеження берегів вищеназваних річок. Дивовижно, але факт – слідів Жовтоводської битви 1648 р. на річках Жовта (Інгулецька) та Княжі Байраки не виявлено. **Виникло враження, що на цих річках битви не було. Така думка підсилювалася ще й тим, що, за повідомленнями польських джерел, розгром польського війська розпочався на Саксаганському шляху біля Княжих Байраків на відстані 20 км від р. Жовта [11, с. 145; 12, с. 91, 245]. Отже, цією річкою не могла бути Жовта (Інгулецька), бо відстань від неї до цієї місцевості лише 2–3 км.**

За цих умов для мене було важливим, що думає з питання територіальної локалізації Жовтоводської битви сучасний польський воєнний історик Веслав Маєвський. Автор глибоко поважає його як видатного вченого за те, що той уперше в польській воєнній історіографії дав наукове пояснення причин поразки польської армії від армії Б. Хмельницького протягом 1648-1649 рр. [5, с. 111–131], а також здійснив всебічний аналіз джерел початкового періоду повстан-

ня Б. Хмельницького з осені 1647 р. до травня 1648 р. і, зокрема, й про Жовтоводську битву [11, с. 141–164].

І от, нарешті, у 1999 р. результати наших досліджень Жовтоводської битви були опубліковані у спільній двомовній монографії *«Żołte Wody-1648»* (Warszawa, 1999), за участю ще двох польських воєнних істориків Тадеуша Кшонстека та Мирослава Нагельського, яка була видана під патронатом Міністерства оборони Польщі і призначена для воїнів польської і української армій [12, с. 3–318]. Ця публікація показала, що В. Маєвський дотримується координат М. Дубецького, тобто вважає, що укріплений польський табір розташовувався в с. Жовте, а розгром польського війська відбувся, під час його відступу, у верхів'ї р. Жовта (Інгулецька), біля с. Зелена Балка [12, с. 7–36, сх. 1–4].

Для перевірки версії В. Маєвського автором були проведені численні повторні аерофотознімальні, польові й археологічні розвідки в обох районах, які не підтвердили слідів бойових дій XVII ст. У зв'язку з цим було проведено ретельний аналіз моєї версії, що битва відбулася північніше с. Жовте [12, с. 210–236; сх. 7–12] та версії В. Маєвського. Цей аналіз засвідчив, що, по-перше, обидві версії не повністю реалізовують задум польського командування – якнайшвидшого виходу польського війська до острова Томаківка у Великому Лузі та розгрому там Б. Хмельницького, з метою недопущення його виходу на волость. Адже битва на Жовтих Водах була незапланованою, несподіваною – її польському командуванню нав'язав Б. Хмельницький. По-друге, вибір р. Жовта (Інгулецька) для дослідження її як можливого місця проведення битви не узгоджується зі значною частиною повідомлень джерел про битву, а також із графіком просування польського війська на Низ Дніпра через район Жовтих Вод.

Отже, враховуючи вищевикладене, автор дійшов висновку, що обрана М. Дубецьким і підтримана Д. Яворницьким думка щодо р. Жовта (Інгулецька) для визначення місця Жовтоводської битви є помилковою. **Іншими словами, ділянка річища р. Жовта (Інгулецька), на якій розташовані сучасні села Жовте, Миролюбівка, м. Жовті Води та інші, жодним чином не пов'язана з Жовтоводською битвою 1648 р.**[2]

[2] Слід зазначити, що всі непорозуміння з територіальною локацією Жовтоводської битви виникли через відсутність наукового визначення, де і як вона відбулася. Зокрема, мешканці м. Жовті Води вважають, що битва відбулася саме біля них. У краєзнавчому музеї їй присвячена масштабна експозиція, в центрі міста споруджено пам'ятник, а на північній околиці встановлена меморіальна дошка з повідомленням, що битва відбулася саме тут. Мешканці с. Жовте вважають, що битва відбулася в їхньому селі, про що «свідчить» споруджений у центрі села пам'ятник Б. Хмельницькому з відповідним написом. Мешканці с. Попельнасте та м. Веселі Терни (північніше Кривого Рогу) вважають, що Жовтоводська битва відбулася саме у них.

Чому ж так сталося? Як відомо, недосліджені сторінки історії називають «білими плямами», але існують «штучні білі плями», створені істориками-попередниками через те, що ті чи інші події вони висвітлювали у загальному плані, тобто не заглиблюючись у їхню конкретну сутність, використовуючи при цьому неперевірені джерела або ж вдаючись до міфотворчості. Такі «штучні білі плями» дуже важко ліквідовувати, особливо в тих випадках, коли вони створені авторитетними вченими. Уже зазначалося, що існує жорстка наукова традиція накопичення знань і досвіду, тобто кожен дослідник розпочинає свою наукову роботу, спираючись у дослідженнях обраної проблеми на спадщину своїх попередників або колег.

Зокрема, дослідження Жовтоводської битви автор цих рядків розпочав, спираючись на наукову спадщину видатного українського історика Д. Яворницького, який, у свою чергу, в пошуках місця битви на р. Жовта (Інгулецька) спирався на помилкову інформацію, запозичену у польського історика М. Дубецького. Вважаємо, що поверхове ставлення цих двох відомих істориків-учених до проблеми визначення, де і як відбулася битва на Жовтих Водах 1648 р., створило прецедент, на ліквідацію якого нами марно витрачено понад 15 років кропіткої наполегливої наукової праці, але в науці негативний результат – теж дуже важливий підсумок у пошуку істини.

Зокрема, вищевикладені негативні результати наших досліджень, проведених протягом 1989–2004 рр., спонукали мене ще й ще раз вдатися до ретельного аналізу джерельної бази стосовно битви, а також географічного простору, на якому вона відбулася. Внаслідок цієї роботи я звернув увагу на змістовне значення джерельного повідомлення про те, що Жовтоводська битва відбулася *«на Жовтих Водах»*, тобто в районі, де існує множина гідронімів з назвою «Жовта». Це підтверджується тим, що в різних джерелах до цієї битви і після неї згадується район Жовтих Вод. Увага до цього регіону викликана тим, що, по-перше, через нього проходив на «волость» (південна Київщина та Брацлавщина) Чорний шлях. По-друге, через цей район від Кременчука та Крилова проходили два шляхи на Низ Дніпра: Казикерменський та Саксаганський (Запорозький) [9, с. 67].

Картографічне та польове топографічне обстеження району Жовтих Вод показали: така його назва виникла через те, що тут протікали три річки з назвою «Жовта». Першою була притока Інгульця – Жовта (Інгулецька), яка брала свій початок в урочищі «Олексіївка» і спрямовувала течію з півночі на південь. На берегах її річища, яке зараз перетворилося на балку, розташовані сучасні села Жовте, Миролюбівка, Мар'янівка, Аннівка, Іскрівка та м. Жовті Води. Другою річкою з такою самою назвою була притока Комісарівки – Жовта (Коміса-

рівська). Вона починалася з урочища східніше (за 7 км) від сучасного с. Жовте і текла у східному напрямку північніше (за 3 км) від сучасного м. П'ятихатки, впадала в р. Комісарівка, а остання – в притоку Саксагані Лозоватку. Уздовж її річища та приток, які зараз теж перетворилися на балки з численними греблями та ставками, розташовані сучасні села Красний Луг, Авангард, Комісарівка та м. П'ятихатки. Третьою річкою з назвою Жовтенька була притока Жовтої (Комісарівської), яка теж перетворилася зараз на балку. Вона починалася від залізниці північніше м. П'ятихатки, текла спочатку у східному напрямку, де при вході у північну околицю сучасного міста її перегородили греблею (для утворення ставка), а далі повертала на північ і посередині вулиці Жовтневої спрямувала свій плин за межі м. П'ятихатки, де на відстані 3 км від північної околиці впадала в р. Жовта (Комісарівська). На правому березі р. Жовтенька, у нижній її течії, наприкінці XVI ст. виникли два козацьких військових (січових) зимівники: Жовтенький – поштова станиця Запорозької Січі та П'ятихатки – корінне поселення сучасного міста [7, с. 300, 301].

Виникнення цих двох військових (січових) зимівників автор пов'язує з тим, що однією з умов утворення в 1590 р. першої Запорозької (Базавлуцької) Січі була наявність високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку [8, с. 229, 230]. Очевидно, козаки зимівника П'ятихатки опікувалися перевозом через р. Жовта (Комісарівська) на Саксаганському шляху. Козаки ж зимівника Жовтенький (поштова станиця Жовтенька) отримували пошту від поштової станиці Саксагань і передавали кореспонденцію далі – на поштову станицю Княжі Байраки.

Водночас треба зазначити, що Д. Яворницький, аналізуючи поштовий зв'язок останньої Запорозької (Підпільненської) Січі, не згадує поштову станицю Жовтенька, а помилково вважає, що проміжною між поштовими станицями Саксагань і Княжі Байраки була станиця в с. Жовте [9, с. 457]. Цього не могло бути, оскільки поштовий шлях співпадав із Саксаганським, а с. Жовте розташоване на Казикерменському шляху. На думку автора, ця помилка Д. Яворницького викликана тим, що він не мав повної інформації про гідроніми району Жовтих Вод із назвою Жовта. Про це, зокрема, свідчить «Словник гідронімів України». – К., 1979, у якому згадується лише р. Жовта (Інгулецька), виданий на джерельній базі, якою користувався і Д. Яворницький. Очевидно, цієї інформації не мав і М. Дубецький, зосередивши всю увагу на пошуку місця Жовтоводської битви біля р. Жовта (Інгулецька). Можливо, і мій польський колега Веслав Маєвський не має інформації про те, що в районі Жовтих Вод протікає три річки з назвою Жовта. На такий висновок автор наважився через те, що сам почав досліджувати Жовтоводську битву, не маючи уявлення,

що ж таке район Жовтих Вод[3]. Цей район зі шляхами показаний на рис. (карта-схема).

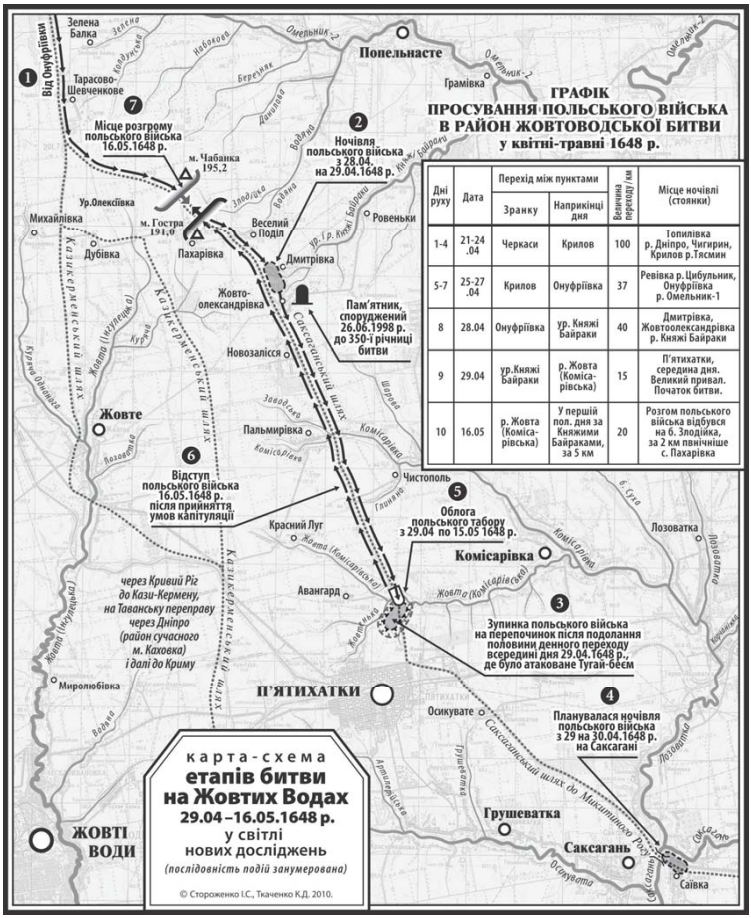

[3] У працях істориків, підручниках та енциклопедіях можна зустріти визначення, що Жовтоводська битва відбулася **під Жовтими Водами**, тобто, біля населеного пункту з такою назвою. Насправді ж ніякого поселення в зазначеній місцевості не існувало до кінця XIX ст. Місто з назвою Жовті Води на р. Жовтій, притоці Інгульця, з'явилося лише у 1957 р. внаслідок перейменування селища міського типу Жовта Ріка, що виникло як шахтарське поселення в 1895 р. На картах-схемах XVII ст. уже в XX ст. у цьому районі поставлено маленьку позначку населеного пункту з назвою Жовті Води (див. Історія Української РСР : У 2 т. – К., 1967. – Т. 1. – Вкл. між с. 216 та 217). Це не що інше як груба фальсифікація! Насправді Жовтоводська битва відбулася **на Жовтих Водах,** тобто в районі, де протікали три річки з назвою Жовта.

Приступаючи до визначення проблеми, на якій же річці відбулася Жовтоводська битва, поставимо собі питання: що достеменно нам відомо про цю битву з джерел? Відповідаючи, зазначимо, по-перше, відома мета походу С. Потоцького на чолі польського війська на Низ Дніпра: застати і знищити Б. Хмельницького на Запорожжі, не допустити його виходу в густонаселену частину України, не дати можливості повстанню набрати всенародного характеру. Отже, польське військо поспішало, забезпечуючи себе квартир'єрською службою за рахунок Переяславського реєстрового козацького полку (командир Адам Душинський), який був у складі суходільної частини польського війська [12, с. 186]. По-друге, відомо за датами, як рухалося польське військо. Зокрема, ми знаємо, що напередодні битви польське військо ночувало у верхів'ї урочища «Княжі Байраки», а також що на зворотному шляху розгром польського війська розпочався біля цього урочища [12, с. 186, 191]. Отже, маємо надійний топографічний об'єкт, причетний до битви, який існує і до цього часу – урочище[4] річки, біля якої вирубали ліс і тому вона висохла, перетворившись зараз на балку «Княжі Байраки». Саме цей об'єкт і може стати ключем до розгадки територіальної локалізації Жовтоводської битви: через верхів'я р. Княжі Байраки проходив Саксаганський шлях, по якому рухалося польське військо на Низ Дніпра. Маршрут Саксаганського шляху зображений на рис. (карті-схемі). Зокрема, з джерел достеменно відомо, що Жовтоводська битва відбулась у два етапи.

Перший етап. Польське військо після ночівлі в Княжих Байраках зранку 29 квітня 1648 р. вирушило Саксаганським шляхом на Низ Дніпра, плануючи наприкінці дня, подолавши відстань у 30 км, зупинитися на ночівлю на р. Саксагань, де А. Душинський ще 27 квітня обладнав табір-«кошик» (назва запропонована В. Маєвським) [12, с. 26, 186]. Подолавши півшляху (15 км), польське військо в середині дня 29 квітня зупинилося на великий (чотиригодинний) перепочинок на річці Жовта, притоці Комісарівки, на північній околиці сучасного м. П'ятихатки. Несподівано для поляків їх атакувала татарська кіннота, очолювана Тугай-беєм. Як повідомляє польський учасник битви (пахолок), якому вдалося врятуватися після розгрому польського війська: *«Окопалися ми відразу за Жовтою Водою над водою. Того ж дня пан комісар відправив до Княжих Байраків офіцера з 30 козаками, щоб переслати інформацію»* [11, с. 145; 12, с. 88, 243]. Очевидно, він сподівався, що там ще працює поштова станиця, але вона була вже блокована козацько-татарським розвідувальним загоном, якому

[4] Урочище – поєднання річки з лісом, який росте на її берегах серед степу і захищає від висихання. Зникнення (висихання) річок у степовій частині України викликане вирубкою лісів на їхніх берегах.

козаки здали офіцера, а самі приєдналися до повстанців. Через чотири години після початку Тугай-беєм бойових дій до району битви прибув Б. Хмельницький із козаками та артилерією і почав облогу польського укріпленого табору, яка тривала до 15 травня 1648 р.

Для перевірки нової версії у березні-квітні 2005 р. співробітники двох науково-дослідних лабораторій: історії Придніпровського регіону (І. Стороженко) та археології Подніпров'я (В. Шалобудов) ДНУ ім. Олеся Гончара провели археологічну розвідку на берегах р. Жовта (Комісарівська)[5]. Визначено місце, де польське військо переправлялося через р. Жовта (Комісарівська), а також місце розташування польського укріпленого табору. Отримані знахідки: кулі, залишки порохівниці, деталі возів, кістяки коней тощо. Пошукам заважало те, що при спорудженні на річці та її притоках численних гребель знято значний шар землі з її берегів і прибережної території, внаслідок чого назавжди втрачені матеріальні свідчення битви. Нам пощастило в тому, що на місці переправи через річку, а також на території північної частини польського табору прокладена траса високовольтних ліній, завдяки чому ґрунт тут оброблявся не надто активно, а головне – звідси його не забирали на побудову дамб через річку і тому збереглися матеріальні залишки битви.

Щоб підтвердити достовірність визначеного місця розташування переправи та польського укріпленого табору, протягом 2007–2009 рр. силами вищеназваних лабораторій та за участі пілота-мотопарапланериста з цифровою фототехнікою (І. Ігнатьєв) більш детально обстежені береги головного річища та приток р. Жовта (Комісарівська)[6]. Унаслідок роботи експедицій слідів битви не виявлено на притоках р. Жовта (Комісарівська), наближених до Саксаганського шляху, а також в інших місцях на берегах головного річища цієї річки, **за винятком уже названої правобережної ділянки біля переправи (перевозу),** яку, очевидно, обслуговували козаки П'ятихатського зимівника разом із козаками поштової станиці Жовтенька.

Отже, виявленій нами ділянці (за знахідками) розташування переправи і польського табору на р. Жовта (Комісарівська) на північній околиці м. П'ятихатки альтернативи немає. Це дало підстави дійти висновку, що визначене місце початку битви на Жовтих Водах 1648 р. має високий ступінь достовірності.

---

[5] Археологічна експедиція проведена за фінансової підтримки директора фірми «Союз-Світ Philips» Андрія Жуковського (м. Київ) та директора ТЕФ «Транс-Дельта» Олександра Ейдельштейна (м. Дніпропетровськ).

[6] Археологічні експедиції проведені за фінансової підтримки дніпропетровського бізнесмена Петра Ткаченка та директора фірми «Союз-Світ Philips» Андрія Жуковського (м. Київ).

Другий етап. Після прийняття (14-15 травня 1648 р.) польським військом умов капітуляції, С. Потоцький передав Б. Хмельницькому клейноди та гармати й отримав можливість безпечно відступити на волость. Опівночі, як зійшов місяць (за розрахунками), польське військо рушило Саксаганським шляхом у зворотному напрямку до Княжих Байраків. Татарська кіннота супроводжувала з боєм польське військо, розраховуючи самостійно його розгромити і захопити полонених, але польські кавалеристи успішно відбивали атаки татар. Уже названий учасник битви – пахолок – повідомляє, що, коли військо поминуло Княжі Байраки, до татар приєдналися козаки і почали розстрілювати рухомий польський табір з гармат. Це сталося, за його ж визначенням, на відстані *«двох миль від Жовтої Води»,* тобто на відстані 20 км від р. Жовта [11, с. 145; 12, с. 91, 245]. Оскільки подія відбулась у верхів'ї р. Жовта (Інгулецька), до якої відстань 2–3 км, то вищевикладені етапи битви свідчать, що в них гармонійно вписується лише р. Жовта (Комісарівська). Саме від цієї річки по Саксаганському шляху на відстані 15 км розташовані Княжі Байраки, де польське військо ночувало напередодні битви. Звідси саме до неї пролягає перша половина (15 км) денного (30 км) переходу, щоб зупинитися на великий чотиригодинний перепочинок, а розгром польського війська відбувся на відстані 20 км від неї, а від Княжих Байраків – за 5 км.

Про місце остаточного розгрому польського війська пахолок повідомляє таке*: «…за Княжими Байраками осадили наших на Балці. Там вступним боєм бралися і з обох сторін немало трупів упало. Наші, не мігши їхню силу витримати, піддалися. На цій Балці пана каштеляна* (С. Потоцького. – *І. С.*) *постріляно і зарізано усю старшину пана каштеляна, пана комісара та інших панів полковників. Пана Сапегу Хмельницький забрав, а усіх інших – татари»* [12, с. 89, 243].

Аналізуючи картографічний матеріал, спробуємо гіпотетично визначити, де ж розташована ця «Балка». Якщо рухатися по сучасній карті Саксаганським шляхом на волость від Княжих Байраків (від сіл Дмитрівка та Жовтоолександрівка), то через 2 км праворуч – с. Веселий Поділ. Воно розташоване на правому розгалуженні верхів'я колишньої р. Водяна – притоки Омельника-2 (названі села П'ятихатського району Дніпропетровської області). Далі, ще через 1 км – висота 191 і ліворуч – с. Пахарівка (Олександрійського району Кіровоградської області). Ще через 2 км (подолавши висоти 190,2; 185,7; 193,1 (Гостру); 193,6;) підходимо до рубежу висот 193,3–195,2 (Чабанка), від якого до Княжих Байраків – 5 км, а до р. Жовта (Комісарівська) – 20 км. Під час руху цією двокілометровою ділянкою спостерігаємо, що праворуч паралельно і впритул до шляху тягнеться ліве розгалуження верхів'я р. Водяна, а зараз – балки під назвою «Злодійка». На думку автора, це і є та «Балка», біля якої, за пові-

домленням учасника битви, було розгромлено польське військо. Для перевірки цієї версії у квітні 2010 р. співробітниками раніше згаданих науково-дослідних лабораторій – історії Придніпровського регіону та археології Подніпров'я ДНУ ім. Олеся Гончара було проведено археологічну розвідку біля балки «Злодійка» та могил «Гостра» (висота 193,1) і «Чабанка» (висота 195,2) з метою виявлення матеріальних залишків бою[7]. Незважаючи на те, що бій був швидкоплинний, а земля, на якій він відбувся, понад два століття зазнає щорічної сільськогосподарської обробки, експедиція все ж таки виявила матеріальні свідчення цієї події. Ця сама експедиція ще раз перевірила гіпотезу В. Маєвського про можливе місце бою біля Зеленої Балки. Ніяких матеріальних слідів цієї баталії тут не виявлено, та й відстань цього місця від р. Жовта та від Княжих Байраків не узгоджується з джерелами, зокрема з повідомленням пахолка [11, с. 145; 12, с. 91, 245].

Отже, на підставі вищевикладеного можемо дійти висновку, що перший етап битви на Жовтих Водах 1648 р. між українською (козацькою) і польською арміями, які відповідно очолювали Богдан Хмельницький і Стефан Потоцький, відбувся в районі Жовтих Вод на Саксаганському шляху на правому березі р. Жовта (Комісарівська), на північній околиці сучасного міста П'ятихатки протягом 29 квітня – 15 травня 1648 р. Географічні координати цього місця: північна широта 48° 27', східна довгота 33° 44'.

Другий етап битви – остаточний розгром залишків відступаючої польської армії відбувся у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Саксаганському шляху біля Княжих Байраків на відстані 20 км від р. Жовта (Комісарівська) і на відстані 5 км від Княжих Байраків біля балки «Злодійка» та могил «Гостра» (193,1) і «Чабанка» (195,2), а також на відстані 2 км північніше сучасного с. Пахарівка Олександрійського району Кіровоградської області. Географічні координати цього місця: північна широта 48° 37', східна довгота 33° 37' (див. рис. карта-схема).

Отже, у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах завершилася перша переможна битва Визвольної війни, у дослідженні якої автором здійснено науковий прорив щодо питання, де і як вона відбулася. Нарешті визначено й археологічно підтверджено місце перебування польського війська в облозі та місце його розгрому під час відступу. Цей успіх був досягнутий завдяки тому, що розробку наукових гіпотез автор поєднував з археологічними розвідками районів можливих бойових дій.

[7] Фінансове забезпечення археологічної експедиції було здійснено дніпропетровським бізнесменом Петром Ткаченком.

Бібліографічні посилання

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.

2. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961.

3. *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1895. – Т. 2.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

5. *Маевский В.* Польское военное искусство второй половины XVII в. / В. Маевский // История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.

6. Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 96.

7. *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского : в 3 ч. / А. А. Скальковский. – Ч. 1. – Одесса, 1846.

8. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. (монографія). Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі : [наук. вид.] / І. С. Стороженко ; передм. Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

9. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.

10. Там само. – Т. 2.

11. *Majewski W.* Krytyczny przeglad zrodel do dziejowpowstania Chmielnickiego w okresie poczatkowym (jesien 1647 – maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981. – T. XXVI.

12. Tadeusz Krząstek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. Żołte Wody – 1648. (monografija). – Warszawa: Wydawca DOT – Łodź, 1999.

Надійшла до редколегії 03.11.2010

УДК 94 (477.63) «17/19»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НЕВІДОМА ПРАЦЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО З ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВА (до питання про витоки авторської концепції урбогенезу)

Проаналізовано текст роботи Д. І. Яворницького з історії виникнення Катеринослава, опублікованої в 1915 р., але до сьогодні невідомої науковому загалу. Розглянуто питання про порівняння текстів 1915 р. та «Истории города Екатеринослава» 1937 р. з точки зору тотожності концептуальних положень.

Ключові слова: Яворницький, Катеринослав, урбогенез, концепція, текстуальний аналіз.

© М. Е. Кавун, 2010

Бібліографічні посилання

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.

2. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961.

3. *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1895. – Т. 2.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

5. *Маевский В.* Польское военное искусство второй половины XVII в. / В. Маевский // История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.

6. Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 96.

7. *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского : в 3 ч. / А. А. Скальковский. – Ч. 1. – Одесса, 1846.

8. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. (монографія). Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі : [наук. вид.] / І. С. Стороженко ; передм. Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

9. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.

10. Там само. – Т. 2.

11. *Majewski W.* Krytyczny przeglad zrodel do dziejowpowstania Chmielnickiego w okresie poczatkowym (jesien 1647 – maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981. – T. XXVI.

12. Tadeusz Krząstek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. Żołte Wody – 1648. (monografija). – Warszawa: Wydawca DOT – Łodź, 1999.

Надійшла до редколегії 03.11.2010

УДК 94 (477.63) «17/19»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НЕВІДОМА ПРАЦЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО З ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВА (до питання про витоки авторської концепції урбогенезу)

Проаналізовано текст роботи Д. І. Яворницького з історії виникнення Катеринослава, опублікованої в 1915 р., але до сьогодні невідомої науковому загалу. Розглянуто питання про порівняння текстів 1915 р. та «Истории города Екатеринослава» 1937 р. з точки зору тотожності концептуальних положень.

Ключові слова: Яворницький, Катеринослав, урбогенез, концепція, текстуальний аналіз.

© М. Е. Кавун, 2010

Проанализирован текст работы Д. И. Яворницкого по истории возникновения Екатеринослава, опубликованной в 1915 г., но до сих пор неизвестной научной общественности. Рассмотрен вопрос о сравнении текстов 1915 г. и «Истории города Екатеринослава» в 1937 г. с точки зрения тождественности концептуальных положений.

Ключевые слова: Яворницкий, Екатеринослав, урбогенез, концепция, текстуальный анализ.

The author analyzed the text of work of D. I. Yavornitsky of the history of origin of Yekaterinoslav City, published in 1915, but still now unknown of the scientific public. The question is considered about comparison of texts of 1915 and «History of the Yekaterinoslav City « of 1937 from the point of identity of conceptual positions.

Key words: Yekaterinoslav, Yavornitsky, urban genesis, conception, textual analyze.

Проблема ролі та внеску Д. І. Яворницького в історіографію історії Катеринослава–Дніпропетровська, а також проблема впливу поглядів ученого на урбогенез Катеринослава в процесі формування міської ідентичності та історичної пам'яті займають важливе місце в комплексі досліджень життя та діяльності вченого. Слід зазначити, однак, що дані проблеми не отримали до цього часу належного висвітлення в історичній науці.

Практично не існує спеціальних досліджень, присвячених цьому сегменту багатогранної історіографічної спадщини Д. І. Яворницького. Можна відзначити оглядовий нарис М. П. Ковальського «Д. И. Яворницкий и город на Днепре» [4], вміщений як вступна стаття до першого видання «Истории города Екатеринослава» 1989 р., та роботу автора даної статті, присвячену аналізу історико-урбаністичних підходів Д. І. Яворницького щодо історії Катеринослава та Д. І. Багалія і Д. П. Міллера щодо історії Харкова [2].

Метою даної статті є введення до наукового обігу опублікованої у 1915 р. роботи Д. І. Яворницького з історії виникнення Катеринослава, яка, на жаль, залишається невідомою науковому загалу. Завданнями статті є: 1) аналіз змісту публікації 1915 р.; 2) визначення місця цієї публікації Д. І. Яворницького у процесі формування авторської концепції урбогенезу. Об'єктом розгляду є авторська концепція Д. І. Яворницького щодо урбогенезу Катеринослава. Предметом розгляду є питання щодо датування цієї концепції Д. І. Яворницького. Джерельною базою статті є опубліковані праці Д. І. Яворницького щодо історії Катеринослава.

До цього часу чи не єдиною працею Д. І. Яворницького, присвяченою історії Катеринослава, вважається «История города Екатеринослава», написана, як свідчить останній лист рукопису, в 1937 р. і вперше опублікована лише в 1989 р. Ця праця являє собою нарис

історії виникнення та розвитку міста з кінця XVIII ст. Нарис написано в есеїстичному стилі, характерному для подібних видань кінця XIX – початку XX ст. Робота Д. І. Яворницького стала першою в XX ст. спробою синтетично подати основні факти з історії міста. Однак, як свідчить текст нарису, автор, не ставлячи завдання створювати комплексну монографію, все ж таки подавав концептуальний аналіз основних фактів міської історії.

Більшість обсягу «Истории города Екатеринослава» присвячено подіям останньої чверті XVIII ст. (близько 70 % тексту). В своєму нарисі Д. І. Яворницький продовжив та розвинув історіографічну традицію щодо урбогенезу Катеринослава, яка формувалася з першої половини XIX ст., починаючи з робіт архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова). Показовою є перша фраза роботи Д. І. Яворницького: «Город Екатеринослав – всецело творение князя Г. А. Потемкина» [9, с. 15]. Історія міста розпочинається від Катеринослава Кільченського (Яворницький датує його заснування 1777 р.), згодом основними віхами виникнення Катеринослава на Дніпрі визнаються «Начертание города Екатеринослава» Г. О. Потьомкіна від 6 жовтня 1786 р. та акт заснування Спасо-Преображенського собору 9 травня 1787 р. під час подорожі імператриці Катерини II. Далі у тексті роботи слідують доволі детальний нарис процесу утворення міста в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.

«История города Екатеринослава» Д. І. Яворницького написана 1937 р., під час підготовки до святкування 150-річного ювілею Дніпропетровська (детальніше див. [3]). Саме ця обставина стала приводом для доволі суворої критики поглядів ученого, висловлених у нарисі 1937 р., протягом двох останніх десятиліть. Сьогодні прослідковується тенденція розглядати даний текст Д. І. Яворницького в контексті ідеологічної заданості 1930-х років. Так, зокрема, схильний вважати Ю. А. Мицик: «Не треба некритично підходити до відомої першої фрази «Истории города Екатеринослава» Д. І. Яворницького, в якій історик відносить збудування міста до катерининських часів. Ця книга писалася на замовлення обкому ВКП(б) у розгул сталінських репресій. Яворницький був перед тим вигнаний з музею за «ідеалізацію козацтва» тощо і тому обійшов це питання взагалі, а писав у дусі обкомівських настанов, про що згадують знайомі вченого» [5, с. 23].

Саме з цього погляду набуває особливої важливості питання датування виникнення авторської концепції Д. І. Яворницького щодо урбогенезу Катеринослава. Чи можна вважати текст «Истории города Екатеринослава» продуктом 1930-х рр. У своїй статті [2] ми висловили думку, що мова, стиль тексту та концептуальні положення «Истории города Екатеринослава» Д. І. Яворницького аж ніяк не відповідають 1930-м рокам, а тяжіють до історіографії кінця XIX ст. Це побіж-

но можна тлумачити як доказ того, що текст «Истории…», датованої в рукописі 1937 р., або його окремі елементи, можливо, виникли раніше зазначеної дати.

У 2008 р. на шпальтах офіційного друкованого органу катеринославського міського врядування – «Известий Екатеринославскаго городского общественнаго управления» нашу увагу привернула невідома публікація Д. І. Яворницького («Эварницкого» в тогочасній транскрипції), присвячена історії виникнення Катеринослава (див. Додаток). Цікаво відмітити, що ця публікація не включена в бібліографічні реєстри праць вченого [1; 7]. Вірогідно, це відбулося тому, що праця Д. І. Яворницького не має окремого заголовку. Вона опублікована як частина офіційного звіту про відвідини Катеринослава Миколою ІІ секретарем міської управи Н. Набіркіним [6; 8].

Текст праці Д. І. Яворницького у звіті про перебування Миколи ІІ в Катеринославі розпочинається висловом публікатора Н. Набіркіна: «Пользуясь случаем считаю не лишним поместить здесь Историческую справку профессора Д. И. Эварницкого о возникновении г. Екатеринослава и Посещения его Августейшими особами» [8, с. 218]. Зрозуміло, що «Историческая справка», як свідчить місце її опублікування, була написана Д. І. Яворницьким з приводу конкретної події – візиту до Катеринослава російського імператора Миколи ІІ, що відбувся 31 січня 1915 р. Текст публікації не дає відповіді на питання: чи була довідка підготовлена на замовлення місцевої влади, або була виявом ініціативи самого Д. І. Яворницького. Звіт дуже детально передає вітальні адреси та промови й самі обставини одноденного візиту імператора. Водночас у тексті звіту відсутня згадка про те, що історична довідка Д. І. Яворницького була зачитана або піднесена Миколі ІІ.

Аналіз тексту «Исторической справки» 1915 р. дає змогу пересвідчитися, що вона являє собою детальне концептуальне викладення «Истории города Екатеринослава», датованої звичайно 1937 роком. Мова йде не тільки про єдність концептуальних моментів, а про майже повну текстуальну тотожність «Исторической справки» та фрагментів пізнішого (як вважається) тексту «Истории города Екатеринослава».

Висновок про концептуальну та текстуальну тотожність «Исторической справки» 1915 р. та «Истории города Екатеринослава» 1937 р. особливо важливий у площині оцінки поглядів Д. І. Яворницького на виникнення Катеринослава у сучасній історіографії (див. вище). Представлений у даній статті текст «Исторической справки» Д. І. Яворницького, підготовленої та надрукованої 1915 р., на наш погляд, є підставою переглянути запропонований погляд на «Историю города Екатеринослава» як на спробу ідеологічного компромісу іс-

торика і влади в 1930-х рр., а також саму постановку питання щодо можливої нетотожності поглядів Д. І. Яворницького на урбогенез Катеринослава з основними тезами «Истории города Екатеринослава».

Текст «Исторической справки» 1915 р., на нашу думку, вичерпно доводить, що основні моменти авторської концепції урбогенезу Катеринослава сформувалися ще в дореволюційний час.

Не маючи наміру здійснювати в цій статті порівняльний текстуальний аналіз текстів «Исторической справки» та «Истории города Екатеринослава» Д. І. Яворницького, висловимо обережне припущення, що текст «Истории…», принаймні його конспект, був підготовлений істориком ще в дореволюційні часи, а в 1937 р. був вийнятий з авторської «шухляди» при нагоді. Тим більше, що в другій половині 1930-х рр. Яворницький вже майже не писав історичні твори.

Подальші дослідження цього питання ми бачимо в перспективі порівняльного текстуального аналізу праць Д. І. Яворницького різних років з історії Катеринослава.

У додатку вміщено публікацію розглянутої праці Д. І. Яворницького 1915 р. мовою оригіналу. Орфографічні та стилістичні особливості тексту повністю збережено. Літеру «і» передано як «и», літеру «ѣ» передано як «е».

Бібліографічні посилання

1. *Заруба В. М.* Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940): Біобібліографія (до 150-річчя з дня народження та у 65-ліття смерті) / В. М. Заруба. – Д., 2005. (Біобібліографія визначних вчених-юристів України. – Вип. 5).

2. *Кавун М. Е.* Деякі особливості історіографічних підходів до вивчення історії міст Півдня та Сходу України кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами праць Д. І. Яворницького та Д. І. Багалія і Д. П. Міллера) / М. Е. Кавун // Древности–2004: Харьковский ист.-археол. ежегодник. – Харьков, 2004. – С. 91–95.

3. *Кавун М. Э.* «Кадры решают все!». Эпизод из истории Днепропетровска сталинской эпохи / М. Э. Кавун // Недвижимость в движении. – 2006. – 31 мая.

4. *Ковальский Н. П.* Д. И. Яворницкий и город на Днепре / Н. П. Ковальский // Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Д., 1989. – С. 5–14.

5. *Мицик Ю. А.* Скільки років нашому місту? / Ю. А. Мицик // Січеславщина: краєзнавчий альманах / за ред. Г. К. Швидько. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 19–30.

6. *Набиркин Н.* Пребывание Государя Императора в г. Екатеринославе / Н. Набиркин // Известия Екатеринославскаго городского общественнаго управления. – 1915. – № 2–3. – С. 207–223.

7. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

8. *Эварницкий Д. И.* Историческая справка профессора Д. И. Эварницкаго о возникновении г. Екатеринослава и Посещения его Августейшими Особами / Д. И. Эварницкий / публ. Н. Набиркина // Известия Екатеринославскаго городского общественнаго управления. – 1915. – № 2–3. – С. 218–223.

9. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Д., 1989.

Додаток

Историческая справка профессора Д. И. Эварницкаго о возникновении г. Екатеринослава и Посещения его Августейшими Особами

Местность, занимаемая в настоящее время Екатеринославом, издавна привлекла к себе людей. Близость богатой и большой реки, обилие травы, птиц, зверей, рыбы, богатые острова, из которых теперь остался только Богомоловский, – все это в глазах человека представляло естественныя богатства и невольно заставляло его селиться в этой местности. Уже в доисторическия времена, приблизительно за 7000 лет до нашего времени, в этой местности жил человек каменнаго века, чему служит доказательством открытая в теперешнем Потемкинском саду мастерская и стоянка неолитическаго периода, обследованная русскими учеными и давшая богатый материал для характеристики и быта первобытнаго человека. Здесь же, главным образом на Богомоловском острове, найдены остатки доисторических зверей, сопровождавших в те времена человека, между прочим, огромныя кости мамонта, травояднаго животнаго громадных размеров, до 500 п. весу.

И в историческия времена эта местность привлекала внимание людей. Как известно по реке Бористену, теперешнему Днепру, от начатка исторических времен лежал великий северный путь «из варяг Царьград». По этому пути двигались первые великие князья Киевские: Игорь, Святослав, Святая Ольга, Владимир.

Плывя по Бористену, в своих «моноксилах» или однодеревках (човнах), они на этом длинном пути делали остановку у Монастырскаго острова и в виду предстоящей переправы через Днепровские пороги, по выражению летописца, «исполчались» там т.-е. приводили в порядок свои полки. А иногда, в виду свирепой погоды, подолгу живали на Монастырском острове и оставляли здесь различнаго рода оружие, находимое здесь и в настоящее время.

Позднее эти места посещали уже не великие Киевские князья, а русские цари и императоры. Так в 1699 году, во время похода на Азов, эту местность обозревал и первый русский император Петр Великий. Он был восхищен превосходным чарующим видом, открывающимся // с праваго берега реки на первый порог на Днепре, Кодацкий, и на далекую перспективу, открывавшуюся за Днепром, от леваго берега его далее в степь.

В 1784 году предполагалась поездка в Новороссию, а в том числе и к месту настоящаго города Екатеринослава, наследника русскаго престола Павла Петровича, которая, однако, по непредвиденным обстоятельствам, не состоялась.

За то осталась в памяти современников поездка Императрицы Екатерины II в Новороссийский край в 1787 г., в прекрасные, чарующие дни, 7, 8 и 9 мая.

В этом путешествии Императрицу сопровождали иностранные гости: австрийский император Иосиф II, в сопровождении своего министра графа Кодленца[1], ехавший от места нынешняго Херсона по направлению к месту нынешняго расположения Екатеринослава. Ехал он под именем графа Фалькенштейна, с тайной целью раздела Турции между Австрией и Россией.

Особо императрицу сопровождали иностранные послы: французский – граф Сегюр и принц де-Линь и английский посол Фриц Герберт[2], а также и блестящая свита из русской знати.

Императрица Екатерина II и император Иосиф II встретились в открытой степи, выше Новаго Кодака, (нынешние Новые Кайдаки) на 8–10 верст, как выразилась в дневнике сама Императрица, «нос к носу», без лишних свидетелей.

Из Новаго Кодака венценосныя особы направились к запорожской слободе Половице, переименованной в Екатеринослав, для закладки собора во имя Преображения Господня.

В Екатеринославе предполагалось устроить университет, на который отпущена была сумма 300.000 рублей, музыкальную консерваторию, жилище для профессоров, студентов, великолепный собор по плану итальянца Моретти, 71 саж. Длины, 21 саж. Ширины и на один аршин выше собора Св. Петра в Риме и обсерваторию.

Кроме того там же предполагалось устроить судилище, на подобие древних базилик, лавки полукружием, на подобие афинских Пропилей, с биржей и театром в средине, 12 фабрик, шерстяную, шелковую, суконную, чулоч//ную. На последнюю отпущено было 340.000 руб., и на ней к приезду Императрицы уже были вытканы паутинной тонкости чулки, тут-же поднесенныя Государыне светлейшим кн. Потемкиным.

Отдельно воздвигнут был роскошный дворец, (Потемкинский) по плану лучшаго в то время знатока классическаго стиля, архитектора Казакова. При доме был прекрасный сад с двумя оранжереями – одна ананасовая, другая из лавровых, померанцевых, лимонных, финиковых и других деревьев.

Дворец был построен на земле, купленной кн. Потемкиным у бывших запорожцев Лазаря Глобы и Никиты Коржа.

Для правления университетскими суммами учреждена была канцелярия, в которой каждый из чиновников получал по 1284 руб. в год.

[1] Ймовірно, помилка публікатора. Треба «Кобленца».

[2] Ймовірно, помилка публікатора. Треба «Фицгерберт», або «Фиц Герберт».

Для преподавания в университете приглашены были профессора: истории – Гюсин; економии – Леванов; земледелия – Прокопович; художества – Неретин и искусства – Бухаров. Для консерватории приглашен был в качестве директора известный композитор итальянец Сарти с жалованьем 3500 р. В год «с разными другими доходами».

Весь город должен был занимать пространство в 300 квадратных верст. Выгонной земли для пастбища городского скота – 80.000 десятин. Улицы должны иметь ширины 30 саженей.

Светлейший князь Потемкин хотел придать особенное значение городу Екатеринославу устройством в нем различных просветительных учреждений в той надежде, что «по соседству Екатеринослава с Польшей и Грецией, землями волошской, молдавской и народов иллирийских к нему притечет множество юношества обучаться, и тогда страна сия из степей безплодных будет преображена в обильный вертоград, и обиталище зверей – в благоприятное пристанище людям, из всех стран текущим во граде».

Местность, назначенная под Екатеринослав, в то время была покрыта дубовым и кленовым лесом, поросла камышем и травой по берегам Днепра и по его островам. Между лесом тянулись огороды, на которых росли капуста, подсолнечник, табак и проч. //

На горе, против берега реки стояли ветряки, крытые камышем, а по Днепру устроены были запорожцем Глобою водяныя мельницы, которыя стучали день и ночь.

Самая слобода Половица представляла из себя кучки хаток, частью деревянных, частью земляных, то там, то сям разбросанных: «хата од хаты геть-геть». Население ея состояло главным образом из запорожцев, поселившихся частью еще до падения Сечи, а большей частью после падения ея.

Лучшия места занимал полковой эсаул Лазарь Глоба, выходец из Новаго Кодака, живший в слободе Половице на той самой горе, против которой раскинулся Монастырский остров, и насадивший там большой сад, при содействии запорожцев Никиты Коржа и Игната Каплуна.

Выше сада красовалась рожь Коржа, а внизу, у берега Днепра, стучали две водяныя мельницы Глобы. Сюда то и прибыла Императрица с блестящей свитой своей и с походной церковью, образа которой писаны были знаменитым художником Воровиковским[3]. (Часть их находится в музее А. Н. Поля и доставлена кн. Н. П. Урусовым из церкви с. Паньковки, Нов[омовсковскаго]. у[езда]).

При выходе из кареты Императрица была встречена Архиепископом Екатеринославским, Херсонским и Таврическим Амвросием с крестом в одной руке и святой водой в другой.

[3] Ймовірно, помилка публікатора. Треба «Боровиковским».

Там, где ступила Императрица, вышедши из кареты, в настоящее время, с восточной стороны собора стоит род каменнаго обелиска, называемаго по народному «милею».

Выслушав литургию в своей походной церкви и приложившись ко кресту, Императрица прошла к месту, где предположено было воздвигнуть для города собор, спустилась по ступенькам в выкопанный для фундамента ров, и тут, приложившись ко кресту, поднесенному ея Архиепископом и поклонившись на все четыре стороны народу, собравшемуся в огромной массе, положила первый камень в основание соборнаго храма, во имя Преображения Господня. После нея второй камень положил светлейший князь Г. А. Потемкин; после Потемкина третий камень положил Архиепископ Амвросий; после Амвросия четвер//тый камень положил ген[ерал]-майор и ген[ерал]-губ[ернатор][4] И. М. Синельников. Присутствовавший при этом Австрийский Император Иосиф II будто-бы своим приближенным сказал: «Я совершил вместе с Императрицей великое дело: она положила первый камень новаго города, я-же-второй и последний, а граф Сегюр сказал, что в заложенном соборе никогда не будет службы.

Предсказания графа Сегюра отчасти сбылись: при Екатерине II только заложен был фундамент для собора, стоивший казне 71102 рубля, а самый собор, не очень скромных размерах сооружен был далеко после кончины Императрицы, при Императоре Николае I Павловиче.

При громе пушек, грохоте ружей и восторженных кликах народа, Императрица Екатерина II, заложив собор в новом городе, который должен был прославить ея имя, в тот-же день, 9 мая 1787 года отбыла сухим путем по направлению к пятому порогу Днепра, Ненасытецкому, в имение И. М. Синельникова, Никольское.

По широкому, отвечному запорожскому шляху, на котором установлены были одна за другой каменныя «мили», насажены были прекрасныя розы, распустившиеся в то время полным цветом, от коих до наших дней сохранилось несколько кустов дикаго шиповника.

С кончиной Императрицы Екатерины II наш край и наш город не забывали Венценосныя Особы.

В 1818 году Император Николай Павлович, будучи Великим Князем, посетил дом дворянскаго собрания, бывший Потемкинский дворец.

В 1837 году 4 августа Император Александр II, будучи наследником престола, изволил принять бал от местнаго дворянства в Потемкинском дворце, который в 1838 году пожалован был Императором

[4] Помилка автора. І. М. Синельников не був генерал-губернатором, а займав посаду «правителя Екатеринославского наместничества».

Николаем I в вечное и потомственное владение Екатеринославскаго дворянства и сгорел в 1839 году 16 апреля.

В 1863 году, 3 октября, Наследник Цесаревич Великий Князь Николай Александрович изволил принять бал от местнаго дворянства во вновь отстроенном Потемкинском дворце.

В 1884 году 29 августа генерал фельдмаршал Великий Князь Михаил Николаевич изволил принять обед от местнаго дворянства в Потемкинском дворце. //

В 1884 году 18 мая осчастливил Своим благосклонным вниманием местных обывателей, присутствия при открытии железнодорожнаго моста через Днепр Император Александр III».

К этому добавим: 31 января 1915 года г. Екатеринослав осчастливил Своим посещением Император Николай II; будем думать, что вторичное посещение Высочайших Особ не замедлит повториться.

31 января 1915 г.

Известия Екатеринославскаго городского общественнаго управления. – 1915. – № 2–3. – С. 218–223.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 069.51: 82 (477)

В. В. Єкшов

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ ДНІМ)

ШЕВЧЕНКІАНА В ТВОРЧОСТІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО (до питання дослідження джерельної бази)

Йдеться про дослідження теми внеску в шевченкіану академіка Д. І. Яворницького, про зворотний вплив творчості Т. Г. Шевченка на життя та діяльність Д. І. Яворницького та про джерельні можливості вивчення цієї теми.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, Т. Г. Шевченко, шевченкіана, джерельна база, епістолярна спадщина.

Идет речь об исследовании темы вклада в шевченкиану академика Д. И. Яворницкого, про обратное влияние творчества Т. Г. Шевченко на жизнь и деятельность Д. И. Яворницкого и про источниковые возможности изучения данной темы.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, Т. Г. Шевченко, шевченкиана, источниковая база, эпистолярное наследие.

© В. В. Єкшов, 2010

Николаем I в вечное и потомственное владение Екатеринославскаго дворянства и сгорел в 1839 году 16 апреля.

В 1863 году, 3 октября, Наследник Цесаревич Великий Князь Николай Александрович изволил принять бал от местнаго дворянства во вновь отстроенном Потемкинском дворце.

В 1884 году 29 августа генерал фельдмаршал Великий Князь Михаил Николаевич изволил принять обед от местнаго дворянства в Потемкинском дворце. //

В 1884 году 18 мая осчастливил Своим благосклонным вниманием местных обывателей, присутствия при открытии железнодорожнаго моста через Днепр Император Александр III».

К этому добавим: 31 января 1915 года г. Екатеринослав осчастливил Своим посещением Император Николай II; будем думать, что вторичное посещение Высочайших Особ не замедлит повториться.

31 января 1915 г.

Известия Екатеринославскаго городского общественнаго управления. – 1915. – № 2–3. – С. 218–223.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 069.51: 82 (477)

В. В. Єкшов

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ ДНІМ)

ШЕВЧЕНКІАНА В ТВОРЧОСТІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО (до питання дослідження джерельної бази)

Йдеться про дослідження теми внеску в шевченкіану академіка Д. І. Яворницького, про зворотний вплив творчості Т. Г. Шевченка на життя та діяльність Д. І. Яворницького та про джерельні можливості вивчення цієї теми.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, Т. Г. Шевченко, шевченкіана, джерельна база, епістолярна спадщина.

Идет речь об исследовании темы вклада в шевченкиану академика Д. И. Яворницкого, про обратное влияние творчества Т. Г. Шевченко на жизнь и деятельность Д. И. Яворницкого и про источниковые возможности изучения данной темы.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, Т. Г. Шевченко, шевченкиана, источниковая база, эпистолярное наследие.

© В. В. Єкшов, 2010

The article considers with a certain contribution to Shevchenko studies made by academician D. Yavornitsky and the opposite effect of creativity T. Shevchenko on the life and work of D. Yavornitsky and sources for the study of research topic.

Key words: D. Yavornitsky, T. Shevchenko, Shevchenko studies, source base, epistolary heritage.

У запропонованій статті спробуємо окреслити вплив спадщини Т. Г. Шевченка на творчу діяльність видатного українського вченого, академіка Д. І. Яворницького та визначити коло джерел для дослідження даної тематики.

Тему «Д. І. Яворницький-шевченкознавець» у різні роки якоюсь мірою висвітлювали дослідники М. П. Ковальський [2], О. І. Журба [15], С. В. Абросимова [1, 2, 3], М. П. Чабан [29], С. М. Кіржаєв, В. І. Ульяновський [16], Ю. Д. Марголіс [17], А. К. Фоменко [10] та ін. Найбільш повно тему внеску Д. І. Яворницького в шевченкознавство розкрила М. М. Шубравська, автор наукової монографії «Д. І. Яворницький» (К., 1972). У 1961 році в статті «Д. І. Яворницький – популяризатор творчості Т. Г. Шевченка» дослідниця ґрунтовно розглянула внесок Яворницького в дореволюційну шевченкіану [25]. В подальшому її дослідження органічно ввійшло до тексту монографії «Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність» [29].

У 2000-х рр., у зв’язку з опрацюванням науковцями опублікованої частини епістолярної спадщини Д. І. Яворницького, активізувалося дослідження з шевченківської тематики в житті вченого. Результатом такого дослідження є стаття С. І. Світленка «Дмитро Яворницький і постать Тараса Шевченка», що вийшла в 2007 р. у «Записках осередку НТШ у Дніпропетровську». В ній автор розглядав «місце і роль постаті Т. Г. Шевченка в інтелектуальному житті і творчій спадщині Д. І. Яворницького» [27, с. 19]. Аналізуючи епістолярну спадщину вченого, С. І. Світленко робить акцент на зацікавленості Яворницького діяльністю Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, виданням «Записок» НТШ, плідній співпраці академіка з іншими вченими на ниві шевченкіани [27, с. 20, 21].

Також певним доробком до вищевказаної теми є розвідка щодо епістолярної спадщини вченого «Т. Г. Шевченко в житті і спадщині Д. І. Яворницького», опублікована в антології «Шевченкіана Придніпров’я» в 2008 р. [26]. У ній були подані результати дослідження листування кореспондентів Д. І. Яворницького з питань шевченкознавства, виявлені деякі уточнення і доповнення до раніше відомих фактів по темі «Д. І. Яворницький-шевченкознавець».

Здавалося б, що вищепропонована тематика розглянута детально та різнобічно, але історична доля спадщини Д. І. Яворницького, насамперед, листування, дозволяє твердити, що, досліджуючи життя та діяльність видатного українського вченого, можна натрапляти на нові матеріали, і, мабуть, ще неодноразово доведеться переглядати попередні дослідження, доповнюючи їх новими фактами.

Джерельною базою даної статті слугує, в першу чергу, епістолярна спадщина вченого, що розпорошена по різних музейних і архівних установах України, але більшою мірою (понад 6000 листів) представлена у фондовій збірці Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (*далі – ДНІМ*). Вона цілеспрямовано досліджується співробітниками ДНІМ, коментується та видається. Враховуючи різнобічну творчу діяльність вченого, можна припустити, що не менша кількість листів була відправлена самим Д. І. Яворницьким до адресатів. На сьогоднішній день дослідницькі пошуки співробітників ДНІМ не припиняються.

Відомо, що частина творчої спадщини Д. І. Яворницького після смерті вченого в 1940 році була перевезена до Києва представниками Академії наук України, де тематично була розподілена по відділах АН. У результаті цьогорічного пошуку документів на тему «Д. І. Яворницький-шевченкознавець» у фондах Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ) та відділі рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського були знайдені матеріали, які напряму стосуються шевченківської тематики в діяльності Д. І. Яворницького. Це листування, яке відноситься до громадської діяльності вченого, зокрема до його активної праці в Катеринославській «Просвіті» та під час проведення в Катеринославі 100-річного ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка.

Відомо, що Д. І. Яворницький був одним з фундаторів, почесним і активним членом Катеринославського товариства «Просвіта», створеного в 1905 р. Самі просвітяни були популяризаторами спадщини Т. Г. Шевченка, організаторами святкування ювілеїв Великого Кобзаря на Придніпров'ї. Особливу активність члени Катеринославської «Просвіти» виявили в період підготовки і проведення двох важливих ювілеїв Т. Г. Шевченка – 50-річчя від дня смерті поета (11 березня 1911 року) і 100-річчя від дня його народження (9 березня 1914 року).

У фондах Національного музею Тараса Шевченка (*далі – НМТШ*) зберігаються листи, що відносяться до періоду підготовки до відзначення 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Це лист Д. І. Яворницького до Івана Панасевича (прізвище не ідентифіковано, припускаємо, що це співорганізатор свята) про те, що за останній час з'явилося дуже багато родичів Т. Г. Шевченка, які вимагають допомоги. Вчений вже застерігав від таких «родичів» і радить: «не рискуй-

те садовити їх на сцені, щоб вони потім не глузували з нас як з дурнів» [18, арк. 1]. До цієї ж людини був адресований лист історика, викладача Катеринославської духовної семінарії, діяча «Просвіти» Василя Біднова, у якому він просить не згадувати його прізвища як члена ювілейного комітету, щоб не було причини для його переслідування [21, арк. 1]. Він повідомляє, що по лінії Консисторії розіслані секретні розпорядження не правити панахиди по Т. Г. Шевченкові [21, арк. 1]. До 1 лютого 1914 р. відноситься лист скульптора П. В. Каменського до Ювілейного комітету про те, що він дає свою згоду бути членом комітету [20, арк. 1].

Також до цього періоду відноситься лист невідомого до голови шевченківського ювілейного комітету О. М. Терпигорєва з приводу проведення ювілею Т. Г. Шевченка в Катеринославі [22, арк. 1]. В іншому листі невідомий звертається до проф. О. М. Терпигорєва з пропозицією зібрати в Катеринославі гроші з метою вшанування пам'яті Великого Кобзаря [19, арк. 1].

Просвітянам довелося подолати чимало перешкод, щоб відзначити 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. У фондах ДНІМ зберігаються документи, які свідчать про підготовку до проведення ювілею Т. Г. Шевченка в Катеринославі 1914 р. Д. І. Яворницький був запрошений на «засідання комітету з устрою святкування 100-ї річниці Т. Г. Шевченка» [4]. У фондах музею зберігається лист-повідомлення катеринославського губернатора до правління Катеринославського українського літературно-артистичного товариства про дозвіл святкувати ювілей Т. Шевченка з умовою, що відповідальність за нього прийме на себе почесний голова Ювілейного комітету Д. І. Яворницький [5]. Лист датований 20 лютого 1914 р., тобто дозвіл отримано фактично за декілька днів до свята. І вже наступного дня афіші з ювілейною програмою були розповсюджені по місту. Д. І. Яворницький значився розпорядником засідання [30, с. 122].

Урочисте засідання, присвячене 100-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, відбулося 25 лютого 1914 р. у приміщенні Англійського клубу [7]. З доповідями виступили проф. О. М. Терпигорєв, Д. І. Яворницький і В. М. Биков, причому свою доповідь «Т. Г. Шевченко – народний український поет» Дмитро Іванович виголосив українською мовою, інші доповіді виголошувались російською мовою. Доповідь Яворницького було опубліковано в газеті «Южная заря» від 1 березня 1914 р. [33].

У березні того ж 1914 року Д. І. Яворницький як знаний науковець отримав грамоту на дійсного члена історико-філософської секції Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові [9], а в червні був запрошений НТШ на з'їзд українознавців [3, с. 53]. У фондах ДНІМ також зберігається лист-запрошення до Яворницького від Роменсько-

го товариства «Просвіта» на відкриття першого в Україні пам'ятника Шевченкові. Відкриття народного пам'ятника в м. Ромни датувалося 27 жовтня 1918 р. [8]. У фондах НМТШ є лист, в якому Комітет по упорядкуванню Шевченківських свят у Москві звертається до Катеринославського товариства «Просвіта» з проханням надіслати до Москви представника для участі в засіданнях Ювілейного комітету 1914 р. До цього запрошення додавалася програма проведення ювілею Т. Г. Шевченка в Москві [23, арк. 1].

Отже, припускаємо, що частина архівних паперів Д. І. Яворницького, яка стосувалася шевченкіани, після смерті академіка, за розсудом представників Академії наук України, потрапила до Музею Тараса Шевченка в Києві. Також, у якості експоната, до фондів НМТШ потрапила і книжечка з особистої бібліотеки Д. І. Яворницького (з автографом вченого) «Нашим землякам на Украини. На роковини Шевченка 26 лютого 1878 року». На форзаці зроблений запис рукою Д. І. Яворницького: «Куплена в Варшаві в 1896 р. за 3 руб.» [24].

Іншим джерелом дослідження теми «Т. Г. Шевченко в житті та діяльності Д. І. Яворницького» є документи, що зберігаються у фондах ДНІМ і стосуються творчої та громадської діяльності Д. І. Яворницького. Це листування, офіційні документи (грамоти, запрошення тощо), прижиттєві книжкові видання, в яких міститься доробок вченого в галузі шевченкіани.

В епістолярній спадщині Д. І. Яворницького багаторазово лунає ім'я Великого Кобзаря. Це свідчить про значну роль Т. Г. Шевченка в житті та творчості вченого. Серед кореспондентів Д. І. Яворницького, які листувалися з вченим стосовно шевченкіани, були такі вчені, як І. Я. Айзеншток, В. В. Білий, М. Ф. Біляшівський, В. В. Данилов, О. Я. Кониський, Ф. Є. Корш, О. П. Новицький, Л. В. Падалка, Д. М. Ревуцький; діячі культури І. О. Бєлоусов, К. О. Білиловський, М. А. Дмітрієв, Т. М. Романченко, П. Я. Стебницький; музейні діячі М. М. Федоров, М. К. Сергіїв, О. Г. Сластіон, М. Г. Сластіон, В. І. Строменко. У своїх листах Д. І. Яворницький з різних питань стосовно постаті Т. Г. Шевченка та усього, що мало відношення до Кобзаря, звертався до Д. Л. Мордовця, Я. П. Новицького, О. В. Палладіна, І. Ю. Рєпіна, М. Ф. Сумцова. У питаннях мови в літературному письмі вчений завжди звертався до творів Кобзаря, про що свідчать його листи до К. О. Білиловського та М. Ф. Сумцова [14, с. 36, 245]. Ім'я Тараса Шевченка «червоною смугою» проходить через усе життя Д. І. Яворницького, створюючи нові грані в різнобічній діяльності Дмитра Івановича як вченого та культурного діяча.

За роки директорства Д. І. Яворницького (1902–1933) в Катеринославському історико-краєзнавчому музеї експонувалися: автобіо-

графія Т. Г. Шевченка, написана поетом власноруч, лист П. О. Куліша 1885 р., оригінальні документи про заслання Т. Г. Шевченка, лист Т. Г. Шевченка до друга, відомого артиста М. С. Щепкіна, уривок зі справи про заслання поета. Ці документи надійшли до Д. І. Яворницького від катеринославського видавця, колекціонера П. І. Зуйченка [27, с. 22]. Вчений вдавався й до археографічної діяльності. В 1909 р. у Катеринославі на кошти мецената В. М. Хрінникова тиражем 500 примірників [13, с. 476] вийшла книга Д. І. Яворницького «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка». Автором було зазначено, що гроші від продажу книги підуть на пам'ятник Т. Г. Шевченка [32]. В листі М. Г. Сластіона до Д. І. Яворницького повідомляється, що 50 примірників було відправлено в «Киевскую старину» і один – в редакцію «Нового времени» [13, с. 477]. Публікацією цих документів Д. І. Яворницький зробив цінний внесок у дореволюційну шевченкіану.

Д. І. Яворницький глибоко дослідив тему Запорожжя в творчості Т. Г. Шевченка. Результатом цього дослідження стала праця вченого «Запорожці в поезії Т. Г. Шевченка», яка була опублікована в 1912 р. [31]. Завдяки дослідженню епістолярної спадщини вченого стало відомо, що задум написання цієї праці виникає у Д. І. Яворницького дуже давно. Ще 1895 р. вчений повідомляє Д. Л. Мордовця, що збирається написати статтю «Запорожці в поезії Т. Г. Шевченка» і додає: «Послідня праця давно уже у мене на умі, та ніяк на бумагу я її не заведу» [14, с. 134]. В цій ґрунтовній статті на великому і різнобічному матеріалі вчений показав глибину знань Тараса Шевченка про минуле Запорозької Січі.

Багато дослідників у галузі шевченкіани зверталися до Д. І. Яворницького за різнобічними консультаціями стосовно життя та творчості Тараса Шевченка. Цікавим у цьому плані є лист українського музикознавця й літературознавця Д. М. Ревуцького від 21.09.1934 р., в якому він повідомляє Д. І. Яворницького, що пише роботу про «Шевченківські вечори», але за браком різнобічної інформації звертається до Дмитра Івановича з проханням відповісти на конкретні питання щодо історії шевченкознавства [11, с. 447-448]. Наприкінці листа Д. М. Ревуцький зауважує: «Пробачте, що затруднюю Вас, але крім Вас на мої запитання ніхто не може відповісти. Принаймні, я таких людей не знаю» [11, с. 448].

Визначний дослідник у галузі шевченкіани, який стояв біля витоків створення Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, а згодом висунув ідею його перетворення в Наукове товариство (НТШ) [28, с. 60], О. Я. Кониський у листах до Д. І. Яворницького впродовж 1897–1899 рр. сповіщав ученого про власні дослідження жит-

тя та творчості Великого Кобзаря, звертався через Яворницького до редактора В. О. Гольцева відносно своїх публікацій [11, с. 270–274]. У результаті наполегливої праці впродовж 1892–1898 рр. О. Я. Кониським була підготовлена двотомна фундаментальна книга «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя», яка налічувала 700 сторінок [28, с. 61]. У листі від 1898 р. Дмитро Іванович дякував О. Я. Кониському за надісланий примірник, високо оцінюючи на той час одну з найбільших за обсягом біографій Т. Г. Шевченка: «Цією працею Ви збудували монумент не тільки Тарасові, але й собі, і Ваше мення ніколи-ніколи не забудетця» [14, с. 84].

За допомогою в дослідженні життя та творчості Т. Г. Шевченка до Яворницького зверталися український та російський фольклорист і літературознавець В. В. Данилов [11, с. 159], російський філолог, славіст Ф. Є. Корш [11, с. 276-277], український історик мистецтва, який досліджував мистецьку спадщину Т. Шевченка, О. П. Новицький [11, с. 374–376], російський поет, прозаїк, перекладач І. О. Бєлоусов [12, с. 38], у творчості якого значне місце посідала шевченківська тема.

Протягом життя вченого запрошували на Шевченківські свята, які відбувалися у Москві, Санкт-Петербурзі, Києві. На початку лютого 1911 р. Д. І. Яворницький отримав від Ф. Є. Корша листа такого змісту: «Комітет по упорядкуванню ювілейного Шевченківського свята в Москві, вважаючи за необхідність упорядкувати це свято, яко велике громадське діло, постановив звернутись до Вас, як до відомого українського діяча, з проханням прибути на святкування пам’яті Тараса Шевченка, що відбудеться в Москві 26-го лютого (наукове засіданнє, привітаннє, делегації і т. і.), і 5-го березня (концерт та спектакль) 1911 року.

На весь час свят буде одчинена в Москві Шевченківська виставка. Маємо надію побачити Вас на цих торжествах» [11, с. 276-277].

У 1936 р. Дмитра Івановича, як шевченкознавця, було запрошено до Києва, на березневу сесію Академії наук, присвячену 75-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. Також Урядовим комітетом УРСР Д. І. Яворницького було запрошено на святкове засідання, присвячене 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, яке відбувалося в Києві в березні 1939 р. [6]. Готуючись до цієї події, вчений запропонував у листі до академіка О. В. Палладіна (від 01.10.1938 р.) перевидати оригінальну автобіографію поета [14, с. 184].

Про цей період йдеться і в листі дружини вченого, С. Д. Яворницької, до історика Н. Д. Полонської-Василенко: «І Київ, і Харків, і місцеві газети взялися за Дмитра Івановича, турбують на всі боки» [14, с. 293]. Серафима Дмитрівна переписала книжку «Матеріали до

біографії Шевченка» за домовленістю з інститутом фольклору для перевидання, але цей план Яворницького не здійснився.

У 1939 р., в останній рік життя вченого, ще виходили його, невеликі за обсягом, але значимі за змістом, статті. Вони також стосувалися шевченківської тематики. Це стаття «І. Ю. Рєпін про Т. Г. Шевченка», що вийшла друком у журналі «Образотворче мистецтво» [34], та розвідка «Шевченко і Рєпін», видана у збірці «Пам'яті Шевченка» в м. Дніпропетровську [35]. Як вчений-дослідник, Дмитро Яворницький працював до останніх днів свого життя.

Дослідження епістолярної спадщини та пошук маловідомих джерел, що відносяться до життя та діяльності академіка Д. І. Яворницького, дають можливість більш ґрунтовно висвітлити вплив творчості Т. Г. Шевченка на творчу спадщину вченого; простежити та доповнити новими фактами і уточнюючими подробицями зворотний вплив, результатом якого став доробок Д. І. Яворницького в галузі шевченкіани.

Внесок Д. І. Яворницького в шевченкіану не втрачає свого значення в наш час. Тому пошук та опрацювання нових джерел дозволять розкрити шевченківську тематику в творчій спадщині вченого більш ґрунтовно та різнобічно.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і українська колонія в Петербурзі / С. В. Абросимова // Скарбниця ріднокраю. – Д., 1993. – С. 10–14.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в Петербурзі / С. В. Абросимова, М. П. Ковальський // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 3–14.

3. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і Галичина / С. В. Абросимова, А. І. Перкова // З минувщини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995. – С. 51–55.

4. ДНІМ. Фонд Д. І. Яворницького № 10. Арх-24751.

5. Там само. Фонд Д. І. Яворницького № 10. Арх-28304.

6. Там само. Фонд Д. І. Яворницького № 10. Арх-32215.

7. Там само. Фонд Д. І. Яворницького № 10. Арх-771/15.

8. Там само. Фонд Д. І. Яворницького № 10. Арх-771/16.

9. Там само. Фонд Д. І. Яворницького № 10. Арх-790.

10. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Д., 2001.

11. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]. – Д., 1997.

12. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]. – Д., 1999.

13. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]. – Д., 2005.

14. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. С. Абросимова [та ін.]. – Д., 2005.

15. *Журба О. І.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. І. Журба // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. – Д., 1991. – С. 54–57.

16. *Кіржаєв С. М.* Особисті матеріали Д. І. Яворницького у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР / С. М. Кіржаєв, В. І. Ульяновський // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С. 15–19.

17. *Марголис Ю. Д.* Д. И. Яворницкий и шевченковедение / Ю. Д. Марголис // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С. 10–15.

18. НМТШ. А-71, Ш-3062.

19. Там само. А-72, Ш-3063.

20. Там само. А-73, Ш-3064.

21. Там само. А-74, Ш-3066.

22. Там само. А-76, Ш-3068.

23. Там само. А-77, Ш-3069.

24. Там само. КН-1291, Вст-1332.

25. *Олійник М. М.* Д. І. Яворницький – популяризатор творчості Т. Г. Шевченка / М. М. Олійник // Вінок великому Кобзареві. – Д., 1961. – С. 222–256.

26. *Перкова А. І.* Т. Г. Шевченко в житті і спадщині Д. І. Яворницького / А. І. Перкова, В. В. Єкшов // Шевченкіана Придніпров'я. – Д., 2008. – С. 43–46.

27. *Світленко С. І.* Дмитро Яворницький і постать Тараса Шевченка / С. І. Світленко // Записки осередку Наукового товариства імені Т. Шевченка у Дніпропетровську : [зб. наук. праць]. Вип. 1. – Д., 2007. – С. 19–25.

28. *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття / С. І. Світленко. – Д., 2006.

29. *Чабан М. П.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник / М. П. Чабан. – Д., 2002.

30. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

31. *Эварницкий Д. И.* Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка / Д. И. Эварницкий // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. VIII. – Екатеринослав, 1912. – С. 102–159.

32. *Яворницький Д. І.* Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка / Д. І. Яворницький / видав В. М. Хрінников. – Катеринослав, 1909.

33. *Яворницький Д. І.* Т. Г. Шевченко – народний український поет (Реферат, читанный в торжественном заседании шевченковского юбилейного комитета 25 февраля 1914 года) / Д. І. Яворницький // Южная заря, 1914, № 2306. – 1 (14) марта.

34. *Яворницький Д. І.* І. Ю. Рєпін про Т. Г. Шевченка / Д. І. Яворницький // Образотворче мистецтво. – 1939. – № 1.

35. *Яворницький Д. І.* Шевченко і Рєпін / Д. І. Яворницький // Пам'яті Шевченка. – Д., 1939. – С. 130–133.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 94 (477).06

Н. М. Товстоляк

Криворізький державний педагогічний університет

КАЧАНІВСЬКИЙ МАЄТОК ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Проаналізовано творчу спадщину Д. Яворницького про качанівський маєток та його мешканців. Використані листи відомих культурних діячів та спогади Д. Яворницького про В. Тарновського.

Ключові слова: Д. Яворницький, В. Тарновський, качанівський маєток, мешканці Качанівки, творча спадщина.

Проанализировано творческое наследие Д. Яворницкого о качановском имении и его обитателях. Использованы письма известных деятелей культуры и воспоминания Д. Яворницкого о В. Тарновском.

Ключевые слова: Д. Яворницкий, В. Тарновский, качановское имение, обитатели Качановки, творческое наследие.

In the article analyzed D. Yavornytsky's creative inheritance about кachanivka's Estate and it's inhabitants. The outhoress used the cultural workers letters and D. Yavornytsky's memoirs about V. Tarnovsky.

Key words: D. Yavornytsky, V. Tarnovsky, Kachanivka's Estate, кachanivka's inhabitants, the creative inheritance.

У другій половині XIX ст. на території українських губерній існувало чимало дворянських маєтків, що славилися своїми культурними та мистецькими традиціями, але серед найбільш популярних, широко відомих був качанівський маєток дворян Тарновських у Чернігівській губернії. У числі перших власників Качанівки у середині XVIII ст. були дворяни Кочановські, фельдмаршал, президент Малоросійської колегії граф П. О. Рум'янцев-Задунайський, маршалок дворянства Ніжинського повіту, громадський діяч Г. Я. Почека. Вони багато зробили для розвитку маєткового господарства, палацово-паркового комплексу. Однак слава про Качанівку поширюється з середини 30-х років XIX ст. за Григорія Степановича Тарновського. З цих часів у маєтку жило багато народу – власники та їх численні родичі, місяцями гостювали та працювали визначні митці минулого.

З 70-х років XIX ст. у качанівському маєтку існував музей українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського (1838–1899), а його власник із захопленням збирав історичні пам'ятки, значну частину яких складали козацькі реліквії. Це не було даниною моді того часу – власник, його родичі, сусіди належали до старовин-

© Н. М. Товстоляк, 2010

них шляхетних козацьких родин українського та європейського походження. Молодий історик Дмитро Іванович Яворницький, вивчаючи історію українського козацтва, добре знав про Качанівку Тарновського, її історико-культурні скарби та традиції.

Про Качанівку написано багато, але ґрунтовного опису маєтку періоду володіння ним родиною Тарновських немає, свідчення про садибу та її мешканців у XIX ст. розпорошені по сторінках мемуарної літератури, найціннішими з них залишаються спогади М. В. Тарновського та Д. І. Яворницького [9; 11]. Цікаві дані про Качанівку можна знайти в п'яти випусках «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького». Об'єктом статті обрано історію качанівського маєтку як визначного історико-культурного осередку XIX – початку XX ст., предметом – опис садиби Качанівка та її мешканців у творчій спадщині академіка Д. І. Яворницького, основним завданням – висвітлити стосунки власників качанівської садиби та інших її мешканців, їх вплив на розвиток української культури.

Знайомство Д. І. Яворницького з родиною Тарновських розпочалося у Санкт-Петербурзі у 1885 р. на квартирі історика Миколи Івановича Костомарова, а потім продовжилося за життя В. В. Тарновського. Їх стосунки знайшли своє відображення в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького, його спогадах про В. В. Тарновського, спогадах М. В. Тарновського про В. В. Тарновського.

З перших днів знайомства між Дмитром Івановичем та Василем Васильовичем встановилися відносини людей, яких об'єднував спільний інтерес до української минувшини, збирання історичних пам'яток, пропаганди української історичної спадщини. Одразу ж В. В. Тарновський запросив Дмитра Івановича в Качанівку для знайомства з музеєм українських старожитностей та іншими мистецькими скарбами, але відвідав садибу Д. І. Яворницький лише влітку 1887 р. після повернення зі Соловецького монастиря, куди він виїхав, щоб відвідати могилу знаменитого кошового отамана П. І. Калнишевського та для розшуку матеріалів у монастирському архіві.

Є непрямі свідчення про те, що у 1885–1887 роках родина Тарновських та Д. І. Яворницький часто зустрічалися, а Дмитро Іванович надавав Василю Васильовичу допомогу в роботі над каталогом музею українських старожитностей, що знаходився в Качанівці. Зокрема, аналіз листів Євгена Захаровича Корбута (? – після 1918), доброго знайомого Д. І. Яворницького, свідчить, що у березні 1887 р. (ще до візиту Дмитра Івановича Яворницького до Качанівки) вони були у дружніх стосунках. Так, у листі від 30 березня 1887 р. Є. З. Корбут пише: «Отож маите карту пане отамане, дивиться та любуйте ридные миста, аж до завтрашнего вечера, а там вечирком пришлите назад: бо

у середу в пивдня поиду у Качанывку. Як прыиду назад, то зараз до Вас збигаю, а поки це ще буде так. Бувайте здоровенькы та веселы. Куринный да ще и пушкар. Е. Корбут» [4, с. 227]. Як бачимо, лист написано українською мовою, але російськими літерами. Він свідчить про дружні відносини між Д. І. Яворницьким та Є. З. Корбутом.

Полковник Є. З. Корбут доводився близьким родичем В. В. Тарновському – з 1876 р. був чоловіком Олександри Василівни Тарновської (1854–1918), рідної сестри дружини Василя Васильовича Софії Василівни Тарновської. До того ж Олександра та Софія були троюрідними сестрами Василя Васильовича. Є. З. Корбут захоплювався фото, був відомим фотографом. На його підтримку та майстерність сподівався Дмитро Іванович, коли готував до друку видання з історії козацтва. До того їх поєднував інтерес до історичних пам'яток, що відчувається зі змісту листів. У Качанівці Є. З. Корбут був постійним мешканцем, навіть у новорічні свята [4, с. 227].

Д. І. Яворницький відвідав Качанівку лише влітку після повернення зі Соловецького монастиря. Метою його приїзду було не лише знайомство із садибою та українським музеєм Тарновського. Дмитро Іванович разом з В. В. Тарновським та фотографами планував влітку здійснити подорож козацькими місцями Запоріжжя. Подібна експедиція була вигідною справою для Д. І. Яворницького, фінанси якого не дозволяли самостійно зробити зйомку історичних місцевостей та пам'яток, фото яких були необхідні для видання «Запорожжя в залишках старовини українського народу». У першій половині червня 1887 р. Д. І. Яворницький приїхав до Качанівки. У знаменитому альбомі почесних гостей Качанівки він залишив свій автограф: «1887 года, 4 июня, ровно в стодвенадцатую годовщину уничтожения Запорожской Сичи посетил очаровательную Каченовку Димитрий Іванович Эварницкий, возвратясь с Соловецького острова после розыскания на нем могилы последнего кошевого атамана Петра Івановича Кальнишевского» [3, с. 244].

Про свої плани щодо подорожі на Запоріжжя та враження від побаченого на Соловках Д. І. Яворницький 16 червня 1887 р. написав своєму другові Я. П. Новицькому з Качанівки. Спочатку він мав виїхати один, потім до нього приєдналися б В. В. Тарновський зі своїм вірним камердинером Марком, полковник Є. З. Корбут, історик та етнограф В. П. Горленко та художник Ф. Ф. Бондаренко [13, с. 176]. У Качанівці Дмитро Іванович уважно вивчав козацькі старожитності музею В. В. Тарновського, який знаходився на другому поверсі палацу, гармати, портрети гетьманів, визначних представників козацької старшини, що були в палаці.

Перебування в маєтку стало добрим відпочинком для Дмитра Івановича. Не випадково син В. В. Тарновського, теж Василь, згадував

у своєму листі до Д. І. Яворницького про вечірні прогулянки, пікніки вночі в парку разом із художником Хомою (Фомою) Бондаренком, Архипом Петровичем, Іваном Герусом (можливо – вчителі), гувернантками. Василь Тарновський писав: «Память о Вас осталась всей Качановке и часто вспоминали вечером: а жалко, что нет кошевого…» [8, арк. 1].

Їх тісні стосунки тривали й надалі, у 1888 р. Д. І. Яворницький брав активну участь у підготовці каталогу музейної колекції В. В. Тарновського, про що можна дізнатися з листів знаменитого фотографа І. Ф. Барщевського (12, 18 квітня, 29 серпня 1888 р.) [1], російського художнього та музикального критика, історика мистецтва В. В. Стасова (1, 19 квітня 1888 р.) [6] та В. П. Горленка (21 липня 1888 р.) [2]. За активною участю Д. І. Яворницького була організована поїздка І. Ф. Барщевського до Качанівки для проведення фотозйомки скарбів музею українських старожитностей В. В. Тарновського. На жаль, поки ще невідома доля фото, зроблених І. Ф. Барщевським. Завдяки рекомендації В. В. Стасова І. Ф. Барщевський погодився відвідати Качанівку, що підтверджує його автограф у Качанівському альбомі.

У 1888 р. Дмитру Івановичу не довелося відвідати Качанівку, але його цікавило все, що відбувалося в садибі, особливо коли там був І. Ф. Барщевський. Всю інформацію йому надавала Софія Василівна, дружина В. В. Тарновського. Напередодні приїзду І. Ф. Барщевського у вересні вона писала Дмитру Івановичу: «В Качановке по обыкновению перебывало много народу: был иностранец Морган, интересующийся историей Украины, остался очарован Качановкою и гетманским гостеприимством (как он выразился). Был чех писатель Томек. Словом музей приобретает славу. Были наши професора из Одессы и Москвы» [7].

Зовсім інший опис Качанівки того ж часу надає В. П. Горленко, який був постійним гостем маєтку. 21 червня 1888 р. він повідомляє Д. І. Яворницького про те, що був у Качанівці, де «по обыкновению много народа и, по обыкновению же, выносишь из нее впечатление хорошего, но не серьезно стоящего дела… Дайте сюда строгого знания, серьезности – отбросьте окружающую пустоту и фальш – и все имело бы другой вид» [2, с. 116-117].

Доля Качанівки та її мешканців привертала увагу Д. І. Яворницького й після смерті подружжя Тарновських та продажу маєтку відомому підприємцю, меценату, колекціонеру П. І. Харитоненку. Дмитро Іванович допомагав Б. Д. Грінченку впорядковувати колекції музею В. В. Тарновського та готувати його до відкриття. Цікаве те, що новий власник маєтку, П. І. Харитоненко, відомий колекціонер творів

мистецтва та меценат, неодноразово бував у справах в Катеринославі, але поки ще його стосунки з Д. І. Яворницьким не простежуються.

Через 50 років після відвідування славнозвісної Качанівки Д. І. Яворницький написав свій нарис про В. В. Тарновського. Перед тим він звернувся до історика Н. В. Полонської-Василенко за інформацією про долю родини Тарновських [14]. Наталя Василівна надала необхідну інформацію про смерть В. В. Тарновського та членів його родини, еміграцію В. В. Тарновського (сина) [5].

Праця Д. І. Яворницького «В. В. Тарновський» до останнього часу залишається загадковою, написаною «езоповою мовою». Разом із тим – це один з найкращих описів качанівського маєтку та його мешканців. Лише багаторічне ґрунтовне вивчення історії маєтку може розкрити справжні причини такого відношення Дмитра Івановича до В. В. Тарновського. Коротко проаналізуємо сторінки твору, присвячені качанівському маєтку.

Опис маєтку починається з під'їзних чотирьох алей довжиною три версти на схід, захід, північ, південь: дубова, грабова, ясенева, клен. У середині алей – церква, біля розкішного палацу – великі гармати часів Б. Хмельницького. На ґанку Дмитра Івановича радо зустрічали Василь Васильович з дружиною та невідомі пан та пані, з якими його познайомили. Це був полковник Є. З. Корбут та його дружина. Дмитро Іванович значно збільшив довжину алей, але, як ми знаємо, з подружжям Корбутів він був давно знайомий. Разом з цим, Дмитро Іванович дуже добре запам'ятав одяг слуг та власників: «За панами стояло декілька чоловіків покойових, які були одягнуті в гарні червоного сукна кунтуші з широкими вільотами, обшитими по краях золотими та срібними позументами. Сам пан господар, на превелике моє диво, був одягнутий в просту сукняну чумарку, правда, чумарку гарного сукна, а все ж таки чумарку» [11, с. 141].

Велика зала палацу вразила Дмитра Івановича: «На всіх стінах, од верху до низу, висіли портрети гетьманів, полковників, генеральних суддів, осавулів, митрополитів, архієреїв, гетьманш, дружин полковникових, різних жінок «панського достоїнства». На підлозі, попід стінами, стояли гарного виробу шафи, де лежали булави, перначі, дорогі шаблі, розкішні сідла, і чого-чого тільки там і не було?» [11, с. 142]. На круглому, інкрустованому, оббитому бронзою столі лежала розгорнута, із золотим обрізом, книга, у якій гості залишали свої підписи.

За столом у парадній їдальні сиділо більше десяти чоловік, крім яких були домашні: лікар, гувернер, учитель, діти Тарновського – Васючок та Соня. Старший камердинер Марк розносив страви, його син, студент Київського університету, сидів укупі з іншими за столом,

батько обслуговував і його. Обід був багатий – з винами, старими медами, різними фруктами та цукерками [11, с. 143]. Дмитро Іванович правдиво описує домашній обід, але далі у розповіді про свого батька Василь Васильович описує його як п'яницю, що не зміг зберегти своє майно (його батько був визначним діячем пореформеного періоду середини XIX ст.). Можна припустити, що цей діалог Д. І. Яворницький включив свідомо, адже в радянські часи, після трагедії голодомору, не можна було позитивно описувати багатого поміщика.

Значний інтерес викликає опис парку: «Спустившись по широких кам'яних сходах… усі опинилися у розкішному та великому парку, якому не видно було ніде кінця. Всього парку було у Василя Васильовича 500 десятин. У парку кидалася у вічі надзвичайна чистота та планомірність розбивки. Всі доріжки в ньому, як прямі, так і бокові – поперечні, були вирівняні, утрамбовані, усипані піском і по обох боках обсаджені низькорослими декоративними рослинами. Кидалася у вічі і та велика сила розкішних троянд, які висаджені були в одну лінію перед палацом, навпроти вікон та дверей, що виходили в парк. Опріч троянд, та скільки ж було інших квітів! Білих, синіх, блакитних, жовтих, жовтогарячих, червоних, яких понасаджено було в кругах, чотирикутниках, сегментах та на грядках! Аж дух тобі забиває, аж ряботить тобі в очах. Там, де з прямолінійними доріжками сходяться бокові, поставлено мармурові або металеві статуї українських визначних осіб – поетів, письменників, учених, художників. Або замість статуй, поставлено колони, а на погруддях видатних людей, дорогі вазони, де висаджено всіляких кольорів квіти» [11, с. 144-145].

Чудовий опис, але крім Д. І. Яворницького про колекцію скульптур українських визначних діячів літератури та мистецтва в Качанівському парку більше ніхто не згадував. М. В. Тарновський пригадав лише про захоплення В. В. Тарновського парковим мистецтвом, паркові мармурові скульптури [9, с. 173].

До нашого часу залишається предметом дискусій місце знаходження музичного павільйону, в якому композитор М. І. Глінка писав та виконував свої твори. За традицією альтанкою Глінки називають кам'яний павільйон на пагорбі Майорського ставу. Дмитро Іванович називає павільйоном Глінки паркову споруду з дерева. Цікаво читати про так званий «чорторий», який утворився на місці зруйнованого паводком млина, про плавучий острів, який вітер пересував по ставку. З публікації Дмитра Івановича та спогадів жителів Качанівки, Петрушівки та Власівки відомо про весілля В. В. Тарновського, коли біля палацу було влаштовано фонтан горілки виробництва власного горілчаного заводу у Власівці.

З теплотою згадує Д. І. Яворницький про Софію Василівну Тарновську, дружину власника садиби, яку він називає «добрим генієм»

[11, с. 148], але того не можна сказати про самого Василя Васильовича. Автор змальовує особу амбіційну, гарячу, уперту, яка не пройшла ні гімназії, ні університету, не знала іноземних європейських мов. Можна посперечатися з Дмитром Івановичем, тому що В. В. Тарновський отримав не лише ґрунтовну домашню освіту, але й закінчив пансіон у Москві, а також учився в Київському університеті Св. Володимира, що зафіксовано в його формулярному списку.

Заслуговує на увагу сюжет про художника, який у склепінні під палацом на старих картинах малює нові портрети. Одного дня вранці Дмитро Іванович зустрівся на алеї з Є. З. Корбутом, який таємно від власників маєтку показав йому приміщення під палацом, де працював художник Васько. Художник записував свіжими фарбами зображення на старовинному портреті. Це вразило Дмитра Івановича: «Після такої розмови з Васьком мені дуже сумно було дивитися на книгу «Исторические деятели Юго-Западної России», яку видали у 1883 році професори В. Антонович та О. Бец і до якої вони, як сказано в передмові, «приложили копии с девяти портретов виборних гетманов из коллекции В. В. Тарновського, написаннях масляними красками», яка ж наукова вартість такого видання?...» [11, с. 151].

Насправді художник Г. А. Васько (1820 – після 1878) на той час уже був відомим художником, титулярним радником, до якого В. В. Тарновський ставився з повагою, надав йому можливість зробити серію портретів гетьманів з мініатюрних зображень гетьманів, що були в Літопису Величка зі столичної імператорської публічної бібліотеки. Автограф Г. А. Васька також є в книзі почесних гостей Качанівки (між автографами художника Л. М. Жемчужникова та Т. Г. Шевченка), його можна датувати 1857-1858 рр. Про авторство Г. А. Васька та місцезнаходження оригіналів згадано у тексті книги «Исторические деятели Юго-Западной России».

Щодо копіювання творів живопису можна згадати кілька фактів. Так, у вересні 1888 р. С. В. Тарновська висловлює Д. І. Яворницькому свою думку та думку В. В. Тарновського щодо портрету Т. Г. Шевченка, який хотів написати друг Д. І. Яворницького, відомий художник І. Ю. Рєпін. Вони вважали, що портрет Т. Г. Шевченка краще написати з фото, ніж з копій, що були у В. В. Тарновського. Д. І. Яворницький в свою чергу також порекомендував В. В. Тарновському художника К. І. Масленникова, який зробив для його музею якісну копію запорізького військового прапора, що знаходився в імператорському Ермітажі [11, с. 171].

Є неточності щодо віку дітей В. В. Тарновського. Дмитро Іванович пише, що Петро Тарновський народився вже після його перебування в Качанівці, що після народження його Софія Василівна важко

захворіла, а потім померла. Насправді в Качанівці Дмитро Іванович зустрівся з усіма дітьми Тарновських: Василем (народився 9 березня 1872 р.), Софією (народилася 6 серпня 1877 р.), Петром (народився 15 липня 1880 р.). З Василем вони листувалися ще певний період, у фондах Дніпропетровського національного історичного музею є його два листи. З родиною Тарновських та їх друзями у Дмитра Івановича залишилися дружні та щирі стосунки. Восени 1887 р. В. В. Тарновський надав Д. І. Яворницькому на видання книги 1000 крб, коли наступного року тираж книги було заарештовано, племінник В. В. Тарновського В. М. Юзефович допоміг отримати дозвіл на розповсюдження книги. Ще довго у Дмитра Івановича зберігалися фото, що були зроблені на Запорожжі Є. З. Корбутом, тощо.

Виникає питання: чи втратив пам'ять 80-річний академік Д. І. Яворницький, коли писав свої спогади про В. В. Тарновського? Чи саме така інтерпретація долі В. В. Тарновського потрібна була в середині 30-х рр. XX ст.? Якщо так, то навіщо? Відповідь може бути одна: вчений не втрачав пам'яті, це було написано свідомо для того, щоб розповісти широкому колу радянських людей про винятковість та цінність таких заповідних територій. Дмитро Іванович запропонував певну модель історико-культурного заповідника.

Ситуація ускладнювалася тим, що під час голоду померли майже всі вихованці дитячого будинку, що був розташований у Качанівці до 1932 р. Качанівці загрожувало руйнування, якщо там не буде влаштовано історико-культурний заповідник або санаторій. Рукопис «В. В. Тарновський» учений надіслав до Всеукраїнської академії наук М. М. Федорову [10, с. 139], представники якої відвідали колишній маєток. Але відкрито було лише санаторій для колгоспників. Рукопис залишався в архівах, поки його не було надруковано у 1996 р. – через 60 років після його написання.

Отже творча спадщина академіка Д. І. Яворницького залишається цінним джерелом історії качанівського маєтку, її вивчення має не лише наукове, але й практичне значення, тому що вже майже 30 років існує історико-культурний заповідник «Качанівка» (зараз – національний). Перед істориками, реставраторами, працівниками туристичного бізнесу поставлено багато завдань щодо комплексного дослідження заповідних територій та їх використання. Тому подальша робота над цією проблемою має бути продовжена.

Бібліографічні посилання

1. *Барщевський І. Ф.* Листи до Д. І. Яворницького / І. Ф. Барщевський // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 1999. – С. 21-22.

2. *Горленко В. П.* Листи до Д. І. Яворницького / В. П. Горленко // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, А. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997. – С. 115–120.

3. Качанівка. Альбом автографів / авт.-упоряд. С. О. Половникова. – К., 2010. – 328 с.: іл.

4. *Корбут Є. З.* Листи до Д. І. Яворницького / Є. З. Корбут // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2010. – С. 227–229.

5. *Полонська-Василенко Н. Д.* Лист до Д. І. Яворницького від 27.01.1935 / Н. Д. Полонська-Василенко // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, А. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997. – С. 431–433.

6. *Стасов В. В.* Листи до Д. І. Яворницького / В. В. Стасов // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, А. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997. – С. 525-526.

7. *Тарновська С. В.* Лист до Д. І. Яворницького від 11 вересня 1888. – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (ДНІМ). – Арх. 21331.

8. *Тарновський В. В. (третій).* Лист до Д. І. Яворницького від 4 вересня 1887. – ДНІМ. – Арх. 21329.

9. *Тарновський М. В.* Василь Тарновський (молодший). 1837–1899 / М. В. Тарновський // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 19-20. – С. 140–188.

10. *Федоров М. М.* Лист до Д. І. Яворницького від 27 лютого 1936 / М. М. Федоров // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 596-597.

11. *Яворницький Д. І.* В. В. Тарновський / Д. І. Яворницький // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 139–172.

12. *Яворницький Д. І.* Лист до Б. Д. Грінченка 17.02.1900 / Д. І. Яворницький // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 48-49.

13. *Яворницький Д. І.* Лист до Я. П. Новицького від 16.06.1887 / Д. І. Яворницький // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 176.

14. *Яворницький Д. І.* Лист до Н. Д. Полонської-Василенко від 24 січня 1935 / Д. І. Яворницький // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 196-197.

Надійшла до редколегії 03.11.2010

УДК 94 (477)

Н. Є. Василенко

Музей «Літературне Придніпров'я», відділ Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького

ДО ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ АВТОБІОГРАФІЧНОГО РОМАНУ-ХРОНІКИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО «ЗА ЧУЖИЙ ГРІХ»

На основі епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького висвітлюється процес написання одного з найбільших прозових творів письменника, прослідкуються автобіографічні моменти, визначається внесок письменника у розвиток української літератури кін. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: інтелігент, народник, письменник, роман-хроніка, Д. І. Яворницький.

На основе эпистолярного наследия академика Д. И. Яворницкого освещается процесс написания одного из самых больших произведений писателя, прослеживаются автобиографические моменты, определяется вклад писателя в развитие украинской литературы конца XIX – начала XX в.

Ключевые слова: интеллигент, народник, писатель, роман-хроника, Д. И. Яворницкий.

On the base of epistolary heritage of academician D. I. Yavornyts'kogo the process of writing one of the most prosaic works of writer is highlighted. Autobiographical moments are traced and the contribution of the writer in the development of Ukrainian literature of the end of XIX – beginning of XX century is determined.

Key words: intellectual, populist, a writer, the novel-chronicle, D. I. Yavornytsky.

Глибоким реалізмом, гуманістичною спрямованістю позначений автобіографічний роман видатного українського історика Дмитра Яворницького «За чужий гріх» (1907). Щирим, душевним словом промовляє він до читача зі сторінок твору, розповідаючи про давно пережите і передумане, повертаючись думками у своє дитинство та юність [20].

У творчості Яворницького-прозаїка роман «За чужий гріх» є визначальним, він продовжує започатковану в повісті «Наша доля – Божа воля» (1901) [2; 3; 4] тему служіння високим гуманістичним ідеям в ім'я народу і розповідає про життя молодої людини 60–90-х рр. XIX ст., долю чесного і світлого душею інтелігента-народника Григорія Дурденка, вихідця з міщан, сина сільського богомаза. Пройшовши навчання в дяка, бурсі, університеті, здобувши освіту спочатку вчите-

© Н. Є. Василенко, 2010

ля, потім лікаря, сповнений великою любов'ю до людей і віруючи, що саме він здатен вказати селянству шляхи до кращого життя, Григорій самовіддано і безкорисливо працює на селі. Щодня він бачить страхіття селянського життя, що *люди «гинуть в убожестві, що стогнуть од голода, що звіріють через велику, огурну і жорстоку боротьбу за шматок хліба»*. Чим більше доводилося Грицеві стикатися з життям, тим швидше у нього виникало переконання в марності своєї роботи, вкрадаються сумніви щодо справедливості праці земських діячів. Розчарований і втомлений до краю, усвідомлюючи своє безсилля в прагненні поліпшити життя народу своєю працею, ображений у своїх найкращих почуттях, позбавлений особистого щастя (пан Заславський не погодився на шлюб своєї дочки Олесі з земським лікарем), душевно розбитий через неправильно встановлений діагноз хворому, в напруженому психічному стані Гриць кінчає життя самогубством. Зіткнення гуманістичного світу особистості з пануючими суспільно-ідеологічними традиціями й настановами епохи становить основний художній конфлікт твору. Наукою та просвітою без економічної перебудови суспільства нічого не вдієш, хоч за цю справу беруться сміливі, енергійні, чесні в своїх намірах інтелігенти-народники.

Виходячи з назви, наскрізним у романі виступає поняття «чужого гріха», яке пов'язане з головним героєм і надає йому набагато глибшого, трагічно-символічного значення. Усе своє життя Гриць страждав за чужу моральну провину, «за чужий гріх», постільки був позашлюбною дитиною матері і змалку терпів її знущання, яка мстила синові за зрадника-батька. В кінці твору проблема «гріха» набуває більш узагальненого значення, як найвищої і неминучої відповідальності кожної людини і цілих поколінь перед історією, через покаяння і самовіддану працю в ім'я грядущого як найвищих форм духовного самоочищення і духовної спокути людини, роду, народу.

Твір носить виразно автобіографічний характер, що неодноразово підкреслював сам автор. Прообразом Грицька Дурденка, головного героя роману, був сам Д. Яворницький. В основу написання твору лягли враження дитинства та юності, які залишили глибокий слід в його душі: життя в рідному селі Сонцівка з батьками, перша дитяча дружба, навчання в семінарії та Харківському університеті, прагнення до знань, бідність, голодування у студентські роки, відсутність житла, переведення студента-відмінника вчитися на казенний кошт, прагнення власними силами здолати вади суспільства і знайти правду в житті, кохання до Єлизавети, доньки українського поета Я. Щоголєва, на одруження з якою не одержав батьківської згоди. Про життєвий матеріал, який ліг в основу роману, йдеться в статтях М. Сумцова «До історії наукового впливу О. О. Потебні» [17] та В. Білого «Харківські вчені 80-х рр. в українській літературі» [1].

Цей твір можна вважати романом виховання кінця XIX – початку XX ст. У ньому простежено процес навчання і виховання головного героя, починаючи з самого дитинства: домашнє (батько, мати, дід-пасічник), початкове (у дяка), потім виховання молоді в середній (бурса) та вищій (університет) школах. Автор показав схоластичні, антигуманістичні й антипедагогічні методи навчання в дореволюційній школі, знущання над селянськими дітьми в бурсі, водночас розкриваючи початки формування у дітей, молоді світогляду, їх кмітливість і природний розум, переваги морально здорового виховання дітей у селянській родині. Розвиваючи традиції Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Лесі Українки, С. Васильченка, В. Стефаника, А. Свидницького, М. Помяловського, Д. Яворницький ставив собі за мету виховання своїми творами морально здорових людей, здатних боротися з соціальним злом, мріяв про кращі умови життя та навчання для дітей.

В українській літературі подібний образ інтелігента-народника мав своїх попередників. Зокрема, у І. Нечуя Левицького це Павло Радюк з повісті «Хмари» (1874), О. Кониського – Семен Жук з повісті «Семен Жук і його родичі» (1875), Б. Грінченка – Марко Кравченко з повісті «Соняшний промінь» (1890), М. Коцюбинського – Тихович з повісті «Для загального добра» (1895), І. Франка – Євген Рафалович з роману «Перехресні стежки» (1900) та ін. Але Д. Яворницький набагато оригінальніше підійшов до відтворення свого образу, закорінивши його майже виключно на автобіографічному ґрунті.

На початку роману письменник описує дитинство Грицька Дурденка. Дев'ятирічний хлопчик через призму свого світобачення розповідає про рідне село Сурківку на березі Дніпра, батька, матір, сестер, друзів, садочок, де часто пересиджував своє лихо – коли поб'є мати та настрахає батько. Його батько, Семен Сидорович Дурда, з діда-прадіда богомаз. Мати, Улита Михайлівна, дворянського роду, капітанова дочка, чим дуже пишалася, і в першу чергу перед чоловіком, що був простого коліна. Вже у самій родині Гриць відчував несправедливе ставлення до нього і до старшої сестри Олянки, постійно замислювався над цим і шукав відповіді. Чому ним понукають, карають за найменшу, навіть сестрину, провину, а її пестять та милують. Потім, як Грицько підросте і його відвезуть до міста вчитися в бурсі, він відчує на собі ще й тавро селюка, вихідця з простих селян в порівнянні з іншими бурсаками більш благородного походження, із заможних міщанських та панських сімей, буде терпіти кривду і від вчителів, і від учнів. Далі його чекатиме нужденне життя голодного студента університету, який прагнутиме одержати освіту, не маючи копійки за душею, тяжка праця земського вчителя та лікаря.

А поки що попри все Гриць живе у своєму світі, любить і тонко відчуває природу, милується красою Дніпра, із завмиранням у сер-

ці слухає народну пісню, розповіді діда-пасічника про минулі часи та незвичайні дива, любить бігати з товаришами в Дубову балку за селом, де діти пасли телят, цінує і поважає свого товариша Василя Сурменка, мріє плавати, літати, пізнавати нові, небачені світи. Він захоплюється грою у чумаків, що нібито їдуть у Крим по сіль мажами (возами). Серед його іграшок, дбайливо зібраних у торбинку, – ґудзик від солдатського мундира, ухналь, що ним підковують коней, шкураток від халяви зношеного батькового чобота, тонесенький, немов риб'яча луска, металевий дзвіночок. Він охоче навчається у дев'яностолітнього і вже кумедного від свого довгого віку дяка Мусія Мусійовича Трусія. За грою хлопчик по-дитячому забував і про кривду від матері, і про своє бажання плисти каюком (човном) до моря, а через море – до стовпів, що підпирають небо, як розповідав дід Корній Горовик, де страшні песиголовці чекають на жертву. Переживає перші дитячі образи, лицемірство Захарка Головченка, сусідського товариша, який вкрав спершу млиночок, а потім найбільшу коштовність і втіху з усього іграшкового скарбу – улюблений дзвіночок і не признався, а підло, підступно переніс провину на іншого, найкращого товариша Грицька – Василька, чесного і справедливого.

Тільки великий запас життєвих спостережень дозволив Д. Яворницькому змалювати досить детально широку й реальну картину з життя українського села кінця 70–90-х рр. XIX ст. – нужденне, убоге, безпросвітне з невмирущим прагненням до світла.

Цікава автобіографічними деталями та досить нелегка історія написання і надрукування твору. Важливим джерелом у її вивченні є дослідження М. М. Олійник-Шубравської [19; 21], Л. Скупейка [18] та епістолярна спадщина вченого, зокрема листування з діячами української літератури, культури, журналістами, видавцями К. Білиловським, Б. Грінченком, В. Науменком, Є. Чикаленком, Т. Романченком та ін. [6; 11].

Роботу над романом «За чужий гріх» Д. Яворницький розпочав 1900 р. у Москві, а закінчив і надрукував твір 1907 р. у Катеринославі. У квітні 1901 р. він повідомляв Б. Грінченку: *«На Ваше питання, що я тепер пишу, скажу, що я кілька урем'я овсі не міг писати, а оце почав нове оповідання «За чужий гріх» і уже написав 300 сторінок та ще думка розпочати четвертий том «Истории запорожских козаков»* [6].Через декілька місяців у листі до Б. Грінченка від 23 жовтня 1901 р. він писав, що продовжує роботу над твором: *«Сам я тепер потроху та помаленьку шкрябаю оповідання «За чужий гріх», те, що почав писати ще торік»* [7].

Написавши частину роману, в середині 1902 р. Д. Яворницький припиняє роботу над ним. Причиною була негативна рецензія під назвою «Очерки новейшей малорусской литературы» на перший його

літературний твір – повість «Наша доля – Божа воля», який тільки-но з'явився друком. Стаття автора, який заховав своє справжнє прізвище під криптонімом «С. Р.», містила різкі випади проти деяких українських письменників, зокрема і Д. Яворницького. Звичайно, він дуже боляче сприйняв таку негативну оцінку свого першого великого прозового твору, над яким він працював як майстер-ювелір, шліфуючи кожне слово, не один рік. Розчарування у власних письменницьких здібностях не полишали його тривалий час. *«Що до мого оповідання «За чужий гріх», то я його останні часи зовсім покинув: ніяк воно мені не подобається. Дедалі – я все більше і більше бачу, що у мене ані на що нема хисту, і хисту і кебети. А ще після того, як я вичитав рецензію на мій твір С. Р. в «Руських ведомостях», я зовсім упевнивсь, що у мене ані крихти немає талану літерата. Через те і немає охоти братись за оповідання та кінчати його»*, – так самокритично висловлювався Яворницький у листі до Б. Грінченка [8].

У вересні 1902 р. за порадою В. Науменка, який прочитав твір і дав схвальну оцінку, він повертається знову до роботи над романом. Уважно прислуховуючись до висловлених зауважень та порад, Д. Яворницький наполегливо працює над змістом, мовою та стилем твору, викидає глави про бурсу і додає нові, виправляє фрази, слова, прагнучи своїм твором «попрацювати задля української белетристики». Безперечно, його дуже хвилювала доля нового твору, тому по відношенню до себе як до письменника вчений був надзвичайно вимогливим, але й до сторонніх порад ставився з критикою, інколи твердо відстоюючи свою думку. У листі до В. Науменка він зазначав: *«Як вийде що-небудь добре, то пришлю Вам, як не вийде – покину... Може, як би почав писати замолоду, то навік би, а тепер, як мені уже 47 год, то й пізненько таки трохи... Та ото ж краще що-небудь та робити, а ніж валятись і нічого не робити»* [9].

У квітні 1903 р. роман було закінчено, але ще до кінця грудня Д. Яворницький працював над твором, паралельно написавши ще й маленьке оповідання «Христос у серці чоловіка» і задумавши цикл оповідань про українське панство «Поміж панами». Всього було написано 855 сторінок. Вчений планував надрукувати його в часописі «Киевская старина». *«Оповідання «За чужий гріх» скінчив і певне віддам його до «Киевской старины» (так перекажіть і Науменку, і Чикаленку), та тільки зразу боюсь відсилати, бо не вважаю себе за доброго знавця української мови... Я тільки тоді і згоджусь надрукувати свого «Гріха», як Редакція передивитця мойого рукописа та щиро і по правді покаже мені усі мої похибки і помилки»,* – ділився Яворницький з Б. Грінченком. Але його плани не здійснилися [10].

Надіславши рукопис до редакції і одержавши цілий ряд зауважень від В. Науменка та Є. Чикаленка, Д. Яворницький протягом усього 1904 р. старанно працював над правкою твору. У січні, коли

вже була готова перша частина твору, він пропонував редакторові віддати її до друку. В. Науменко настоював не поспішати, обіцяючи написати виважену рецензію на роман: *«Читати таку велику роботу, як Ваша, мені доводиться довго, бо читаю я її потрошку щодня, та ще й перечитую по два – по три рази. Тепер я вже її кінчаю читать і на днях почну вже виявляти свої думки на папері…»* [11].

Твір не друкували. У жовтні 1904 р. вчений продовжував роботу над правкою рукопису після редакторських виправлень. Зробивши чергову редактуру, він надіслав «За чужий гріх» до «Киевской старины» і, посилаючись на зайнятість підготовкою до XIII Археологічного з'їзду і брак вільного часу для продовження роботи над подальшою правкою рукопису, категорично зауважив Науменку: *«Оце ж я знову передивився усього мойого рукописа «За чужий гріх» і знову виправив його, де треба. Ви вбачите самі, що чимало таки викинув із того, що мені Єв[ген] Харл[ампійович] Чикаленко підкреслив. Але всього я викинути ніяк незгожуюсь, наприклад, описанія природи я ні за що не викину, і Ви тутечки даремне мені нагадуєте про Чехова та про Горького. Нехай собі Чехов буде Чеховим, Горький Горьким, а я буду самим собою. Не можна ж і мені, через того Чехова та Горького, губити свій вид. Так оце, коли хочете, друкуйте, а не хочете, верніть, спасибі Вам, назад мій твір, то нехай він у мене ще полеже до счасливого часу»* [12].

Через декілька років Є. Чикаленко, згадуючи непохитність Д. Яворницького, писав йому: *«Я досі жалкую, що Ви не послухали мене, коли я казав Вам, що «За чужий гріх» треба пустить на добру віялку (вживаючи с[ільсько]-хаз[яйську] термінологію), аби одлетіла полова і зосталось саме зерно, якого там дуже багато та ще й дорідливого»* [13].

Протягом 1904-1905 рр., аж до початку 1906 р., роман залишався ненадрукованим. Поштовхом до його закінчення послугував лист від давнього друга К. Білиловського з Санкт-Петербурга, який високо цінував талант Д. Яворницького як письменника. З Катеринослава, куди Д. Яворницький переїхав 1905 р. на постійне місце проживання, вчений з радістю писав у лютому 1906 р., пропонуючи К. Білиловському прочитати рукопис твору: *«Я тут самотою, і нема у мене чоловіка, до якого б я поніс свої думки і розвіяв своє горе... дозволь мені надіслати тобі нове оповідання «За чужий гріх», щоб ти його вичитав усе… і сказав би мені своє щире і не лукаве слово»* [14].

Дізнавшись, що К. Білиловський нездужає, а до того ж виїжджає з Санкт-Петербурга до Петрозаводська на нове місце призначення і не має змоги швидко перечитати надісланий твір, Д. Яворницький звертається до нього з проханням передати «За чужий гріх» членам петербурзької української громади П. Саладилову або П. Стебницькому [15].

У березні 1906 р. П. Стебницький сповістив Д. Яворницького, що П. Саладилов передав йому прохання вченого перечитати роман і зробити відповідні зауваження, а К. Білиловський надіслав і сам рукопис. П. Саладилов на той час надовго виїхав з Санкт-Петербурга, а П. Стебницький погодився перечитати твір і висловити лише загальну думку земляка, постільки і часу мав обмаль для ґрунтовного опрацювання, та і не мав тієї фахової компетенції, як авторитетний К. Білиловський. Д. Яворницький просить негайно повернути рукопис. За браком часу П. Стебницький прочитав лише третю частину роману, зробивши на полях помітки олівцем.

П. Стебницький написав вченому листа, в якому виклав свої враження від прочитаного твору і деякі побажання щодо його доопрацювання. Він радив друкувати твір у «Киевской старине» частинами, а згодом випустити відбитку. *«Силу Вашого таланту – і велику силу – я бачу в мові, в тій умілості, з якою Ви користаєтесь скарбницею народньої лексики, живою криницею народнього слова... Я певний що колись виривки з вашого твору будуть заведені по українських школах в хрестоматії, як взірцеві»* [16].

Весною 1907 р. Д. Яворницький починає роботу над друкуванням роману. Через робітника катеринославської друкарні губернського правління, українського поета Трохима Романченка, він перевіряє частинами коректуру твору. Завдяки Романченку, обкладинка книжки була оздоблена кольоровим орнаментом (імітація народної вишивки в червоному та синьому кольорах). Друкування було закінчене 1908 р., хоч на обкладинці зазначено 1907 р.

Високу оцінку роману дав І. С. Нечуй-Левицький в рецензії, надрукованій в газеті «Киевские вести» (1910), відзначивши майстерність автора в змалюванні образів та підкреслюючи чистоту народної мови: *«...повесть Д. И. Эварницкого имеет своё значение в украинской литературе: в ней обрисован один из многих прежних народников, украинских националов, которые с самоотвержением служили краю и народу… Повесть написана очень чистым народным языком, и в ней встречается много южно-украинских слов, ещё никем не записанных, которые послужать к обогащению украинского словаря»* [5].

Відмічаючи жвавість, яскравість та м’якість мови твору, майстерність автора в описі картин природи, академік М. Сумцов уперше висловив думку про те, що роман має автобіографічний характер. У статті «До історії наукового впливу О. О. Потебні» він обґрунтував своє твердження: *«… Д. Еварницький заховав свої спогади про Потебню й інших професорів Харківського університету за часи його студентства в мало кому відоме оповідання «За чужий гріх»... Це про-*

сторе… оповідання, написане соковитою українською мовою, має автобіографічний характер. Персонажі оповідання – більш-менш портрети з живих людей, з котрими автор зустрічався на протязі свого життя, тільки під псевдонімами… Я тут найшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання як колишнього мойого учня і приятеля, під назвою Грицька Дурденка» [17].

На думку М. Сумцова, із викладачів Харківського університету 80-х років XIX ст. яскраво змальовано професорів Надлера (в романі – Карлсон), Петрова (в романі – Морев), Безсонова (в романі – Брикін). Та найцікавіша серед персонажів постать професора Хмари: *«Хто колись знав Потебню як людину, як професора… запевне ствердив би, що малюнок Потебні, зроблений Еварницьким, відповідає дійсності, не випадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потебня був насправді…»*.

Спираючись на статтю М. Сумцова, В. Білий довів документально, що твір, у тій його частині, де змальовано навчання Гриця Дурденка в Харківському університеті, можна вважати за документальне джерело. У своїй статті «Харківські вчені 80-х років в українській літературі» він виклав результати своїх досліджень. Зібравши спогади сучасників та учнів професорів різних періодів про життя університету і його викладачів і зіставивши їх з текстом твору Яворницького, він виявив разючу подібність між ними. Це переконало вченого у тому, що Яворницький правдиво і об'єктивно змалював життя університету: *«…Яворницький, учень згаданих професорів, переказав свої студентські враження так, як вони складалися в нього; разюча подібність поглядів Яворницького до характеристики тих професорів, що у них лекції слухали й автори наведених цитат, доводить, що такі думки з приводу того чи іншого ученого були більш-менш поширені поміж студентів Харківського університету й не належали самому тільки Яворницькому. Це ще більше цінності надає певним місцям його повісти, що їх можна вважати за певний історичний документ»* [1].

Д. Яворницький як письменник залишив у романі власний кут зору на події, що відбувалися навколо нього і учасником яких був він сам. Він прагнув засобами художнього твору спробувати перевиховати людство, очистити духовний світ людини, рятуючи її душу, майбутнє.

Останнім часом з усієї художньої спадщини вченого перевидано роман «За чужий гріх» та збірку прозових творів з тією ж назвою, до якої увійшли роман «За чужий гріх», повісті «Наша доля – Божа воля», «Поміж панами» [21; 22]. Уривки з роману, одне з оповідань повісті «Поміж панами» та декілька віршів увійшли до навчального

посібника-хрестоматії «Літературне Придніпров'я» (2005) та до антології літератури для дітей та юнацтва Придніпров'я «Сяєво жар-птиці» (2009).

Бібліографічні посилання

1. *Білий В. В.* Харківські вчені 80-х років в українській літературі / В. В. Білий // Записки історично-філологічного відділу української Академії наук. – К., 1927, над. XII–XIV. – С. 204.

2. *Василенко Н. Є.* До історії написання повісті Д. Яворницького «Наша доля – Божа воля» (за епістолярними джерелами) / Н. Є. Василенко // Грані. – № 5. – 2005. – С. 48–51.

3. *Єфремов П.* Письменник-кольорист. До українського літературного руху на Катеринославщині / П. Єфремов // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – С. 213–230.

4. *Єфремов П.* Белетристичні писання Д. І. Яворницького (З приводу 70-ліття з дня народження) / П. Єфремов // Зоря. – Катеринослав, 1925. – Ч. 12. – С. 25–26.

5. И. Л. «За чужий гріх» Д. И. Эварницкого / И. Л. // Киевские вести. – 1910. – № 39. – 8 февраля.

6. Лист Д. І. Яворницького до Б. Д. Грінченка від 21.04.1901 / Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького (далі: ЕСЯ). над. 4. – Д., 2005. – С. 53-54.

7. Лист Д. І. Яворницького до Б. Д. Грінченка від 23.10.1901. Там само. – С. 54.

8. Лист Д. І. Яворницького до Б. Д. Грінченка від 24.08.1902. Там само. – С. 55.

9. Лист Д. І. Яворницького до В. П. Науменка від 22.09.1902. Там само. – С. 142.

10. Лист Д. І. Яворницького до Б. Д. Грінченка від 05.05.1903. Там само. – С. 58.

11. Лист В. П. Науменка до Д. І. Яворницького від 22.05.1904 / ЕСЯ. над. 1. – Д., 1997. – С. 144.

12. Лист Д. І. Яворницького до В. П. Науменка від 16.10.1904 / ЕСЯ. над. 4. – Д., 2005. – С. 144.

13. Лист Є. Х. Чикаленка до Д. І. Яворницького від 15.02.1909 / ЕСЯ. над. 1. – Д., 1997. – С. 44.

14. Лист Д. І. Яворницького до К. О. Білиловського від 01.02.1906. / ЕСЯ. над. 4. – Д., 2005. – С. 42.

15. Лист Д. І. Яворницького до К. О. Білиловського від 19.03.1906. Там само. – С. 44.

16. Лист П. Я. Стебницького до Д. І. Яворницького від 28.04.1906 / ЕСЯ. над. 1. – Д., 1997. – С. 305-306.

17. *Сумцов М.* До історії наукового впливу О. О. Потебні / М. Сумцов // Наук. збір. Харківської наук.-дослід. катедри історії української культури. – Х., 1926. – Ч. 2-3. – С. 7-8.

18. *Скупейко Л.* Художня проза Д. І. Яворницького / Л. Скупейко // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 19–27.

19. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький (Літературний портрет) / М. М. Шубравська // Радянське літературознавство. – 1963. – № 6.

20. *Эварницкий Д. И.* За чужий гріх / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907.

21. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх : [Роман] / Д. І. Яворницький // Передм., текстолог. підгот. і словник М. М. Олійник-Шубравської. – Х., 1993.

22. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя / передм. Н. Є. Василенко. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 12.11.2010

УДК 94 (477)

О. В. Шумейко

Державний архів Дніпропетровської області

ПІЗНАВАЛЬНЕ ТА ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИКО-ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО «ІЗ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Аналізується пізнавальне значення та виховний вплив твору історичного змісту через художньо-образний засіб повідомлення інформації. На матеріалі книги «Із української старовини» відзначається внесок Д. І. Яворницького у всебічне вивчення історії українського козацтва.

Ключові слова: духовність, старовина, козацтво, січовики, загальнолюдські цінності, звичаї, патріотизм.

Анализируется познавательное значение и воспитательное влияние произведения исторического содержания посредством художественно-образного изложения информации. На материале книги «Из украинской старины» рассматривается вклад Д. И. Яворницкого во всестороннее изучение истории украинского казачества.

Ключевые слова: духовность, старина, казачество, сечевики, общечеловеческие ценности, обычаи, патриотизм.

The cognitive value and educating influencing of work of historical maintenance by means of artistically-vivid exposition of information is analysed in the article. On material of book «From Ukrainian old times» by the Dmitry Javornitsky deposit is examined in the comprehensive study of history of Ukrainian cossacks.

Key words: spirituality, old times, the cossacks, sechevyky, common to all mankind values, consuetudes, patriotism.

Видатний учений-історик Дмитро Іванович Яворницький і за своєю освітою, і за світоглядом був істориком і філологом, письменником, істориком-романтиком у зображенні українського козацтва.

© О. В. Шумейко, 2010

20. *Эварницкий Д. И.* За чужий гріх / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907.

21. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх : [Роман] / Д. І. Яворницький // Передм., текстолог. підгот. і словник М. М. Олійник-Шубравської. – Х., 1993.

22. *Яворницький Д. І.* За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя / передм. Н. Є. Василенко. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 12.11.2010

УДК 94 (477)

О. В. Шумейко

Державний архів Дніпропетровської області

ПІЗНАВАЛЬНЕ ТА ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИКО-ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО «ІЗ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Аналізується пізнавальне значення та виховний вплив твору історичного змісту через художньо-образний засіб повідомлення інформації. На матеріалі книги «Із української старовини» відзначається внесок Д. І. Яворницького у всебічне вивчення історії українського козацтва.

Ключові слова: духовність, старовина, козацтво, січовики, загальнолюдські цінності, звичаї, патріотизм.

Анализируется познавательное значение и воспитательное влияние произведения исторического содержания посредством художественно-образного изложения информации. На материале книги «Из украинской старины» рассматривается вклад Д. И. Яворницкого во всестороннее изучение истории украинского казачества.

Ключевые слова: духовность, старина, казачество, сечевики, общечеловеческие ценности, обычаи, патриотизм.

The cognitive value and educating influencing of work of historical maintenance by means of artistically-vivid exposition of information is analysed in the article. On material of book «From Ukrainian old times» by the Dmitry Javornitsky deposit is examined in the comprehensive study of history of Ukrainian cossacks.

Key words: spirituality, old times, the cossacks, sechevyky, common to all mankind values, consuetudes, patriotism.

Видатний учений-історик Дмитро Іванович Яворницький і за своєю освітою, і за світоглядом був істориком і філологом, письменником, істориком-романтиком у зображенні українського козацтва.

© О. В. Шумейко, 2010

Аналізуючи його науково-художній твір «Із української старовини» [4], виданий 1900 р. у Санкт-Петербурзі російською мовою й перевиданий в україномовному перекладі у видавництві «Веселка» 2001 р., відчуваємо по-справжньому могутній вплив на духовний світ людини поданого в книзі історичного матеріалу, наповненого потужною силою любові до старовини, до тих національних джерел, що, здається, перетікають у кров читача. Книга призначена для дітей середнього та старшого шкільного віку, оздоблена малюнками художників – Миколи Самокиша та Сергія Васильківського. Звернімося до окремих розділів книги, щоб переконатися в нестаріючому пізнавальному й виховному значенні майстерно відновлених картин старовини.

У нарисі «Тип запорожця» [4, с. 89] подано всю широту лексики, яка завдяки своєму емоційному забарвленню передає типові риси характеру запорожця так, ніби це об'ємне зображення. Переконуємося в цьому, перебираючи низку слів-характеристик козака як позитивного, так і негативного значення, адже характер живої людини складається з достоїнств і недоліків: плечистий, ставний, дужий, повновидий, круглявий, смаглявий, мужній, хвацький, веселий, жартун, жорстокий, дикий, нещадний, хижий, кровожерний, нестримний, добросердий, безкорисливий, щедрий, вірний, волелюбний, гостинний, розумний, хитрий, хвалькуватий, легковажний, терпеливий, витривалий, відважний, хоробрий, завзятий. Головне значення показу цих різнобічних рис характеру запорожця в тому, що так яскраво проявлялися й загартовувалися всі людські сили у вирішальних і небезпечних ситуаціях, коли поставало безкомпромісне завдання захисту рідної землі й предківської віри.

Зміст розділу «Сцена із запорозького життя; суд над злочинцем» [4, с. 104] засвідчує, що запорожці високо цінували справедливість, не мирилися з проявами злочинності навіть у своєму середовищі. Судову владу в козаків представляла військова старшина, до складу якої входили: кошовий отаман, суддя, писар, військовий осавул; крім того, довбиш (помічник осавула, читав постанови старшини та всього війська прилюдно на місці страти або на військовій раді), курінні отамани, паланочний полковник. В окремих випадках судове рішення виносив увесь кіш. Методи покарання у запорожців були суворими, і найчастіше вживаним зазначається ганебний стовп, біля якого винуватця не жартома били кийками. Детально й художньо-образно замальовується сцена такого покарання в історичному романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

Пізнавальне й виховне наповнення має нарис «Січовий дід абшитований» [4, с. 118]. Уже сама назва містить поштовх до вияснення значення слова «абшитований» – відставний, той, хто знаходиться у відставці після закінчення військової служби через поважний вік.

У свою чергу, розповідь про шанобливе ставлення завзятих і непокірливих розбишак-запорожців до своїх старших за віком і досвідченіших у життєвих і військових ситуаціях побратимів змушує подивитися на козацькі чесноти з позиції національних і загальнолюдських цінностей, які є позачасовими. Повага до старших завжди була й залишатиметься однією з провідних моральних якостей людини, а надто це важливо закладати в дитячому віці. Із розповіді Яворницького стає відомо, що козаки не складали писаних законів – їхнє неспокійне життя не дозволяло гаяти на це часу.

Знавці давніх козацьких заповітів і традицій, старі козаки були живими носіями та охоронцями усталених, давніх звичаїв, на яких тримався увесь повсякденний і військовий устрій січовиків. Старі козаки вельми серйозно ставилися до виховання молоді, пильно стежили за тим, чи дотримуються молоді козаки узвичаєного ведення військових справ, норм поведінки. У разі виявлення неповаги до старожитніх звичаїв вимагали якнайсуворішого покарання для порушників. Яких же найважливіших правил повинен був дотримуватися козак-запорожець? До цього переліку непорушних настанов входили: повага до козацької власності, життя окремо від родини, відданість предківській вірі, пошанування духівництва. Значною подією ставав для широкого загалу й вихід старого січовика у відставку – влаштовувалися гучні проводи впродовж усієї дороги до самого монастиря, куди постарілий козак ішов «рятуватися», беручи особисто для себе лише один дорогий для нього документ – Атестат за участь у походах проти ворога. Однак свій відхід від звитяжних справ можна було зробити й непомітним, тихо перейшовши на звичайний селянський спосіб життя або взагалі відсторонившись від усього світу в безлюдному степу, в лісі, в печері, в бурдюзі, щоб решту днів життя присвятити турботам про власну душу.

Нарис «Зимівник козацький» [4, с. 239] дає відповідь на питання – як було налагоджене харчове постачання запорозького війська. Тут у стислій і доступній формі подається пізнавальна інформація про різкий поділ усього наявного складу запорозького низового війська на дві категорії: січових козаків (вони ж називалися товариством) та посполитих (вони ж – зимівчаки). Січовим козакам заборонялося приводити в Січ дружин, матерів, сестер (адже козак, який вступав у військове товариство, мав бути залізного норову без усякого сентиментального впливу) – і це була далеко не безпідставна вимога.

У передмові до книги [4, с. 6-7] Дмитро Яворницький дає зрозуміти, чому характер воїна-запорожця мав бути залізним – від цього залежало, чи залишиться він живим, чи зможе повернутися неушкодженим до матері, дружини, сестри. Щоб не просто вистояти, а перемогти в боротьбі за політичну свободу, за православну віру – такою

була найголовніша мотивація, заради якої чоловіки ставали козаками, окремій людині із плоті й крові потрібно було зібрати себе в кулак. Інакше не можна було б витримати ось такі, наприклад, умови: щоб заскочити ворога, потрібно було вміти у холод і завірюху, спеку й задуху знаходитися під відкритим небом або критися в убогій землянці чи по звірячих схованках, годуватися в скрутних випадках відваром із води та рогів зітлілих диких кіз, пліснявими сухарями, насінням диких трав; щоб нічим не виказати своєї засідки, не можна було ані погрітися біля вогнища, ані ворухнутися, сидячи по декілька годин як закам'янілі, а коли зненацька нападав ворог, то, оцінивши, що на цей раз сили нерівні й перевага на боці супротивника, треба було вміти не лише сховатися у високій степовій траві, але й обманути ворога, днями й тижнями блукаючи в заростях, імітуючи виття вовків, лисиць, голоси птахів. Ховаючись у хащах, чагарях, байраках, у звіриних печерах, очеретах і плавнях, козаки зустрічалися з отруйними плазунами, павуками, мошкарою, голодними вовками. У непролазних, багнистих плавнях, у період цвітіння очерету, козаки страждали від виснажливої пропасниці, високотемпературної лихоманки, тяжко вмирали від цих хвороб. У походах на Крим або в Туреччину можна було заразитися чумою – і це теж означало смерть у муках. Тож якщо зважити на ці, далеко не домашні, умови існування, стає зрозумілим, чому козацька спільнота затвердила різке розмежування у своєму середовищі: січові козаки були щоденно й щогодинно у бойовій готовності, а посполиті – жили в зимівниках, тобто в козачих хуторах.

Д. І. Яворницький не наводить кількість зимівників, але зазначає, що в них проживало (наприкінці історичного існування Січі) загальним числом 90 тисяч людей. Як місцевість, на території якої було найбільше зимівників, називається Новомосковський повіт Катеринославської губернії. Він був найвіддаленішим від татарських наскоків і найбагатшим дарами природи. Згідно з календарями визначних дат по Дніпропетровській області, у 2010 р. ювілейними датами свого заснування позначені село Вищетарасівка Томаківського району, село Голубівка Новомосковського району, місто Павлоград, селище Васильківка Васильківського району. Ці населені пункти розпочали своє існування саме на основі козацьких хуторів-зимівників. У 2011 р. виповниться 250 років від дати заснування зимівника козака Петрика, звідки розпочало свій розвиток селище Петриківка Петриківського району. Посполиті козаки, що мешкали в зимівниках, теж були військовозобов'язаними й залучалися до великих військових походів. Сигналом до цього слугували гарматні постріли з Січі або посильні-машталіри, які сповіщали про збір у похід. Однак головним призначенням посполитих козаків був обробіток землі, тваринництво, заготівля сіна, пасічникування, вирощування городини,

фруктів, дрібна торгівля, соляний промисел, утримання поштових станцій. Певну частину вирощеного, вторгованого від продажу залишали у зимівниках на свої сімейні потреби, однак левову частку надлишку привозили на Січ для козаків і, крім того, сплачували грошима так зване «домове» – 1–1,5 карбованця з родини. Зв'язок між січовиками та посполитими був постійним, і в зимівнику січові козаки гостинно приймалися, могли перепочити, підкріпитися. Зважаючи на те, що хутір мав міцну й високу огорожу з вежами, біля яких пильнували озброєні вартові, то між мешканцями зимівника та бойовим козацтвом встановлювався певний пароль. Найчастіше в літературі зустрічається гукання-звуконаслідування нічного птаха – пугача. Усвідомлюючи викладений у цьому розділі матеріал, можемо говорити про його виховний вплив на формування поваги до такого раціонального устрою козацького життя, коли все було підпорядковане патріотичній ідеї – захистити, оборонити, бути здатним на подвиг заради рідної землі.

Великого виховного впливу досягає своїм змістом нарис «Проводи козака до війська» [4, с. 145]. Він сповнений поваги до виконання свого патріотичного обов'язку чоловіками, але нарівні з цим передається й шанобливе ставлення до жінки (дівчини, дружини, матері). Дуже лірично ведеться розповідь про палке і, наголошується на тому, безгрішне кохання між дівчиною та молодим козаком. Дівчина, як це традиційно заведено, тривалий час повинна була приховувати свої почуття до козака, а виконуючи найтяжчу хатню роботу, виділяла час, щоб вишити коханому в подарунок хусточку або сорочку. Якщо справа йшла до весілля, то в куплену на ярмарку скриню складали посаг: успадковані від бабусі плахти доповнювалися новими, купувалися срібні й позолочені дукати і до них – різнокольорове скляне намисто та коралі. Цей нарис – справжній художній твір, у якому розповідь переходить у тексти різножанрових пісень: родинно-побутових, козацьких, про кохання. У творах багатьох українських письменників – Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та інших, де змальовується життя українського селянства в XIX ст., наводяться епізоди або просто вставляється в розповідь згадка про подорож простих селян на прощу до Києва.

З нарису Яворницького «Подорож на прощу шляхетної особи XVIII ст.» [4, с. 164] стає зрозумілим, що люди, навіть за наявності церкви у своєму селі, будучи глибоко віруючими, намагалися побувати у місцях, славних своїми релігійними святинями. І якщо для заможної прочанки могло бути щонайменше дві причини їхати на прощу (по-перше, був усталений звичай ховати померлого чоловіка у Києво-Печерській лаврі, а, по-друге, особисте бажання поїхати і вклонитися святим угодникам київським), то прості селяни вируша-

ли на прощу пішки з однією метою – помолитися, поставити свічку у святій обителі. Слово «проща» своїм змістом нагадує, що є одна важлива загальнолюдська цінність – усвідомлювати свої провини, просити за них прощення і самим уміти прощати.

Не можна оминути увагою той факт, що Д. І. Яворницький вивчав історію в усіх її життєвих проявах, у тому числі й у побуті, живопису, фольклорі, музиці. І не випадково у своїх лекціях, поїздках, у спілкуванні, у творах, так само, як і у творах і спогадах сучасників Яворницького, часто згадується таке фольклорно-мистецьке явище, як кобзарство. Розповіді Яворницького про кобзарів у нарисі «Група кобзарів та лірників на українському ярмарку» [4, с. 169] не лише містять у собі інформативно-пізнавальний матеріал, але й виховують вдумливе, розбірливе ставлення читача до музичних творів. Козаки є прикладом для нас у тому, що в кобзарському виконанні дуже поціновувався текст пісні, його смислове наповнення. Крім того, запорожці у мирний час, на дозвіллі прагнули навчитися складати вірші, грати на музичних інструментах. Популярними серед них були кобза, ліра, скрипка, вагани, баси, цимбали, коза, сопілка. Як історик і мовознавець, автор нагадує, що слово «кобза» походить від тюркського «кобиз», «кабиз», «кобоз», свідчить про її східне походження, про особливості її влаштування – має 12 струн, з яких 6 – власне струни, решта – приструнки; частина струн – кишкові, частина – обвиті золоченими чи посрібленими пластинами. Майже всі козаки вміли грати на кобзах, і у випадках самотнього перебування в безлюдних степах кобза ставала для запорожця єдиною рідною, наче живою, істотою, яка допомагала і печаль висловити, і підбадьорювала. Створюючи книгу «Із української старовини», на початку XX ст. Дмитро Яворницький далекоглядно зазначив: «Сучасні кобзарі ...здебільшого потішають людей чечіткою або попаденькою», шкварять метелицю або триндика. Так, усе минає й змінюється на землі, а разом з усім змінюються й смаки людей» [4, с. 175]. У повсякденному житті Дмитро Іванович часто зустрічався з кобзарями, слухав їхні пісні, записував їх. Про це свідчать спогади дніпропетровського вченого, письменника й журналіста І. М. Шаповала, вміщені в його збірці оповідань «У пошуках скарбів» [1]. Частим гостем у Яворницького був кобзар Михайло Кравченко [3, арк. 4], особисто був знайомий Яворницький з видатним кобзарем Остапом Вересаєм [3, арк. 5], приймав у себе кубанського кобзаря Конона Петровича Безщасного [2, арк. 1].

Дмитро Іванович Яворницький чудово розумів, що історія не може бути лише написаним у підручнику предметом пізнавального значення, це благодатний ґрунт для виховання, бо «наука про давнину …розвиває в нас чуття прекрасного, робить шляхетним наше серце, плекає любов до всього рідного, розпросторює наші розумові об-

рії і, нарешті, умудрює нас життєвим досвідом, дає уроки майбутнього і робить нас справжніми синами нашої батьківщини, справжніми патріотами» [4, с. 5].

Бібліографічні посилання

1. Держархів Дніпропетровської області. – Ф. Р-6119, оп. 1, спр. 51.
2. Там само. – Оп. 1, спр. 323.
3. Там само. – Спр. 364.
4. *Яворницький Д. І.* Із української старовини / Д. І. Яворницький. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 94 (477) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОТАМАНЩИНА ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ: ПОГЛЯДИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ТА СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ

Проаналізовано погляди Д. Яворницького на отаманщину, запропоновано варіант типологізації отаманщини як суспільного феномену.

Ключові слова: отаманщина, отаман, отаманські формування, Директорія, девіантність.

Проанализированы взгляды Д. Яворницкого на атаманщину, предложен вариант типологизации атаманщины как общественного феномена.

Ключевые слова: атаман, атаманщина, атаманские формирования, Директория, девиантность.

The view of D. Yavornitckiy on the atamanship were analysed, new variant of typologization were proposed.

Key words: atamanship, ataman, Directory, deviation, ataman's group.

У революційну добу 1917–1921 рр. Д. Яворницькому довелося зустрічатися з різними особистостями, серед яких були й представники української отаманщини. Вони вважали себе нащадками запорожців та намагалися на власний розсуд відродити традиції Запорозької Січі, збиралися використати їх у боротьбі за свободу чи відродження української державності. Володіючи значним обсягом знань, Д. Яворницький отримав можливість поспостерігати за намаганнями зазначе-

© Ю. С. Митрофаненко, 2010

рії і, нарешті, умудрює нас життєвим досвідом, дає уроки майбутнього і робить нас справжніми синами нашої батьківщини, справжніми патріотами» [4, с. 5].

Бібліографічні посилання

1. Держархів Дніпропетровської області. – Ф. Р-6119, оп. 1, спр. 51.
2. Там само. – Оп. 1, спр. 323.
3. Там само. – Спр. 364.
4. *Яворницький Д. І.* Із української старовини / Д. І. Яворницький. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 94 (477) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОТАМАНЩИНА ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ: ПОГЛЯДИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ТА СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ

Проаналізовано погляди Д. Яворницького на отаманщину, запропоновано варіант типологізації отаманщини як суспільного феномену.

Ключові слова: отаманщина, отаман, отаманські формування, Директорія, девіантність.

Проанализированы взгляды Д. Яворницкого на атаманщину, предложен вариант типологизации атаманщины как общественного феномена.

Ключевые слова: атаман, атаманщина, атаманские формирования, Директория, девиантность.

The view of D. Yavornitckiy on the atamanship were analysed, new variant of typologization were proposed.

Key words: atamanship, ataman, Directory, deviation, ataman's group.

У революційну добу 1917–1921 рр. Д. Яворницькому довелося зустрічатися з різними особистостями, серед яких були й представники української отаманщини. Вони вважали себе нащадками запорожців та намагалися на власний розсуд відродити традиції Запорозької Січі, збиралися використати їх у боротьбі за свободу чи відродження української державності. Володіючи значним обсягом знань, Д. Яворницький отримав можливість поспостерігати за намаганнями зазначе-

© Ю. С. Митрофаненко, 2010

них осіб на практиці скористатися тим, що він ретельно дослідив та описав.

Д. Яворницький негативно ставився до спроб історичних ремінісценцій звичаїв Запорозької Січі представниками різних ідеологічних напрямків української революційної стихії.

Це стосувалося як представників махновщини, так і отаманів УНР. Історик вважав, що подібні спроби спотворюють уявлення про козацтво [15, с. 99].

Зокрема, він критично поставився до практики використання отаманами звичаїв і символів запорозького козацтва для задоволення власних амбіцій чи для здобуття авторитету серед своїх бійців та українського населення. Гадаю, це свідчить про реальну оцінку вченим подібних спроб реставрації минулого, і зокрема обережнішого застосування в майбутньому історичної спадщини Запорозької Січі.

Цікавим виглядає припущення В. Чопа, що отаманщина – «новітня вольниця, породжена тим же самим народом, що свого часу породив вольницю запорозьку», змусила Д. Яворницького змінити своє романтичне, ідеалістичне ставлення до козацтва. В махновському русі були виразно присутні традиції запорозького козацтва. Зокрема, і його негативні вади: гультяйство, побутовий антисемітизм, пияцтво, випадки вандалізму тощо. В. Чоп висуває думку, що це не могло не вплинути на вченого. Спостереження за махновцями, порівняння їх поведінки зі згадками про негативні факти і розбишацькі дії запорожців змусили професора критичніше поставитися до своїх попередніх оцінок запорозького козацтва, що, на думку дослідника, знайшло своє відображення в останніх працях Д. Яворницького [19]. Крім В. Чопа погляди вченого на отаманщину, стосунки з окремими ватажками розглядаються Т. Цимляковою [18].

У цьому контексті цікавими виглядають сучасні оцінки отаманщини як історичного явища. Зазначимо, що дефініція «отаманщина» використовується автором для позначення виявів девіантного мілітарного суспільного руху, який полягав у непідпорядкуванні отаманських загонів національного спрямування політичній та військовій владі УНР, незважаючи на її офіційне визнання. Свідомо наголошуємо на цьому, оскільки частина науковців і публіцистів вкладає у концепт «отаманщина» інший зміст [6]. Вони використовують це поняття для характеристики діяльності будь-яких повстанських загонів під керівництвом отаманів, звертаючи увагу передусім на структурну одиницю, отаманський загін. Таким чином, відбулося спотворення первинного змісту дефініції «отаманщина» та призвело до ототожнення цього деструктивного явища з повстанством, яке мало позитивний зміст.

Протягом січня-лютого 1919 р. отаманщина остаточно виокремилася у цілком відмінне явище від повстансько-партизанського руху періоду антигетьманського повстання, який відзначався координованістю та єдиним напрямком політичного спрямування. Сутність отаманщини та її головна відмінність від повстанства полягала у непідпорядкуванні владі повстанських формувань національного спрямування, що були союзниками Директорії у період антигетьманського повстання.

Але, незважаючи на спільну для отаманських формувань рису девіантності, яка виявлялася у конфліктах з владою, вони мали ряд значних відмінностей, що ускладнювало ефективну співпрацю. Не виступаючи проти ідеї української державності, як головної мети визвольних змагань, отамани пропонували власні варіанти її порятунку або підмінювали боротьбою за вузькокорпоративні інтереси. Наявність різної мотивації, відсутність спільного інтересу, амбітність та авантюризм отаманів, конкуренція та ворожнеча між ними унеможливлювали створення єдиного, альтернативного офіційному державницькому курсу, напрямку політики з боку керівників повстанських загонів. Метою багатьох отаманських рухів виявилася реалізація власних проектів порятунку України або задоволення індивідуальних потреб.

Однією з найменш розроблених проблем при вивченні отаманщини як суспільного феномену залишається проблема її типологізації. Спроби класифікувати отаманські формування чинилися як сучасниками феномену, так і його дослідниками. Одним з перших це зробив С. Петлюра, який виокремив з-поміж отаманів тих, хто неправильно розумів його наміри або використовував їх у власних цілях (Волох, Болбочан, Божко, Оскілко) [11, с. 518-519]. В. Винниченко не створив чіткої класифікації отаманщини, проте фактично поділив їх на три категорії: «політична отаманщина» – здійснювали заколоти проти Петлюри; «погромницька отаманщина» (Семесенко, Біденко, Палієнко, Козир-Зірка); представники «героїчної отаманщини». Останні, на його думку, як могли, так і боронили українську державність [2, с. 365]. Б. Мартос вирізняв отаманщину регулярну (Оскілко, Болбочан, Волох) та повстанську (Григор'єв, Божко). Більш шкідливими він вважав бунти командирів регулярних частин, які призводили до значних військових поразок [8, с. 154–157].

Свої варіанти типологізації феномену запропонували колишні старшини Дієвої армії УНР. О. Удовиченко розрізняв дві категорії отаманів за змістом діяльності: «позитивних та негативних». У свою чергу серед негативних виокремлювалися: наслідувачі історичних традицій (Ю. Божко), отамани-більшовики, кримінальної спрямованості, локального характеру [16, с. 124-125]. За подібним принципом

запропонував розрізняти повстанських отаманів О. Вишнівський. Але негативні отамани у нього поділяються на чотири групи: більшовицькі; отамани-батьки; «опереткові»; отамани-анархісти [3, с. 10].

Дещо відмінний від попередніх варіант типологізації висунув М. Омелянович-Павленко. На його думку, отамани були двох типів: авантюрники, серед яких в окремий тип він виділяв «волохівщину» (керівник О. Волох), та ватажки, здатні до модернізації та співпраці з регулярною армією (Ю. Тютюнник, А. Гулий-Гуленко, П. Дяченко) [10, с. 381-382].

Оскільки у подальшому отаманщина розглядалася лише у контексті вивчення інших явищ Української революції, то й значної уваги типологізації феномену не приділялося. Отамани традиційно класифікувалися на позитивних та негативних за змістом діяльності. Зокрема, саме до такого варіанта, незважаючи на часом полярні оцінки, схиляються В. Солдатенко [13] та Р. Коваль [6]; Ж. Мина [9], В. Лободаєв [7], О. Захарченко [5]. Оригінальністю вирізняється підхід М. Стахіва [14, с. 70–75], який виокремлював регіональну отаманщину (селянські республіки), політичну (виступи Оскілка, Болбочана, Григор'єва), авантюристичну (Козир-Зірка, Біденко). Таким чином, критеріями до класифікації отаманщини, запропонованими дослідниками, були масштаби діяльності, зміст та наслідки визвольної боротьби, ставлення до центральної влади та до співпраці з регулярною армією, форми прояву, політичні симпатії; зовнішня атрибутика.

Враховуючи ідеї та напрацювання попередників, а також орієнтуючись на наукові підходи в характеристиці суспільних рухів, автором запропоновано власний варіант типологізації отаманщини. Оскільки попередні не дозволяли виявити особливості української отаманщини, вирізнити відмінності між різними формуваннями. При цьому відкритим залишалося питання: чому за наявності спільної протестної, противладної ідеології, схожого способу організаційної структури, своєрідних повстанських ментальних особливостей отаманські формування не спромоглися створити альтернативний регулярному повстансько-партизанський тип збройних сил? Використання запропонованого варіанта типологізації також сприятиме розрізненню змісту противладних виступів з боку прихильників регулярного війська В. Оскілка та П. Болбочана від свавілля колишніх повстанських ватажків.

В основу обраних підходів покладено аналіз мотиваційних чинників отаманів, які викликали прояви девіантної поведінки у формі виступів проти вищої військової та політичної влади. На доцільність використання подібного критерію звернув увагу історик Д. Архірейський. Виробляючи підходи, актуальні для системного аналізу отаманщини, він звернув увагу на факт внутрішньої мотивації, яка ви-

значалася рисою індивідуалізму, притаманного українцям. Дослідник зазначив, що «імовірно, прагнення до «самостійності», «незалежності» могло бути внутрішнім мотивом діяльності отаманів. Інше питання, хто з них як розумів свою самостійність» [1].

Враховуючи, що одного критерію для типологізації складного явища навряд чи достатньо, запропоновано декілька пунктів, які покладено в основу типологізації. Серед них: 1) врахування індивідуально-психологічних особливостей отамана як своєрідного психотипу керівника; 2) внутрішня мотивація діяльності керівника групи; 3) ідеологічні засади загону; 3) принципи та форми взаємовідносин з владою; 4) наслідки діяльності.

Запропонована типологізація дозволить зрозуміти, чому в більшості випадків отаманські формування не були пов'язані ідеологічно та організаційно. Аналіз кожного типу з урахуванням специфічних рис сприятиме глибшому розумінню змісту феномену та визначенню своєрідності його проявів. Акцентування уваги на наслідках кожного з типів отаманщини дозволить об'єктивно оцінити історичне значення отаманщини в процесах національно-визвольної боротьби 1918-1919 рр. Центральною при розгляді діяльності кожного типу буде постать отамана як провідна при визначенні цілей та методів боротьби.

Отже, перший тип – козакофільсько-романтичний. Наслідування історичних традицій було притаманне багатьом партизансько-повстанським загонам, однак найбільш яскравим виразником подібних тенденцій був саме Юхим Божко. Його метою було побудувати армію УНР за зразком Запорозької Січі. На думку Ю. Божка, для кращої організації українського війська неодмінно потрібні справжні козацькі атрибути, для здобуття яких він не зупинявся ні перед чим. Д. Яворницький навіть поскаржився під час однієї з екскурсій, що отаман Божко вкрав у нього булаву [15, с. 99].

Для козаків «Січі» Ю. Божком було складено присягу, окрему від загальновійськової. Отаман заборонив гру в карти, пияцтво, грабунки, ввів покарання канчуками. Навіть противники отамана визнавали дисципліну, яку він підтримував серед своїх бійців. Влада «Січі» поширювалася на територію кількох повітів Одещини та Брацлавщини. Отаман розраховував, що після перемоги визвольних змагань Українська держава викупить ту землю, яка колись належала Запорозькій Січі і поверне Новій Січі, що тепер засновується [11]. «Січ-мати – серце вільної України», – було улюбленим гаслом «кошового». Ю. Божко та його частина відзначалися хоробрістю у боях з більшовицькими військами.

Проте, крім цих позитивних кроків по захисту української державності, Ю. Божко був причетний до поширення отаманщи-

ни в армії УНР. Разом з О. Волохом вони виправдовували необхідність запровадження в армії «демократії», переконуючи С. Петлюру у шкідливості впливу кадрових старшин, які прагнули встановлення суворої дисципліна у війську. Перебуваючи у складі ДА УНР, Ю. Божко залишався противником регулярної армії. Під час літнього наступу на Київ–Одесу Ю. Божко припускався довільного виконання наказів, брав участь в операціях за власним бажанням, погано взаємодіяв з іншими частинами. Отаман не допускав до виконання обов'язків призначених ШДА УНР (Штаб Дієвої армії) офіцерів для роботи в штабі його дивізії. У серпні 1919 р. він відмовився виконати наказ про усунення з посади комдива і навіть збирався атакувати штаб, підбурюючи до цього інші частини. У листопаді 1919 р. Ю. Божко приєднався до О. Волоха та Данченка, які виступили проти С. Петлюри («Любарська катастрофа»).

Доля отамана Божка є найяскравішим прикладом негативного впливу феномену отаманщини на армію УНР та зразком непослідовної боротьби С. Петлюри з цим невідворотним, але дуже шкідливим для історії УНР явищем. Схильність Ю. Божка до історичних ремінісценцій призвела до зниження боєздатності його частини, що позначилося на ефективності військових операцій. У подальшому це призвело до розпуску дивізії та відкритого бунту проти Директорії, наслідки якого стали фатальними не лише для УНР, а й для самого отамана, якого було вбито за наказом О. Волоха.

Іншим типом отаманщини була політична або військово-опозиційна. Вона полягала у політичному конфлікті керівників численних військових формувань з Директорією: бажанням отаманів змінити вектор політичного розвитку, вплинути на кадрову політику, усунути від керівництва армією С. Петлюру. Це були відкриті бунти проти влади Директорії, які очолили відомі і вагомі постаті ДА УНР, учасники повстання проти Гетьманщини, керівники фронтів та потужних військових з'єднань: отамани М. Григор'єв, В. Оскілко, П. Болбочан, О. Волох. До антидержавних виступів отаманів були причетні представники політичних партій. Зокрема, В. Оскілка та П. Болбочана підтримували діячі УПСС. М. Григор'єв та О. Волох чинили свої заколоти під впливом ідеології партії УПСР (боротьбистів). Незважаючи на те, що двоє з них – В. Оскілко та П. Болбочан були затятими противниками демократизму в армії, а О. Волох та М. Григор'єв – прихильниками повстанської структури, спільним мотивом виступів проти Директорії були саме політичні наміри, що й стало підставою їх зарахування до одного типу отаманщини.

Отаманом, який виступив проти Директорії через політичні розходження, був також М. Григор'єв. На відміну від В. Оскілка і П. Болбочана, цей командир повстанської частини відстоював привілеї для

подібних військових формувань у складі ДА УНР. Він конфліктував зі штабом протягом усього перебування у лавах українських збройних сил через свою амбітність. Ю. Тютюнник згадував, що нездатність центрального апарату «справитися зі «славним отаманом Григор'євим» підживлювала це почуття [4, арк. 17–19].

Однак розрив з УНР відбувся саме через політичні розбіжності. М. Капустянський згадував про телеграми, в яких отаман М. Григор'єв висловлював невдоволення зовнішньою політикою Директорії, переговорами з Антантою, намагався переконати у помилковості подібного курсу [17, с. 97; 20, арк. 228-229]. Тому відмовлявся виконувати накази про передислокацію своїх частин у район Катеринослава для допомоги силам групи А. Гулого-Гуленка в обороні стратегічно важливого пункту переправи через Дніпро. Всупереч забороні М. Григор'єв продовжував у січні 1919 р. воювати з денікінцями.

Політичними мотивами визначалися заколоти проти УНР, організовані отаманом О. Волохом – командиром 3-го Гайдамацького полку. З 1917 р. він перебував під впливом соціалістичної ідеології. Політику Директорії вважав зрадою соціалізму, тому протягом 1919 р. здійснив три акції, спрямовані проти влади УНР. У січні 1919 р. він самочинно заарештував свого начальника П. Болбочана за спроби боротьби з прихильниками більшовизму на Лівобережжі та намаганням налагодити контакти з денікінцями для боротьби з РСЧА [21, арк. 10]. У березні 1919 р. саме з ініціативи О. Волоха було здійснено спробу встановити радянську владу на Волині та приєднати Запорізький корпус до більшовицької армії [21, 11 зв]. Виступ було ліквідовано, а О. Волоха було заарештовано. Проте покарали його достатньо м'яко, змусивши написати підписку про невтручання у військові справи [21, 12–12 зв]. З цього моменту та до грудня 1919 р. О. Волох, обіймаючи різні посади, перебував у лавах армії УНР. Однак невдоволений рішенням С. Петлюри про перехід на територію Польщі, вивів свою частину зі складу армії УНР та вимагав від головного отамана переходу на радянську платформу та укладання союзу з більшовиками. Під час конфлікту О. Волоху вдалося захопити військову скарбницю. Саме ця акція («Любарська катастрофа») стала причиною розпуску регулярної армії.

О. Волоха нерідко зараховують до пересічних авантюристів. На думку автора, основним мотивом його діяльності були все-таки симпатії до більшовизму. Перебування О. Волоха в армії УНР можна пояснити вимушеністю, проте при першій-ліпшій нагоді О. Волох відкрито виступав на боці більшовиків. У 1920 р. О. Волох разом зі своєю військовою частиною остаточно перейшов на бік РСЧА.

«Політична отаманщина» (військово-опозиційна) завдала значної шкоди УНР. Результатами бунтів отаманів були втрати значних

територій та важливих стратегічних об'єктів, масштабні військові поразки. Відбувалося послаблення армії та зниження авторитету війська в очах власного населення та світових лідерів, що позбавляло УНР внутрішньої та зовнішньої підтримки. Політикування військових дестабілізувало ситуацію на фронті та призвело до тимчасової ліквідації регулярного війська.

Незважаючи на загалом негативні для УНР наслідки діяльності отаманів перших двох типів, на певному етапі вони відіграли вагому й позитивну роль. Мотиви їх виступів проти УНР можна трактувати як прояв особистісного бачення розбудови держави та збройних сил. Ватажки вважали владу неефективною і недієздатною і тому виступали проти неї. Умови революційного часу слугували виправданням їхнього волюнтаризму, освяченого ідеалами боротьби за інтереси мас. Цілком інший тип отаманщини уособлює діяльність таких ватажків, як Й. Біденко, О. Козир-Зірка, О. Палієнко, І. Семесенко. Вони належать до переліку отаманів, які в умовах боротьби за незалежність намагалися реалізувати власні егоїстичні чи вузькокорпоративні задуми. Тому даний тип отаманщини доцільно назвати соціально-деструктивним.

Наслідком діяльності отаманів соціально-деструктивного типу була руйнація місцевої влади, втрата довіри у населення до Директорії та українського війська, підрив і без того слабкого економічного механізму УНР, поширення настроїв більшовизму серед селянства. Це призводило до зростання соціальної напруги, міжнаціональної ворожнечі, зростання кількості повстань проти Директорії, руйнації тилу та поразок на фронтах. Діяльність отаманів з кримінальним ухилом негативно впливала на імідж українського війська, активно використовувалася ворогами УНР під час визвольної боротьби та й у подальшому, зокрема, на процесі Шварцбарда.

Четвертим типом отаманщини був помірковано-конструктивний. Загалом цей напрямок був найбільш подібним до повстанства – координованого збройного спротиву повстансько-партизанських загонів ворожим УНР політико-державним системам. До цієї категорії віднесено загони отаманів Зеленого (Д. Терпила), А. Волинця, А. Гулого-Гуленка, Ю. Тютюнника, Ангела, Р. Самокиша, Д. Соколовського, Я. Орла-Гальчевського. Учасники повстання проти Гетьманщини, у подальшому вони, часом періодично, продовжували співпрацю з Директорією. Серед цього типу отаманщини можна виділити два види співпраці з владою УНР. До першого слід віднести тих отаманів, які, за словами М. Омеляновича-Павленка, виявили схильність до модернізації, та реорганізували свої повстанські відділи у регулярні одиниці, які стали складовою частиною ДА УНР.

До другої групи помірковано-конструктивного типу віднесено отаманські формування Зеленого, Ангела, Д. Соколовського, Шепеля, Павловського, Точила-Гурського. Визнаючи вищу владу УНР та її політичну програму, подібні формування надавали підтримку армії, іноді координували з нею свої дії, однак не бажали змінювати повстанську структуру своєї частини та підпорядковуватися штабу ДА УНР. Подібні отамани самостійно боролися проти більшовиків і приєдналися до об'єднаних українських армій лише у липні-серпні 1919 р. Зберігаючи свій повстанський характер, вони погодилися координувати свої акції з планами Генерального штабу під час наступу на Київ–Одесу влітку 1919 р. Хоча до цього, взимку 1919 р., були противниками Директорії (Зелений), залишили її через особисті конфлікти (А. Гулий-Гуленко) або відмовлялися узгоджувати свої дії з планами регулярного війська (Ангел). Після встановлення контактів з Директорією подібні отаманські формування сприяли розгортанню літнього наступу, піднімаючи в тилу повстання проти більшовиків та відтягуючи на себе значні сили РСЧА, а з осені 1919 р. – ЗСПР. У свою чергу влада УНР зобов'язувалася забезпечувати повстанців фінансуванням та «іншим постачанням» нарівні з кадровими частинами ДА УНР.

Отамани, зараховані до помірковано-конструктивного типу, були найбільш близькими до реалізації інтенцій С. Петлюри по використанню отаманщини як альтернативи регулярній армії. До позитивних рис даної категорії варто віднести організацію дисциплінованих частин, які поповнили ДА УНР, успішне проведення бойових операцій; ліквідацію анархістських та більшовицьких селянських республік, партизанської війни в тилу ворога. Але, навіть незважаючи на позитивні епізоди, пов'язані з діяльністю повстанських частин, а отаманів як представників влади Директорії на місцях, результати 1919 р. довели неможливість використання отаманщини для ефективної боротьби за незалежність. Ведення війни за територіальним принципом приносило лише локальні тимчасові успіхи і не могло вплинути на реальну картину війни. Локальність дій, розпорошеність сил, некоординованість при організації військових операцій призводили до поразок на фронтах, заколотів, анархії запілля, погромів. Довільне виконання вказівок, а іноді й ігнорування наказів отаманами виявили руйнівну, а не конструктивну силу суспільного руху у формі отаманщини для розбудови державності, яку намагався реалізувати С. Петлюра. Саме у добу Директорії, коли отаманщина отримала державну підтримку, справдилися побоювання керманичів Центральної Ради та Гетьманату, що підтримка подібної мілітарної форми суспільного руху, надання його керівникам привілеїв та повноважень може перерости в анархію.

Отже, плани С. Петлюри по ефективному використанню потенціалу отаманських формувань у боротьбі за збереження державності не були реалізовані. Однією з причин була відсутність єдиної мотивації серед отаманів та розбіжність корпоративних інтересів. Приклад українського державотворення у 1919 р., який здійснювався Директорією на чолі з Симоном Петлюрою, довів, що навряд чи можна було б за тих умов запобігти перетворенню повстанського руху на отаманщину, через особливості ментальності, низьку правову та національну свідомість ватажків та рушійних сил. Тому отаманщина стала одним з головних внутрішніх чинників поразки українських визвольних змагань на її завершальному етапі у 1919 р.

Бібліографічні посилання

1. *Архірейський Д.* Поняття «отаманщина» у контексті досліджень Української революції 1917–1921 рр. / Д. Архірейський // IV наукові читання, присвячені пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2002. – С. 140–144.

2. *Винниченко В.* Відродження нації : в 3 ч. / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч. 3.

3. *Вишнівський О.* Повстанський рух та отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, 1973.

4. Галузевий Державний архів СБУ. – Ф. 13, спр. 439.

5. *Захарченко О.* У поході за волею (Селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.) / О. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К., 2000.

6. *Коваль Р.* Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К., 2001.; Коваль Р. За волю і честь / Р. Коваль. – К., 2005.

7. *Лободаєв В.* Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.) / В. Лободаєв. – К., 2010.

8. *Мартос Б.* Оскілко й Болбочан / Б. Мартос. – Мюнхен, 1958.

9. *Мина Ж.* Явище «отаманії» в період Директорії / Ж. Мина // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – № 451: Держава та армія. – С. 19–24.

10. *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920) : Документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007.

11. *Петлюра Симон*. Статті. Листи. Документи : в 4 т. / Симон Петлюра. – Н.-Й., 1979. – Т. 2.

12. Республіканець. – 1919. – 7 січня. – Ч. 20.

13. *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія : в 2 кн. / В. Солдатенко. – Кн. 2.

14. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 8 т. / М. Стахів. – Торонто, 1968. – Т. 2.

15. Сучасники про Д. І. Яворницького / упорядн. М. Чабан. – К., 2006.

16. *Удовиченко О.* Третя Залізна Дивізія / О. Удовиченко. – Н.-Й., 1973.

17. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : Документально-наукове видання / передм. Я. Тинченка. – К., 2004.

18. *Цимлякова Т.* До біографії Д. І. Яворницького / Т. Цимлякова // Грані. – 2005. – № 5. – С. 31–35.

19. *Чоп В.* Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького / В. Чоп // Режим доступ до ст.: www.makhno.ru.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі ЦДАВОВУ). – Ф. 526, оп. 1, спр.1.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 60683.

Надійшла до редколегії 25.10.2010

УДК 069 (477.63)

Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ І ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянуто традиції Д. Яворницького в музейній справі та розвиток фестивального руху серед музеїв України в 2000-х рр. як засіб їх комунікації.

Ключові слова: музейний фестивальний рух, традиції, засіб комунікації.

Рассмотрены традиции Д. Яворницкого в музейном деле и развитие фестивального движения среди музеев Украины в 2000-х гг. как способ их коммуникации.

Ключевые слова: музейное фестивальное движение, традиции, способ коммуникации.

D. Yavornitskiy's traditions in museum business and development of festival movement among museums of Ukraine during 2000's as the mean of sheer communication are examined in the article.

Key words: museum festival movement, traditions, means of communication.

Останнім часом виникла окрема галузь фестивального руху у світі, яку можна охарактеризувати як засіб комунікації музеїв, музейних працівників. До цього це були наради, наукові конференції, семінари, стажування тощо. Найбільш відомими і представницькими музейними фестивалями з різноманітними конкурсними програмами у ближньому зарубіжжі, країнах СНГ є: Московський міжнародний фестиваль «Інтермузей» (проводиться з 1999 р., щорічно, відбулося 12) [17], Красноярська міжнародна бієнале (проводиться з 1995 р., через

© Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, 2010

19. *Чоп В.* Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького / В. Чоп // Режим доступ до ст.: www.makhno.ru.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі ЦДАВОВУ). – Ф. 526, оп. 1, спр.1.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 60683.

Надійшла до редколегії 25.10.2010

УДК 069 (477.63)

Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ І ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянуто традиції Д. Яворницького в музейній справі та розвиток фестивального руху серед музеїв України в 2000-х рр. як засіб їх комунікації.

Ключові слова: музейний фестивальний рух, традиції, засіб комунікації.

Рассмотрены традиции Д. Яворницкого в музейном деле и развитие фестивального движения среди музеев Украины в 2000-х гг. как способ их коммуникации.

Ключевые слова: музейное фестивальное движение, традиции, способ коммуникации.

D. Yavornitskiy's traditions in museum business and development of festival movement among museums of Ukraine during 2000's as the mean of sheer communication are examined in the article.

Key words: museum festival movement, traditions, means of communication.

Останнім часом виникла окрема галузь фестивального руху у світі, яку можна охарактеризувати як засіб комунікації музеїв, музейних працівників. До цього це були наради, наукові конференції, семінари, стажування тощо. Найбільш відомими і представницькими музейними фестивалями з різноманітними конкурсними програмами у ближньому зарубіжжі, країнах СНГ є: Московський міжнародний фестиваль «Інтермузей» (проводиться з 1999 р., щорічно, відбулося 12) [17], Красноярська міжнародна бієнале (проводиться з 1995 р., через

© Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, 2010

рік, відбулося 8), фестиваль музейних програм «Дитячі дні в Петербурзі» (перший відбувся в 2005 р.) [4]. У 2008 р. започатковано всеросійський фестиваль «Домовиків» для будинків-музеїв, який проводиться в Тольятті [2]. 2005 р. пройшов Азійський культурологічний фестиваль у Казахстані. Взагалі в Російській Федерації майже в кожному регіоні щорічно відбуваються регіональні музейні фестивалі під різними назвами (форум, пікнік тощо). На жаль, автори підручника «Музейное дело в России» появу Московського міжнародного фестивалю «Інтермузей» класифікували, на наш погляд, дуже обмежено, як різновид культурного туризму [16, с. 204], хоча значення цього представницького музейного заходу значно ширше.

Окремі музеї України (Харківський та Дніпропетровський історичні музеї, Будинок-музей М. Волошина в Коктебелі, Одеський музей приватних колекцій О. В. Блещунова) на запрошення організаторів «Інтермузею» та Красноярської бієнале в різні роки брали участь у цих цікавих і представницьких музейних святах-конкурсах. Було дуже прикро усвідомлювати, що українські музеї не мають такого загальноукраїнського музейного свята, огляду, можливості зустрітися, поспілкуватися, разом обговорити наболілі проблеми, показати свої напрацювання, обмінятися досвідом.

Нарешті, з 2005 р. і в Україні проводяться всеукраїнські музейні фестивалі у Дніпропетровську (1 раз у три роки) на базі ДНІМ. Об'єднуючим фактором для музейників всієї України стала постать знаного музеєзнавця-академіка Д. І. Яворницького (1855–1940). Перший музейний фестиваль саме й був присвячений 150-річчю від дня його народження. Відомо, що відродження музейної справи на межі століть у Катеринославській губернії було великою мірою пов'язано з ім'ям Дмитра Яворницького, а відкриття спеціально побудованого музейного приміщення для Обласного музею ім. О. М. Поля в Катеринославі – з проведенням у 1905 р. XIII Всеросійського археологічного з'їзду [9, с. 17], на якому були присутні представники, в тому числі й багатьох музеїв тодішньої Російської імперії.

Саме поважні учасники археологічного з'їзду й стали першими відвідувачами знову оформленої музейної експозиції й археологічних та етнографічних виставок, що презентували багаторічні напрацювання археологів, етнографів, музейних працівників країни. Продовження ця традиція мала і в радянські часи, коли після тривалої реекспозиції (1968–1977) для огляду нової експозиції Дніпропетровського історичного музею у червні 1978 р. до Дніпропетровська з'їхались понад 200 директорів музеїв СРСР [9, с. 48]. І хоч формально цей захід, як завжди заідеологізовано, було названо «Всесоюзною нарадою працівників історичних та краєзнавчих музеїв за підсумками огляду роботи відділів історії радянського суспільства, присвяченого 60-річ-

чю Жовтневої революції», фактично директори музеїв приїхали, щоб перейняти досвід науково-експозиційної роботи музею, побачити засоби й прийоми художньо-оформлювального мистецтва (художників із Санкт-Петербурга), технічних інновацій (поліекранне видовище), які були застосовані в новій експозиції ДІМ. Тобто в Дніпропетровську склалися певні традиції проведення великих зібрань фахівців, досвід щодо організації різних форумів, зокрема фахового спрямування, тому ініціатива організації музейного фестивалю виникла саме в колективі ДІМ.

Слід зазначити, що музейний фестивальний рух в Україні набирає обертів. З 2006 р. з різною періодичністю відбуваються обласні музейні фестивалі у Вінниці [5], Рівному, Запоріжжі [22], Житомирі, а також районні фестивалі у Нікополі [18]. У Запоріжжі, наприклад, фестиваль музеїв проходить щорічно під гаслом «Експонат року». Музеї представляють найцінніші музейні предмети на конкурсну виставку до Запорізького обласного краєзнавчого музею, і журі обирає кращий з них. Фестивальний рух дозволяє музеям сьогодні, як правильно зауважив Зеновій Мазурик, «зосередити зусилля і, спираючись на кращі традиції й досвід та нові знання, подолати епоху відставання від вимог часу», тим самим ефективніше використовувати їх «гуманітарний капітал» – багату історико-культурну і мистецьку спадщину України [14, с. 9].

Історія музейного фестивального руху в Україні вже знайшла висвітлення в багатьох публікаціях інформативного і аналітичного характеру, які вказані в бібліографії. Як ініціатори й організатори фестивалів, ми намагалися відстежити всі публікації про обидва всеукраїнських фестивалі в Дніпропетровську та фестивалі регіонального рівня в Україні. Свій внесок у розробку даної проблеми внесли й автори цієї статті [7; 8; 11]. Але, як нам здається, дана тема потребує більшої уваги й аналітики. Музейні фестивалі стали традиційними. Актуальність проблеми поглиблюється тому, що наближається термін проведення 3-го Всеукраїнського музейного фестивалю (вересень 2011 р.). Потрібні нові ідеї, міркування колег і громадськості.

В існуючих публікаціях докладно висвітлено хід першого [13] та другого музейних фестивалів [21], подається оцінка їх колег і громадськості [6]. Завдяки каталогам музейних фестивалів можна уявити, як вони відбувались, які музеї в них брали участь, представити конкурсну програму і атмосферу музейного фестивального загалу [15; 19]. Певні узагальнення щодо фестивального руху у світі та Україні містяться у статті Н. М. Буланової, директора музею історії міста Дніпродзержинська, де вже три роки поспіль проходить культурологічний фестиваль «Мамай-фест» [1]. Окремі публікації присвячені конкретним питанням, що порушувалися на дніпропетровських фестива-

лях. Зокрема, у статтях Лариси Гайди [3] та Ірини Чирки [20] розглянуто проблеми музейної педагогіки, які обговорювалися на другому фестивалі, де відбувся «круглий стіл» «Музей і діти».

Наведемо й нагадаємо деякі кількісні та порівняльні параметри фестивального руху в Україні. У першому Всеукраїнському музейному фестивалі «Музей третього тисячоліття» 7–12 листопада 2005 р. взяли участь 85 музеїв України, Державне підприємство «Мистецький арсенал», Міжнародний фонд «Україна-3000», два музейних видання (журнал «Музеї України», інформаційний бюлетень «Український музей» (м. Київ), комп'ютерна фірма «Нульовий кілометр» (м. Одеса). Крім того, Українсько-французький культурний центр «Альянс-Франсез», що функціонує в Дніпропетровську, представив комп'ютерні версії скарбів провідних музеїв Франції. У п'яти фестивальних конкурсах другого фестивалю «Музеї у сучасному поліетнічному світі» у вересні 2008 р. взяли участь 105 музеїв, заповідників та дві приватні фірми України, крім того 10 музеїв, два вищезгаданих музейних видання були присутні в якості гостей.

Серед учасників обох фестивалів були краєзнавчі, історичні, художні, літературні, меморіальні, природні музеї і заповідники; національні, комунальні музейні заклади – обласного, міського, районного підпорядкування з 21 області, м. Київ та АР Крим. Важливим є той факт, що на фестивалях на рівних конкурували як національні заповідники, провідні київські та обласні музеї, так і музеї на громадських засадах з історії підприємств, сільських районів Дніпропетровської області: від Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника до музею шахтарської слави шахти «Західно-Донбаська» з Павлограда, від знаного в усьому світі Музею історичних коштовностей (м. Київ) до невеличкого етнографічного приватного музею з с. Буштино на Закарпатті.

На фестивалі 2005 р. відбулося чотири конкурси, на другому фестивалі – п'ять. Головним конкурсом обох фестивалів був експозиційний, тобто представлення міні-експозицій: на першому – «Персоналії мовою музейної експозиції» чи інсталяції на вільну тему – конкурували 38 міні-експозицій з 35 музеїв; на другому – «Міжетнічні зв'язки і паралелі в народній культурі» – була презентована 41 виставка з 39 музеїв.

Як зазначали члени журі, найважче було оцінювати матеріали, представлені на конкурси музейних видань. На першому фестивалі в 6-ти номінаціях у цьому конкурсі брали участь 200 альбомів, каталогів, наукових збірників, наукових і науково-популярних книг, путівників, періодичних видань, буклетів, афіш, календарів, рекламних листівок з 70 музеїв України. На другому фестивалі за трьома номінаціями – каталоги, презентаційні альбоми, оригінальні видавничі про-

екти (серії, цикли) – було подано 214 книжок із 65 музеїв. Додатково понад 100 різноманітних музейних видань демонструвалися на фестивалі поза конкурсом.

На конкурс музейних фільмів першого фестивалю було подано 30 відеофільмів, телесюжетів, рекламних роликів, на другому демонструвалося 40 різноманітних аудіовізуальних програм. У конкурсі комп'ютерних, мультимедійних проектів відповідно брали участь 14 та 20 програм.

На відміну від першого фестивалю на другому відбувся ще й п'ятий конкурс упровадження музейних заходів, акцій, програм (промоушен – просування), який виявився досить складним для музейників. На участь у ньому була подана 51 заявка, але фактично представлено 35 програм. До того ж матеріали лише 20 музеїв відповідали реальній роботі, яку вони проводять, щоб користуватися попитом населення краю й туристів, залучати їх на музейні заходи, покращувати своє фінансове й матеріальне становище. На цьому конкурсі музейні працівники у конкурсних матеріалах намагалися висвітлити питання, як зробити так, щоб відвідувач прийшов до музею не один раз, чим і в якій формі можна зацікавити сучасну людину – споживача культурних цінностей. Учасники фестивалю і експерти відзначили своєчасність і важливість для музейних закладів поширення досвіду музейного промоушену.

Крім конкурсних програм на фестивалях відбувалися різноманітні заходи, які дозволяли учасникам спілкуватися, навчатися, обмінюватися досвідом. На першому фестивалі працівники Дніпропетровського історичного музею показали майстер-клас занять з циклу музейного всеобучу, в ході якого працівники інших музеїв (Миколаївського обласного краєзнавчого музею, Львівського музею історії релігії, музею школи-дитячого садочка «Кияночка») зробили свої зауваження й поділилися досвідом щодо роботи з дитячою аудиторією. А вже на другому фестивалі відбувся великий і змістовний «круглий стіл» «Музей і діти: дитячі програми, дитячий музейний центр (сьогодення і перспективи)», де було зроблено 12 доповідей і повідомлень з ілюстративними й інформаційними матеріалами і, як зазначила кіровоградська дослідниця Л. А. Гайда, «визначені актуальні проблеми розвитку музейної педагогіки в Україні» [3, с. 531]. На жаль, музейники не відгукнулися на пропозицію господаря фестивалю надати матеріали для створення окремого збірника праць з музейної педагогіки за результатами даного «круглого столу».

Актуальним виявився і «круглий стіл» другого фестивалю з проблем розвитку туризму «Музей і туризм», на якому розглянуто стан туристської інфраструктури регіонів, заходи і перспективні програми музеїв, спрямовані на активізацію туристичної галузі України. Му-

зейні працівники продемонстрували, що музеї є активною складовою туризму в нашій державі, а для певних регіонів – домінуючим фактором щодо подальшого розвитку цієї галузі.

На обох фестивалях його учасники взяли участь у музейних вітальнях з історії візиту та виноробства «In vino veritas», музейному святі просто неба «Чисті джерела», нічних екскурсіях «Людина і Степ» та «Таємниці діорами», культурологічних заходах, виставках у Меморіальному будинку-музеї Д. Яворницького та Музеї «Літературне Придніпров'я». Отже, програми фестивалів були насиченими, представники музеїв багато чого цінного побачили у Дніпропетровську й продемонстрували свої цікаві напрацювання в музейній галузі.

У публікаціях про фестивалі, що відбулися, та в особистих розмовах з їх учасниками було висловлено чимало критичних зауважень, висунуто низку пропозицій для поліпшення подальшого фестивального руху [12; 13]. Упорядковуючи програму наступного – 3-го Всеукраїнського музейного фестивалю, його організатори намагалися узагальнити всі пропозиції, доповнення, внести відповідні зміни у план проведення нового музейного форуму, в роботу журі й експертів. На сьогодні є певний варіант фестивальної програми, яку ми хочемо запропонувати музеям України і запросити наших колег до участі у музейному святі – 3-му Всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї України у всесвітньому культурному просторі», який буде проходити у Дніпропетровську з 14 до 19 вересня 2011 р. У програмі фестивалю планується проведення трьох конкурсів:

– Мистецтво музейної експозиції: міні-виставки з тем «Раритети в експозиційному музейному просторі» та «Структури повсякденності в музеї».

– Музейні видання: каталоги, презентаційні альбоми, оригінальні видання й видавничі проекти.

– Впровадження музейних програм, акцій, заходів (промоушен).

Основні напрямки, які будуть розглядатися в межах трьох конкурсів:

– Європейський менеджмент і музеї (майстер-клас). За програмою МАТРИ.

– Комп'ютерна ера в музеї: сьогодення і перспективи («круглий стіл»).

– Експертиза і оцінка музейних предметів («круглий стіл»). Презентація книги професора В. Індутного з проблем експертизи.

Учасники фестивалю зможуть оглянути експозиції музеїв Дніпропетровська, залишки колишньої козацької фортеці Кодак, ознайомитися з новими музейними заходами й музеями області, побувати на святі просто неба «Гончарне коло», в гостях у петриківських майстрів народного живопису тощо.

Таким чином, підтримуючи і спираючись на традиції часів Д. І. Яворницького щодо організації великих форумів фахівців, музейний фестивальний рух постійно розширюється й набуває значення важливого фактора комунікації музеїв, місця обміну досвідом, сприяє соціалізації музеїв у сучасному громадянському суспільстві, суттєво впливає на формування нової перспективної моделі музейного закладу.

Бібліографічні посилання

1. *Буланова Н. М.* Мамай-фест як інноваційний музейний проект / Н. М. Буланова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: зб. матер. загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Вип. 11. – Д., 2009. – С. 493–498.

2. Всероссийский фестиваль «домовых» // Музей. – 2007, № 9 (декабрь). – С. 60-61.

3. *Гайда Л. А.* Другий Всеукраїнський музейний фестиваль та актуальні аспекти музейної педагогіки / Л. А. Гайда // Роль музеїв у культурному просторі України й світу // Вказ. зб. матер. – С. 528–533.

4. Детские дни в Петербурге-2007 // Музей. – 2008. – № 1 (январь). – С. 52–57.

5. *Жупунова Т.* У Вінниці відбувся перший обласний музейний фестиваль / Т. Жупунова // Український музей. – 2006. – № 4 (11).

6. *Зобенко В.* «Музейна подія-2005» / В. Зобенко // Український музей. – 2006. – № 1 (8). – С. 1.

7. *Капустіна Н.* Всеукраїнський музейний фестиваль / Н. Капустіна // Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Л., 2009. – С. 78–81.

8. *Капустіна Н. І.* 1-й Дніпропетровський музейний фестиваль / Н. І. Капустіна // Український музей. – 2005. – № I (березень).

9. *Капустіна Н. І.* Віхи музейної біографії. До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького / Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова. – Д., 2009.

10. *Капустіна Н. І.* Всеукраїнський музейний фестиваль / Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова // Люди і долі / упоряд. В. В. Слобода. – Д., 2008. – С. 9–14.

11. *Капустіна Н. І.* Ініціатива, яка матиме перспективу / Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова // Українська культура. – 2006. – Січень-лютий. – С. 8-9.

12. *Копитько О.* Музейний фестиваль: хто наступний? / О. Копитько, В. Піоро // Український музей. – 2006, № 2(9). – С. 5.

13. *Лаєвський С. Л.* Перші на Першому (до перемоги Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського на I Всеукраїнському музейному фестивалі / С. Л. Лаєвський // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 197–207.

14. *Мазурик З.* Музеї сьогодні: європейські тенденції та наші виклики / З. Мазурик // Українська культура. – 2007. – № 11. – С. 8-9.

15. Музеї у сучасному поліетнічному світі. Другий Всеукраїнський музейний фестиваль; Каталог учасників / упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко. – Д., 2008.

16. Музейное дело в России / под ред. М. Е. Каулен, И. М. Коссовой, А. А. Сундиевой. – М., 2003.

17. Официальный каталог Московского международного фестиваля «Интермузей». 23–27 марта 1999, Выставочный комплекс ЗАО «Экспоцентр». – М., 1999.

18. *Петришин Л.* В Никополе прошел I региональный фестиваль музейного дела / Л. Петришин // Днепровская правда. – 2010. – 28 мая.

19. Путівник-довідник Всеукраїнського музейного фестивалю «Музей третього тисячоліття» / упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко. – Д., 2005.

20. *Чирка І.* Дитячий простір у «дорослому» музеї / І. Чирка // Музеї України. – 2009. – № 1. – С. 12-13.

21. II Всеукраїнський музейний фестиваль // Український музей. – 2008. – № 1(18). – С. 8.

22. *Яценко С. П.* Перший обласний музейний фестиваль «Експонат року» / С. П. Яценко // Музейний Вісник. – Запоріжжя. 2009. – № 9. – С. 217-218.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477.63) «XX / 2010»

Я. П. Тимошенко

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ ДНІМ)

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНИХ РЕЧЕЙ АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Створена спроба дослідити історію формування унікальної частини музейного зібрання ДНІМ – колекції меморій академіка Д. І. Яворницького та визначити коло фондоутворювачів цієї колекції.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, меморіальні речі, колекція.

Создана попытка исследовать историю формирования уникальной части музейного собрания ДНИМ – коллекции мемориальных вещей академика Д. И. Яворницкого и определить круг фондообразователей этой коллекции.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, мемориальные вещи, коллекция.

This article is a trial to research the unique part of Dnepropetrovsk National Historical Museum collection D. I. Yavornytsky's memorial articles. The author tries to find out the persons taping part in its creation.

Key words: D. I. Yavornitsky, Memorial articls, collection.

Основою колекції меморіального музею є меморіальні речі, які, через символічну пов'язаність з певною особистістю, мають не лише утилітарну функцію, побутове чи господарське призначення, а й ве-

© Я. П. Тимошенко, 2010

17. Официальный каталог Московского международного фестиваля «Интермузей». 23–27 марта 1999, Выставочный комплекс ЗАО «Экспоцентр». – М., 1999.

18. *Петришин Л.* В Никополе прошел I региональный фестиваль музейного дела / Л. Петришин // Днепровская правда. – 2010. – 28 мая.

19. Путівник-довідник Всеукраїнського музейного фестивалю «Музей третього тисячоліття» / упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко. – Д., 2005.

20. *Чирка І.* Дитячий простір у «дорослому» музеї / І. Чирка // Музеї України. – 2009. – № 1. – С. 12-13.

21. II Всеукраїнський музейний фестиваль // Український музей. – 2008. – № 1(18). – С. 8.

22. *Яценко С. П.* Перший обласний музейний фестиваль «Експонат року» / С. П. Яценко // Музейний Вісник. – Запоріжжя. 2009. – № 9. – С. 217-218.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477.63) «XX / 2010»

Я. П. Тимошенко

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ ДНІМ)

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНИХ РЕЧЕЙ АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Створена спроба дослідити історію формування унікальної частини музейного зібрання ДНІМ – колекції меморій академіка Д. І. Яворницького та визначити коло фондоутворювачів цієї колекції.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, меморіальні речі, колекція.

Создана попытка исследовать историю формирования уникальной части музейного собрания ДНИМ – коллекции мемориальных вещей академика Д. И. Яворницкого и определить круг фондообразователей этой коллекции.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, мемориальные вещи, коллекция.

This article is a trial to research the unique part of Dnepropetrovsk National Historical Museum collection D. I. Yavornytsky's memorial articles. The author tries to find out the persons taping part in its creation.

Key words: D. I. Yavornitsky, Memorial articls, collection.

Основою колекції меморіального музею є меморіальні речі, які, через символічну пов'язаність з певною особистістю, мають не лише утилітарну функцію, побутове чи господарське призначення, а й ве-

© Я. П. Тимошенко, 2010

ликий семіотичний статус. Знаковість цих речей визначається їх конкретною приналежністю. Ці предмети є факторами культури, які відповідають як практичним, так і символічним вимогам, виступають засобами збереження та передачі інформації про конкретну історичну постать. Меморіальні речі академіка Д. І. Яворницького є унікальною частиною колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького та основною частиною серед експонатів Дніпропетровського меморіального будинку-музею вченого. Завдяки своєму особливому семіотичному статусу вони плануються бути занесеними до Державного реєстру національного культурного надбання України, який зараз складається [21]. Враховуючи особливе значення колекції меморіальних речей академіка Д. І. Яворницького, є важливим його комплексне дослідження, наукове опрацювання, систематизація, вилучення та каталогізація.

Особливість цієї колекції – різноплановість експонатів. Користуючись сучасною музейною класифікацією, їх можна розподілити на такі типи: письмові, речові, образотворчі, кіно-, фотоджерела. У свою чергу речові джерела можна розподілити за їх утилітарним призначенням на більш дрібні групи: меблі, посуд, побутові речі, одяг, музичні інструменти, письмове приладдя тощо. Саме колекції речових та письмових джерел є найбільшими за кількістю. Визначаючи датування джерел, з впевненістю можна назвати верхній рубіж – кінець життя вченого – 5 серпня 1940 р, нижній – кінець XVIII – початок XIX ст. Географічний діапазон створення предметів теж досить широкий: Україна, Росія, Польща, країни Європи, Азії. Хоча єдиного каталогу меморіальних речей вченого досі не створено, але деякі кроки в цьому напрямку вже зроблені. Створено каталог епістолярної спадщини Д. І. Яворницького [9], систематизовані писемні джерела (архів вченого), а також деякі окремі, меморіальні речі внесені до існуючих каталогів ДНІМ, виходячи з їх утилітарної типологізації: каталог кераміки [11], музичних інструментів [12], меблів [12], одягу [12] тощо. Оскільки дослідження особового архіву Д. І. Яворницького вже проведено співробітниками ДНІМ [1, с. 10], у цій роботі буде розглянута не досліджена частина колекції меморій Д. І. Яворницького.

Джерельною базою дослідження є облікова музейна документація: інвентарні книги, акти прийому музейних експонатів, протоколи фондово-закупівельної комісії, документи інвентаризації 1948 р., уніфіковані паспорти експонатів, каталоги, науково-діловодний архів Дніпропетровського національного історичного музею, прижиттєві фото Д. І. Яворницького та його будинку, спогади його сучасників [24; 25; 26; 27; 28], працівників музею.

Вилучення колекції меморіальних речей Яворницького з комплексу музейних експонатів ДНІМ є окремою проблемою. Оскільки

вчений був не тільки директором музею, а ще й колекціонером, який свою колекцію подарував музею, важко розрізнити власні речі вченого та речі з його колекції. Для вирішення цієї проблеми у відборі меморіальних предметів враховується принцип побутування, пріоритет надається тим предметам, які побутували в приватному будинку вченого та були в особистому вжитку родини Яворницьких. Окрему групу становлять предмети, які були подаровані власне вченим знайомим та друзям. Ці предмети теж доцільно включити до меморіальних речей, якщо вони були передані до музею цими людьми. Фондоутворювачами колекції меморіальних речей Д. І. Яворницького є фізичні особи. Їх коло досить вузьке. Здебільшого це були люди, які особисто знали Д. І. Яворницького, були його сучасниками, у них зберігались особисті речі вченого. Вивчення кола фондоутворювачів дає можливість: по-перше, більше дізнатися про життя вченого, особисті та творчі зв'язки, по-друге, відокремити меморіальні предмети від інших предметів музею.

Початок формування колекції припадає на той час, коли Дмитро Іванович Яворницький був директором Катеринославського (Дніпропетровського) історико-археологічного музею з 1902 до 1933 р. У цей час деякі його особисті речі потрапляють до фондів музею або знаходяться в музеї для особистого вжитку вченого. Це меблі, письмове приладдя, побутові речі, фото тощо. Після смерті академіка Д. І. Яворницького 5 серпня 1940 р., все його майно, включаючи будинок на площі імені Т. Г. Шевченка в м. Дніпропетровську [31], згідно з його заповітом [8] перейшло дружині вченого Серафимі Дмитрівні Яворницькій, яка запропонувала відкрити у власному будинку вченого його музей. Ця пропозиція була прийнята виконкомом Дніпропетровської міської ради депутатів трудящих від 17 лютого 1941 р. [23]. Саме в цей час деякі речі вченого передавалися до музею. Але, оскільки більшість облікових музейних документів довоєнного часу не збереглася, з'ясувати конкретний перелік предметів, переданих дружиною Д. І. Яворницького, неможливо. С. Д. Яворницька (уроджена Бурякова) (1879–1943) – вчителька за фахом, працювала в школах м. Катеринослава [1, с. 17]. 1918 р. одружилася з професором Д. І. Яворницьким. До смерті вченого була його другом, помічницею, секретарем, переписувала праці вченого, архівні документи, вела листування. Як дружина історика й музейника, Серафима Дмитрівна зберігала архів і власні речі Д. Яворницького, розуміючи їх важливість для створення музею вченого. Під час інвентаризації 1948-1949 рр. було виявлено: частину родинного архіву (напевно, переданого Серафимою Дмитрівною), комплект фото та листівок з будинку вченого (власні фото вченого, фото його друзів та знайомих, листівки з зображенням гетьманів України). Більшість цих фото

та листівок – з інтер'єру будинку Яворницького (прикрашали стіни кабінету). В 1953 р. вони з незрозумілих причин були списані [3], але не були знищені й зараз у більшості знаходяться в Меморіальному будинку-музею вченого. Померла С. Д. Яворницька у 1943 р. у Дніпропетровську. Все її майно та майно, яке вона отримала за заповітом чоловіка Д. І. Яворницького, перейшло до її старших сестер – Зінаїди (1870–1961) та Варвари Бурякових (?–1960), які обидві за фахом були вчительками, працювали в школах м. Катеринослава, а у 1920-х рр. у Катеринославському народному музеї доглядачками. Після війни й до кінця життя вони мешкали в будинку Д. І. Яворницького з колишньою хатньою робітницею родини Яворницьких Катериною Іванівною Купрій-Литвиненко [7]. У скрутні післявоєнні роки вони продавали власні речі, щоб мати кошти на існування. Серед проданих ними речей були і меморіальні речі академіка Д. І. Яворницького [25; 26; 28]. Після смерті сестер Бурякових деякі речі вченого були передані до музею, як зазначено в інвентарних книгах: «за заповітом Бурякової Зінаїди Дмитрівни». Це – палиці Д. І. Яворницького (Е-3366, Е-3367), капелюх (І-4930) та інші [2].

Наступний етап у формуванні колекції меморіальних речей Д. І. Яворницького припадає на 1960–1970-ті рр., період існування в будинку вченого кімнати-музею Д. І. Яворницького в його кабінеті. У зв'язку з рішенням Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького від 16 січня 1964 р. про відкриття меморіальної кімнати Д. І. Яворницького в його будинку [15, с. 1–7], була створена робоча комісія при Дніпропетровському історичному музеї на чолі з академіком Кирилом Федоровичем Стародубовим, який був особисто знайомий з Д. І. Яворницьким, кандидатом технічних наук Іваном Максимовичем Шаповалом та головним зберігачем музею Ольгою Матвіївною Огризкіною [15, с. 6].

Співробітниками Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького на чолі з директором музею Горпиною Федосіївною Ватченко була проведена значна організаційна й пошуково-дослідницька робота, музей листувався з Харківським, Московським, Казанським університетами, тематико-експозиційний план меморіальної кімнати Д. І. Яворницького був складений О. М. Огризкіною, обговорений на засіданнях ради музею [15, с. 7–12], надсилався для рецензування дослідниці життя та діяльності Д. І. Яворницького М. М. Шубравській, знайомому вченого І. І. Позднякову, доктору історичних наук, професору В. О. Голобуцькому та іншим. Збиралися й передавалися до музею особисті речі вченого, вивчалося коло його знайомих. Більшість меморіальних речей Д. І. Яворницького після смерті сестер Бурякових знаходилася у Катерини Іванівни Купрій-Литвиненко (1914–2002). З 1935 р. вона працювала хат-

ньою робітницею родини Яворницьких, доглядала вченого, його дружину та сестер дружини [34, с. 172–179]. У науково-діловодному архіві ДНІМ зберігаються документи 1962 р. про судові позови музею до гр. К. І. Купрій-Литвиненко з вимогою передати меморіальні речі Д. І. Яворницького, згідно з «заповітом З. Д. Бурякової», Дніпропетровському історичному музею ім. Д. І. Яворницького [20, с. 106] та виселити родину К. І. Купрій-Литвиненко з будинку на пл. Шевченка, 5 [19, с. 105]. Ці справи були вирішені на користь музею. Впродовж 1963–1965 рр. Катерина Іванівна Купрій-Литвиненко передала значну кількість меморіальних речей Д. І. Яворницького до музею [2]. Це – меблі (крісла, диван, бюро, дачний стілець, підставку під палиці), письмові приладдя, палиці, рушники, картини з будинку, дещо з посуду. Ці предмети були використані у створенні кімнати-музею Д. І. Яворницького, яка працювала для відвідувачів з 1964 до 1974 р. [32].

У цей же час, крім К. І. Купрій-Литвиненко окремі меморіальні речі передавалися іншими людьми, які особисто знали вченого. Наприклад, кришталевий кімнатний термометр з дарчим підписом Миколи Лисенка (І-5027), металеву табличку від парадних дверей будинку Д. І. Яворницького з написом «Димитрий Ивановичъ Яворницкий» та сім фотографій з зображенням вченого передав [2] Іван Максимович Шаповал (1905–2003) – український письменник, кандидат технічних наук, автор книги біографічних оповідань про Д. І. Яворницького «В пошуках скарбів» (К., 1963 та численні перевидання), книги «Козацький батько» (Кривий Ріг, 1998) та численних статей про Д. Яворницького. Деякий час (на початку 1930-х рр.) І. М. Шаповал працював ученим секретарем Дніпропетровського історичного музею.

За спогадами К. І. Купрій-Литвиненко [26], на початку 1960-х рр., збираючи матеріали для написання своєї книги про Д. Яворницького, І. М. Шаповал спілкувався з Варварою Дмитрівною та Зінаїдою Дмитрівною Буряковими й від них отримав деякі речі вченого. В 1960-ті роки Іван Максимович був членом вченої ради Дніпропетровського історичного музею, комісії для підготовки відкриття меморіальної кімнати академіка Д. І. Яворницького [15, с. 6]. У 1963 р. Іван Максимович передав до Дніпропетровського історичного музею картину художника Миколи Івановича Струннікова «Козак-бандурист» («Козак на дозвіллі») (Х-1105). Документи науково-діловодного архіву ДНІМ містять інформацію, що цю картину І. М. Шаповал отримав від вчителя Олександра Сергійовича Мягченка з м. Комунарськ Луганської області, який, у свою чергу, знайшов її у с. Біленьке на Запоріжжі у господаря будинку, де в 1921 р. мешкав художник М. І. Струнніков [15, с. 11]. Тобто ця відома зараз картина М. І. Струннікова не є меморіальною річчю Д. І. Яворницького. Була у І. М. Шаповала і

тростина, яку подарувала Д. І. Яворницькому Леся Українка під час їх зустрічі в Єгипті в 1910 р. Іван Максимович з власного розсуду цю палицю передав у меморіальний музей Лесі Українки в м. Києві, де вона й досі зберігається.

Суттєвий внесок у поповнення колекції меморіальних речей Д. І. Яворницького зробив й Михайло Якович Карасьов (1911–1990) – колекціонер, знайомий Д. І. Яворницького, працював завідуючим ощадкасою № 9 з 1933 до 1939 р., де отримував пенсію Д. І. Яворницький, цікавився історією та старовинними речами. Після смерті вченого та його дружини Серафими Дмитрівни спілкувався з сестрами Буряковими, купував у них деякі речі Д. І. Яворницького [4, с. 46]. Під час створення та роботи меморіальної кімнати-музею Д. І. Яворницького ці речі були закуплені у М. Я. Карасьова музеєм. Так, у ці роки повернулися окуляри з футляром вченого (ЕТ-1144) та різьблений стілець (І-5109) [2].

Різьблений дубовий буфет родини Яворницьких був переданий до музею Олександром Петровичем Чекмарьовим [8] (1902–1975) – радянським ученим у галузі обробки металів тиском, академіком АН СРСР (1968), академіком АН УРСР (1948), Героєм Соціалістичної Праці (1972) [5]. У 1940-ві рр. він придбав у сестер Бурякових буфет та два столики, які належали родині Д. І. Яворницького. Один з цих столиків був переданий до музею невісткою академіка Чекмарьова – Галиною Володимирівною Чекмарьовою в 2007 р. [22], другий столик продовжує зберігатися в родині Чекмарьових.

Крім відомих своїм знайомством з Дмитром Івановичем Яворницьким людей, його особисті речі передавали люди маловідомі. Китайську вазу передала в 1964 р. приятелька Д. І. Яворницького та його дружини Серафими Дмитрівни Марія Григорівна Скублевська, лікар-гінеколог, ім’я якої відомо за спогадами К. І. Купрій-Литвиненко [31, с. 5] та М. П. Костюка [14, с. 44]. У 1964 р. від Анастасії Савівни Глазунової – вчительки Катеринославської міської гімназії, яка була особисто знайома з Д. І. Яворницьким, до музею надійшли: указка вченого (І-5095), якою Д. І. Яворницький користувався під час проведення екскурсій по Катеринославському історико-краєзнавчому музею, флакон чайний, прикрашений розписом (І-5092), подарований їй Д. І. Яворницьким у 1907 р., макітра для вареників, виготовлена в с. Опішня (КД-462), теж подарована вченим у 1915 р. [2]. Кіра Георгіївна Гаєвська – племінниця знайомого Д. І. Яворницького М. О. Щоголєва, лікаря Катеринославської земської лікарні, передала до музею квітковий горщик, виготовлений в с. Опішня (КС-317), який подарував їй учений у 1932 р. [2]. А настінне дзеркало було передано до музею Феоною Лук’янівною Фроловою, за її спогадами цю річ подарував їй Д. І. Яворницький у 1935 р. (ЕТ-2782) [2]. Історія взаємин вченого з цими людьми потребує подальшого дослідження.

Через аварійний стан будинку вченого в 1974 р. кімнату-музей було зачинено для відвідувачів. У цьому ж році вчена рада історичного музею порушила питання про реставрацію та відновлення меморіального будинку-музею, дозвіл на це був отриманий від виконкому міської Ради депутатів трудящих лише через 8 років – 27 січня 1982 року [32, с. 19]. Реконструкція меморіальних кімнат потребувала більшої кількості меморій, тому науковці музею проводили пошукову роботу, давалися об'яви в газетах Дніпропетровська, по радіо, розшукувалися меморіальні речі в антикварних магазинах, приватних колекціях, у родинах друзів та знайомих академіка Д. І. Яворницького. Історія відтворення меморіального музею академіка Д. І. Яворницького викладена в наукових статтях завідуючої музеєм Ангеліни Іванівни Перкової [32]. У 1980-ті рр. велику кількість предметів передала К. І. Купрій-Литвиненко [2]. Комплекс переданих нею експонатів – це основа колекції меморіальних речей Д. І. Яворницького. Деякі речі Д. І. Яворницького в 1980-ті рр. надійшли від колекціонера М. О. Карасьова [2], зокрема, дещо з посуду родини (КД-969/1,2, КД-968), фото матері Д. Яворницького (Ф-24542). У М. Я. Карасьова довгі роки зберігався й перстень академіка Д. І. Яворницького, який дружина колекціонера в 2003 році продала, на жаль, не музею, а приватному колекціонеру з Києва [4, 46]. Взяла участь у створенні цієї колекції меморій й дослідниця життя та діяльності Д. І. Яворницького Марія Митрофанівна Шубравська (дівоче прізвище – Олійник) (1933–1994) – автор наукової монографії про Д. І. Яворницького [35], кандидат філологічних наук, провідна українська фольклористка й етнограф [6, с. 2]. Під час роботи над науковою монографією Марія Митрофанівна не тільки працювала в архівах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Дніпропетровська, співпрацювала з Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д. І. Яворницького, але й спілкувалася з людьми, які особисто знали вченого. Від колекціонера М. О. Карасьова вона отримала декілька меморіальних речей Д. І. Яворницького, архівні документи, фото. В 1986 р. М. М. Шубравська через завідуючу Меморіальним будинком-музеєм Д. І. Яворницького А. І. Перкову передала до музею 14 меморіальних предметів та архівних документів: сорочку Д. І. Яворницького (Т-1574), фото вченого в маєтку Г. Алексєєва в с. Котовка 1889 р. (ф-26296), фото Д. Яворницького серед учасників Дніпробудівської археологічної експедиції (Ф-26298), декілька фото художника І. Ю. Рєпіна, садиби «Пенати», останньої картини І. Рєпіна «Гопак», які в 1932 р. надіслала до музею дочка Іллі Юхимовича Віра Іллівна, та інші експонати [2]. При відтворенні Меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького в другій половині 1980-х рр. дві картини, які належали вченому, – портрет Д. Яворницького (олія), худ. Ф. Красицький, 1900 р. (Х-3465)

та «Запорожець з люлькою» (автопортрет художника М. І. Струннікова, акварель), 1920 р. (Х-3466) були знайдені серед експонатів Дніпропетровського художнього музею. В 1940-ві рр. вони були передані сестрами Буряковими до Дніпропетровського історичного музею, де зберігалися до 1957 р., після чого були передані до Дніпропетровського художнього музею. З 1988 до 2003 р. картини знаходилися на тимчасовому, а з 2003 р. на постійному зберіганні в Меморіальному будинку-музеї Д. І. Яворницького [2]. Значна кількість експонатів у різні часи була передана до музею науковими співробітниками ДІМ: Г. Ф. Шамрай, О. В. Черних, А. І. Перковою, З. П. Шокотько, З. В. Карповою, Я. П. Тимошенко як особистий збір. В актах музейної передачі [2] не зазначено, де побутували ці предмети, але вірогідно, вони надійшли від К. І. Купрій-Литвиненко.

Підсумовуючи, слід зазначити, що історія створення колекції меморіальних речей Д. І. Яворницького безпосередньо пов'язана з будинком вченого, історією відтворення меморіального музею. Робота над цією темою дає новий матеріал для вивчення життя та діяльності Д. І. Яворницького, кола його друзів та знайомих, серед яких з'являються нові імена. Ця тема потребує подальшого дослідження. Колекція меморіальних речей Д. І. Яворницького є досить великою, різноманітною, потребує глибокого вивчення та каталогізації. І хоча на сьогоднішній день все рідше й рідше знаходяться меморії Д. І. Яворницького, робота щодо їх пошуку продовжується. В перспективі ми сподіваємося поповнювати колекцію, вивчаючи коло знайомих вченого, в родинах яких можуть зберігатися особисті речі академіка.

Бібліографічні посилання

1. Автобіографія Серафими Дмитрівни Яворницької. Рукопис // Фонди ДНІМ. – Арх-32696, КН-110635.

2. Акти прийому-передачі експонатів в фонди музею 1960–2007 рр. // Облікова документація фондів ДНІМ.

3. Акт списання № 39 від 20 грудня 1953 р. // Облікова документація фондів ДНІМ.

4. *Буряк В. В.* Михайло Карасьов і Дмитро Яворницький / В. В. Буряк // Грані. – 2005. – № 5 (43). – С. 45–46.

5. Век Академика А. П. Чекмарёва. 1902–2002 / под ред. Ю. Н. Таран-Жовнир, В. Н. Данченко, В. Н. Ахматова. – Д., 2002.

6. *Дмитренко М.* Народознавці України. Марія Шубравська / М. Дмитренко // Народознавство. – 1995. – № 19. – С. 2.

7. Домова книга для реєстрації осіб, що мешкають у домі № 5 по пл. Шевченка // Фонди ДНІМ. – Арх-32222.

8. Духовний заповіт Д. І. Яворницького на користь дружини. (Витяг з актової книги ІІ державної нотаріальної контори м. Катеринослава. 01.09.1923 р.) // Фонди ДНІМ. – Арх-27026.

9. Епістолярна спадщина акад. Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції // упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 1992.

10. Каталог архіву Д. І. Яворницького в колекції ДНІМ: рукопис, підготовлений до друку // Облікова документація фондів ДНІМ.

11. Каталог. Випуск І. Кераміка. Дніпропетровський Державний історичний музей імені Д. І. Яворницького // упоряд.: Н. М. Трушенко, О. В. Черних. – Д., 1964.

12. Каталоги (картотеки) фондів ДНІМ // Облікова документація фондів ДНІМ.

13. Книги інвентаризації 1948–49 рр. // Облікова документація фондів ДНІМ.

14. *Костюк М.* Поруч з Яворницьким / М. Костюк. – Д., 2008.

15. Материалы об открытии мемориальной комнаты академика Д. И. Яворницкого (протоколы, планы, переписка) за 1964 г. // Науково-діловодний архів ДНІМ (далі НДА) ДНІМ, оп. 1, спр. 418.

16. Материалы об увековечивании памяти академика Д. И. Яворницкого (указ, решения, переписка) за 1963–1966 годы // НДА ДНИМ, оп. 1, спр. 402.

17. Пенсійна книжка № 5133 Яворницької Серафими Дмитрівни, 1879 р. н. // Фонди ДНІМ. – Арх-33184, КН-111470.

18. *Піцик О. В.* Архівні документи Д. І. Яворницького в експозиції меморіального будинку-музею академіка / О. В. Піцик // Скарбниця ріднокраю. – Д., 1993. – С. 34–39.

19. Позов ДІМ до народного суду Жовтневого району від 13.04.1962 р. проти гр. Купрій-Литвиненко К. І. з проханням повернути речі музею // НДА ДНІМ, оп. 1, спр. 385.

20. Позов ДІМ до народного суду Жовтневого району від 19.04.1962 р. з проханням виселити сторонніх з будинку на пл. Шевченка, 5 // НДА ДНІМ, оп. 1, спр. 385.

21. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, затверджений постановою Кабінету Міністрів від 12.08.92, № 466 // Поточний архів наукової частини ДНІМ.

22. Протокол ФЗК № 1146 від 11.10.2007 // Облікова документація фондів ДНІМ.

23. Рішення № 132 виконкому Дніпропетровської міської ради депутатів трудящих від 17 лютого 1941 р. «Про передачу будинку академіка Д. І. Яворницького Дніпропетровському історичному музею для відкриття філії музею Д. Яворницького» // Фонди ДНІМ. – Арх-27062.

24. Спогади З. Д. Бурякової // Фонди ДНІМ. – Арх-32716, КН-110655.

25. Спогади К. І. Купрій-Литвиненко від 20.09.1971 // Фонди ДНІМ. – б/н.

26. Спогади К. І. Купрій-Литвиненко від 26.07.1984 // Фонди ДНІМ. – Арх-47688.

27. Спогади П. В. Довгалевського // Фонди ДНІМ. – АФС-4994/1-11, КН-187630.

28. Спогади про Д. І. Яворницького С. Д. Яворницької // Фонди ДНІМ. – АФД-79, КН-164931.

29. Структурний план меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького, розроблений в 1984 р. // НДА ДНІМ. – Оп. І, № 6, спр. № 1097.

30. Сучасники про Д. І. Яворницького // упоряд. М. Чабан. – К., 2006.

31. Схемплан садибної ділянки Д. І. Яворницького // Фонди ДНІМ. – Арх-27060.

32. Тематико-експозиційний план для відкриття меморіальної кімнати академіка Д. І. Яворницького в будинку, де жив учений. 1964 р. // НДА ДНІМ, оп. І, № ІІ, спр. № 414.

33. *Перкова А. І.* До історії відтворення меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького / А. І. Перкова // Музей і майбутнє : зб. наук. доповідей. – Д., 1998. – С. 18–24.

34. *Перкова А. І.* К. І. Литвиненко в родині Яворницьких / А. І. Перкова // Видатні особистості. Музейна персоналістика (Матер. обласної музейної наук. конф., вип. 10). – Д., 2008. – С. 172–179.

35. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477.63) «1920-1930»

Д. О. Романчук

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

НАГРУДНІ ЗНАКИ ТА ЗНАЧКИ 1920–1930-х рр. У КОЛЕКЦІЇ ДНІМ ім. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянута частина колекції нагрудних знаків (значків) добровільних громадсько-політичних організацій 1920–1930-х рр. у зібранні Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Ключові слова: нагрудний знак (значок), організація, ТГН, СВБ, МОДР, ТСОАвіахім.

Рассмотрена часть коллекции нагрудных знаков (значков) добровольных общественно-политических организаций 1920–1930-х гг. в собрании Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого.

Ключевые слова: нагрудный знак (значок), организация, ОДН, СВБ, МОПР, ОСОАвиахим.

Part of collection of breastplates of voluntarily public organizations is in-process considered 1920–1930 years in collection of the Dnepropetrovsk national historical museum of the name of D. I. Yavornytskiy.

Key worbs: breastplates, organizations, Dawn with miteracy Society, Union of Militant Atheist, International assistance to the revolutionaries, Society for the Defense.

Вивченням нагрудних знаків займається спеціальна дисципліна – фалеристика і особливу увагу для фахівців цієї області історичних знань привертає період 1920–1930-х рр. Саме в ці часи сформувалося основне призначення знаків, з їх величезним емоційним впли-

© Д. О. Романчук, 2010

33. *Перкова А. І.* До історії відтворення меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького / А. І. Перкова // Музей і майбутнє : зб. наук. доповідей. – Д., 1998. – С. 18–24.

34. *Перкова А. І.* К. І. Литвиненко в родині Яворницьких / А. І. Перкова // Видатні особистості. Музейна персоналістика (Матер. обласної музейної наук. конф., вип. 10). – Д., 2008. – С. 172–179.

35. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477.63) «1920-1930»

Д. О. Романчук

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

НАГРУДНІ ЗНАКИ ТА ЗНАЧКИ 1920–1930-х рр. У КОЛЕКЦІЇ ДНІМ ім. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянута частина колекції нагрудних знаків (значків) добровільних громадсько-політичних організацій 1920–1930-х рр. у зібранні Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Ключові слова: нагрудний знак (значок), організація, ТГН, СВБ, МОДР, ТСОАвіахім.

Рассмотрена часть коллекции нагрудных знаков (значков) добровольных общественно-политических организаций 1920–1930-х гг. в собрании Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого.

Ключевые слова: нагрудный знак (значок), организация, ОДН, СВБ, МОПР, ОСОАвиахим.

Part of collection of breastplates of voluntarily public organizations is in-process considered 1920–1930 years in collection of the Dnepropetrovsk national historical museum of the name of D. I. Yavornytskiy.

Key worbs: breastplates, organizations, Dawn with miteracy Society, Union of Militant Atheist, International assistance to the revolutionaries, Society for the Defense.

Вивченням нагрудних знаків займається спеціальна дисципліна – фалеристика і особливу увагу для фахівців цієї області історичних знань привертає період 1920–1930-х рр. Саме в ці часи сформувалося основне призначення знаків, з їх величезним емоційним впли-

© Д. О. Романчук, 2010

вом як ефективного засобу спрямованої пропаганди, та їх випуск набув масового характеру. Втілюючи в собі принципово нові художні пошуки, вони одночасно відобразили і новий уклад життя, ідеологію та свідомість мас.

У сучасних вітчизняних історичних студіях, на жаль, не приділяється достатня увага даній тематиці, і всі існуючі фахові видання більше являють інтерес для фалеристів-колекціонерів аніж науковців.

Окрім цього дана тема в царині музеєзнавчих досліджень на сьогодні не є розробленою, і спрямованість даної роботи визначається перспективою створення музейного каталогу.

Перш ніж перейти власне до опису знаків, варто звернути увагу на деякі моменти теоретичного характеру, в першу чергу щодо етимології понять «нагрудний знак», «значок» та їх класифікації. Серед спеціалістів до сьогодні не існує єдиного погляду на визначення цих слів. Так, якщо такі визначні лексифографи, як В. І. Даль та С. І. Ожегов сходяться в тлумаченні терміну «знак» по відношенню до орденських знаків, то термін «значок» у В. І. Даля пояснюється як зменшене похідне від терміну «знак» [5, с. 109], а С. І. Ожегов виокремлює його для позначення нагрудних знаків [12, с. 203]. У сучасній українській мові поняттю «значок» відводиться те ж саме тлумачення, що й «знак», тобто «предмет, позначка, зображення, які вказують на що-небудь, підтвержують, означають щось» [4, с. 469]. Окремо подається визначення «нагрудний» – призначений для носіння на грудях [4, с. 709].

Щодо класифікації нагрудних знаків, то по своєму призначенню вони поділяються на декілька видів:

– наградні – вручаються фізичній особі або колективу за досягнення в праці, суспільно-політичній діяльності, спорті тощо;

– членські – характеризують приналежність до певних організацій, спілок;

– академічні – свідчать про закінчення вищих, середніх або спеціальних навчальних закладів;

– ювілейні – присвячені ювілеям подій, свят, заснування міст тощо;

– пам’ятні – випущені якою-небудь організацією на честь якої-небудь події;

– службові – вказують на приналежність власника до певного відомства, організації, підприємства;

– сувенірні – присвячені різноманітним країнам, містам, історичним місцям тощо.

У даній роботі розглянута лише невелика частина музейної колекції знаків, представлених в експозиції зали № 6 по темі «Катеринославщина–Дніпропетровщина в період 1921–1941 рр.». Із загальної кількості (25 од.) в певну групу можна виділити 8 знаків, випуск

яких пов'язаний з діяльністю добровільних громадських організацій (товариств). Серед великого розмаїття таких організацій особливе місце займає Міжнародна організація допомоги борцям революції (далі МОДР), яка розгорнула свою діяльність не лише на всесоюзному рівні, а й в міжнародних масштабах. Створена МОДР в листопаді 1922 р. під час роботи IV Конгресу Комінтерну і вже до 1932 р. об'єднувала понад 70 національних секцій та близько 14 млн осіб [5, с. 133]. У міжнародному масштабі МОДР існувала до Великої Вітчизняної війни, а в СРСР – до 1947 року. Основною метою цієї організації було надання матеріальної, юридичної та моральної підтримки політв'язням, політемігрантам та їх сім'ям. Катеринославська (Дніпропетровська) організація МОДР була однією з найбільших в країні і вже на 1924 р. в її лавах налічувалося 250 тис. осіб [13, с. 3]. На першій міжнародній конференції в Москві поряд з ленінградською та московською, відзначалась і катеринославська організація, яка за два роки свого існування передала в розпорядження виконкому МОДР близько 70 тис. крб. До 1937 р. за свою інтернаціональну роботу вона отримала три перехідних прапори: Німецької червоної допомоги, ім. К. Цеткін від ЦК МОДР СРСР та ЦК МОДР України [11, с. 87]. 16 червня 1937 р. Дніпропетровськ відвідала голова ЦК МОДР О. Д. Стасова, яка взяла участь у другому обласному зльоті активістів модрівської роботи [8, с. 419].

Кожен член організації обов'язково повинен був мати членський значок, єдиний зразок якого був затверджений у 1924 р. [5, с. 133]. Саме такий значок представлений в експозиції музею (№ ОМ-8357, КП-188058) та являє собою п'ятикутник червоної емалі з вписаним у нього колом, що символізує земну кулю. В нижній частині земної кулі – ланцюги. По екватору (верхня частина земної кулі) білої емалі схід променистого сонця, над яким по напівсфері – рельєфний, червоної емалі, напис «МОПР». Знак виготовлений із бронзи, розміром 27х27 мм, кріплення гвинтове. Знак належав Миколі Миколайовичу Фадєєву та був переданий до музею в 2000 р.

Ще однією добровільною громадською організацією було товариство «Друг інваліда», яке займалось збором коштів у фонд допомоги інвалідам, проводячи численні «дні» та «тижні» допомоги, збори пожертвувань та продаж значків. Один із значків товариства «Друг інваліда» (№ И-5294, КП-11039) експонується в вітрині «НЕП на Катеринославщині». Знак являє собою зубчасту шестерню, на фоні якої фігура червоноармійця в будьонівській формі. Витягнута права рука тримає гвинтівку, а в лівій руці – милиця. По колу шестерні напис – «Друг инвалида», а внизу в квадратній рамочці текст «Всеукр. Центком. Помощи Инвалида». Знак розмірами 30х40 мм, виготовлений із посрібленої бронзи. Зображення деталей рельєфне, кріплення гвинто-

ве. Згідно з інвентарною книгою (и-8), знак був переданий до музею 8 жовтня 1965 р. науковим співробітником музею Т. Ф. Іосіковим.

Одним із найголовніших завдань у сфері культурних перетворень радянський уряд вважав навчання грамоті широких мас населення. Спеціально для цього в березні 1921 р. була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія по ліквідації неписемності, а з 1923 р. організаційно оформилось добровільне товариство «Геть Неписьменність» (ТГН), яке очолив голова ВУЦВК Г. І. Петровський [8, с. 397]. Товариство масово розгорнуло свою діяльність по організації пунктів «лікнепу», гуртків, «кутків», по забезпеченню їх підручниками тощо. Кошти на свою роботу товариство отримувало від сплати членських внесків, пожертвувань та від продажу значків. За період своєї діяльності (вересень 1923 р. – лютий 1936 р.) ТГН було випущено багато різновидів значків, але основними елементами їх символіки були портретне зображення «красного ликвидатора неграмотности» Леніна та дати 1917–1927 рр., тобто десятиліття, за яке планувалося остаточно подолати масову неписьменність. Саме такий значок розміщений у вітрині «Культурний розвиток Катеринославщини–Дніпропетровщини в 1921–1941 рр.» зали № 6. Цей знак (№ И-5761, КП-15658) являє собою п'ятикутну зірку, в центрі якої погрудне зображення Леніна в профіль. Внизу, на розкритій книзі напис «1917–1927». Значок розмірами 33х30 мм, виготовлений із посрібленої бронзи, кріплення гвинтове. Згідно з інвентарною книгою (и-8), знак був переданий до музею М. М. Краснухіним у 1968 р. і та належав Федору Володимировичу Чорному, уродженцю с. Діївка Катеринославського повіту (нині м. Дніпропетровськ). Народився Ф. В. Чорний у 1894 р. в сім'ї робітника Брянського заводу, в 1907 р. поступив працювати на цей же завод в залізопрокатний цех [2]. За свою активну політичну роботу в середовищі робітників заводу двічі (1914 та 1916 р.) підлягав арешту [2]. За другим вироком у 1916 р. був засуджений до смертної кари, але завдяки товаришам по партії вдалося влаштувати йому втечу із в'язниці. В ході революційних подій 1917 р. Чорний став уповноваженим по організації Червоної гвардії від Кайдацької та Фабрично-Чечелівської партійної організації, а в грудні 1917 р. – один із активних учасників встановлення Радянської влади в м. Катеринославі. В період 1918–1920 рр. перебував на фронтах громадянської війни, по закінченню якої обіймав високі господарські та партійні посади [2].

Представлений в експозиції членський знак «СВБ» (№ ОМ-5943, КП-133659) був одночасно й емблемою «Спілки войовничих безвірників», яка була створена у квітні 1925 р. з ініціативи ВКП(б) [8, с. 395]. Членство в спілці було справою добровільною, але сплата внесків та придбання членського знака було обов'язковим. Знак являє собою коло, обрамлене шестернею білої емалі. В центрі знака –

п'ятикутна зірка червоної емалі, з правого боку знака – прапор червоної емалі та три накладні літери «СВБ». По напівсфері шестерні рельєфний напис: «Борьба против религии – борьба за коммунизм» (відомі варіанти з написом «Борьба против религии – борьба за социализм»). Знак виготовлений із бронзи, розміри 30х30 мм, кріплення гвинтове. На звороті вигравійований товарний знак «АРТ-Труд-Гравер». Згідно з записом в інвентарній книзі (ОМ-15), знак був придбаний музеєм у 1982 році у Н. П. Рондіної.

Важливе місце в громадсько-політичному житті суспільства 1920–1930-х рр. зайняло патріотичне виховання населення та підвищення обороноздатності країни. Така робота масово почала проводитися з другої половини 1920-х рр., коли організаційно оформилося Товариство сприяння обороні та Авіаційно-хімічній промисловості (далі – Тпромвіахім). Ця організація була створена 23 січня 1927 року шляхом об'єднання Товариства сприяння обороні та Товариства друзів авіаційної і хімічної промисловості [5, с. 114]. Діючи під девізом «Опромвиахим – опора мирного труда СССР», товариство ставило за мету залучити до оборонної роботи широкі маси населення. І треба зазначити, що це успішно виконувалось. Так, на Дніпропетровщині на березень 1940 року налічувалося 3 725 організацій, якими було охоплено 217 200 тисяч чоловік [11, с. 85]. Серед найбільш популярних заходів у справі залучення населення до оборонної роботи стали тижні, декади, місячники оборони, агітаційні пробіги, авіаперельоти, шлюпочні походи тощо.

У музеї експонується нагрудний знак «Зюйд» (№ И-6560, КП-19616) Валер'яна Олександровича Доліна, учасника військово-морського агітаційного походу на двох шлюпках річкового типу. Як повідомляє місцева газета «Зоря», старт походу відбувся о 17 годині 17 червня 1931 року в парку ім. Шевченка [14, с. 4]. Маршрут загальною протяжністю 3 575 км пролягав Дніпром до Чорного моря, потім через Очаков–Севастополь–Ялту–Феодосію–Новоросійськ–Туапсе-Сухумі до Батумі та тим же шляхом назад [6]. 05.09.1931 року міська рада Тпромвіахім урочисто зустрічала в парку ім. Шевченка 12 учасників походу [9, с. 4]. У січні 1932 р. міськрада Тпромвіахім вручила знак, присвоєний походу, та грамоту В. О. Доліну «в тому, що він дійсно був за учасника військово-морського агітаційного шлюпкового походу Дніпропетровськ–Батумі–Дніпропетровськ… і проявив енергію та ентузіазм у поході, незважаючи на ряд труднощів у дорозі» [6]. В. О. Долін, уродженець м. Катеринослав, 1910 року народження, на час походу працював викладачем у Дніпропетровському технікумі фізкультури. За період своєї діяльності в сфері фізичної культури та спорту був відзначений великою кількістю грамот за участь у спортивних змаганнях обласного та республіканського рівнів.

Знак «Зюйд» являє собою рятувальне коло білої та червоної емалі, в центрі якого парусна шлюпка на фоні блакитного неба. На нижній частині кола напис «Зюйд». Коло, діаметром 24 мм, зображене на фоні двох схрещених весел та якоря. На зворотному боці напис – «Участнику похода Днепропетровск–Батуми–Днепропетровск тов. Долину В. А. 17/VI – 8/IX 1931 г.». Знак за допомогою двох ланцюжків (довжиною 14 мм) кріпиться до знаку Тпромвіахім УСРР гвинтом. Останній являє собою коло, діаметром 22 мм, створене зубчастою шестернею та обрамленням із вінка колосків червоної емалі. В центрі розміщена червона зірка, на фоні якої схрещені гвинтівка та пропелер під протигазом. Внизу знака, у стрічці червоної емалі напис «Тпромвіахім УСРР». Знак виготовлений із бронзи та емалі. Був переданий до музею в 1970 р. А. І. Доліною.

Значне місце у військовій підготовці членів Тпромвіахім займав стрілковий спорт. З метою відзначення найкращих стрільців у 1932 р. ЦР Тпромвіахім був утверджений знак «Ворошиловский стрелок» на честь наркома у військових та морських справах К. Ворошилова [5, с. 105]. Право отримати цей знак мали всі члени Товариства, які оволоділи початковими стадіями стрілкової підготовки та виконали відповідні нормативи. Пізніше, в травні 1934 р., з метою підвищення майстерності були затверджені нормативи «Ворошиловский стрелок» I та II ступенів [5, с. 105].

Інформація про знак «Ворошиловский стрелок» (И-5286, КП-11007), який експонується в альбомі № 2 6-ї зали музею, обмежена. Відомо лише, що він був переданий до музею в 1965 році науковою співробітницею музею О. М. Огризкіною. Розміри знака (30х40 мм) говорять, що він був випущений у період з кінця 1933 до 1941 р., тому що до 1933 р. знаки випускалися розмірами 40х50 мм, а в 1941 р. знак «Ворошиловский стрелок» був відмінений. Загалом же знак являє собою п’ятикутну зірку червоної емалі, в центрі якої стоїть червоноармієць з гвинтівкою. У верхній частині знака червоний прапор з написом у два рядки «Ворошиловский стрелок», внизу мішень білої емалі. Знак накладений на шестерню, з правого боку якої колоски пшениці, з лівого – напис «ОСОАВИАХИМ».

Подібна символіка зображена на ще одному нагрудному знакові Товариства – «За стрельбу» (№ И-5490, КП-12581), яким нагороджувалися переможці стрілкових змагань. На круглу мішень білої емалі діаметром 32 мм в центрі накладені гвинтівка, пропелер та газовий балон. Над ними п’ятикутна зірка червоної емалі, у нижній частині – рельєфний напис у два рядки «ОСОАВИАХИМ – За стрельбу». Нижня частина знака обрамлена вінком із колосків зеленої емалі. Знак належав Катерині Павлівні Васильовій та був переданий до музею в 1966 р.

Тпромвіахім не обійшло увагою й підготовку громадян до протихімічної та протиповітряної оборони. В групах Товариства проводилися широкомасштабні заходи щодо вивчення методів захисту та ліквідації наслідків повітряного і хімічного нападів. У 1934 р. ЦР ТСО були розроблені нормативи комплексу «Готов к противовоздушной и противохимической обороне», а в серпні 1935 р. був затверджений нагрудний знак «Готов к ПВХО» [5, с. 118]. У положенні про знак говорилося, що він вручався членам Товариства, які не лише успішно здають нормативи комплексу, але й ведуть ударну роботу на виробництві та активні учасники заходів з ППХО. Обов'язковою умовою було те, щоб кожен власник значка мав діючий протигаз.

Знак «Готов к ПВХО» (№ И-4981, КП-9368) виготовлений із бронзи у вигляді кола, створеного зубчастою шестернею та колосками пшениці. В центрі знака п'ятикутна зірка червоної емалі з рельєфним написом у три рядки «Готов к ПВХО». Під зіркою дуло зенітного знаряддя, а вгорі літак у промені прожектора. В нижній частині протигаз та стрічка червоної емалі з написом «ОСОАВИАХИМ СССР». Поле знака – блакитної емалі, промінь прожектора – білої. Знак діаметром 32 мм (відомі різновиди від 15 мм до 35 мм діаметром [5, с. 118]), за допомогою двох ланцюжків кріпиться до гвинта у вигляді літака. Знак був переданий до музею в 1963 р. та належав Володимиру Вікентійовичу Тржасковському, значна частина революційної та трудової діяльності якого пов'язана з м. Кам'янське (нині м. Дніпродзержинськ). Уродженець м. Варшава, 1889 р. народження, В. В. Тржасковський у 1905 р. приїздить до Кам'янського, де влаштовується на роботу в доменний цех Дніпровського металургійного заводу [1, с. 1]. За активну підпільну роботу в 1916 р. був заарештований і відправлений в армію [1, с. 11]. У травні 1917 р. повернувся в Кам'янське, де став одним із організаторів Червоної гвардії. До 1921 р. перебував у лавах Червоної армії, а після демобілізації обіймав ряд високих адміністративно-господарських посад та активно займався громадсько-політичною роботою [3, с. 143].

Отже, розглянута частина нагрудних знаків із колекції ДНІМ є достатньо репрезентативною в плані висвітлення найголовніших моментів соціально-економічного та ідеологічного життя країни і нашого краю. Добровільні організації (товариства) торкнулися найбільш актуальних аспектів суспільного життя, а нагрудні знаки зайняли важливе місце серед засобів морального заохочення, популяризації та пропаганди в справі залучення широких мас населення до діяльності цих організацій. У значній мірі цим пояснюються і притаманні знакам художні риси – простота форм та образів, злободенність та елементи класичної радянської символіки.

Бібліографічні посилання

1. Автобиография В. В. Тржасковского. – М., 1951 // Фонди ДНІМ. – Арх.-1805.
2. Автобиография Ф. В. Черного // Фонди ДНІМ. – Арх.-5304.
3. Борці за Жовтень на Катеринославщині : Збірник коротких біографій. – Д., 1958.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2007.
5. *Гладков Н. Н.* История государства Российского в наградах и знаках / Н. Н. Гладков. – М.; СПб., 2004. – Т. 2.
6. Грамота В. О. Доліна – 1932 // Фонди ДНІМ. – Арх.-6350.
7. *Ильинский В. Н.* Значки и их коллекционирование / В. Н. Ильинский. – М., 1974.
8. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
9. Зустрічайте учасників морського переходу // Зоря. – 05.09.1931. – № 207.
10. *Кузнецов Д. Н.* Нагрудные знаки оборонных обществ / Д. Н. Кузнецов. – М., 1983.
11. *Маркова Л. М.* Матеріали про діяльність ОСОАВІАХІМ та МОПР у фондах ДІМу / Л. М. Маркова // Музей і майбутнє. Доповіді та повідомлення наукової конференції до Міжнародного дня музеїв. – Д., 1998. – С. 84–88.
12. Словарь русского языка. Сост. С. И. Ожегов. – М., 1953.
13. *Сосіна М.* Всі – в ряди МОДР! / М. Сосіна // Дніпро вечірній. – 30.11.1972. – № 281.
14. Шлюпочний похід Дніпропетровськ–Батум // Зоря. – 16.06.1931. – № 138.

Надійшла до редколегії 12.11.2010

УДК 94 (477)

Ю. А. Святець, Ю. Г. Стенько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСЛІДНИЦЬКІ ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Систематизовані основні результати діяльності науковців історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за напрямами дослідницьких практик Д. І. Яворницького. Показаний генетичний зв'язок студій сучасних істориків з науковими пошуками академіка.

Ключові слова: археологія, Д. І. Яворницький, етнографія, історична географія, історична евристика, історична хронологія, історичне джерелознавство, історичне краєзнавство, козацька історія, музеєзнавство, топоніміка.

© Ю. Г. Стенько, Ю. А. Святець, 2010

Бібліографічні посилання

1. Автобиография В. В. Тржасковского. – М., 1951 // Фонди ДНІМ. – Арх.-1805.
2. Автобиография Ф. В. Черного // Фонди ДНІМ. – Арх.-5304.
3. Борці за Жовтень на Катеринославщині : Збірник коротких біографій. – Д., 1958.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2007.
5. *Гладков Н. Н.* История государства Российского в наградах и знаках / Н. Н. Гладков. – М.; СПб., 2004. – Т. 2.
6. Грамота В. О. Доліна – 1932 // Фонди ДНІМ. – Арх.-6350.
7. *Ильинский В. Н.* Значки и их коллекционирование / В. Н. Ильинский. – М., 1974.
8. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
9. Зустрічайте учасників морського переходу // Зоря. – 05.09.1931. – № 207.
10. *Кузнецов Д. Н.* Нагрудные знаки оборонных обществ / Д. Н. Кузнецов. – М., 1983.
11. *Маркова Л. М.* Матеріали про діяльність ОСОАВІАХІМ та МОПР у фондах ДІМу / Л. М. Маркова // Музей і майбутнє. Доповіді та повідомлення наукової конференції до Міжнародного дня музеїв. – Д., 1998. – С. 84–88.
12. Словарь русского языка. Сост. С. И. Ожегов. – М., 1953.
13. *Сосіна М.* Всі – в ряди МОДР! / М. Сосіна // Дніпро вечірній. – 30.11.1972. – № 281.
14. Шлюпочний похід Дніпропетровськ–Батум // Зоря. – 16.06.1931. – № 138.

Надійшла до редколегії 12.11.2010

УДК 94 (477)

Ю. А. Святець, Ю. Г. Стенько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСЛІДНИЦЬКІ ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Систематизовані основні результати діяльності науковців історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за напрямами дослідницьких практик Д. І. Яворницького. Показаний генетичний зв'язок студій сучасних істориків з науковими пошуками академіка.

Ключові слова: археологія, Д. І. Яворницький, етнографія, історична географія, історична евристика, історична хронологія, історичне джерелознавство, історичне краєзнавство, козацька історія, музеєзнавство, топоніміка.

© Ю. Г. Стенько, Ю. А. Святець, 2010

Систематизированы основные результаты деятельности ученых исторического факультета Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара по направлениям исследовательских практик Д. И. Яворницкого. Показана генетическая связь исследований современных историков с научными изысканиями академика.

Ключевые слова: археология, Д. И. Яворницкий, этнография, историческая география, историческая эвристика, историческая хронология, историческое источниковедение, историческое краеведение, казацкая история, музееведение, топонимика.

The basic results of activity of scientists of historical faculty of the Dnepropetrovsk national university of a name Oles Gonchar in directions research D. I. Javornitsky's expert are systematised. The genetic relation of researches of modern historians with scientific researches of the academician is shown.

Key words: archeology, D. I. Javornitsky, ethnography, historical geography, historical heuristics, historical chronology, a historical source study, historical study of local lore, Cossack history, museology, toponymics.

У статті «Дмитро Яворницький: образ ученого в контексті минулого і сучасного» старший науковий співробіник Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького С. В. Абросимова висловила дуже важливе спостереження: «Історію Дніпропетровська неможливо уявити без імені Д. Яворницького, як неможливо уявити культурний ландшафт Дніпропетровська без створеного ним Історичного музею» [3]. Але водночас справедливим буде й твердження, що історію Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара неможливо уявити без академіка Д. І. Яворницького. Як відомо, 1918 р. Дмитра Івановича обрали професором кафедри історії місцевого краю і Запорожжя щойностворeного Катеринославського університету [56, с. 68], а у 1922–1933 рр. Д. І. Яворницький завідував науково-дослідною кафедрою українознавства [63, с. 578].

Дослідники творчої діяльності Д. І. Яворницького акцентують увагу на широкому просторі дослідницьких практик непересічного вченого, який поєднував інтелектуальні пошуки з нагромадженням емпіричного матеріалу [2, с. 21; 60; 61; 84]. Звісно, в час, в який жив Дмитро Іванович, наполеглива евристична робота для історика була звичним явищем. Але умови того часу диктували доволі жорсткі умови для досліджень. І мова не тільки про необхідність формування бібліотечних фондів, посильну участь в якому брав Д. І. Яворницький [40]. Засоби комунікацій та оргтехніка неабияк спрощують роботу сучасного історика, який дедалі більшою мірою одержує у своє розпорядження досконалий інструментарій для аналізу джерел та артефактів. У часи ж Дмитра Івановича технології та комунікації були зовсім

іншими. Тому вкрай важко дібрати критерії трудомісткості праці тогочасного історика, який встигав не тільки працювати з документами в архівах [71], розкопувати «могили» [13; 83; 70; 72; 79; 80], здійснювати топографічні розвідки [8; 81], подорожувати в далекі краї бездоріжжям не завжди комфортним транспортом, а часто-густо пішки [74; 75; 77; 78]. Тим вагомішими є результати науково-дослідницької та організаційної роботи Д. І. Яворницького, який не тільки нагромадив колосальну джерельну базу з історії України, а й безперечно мав неабиякий лідерський талант, що сприяв розбудові одного з найкращих історичних музеїв [76; 82].

Неабияка літературна спадщина Дмитра Івановича стала результатом його наполегливої тривалої евристичної діяльності. Дослідники його творчості завжди зауважують, що ще в роки навчання в Харківському університеті і подальшої педагогічної праці в 3-й чоловічій гімназії м. Харкова майбутній академік збирав пісні, думи, легенди, розповіді про запорожців, архівні матеріали, досліджував археологічні та архітектурні пам'ятки, топографію Запоріжжя, фортець, Січей, цікавився Дніпровими порогами [62, с. 11–13]. Недаремно професор М. П. Ковальський, характеризуючи творчу лабораторію Дмитра Івановича, наголошував на його пріоритеті у формуванні такого важливого підходу до історичного дослідження, як комплексне використання всіх типів історичних джерел (писемних, фольклорних, речових, образотворчих та ін.) [1; 33; 37]. А археологи Дніпропетровського національного університету (І. Ф. Ковальова, І. Яременко та ін.) за уважним спостереженням С. В. Абросимової «визнають Д. Яворницького також новатором й у царині археологічної науки» [3]. Власне археологія стала однією з наукових традицій на історичному факультеті ДНУ. Зокрема, ще у 1973-1974 рр. археологічна експедиція Дніпропетровського університету досліджувала групу з чотирьох сарматських курганних могильників по трасі Фрунзенської зрошувальної системи [10]. Останні досягнення археологів університету пов'язані з дослідженнями Новобогородицької фортеці та її ролі в ранньомодерній історії України [11; 12].

С. І. Світленко виявив ще один важливий аспект досліджень вченого – його розвідки в сфері історичної картографії, географії та топоніміки України і Запоріжжя [62]. Проект Д. І. Яворницького з історії та топоніміки Катеринослава проаналізував і висвітлив М. Е. Кавун [8]. Історико-географічні аспекти XIII Археологічного з'їзду знайшли відображення у розвідці О. М. Каковкіної та О. М. Посунько [9]. Історіографічний аналіз проблем історичної географії у творчості Александра Ґваньїні подав М. П. Ковальський [23], а джерелознавча практика італійця була об'єктом студій О. О. Дячка [6]. М. П. Ко-

вальський розкрив внесок сучасників XVI ст. у розвиток історії та географії Поділля [35].

М. П. Ковальський високо оцінив едиційну діяльність Д. І. Яворницького, котрий видав систематизовані збірки документів про українських козаків, які тривалий час (протягом XIX і майже всього XX ст.), за словами Миколи Павловича, не мали аналогів у вітчизняній історіографії [33; 37].

Такий значний доробок Д. І. Яворницького не міг залишитися в забутті. Недаремно саме в Дніпропетровському університеті в останній чверті XX ст. сформувалася потужна наукова школа джерелознавців, лідером якої безперечно був М. П. Ковальський [7]. Сам Микола Павлович як дослідник життя і діяльності Д. І. Яворницького [38; 39] не тільки високо оцінював наукову спадщину історика [34; 37], а й наголошував на спадкоємності його творчої лабораторії дніпропетровськими істориками [19]. Проблематика джерелознавчих досліджень під керівництвом М. П. Ковальського була доволі розлогою: від евристики та аналізу комплексів джерел з конкретної історичної проблематики до теоретичних та методологічних узагальнень й обґрунтувань принципів історичного пізнання загалом [15–18; 23; 31–33].

Навчальні посібники М. П. Ковальського з джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст. містять аналіз дореволюційних вітчизняних археографічних публікацій XIX – початку XX ст., а також класифікацію джерел названого періоду за їх видовими ознаками, тематикою, хронологією. М. П. Ковальський виокремив найвагоміші документи, які дозволяють скласти уявлення про ключові події історії України названого періоду. Навчальні посібники М. П. Ковальського, об’єднані спільною проблематикою «Джерелознавство історії України XVI – першої половини XVII ст.» [24–30], фактично були монографічними дослідженнями, присвяченими розробці теоретичних засад джерелознавства середньовічної історії України та аналізу як архівних, так і дореволюційних вітчизняних, радянських й іноземних публікацій джерел [4].

Розвиток козацької тематики, започаткованої Д. І. Яворницьким, найбільш послідовно був реалізований у творчості учня М. П. Ковальського – Ю. А. Мицика. Неабияким науковим явищем стали їх методичні розробки з тематики Визвольної боротьби українського народу 1648–1654 рр. [15; 21; 22; 36], а також статті, більшість яких були опубліковані у тематичному міжвузівському збірнику кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства [54; 55]. Ю. А. Мицик досліджував архівосховища Польщі з метою виявлення матеріалів української тематики, визначив основні місця зберігання джерел, які стосуються політичної історії України 1654–1657 рр. Всебічно висвітлив інформаційний потенціал виявлених історичних джерел. Ме-

тою дослідження було виявлення джерел корпусу, які стосуються історії України в останні роки гетьманату Б. Хмельницького в польських архівосховищах. Історик дійшов висновку, що більшість джерел з архівів Польщі, які висвітлюють події історії України зазначеного періоду, була створена представниками панівної верстви Речі Посполитої [22; 36; 54].

Історія козацтва набула нового розвитку в умовах національної незалежності України. Цей поступ зумовлений, з одного боку, доступністю дедалі більшої кількості архівних та інших джерел, а з іншого, – завдяки застосуванню сучасних методів і технік досліджень. Переконливим прикладом екстенсивного опанування названої проблематики можуть служити дослідження О. А. Репана, С. М. Каюк, О. М. Посунько [57–59]. Інтенсивне опрацювання інформаційного поля козацькознавства запропоноване І. С. Стороженком, що сприяло формуванню ним нової наукової гіпотези щодо ролі Запорозької Січі у війні під проводом Б. Хмельницького [64–67].

Важливим аспектом діяльності Д. І. Яворницького було колекціонування артефактів і джерел, а також архівна і музейна справа. В цьому напрямі важливою є сучасна діяльність кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, яка піклується не тільки про наукове опрацювання матеріалів у цій сфері, а й підготовкою сучасних кадрів за спеціальностями «Архівознавство» та «Археологія». У формування й розвиток дидактичних засад спеціальних галузей історичних знань в університеті зробили внесок М. П. Ковальський та його учні. Зокрема, були видані методичні праці з музеєзнавства (М. П. Ковальський) [49], історичної бібліографії (М. П. Ковальський) [46; 51], історичної хронології (М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик) [42; 50], історичної географії (М. П. Ковальський) [35], регіональної історії та історичного краєзнавства (М. П. Ковальський) [19], історіографії (А. Г. Болебрух, М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, М. П. Мохначева, В. О. Муравйов) [48], історичного джерелознавства (Г. В. Боряк, Г. М. Виноградов, М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, Ю. А. Святець) [43–47; 53], історичної евристики (О. І. Журба, М. П. Ковальський) [52]. Неабиякий внесок у розвиток етнографічних досліджень здійснює З. П. Маріна, зусиллями якої внаслідок навчальних експедицій на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету іменя Олеся Гончара створений етнографічний кабінет з цінними експонатами української народної культури та побуту [41]. Колектив кафедри історії України (О. А. Репан, О. Ф. Нікілєв, Г. М. Виноградов, І. А. Шахрайчук) протягом низки років проводить активну історико-краєзнавчу роботу, залучаючи до неї студентів факультету.

У цьому невеликому екскурсі, безумовно, не можна висвітлити всі аспекти наукової діяльності істориків Дніпропетровського на-

ціонального університету імені Олеся Гончара, які зросли і сформувалися під впливом ідей і дослідницьких традицій, сформованих ще Д. І. Яворницьким. Більшість з названих істориків з різних суб'єктивних та об'єктивних обставин вимушені були залишити стіни *alma mater*. З одного боку, вони рознесли ідеї Д. І. Яворницького по всій Україні, а з іншого, виховали гідних учнів, які в свою чергу сформували нові напрями наукових досліджень історії України, пошукової, аналітичної, видавничої роботи з джерелами, прислужилися розвиткові сучасних досконалих методів досліджень джерел та артефактів.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Археографическая деятельность академика Д. И. Яворницкого / С. В. Абросимова, Н. П. Ковальский // Актуальные вопр. теории, методики и истории публикации ист. документов: межвуз. сб. науч. тр. – М., 1991. – С. 73–84.

2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 20–31.

3. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький: образ ученого в контексті минулого і сучасного / С. В. Абросимова : [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: http://museum.dp.ua/article0444.html

4. *Воронов В. І.* Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. в працях М. П. Ковальського / В. І. Воронов, Ю. А. Святець // Осягнення історії: зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / гол. ред.: Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Н.-Й., 1999. – С. 49–67.

5. Вчений-подвижник: життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького: матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого. Дніпропетровськ, 26–27 жовт. 1990 р. / укл. В. М. Бекетова. – Д., 1991.

6. *Дячок О. О.* Опис українських земель і міст у «Хроніці Європейської Сарматії» А. Ґваньїні (джерелознавчий аналіз) / О. О. Дячок // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: міжвуз. зб. наук. пр. / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2000. – С. 153–169.

7. *Журба О. И.* Рецепция личности и воззрений И. Д. Ковальченко в Днепропетровском университете / О. И. Журба, Е. А. Чернов // Идеи академика И. Д. Ковальченко в XXI веке: матер. 4-х науч. чтений памяти академика И. Д. Ковальченко / отв. ред. С. П. Карпов. – М., 2009. – С. 251–259.

8. *Кавун М. Е.* Дмитро Яворницький у вирі мультикультурного Катеринослава: топонімічний проект 1906 р. як персонально-світоглядна та культурно-символічна презентація / М. Е. Кавун // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 83–103.

9. *Каковкіна О. М.* Історико-географічна проблематика у матеріалах XIII Археологічного з'їзду / О. М. Каковкіна, О. М. Посунько // Наддніпрянська Укра-

їна: іст. процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 274–280.

10. *Ковалева И. Ф.* Новые источник по истории сарматских племен Северного Причерноморья (к исследованию подгороднянских сарматских могильников) / И. Ф. Ковалева, В. И. Костенко // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения : [сб. науч. ст.]. – Д., 1976. – Вып. 3. – С. 79–95.

11. *Ковальова І. Ф.* Археологічні дослідження Новобогородицької фортеці у 2009 р. / І. Ф. Ковальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 275–281.

12. *Ковальова І. Ф.* До уточнення місцезнаходження м. Самарь – Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. О. Векленко, В. М. Шалобудов // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 281–301.

13. *Ковальова І. Ф.* Місце Д. І. Яворницького у регіональній археології Наддніпрянщини / І. Ф. Ковальова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 252–263.

14. *Ковальова І. Ф.* Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 16–22.

15. *Ковальский Н. П.* Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1986.

16. *Ковальский Н. П.* Вопросы теории и методики источниковедения отечественной истории и украинской советской историографии / Н. П. Ковальский // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки : [межвуз. сб. науч. тр.] / ред. кол.: Н. П. Ковальский (отв. ред.) [и др.]. – Д., 1987. – С. 27–42.

17. *Ковальский Н. П.* Документальные коллекции Радзиминьского и Оссолиньского как источники по истории Волыни XV–XVIII вв. / Н. П. Ковальский // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : [сб. науч. тр.]. – Д., 1978. – С. 25–34.

18. *Ковальский Н. П.* Из опыта классификации письменных источников по социально-экономической истории (на материалах истории Украины XVI–XVII вв.) / Н. П. Ковальский // Источниковедческие разыскания. 1985. – Тбилиси, 1988. – С. 49–55.

19. *Ковальский Н. П.* Исследования по региональному источниковедению в советской исторической науке / Н. П. Ковальский // Актуальные пробл. изучения и издание ист. источников: Всесоюз. науч. сессия, г. Кутаиси, 18–20 окт. 1988 г.: тезисы докладов. – Тбилиси, 1988. – С. 73–75.

20. *Ковальский Н. П.* Историческое краеведение и вспомогательные исторические дисциплины / Н. П. Ковальский // Первая Всесоюз. науч. конф. по ист. краеведению (Полтава, окт. 1987 г.) : тезисы докл. и сообщений. – К., 1987. – С. 19–20.

21. *Ковальский Н. П.* Рейнгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. / Н. П. Коваль-

ский, Ю. А. Мыцык // Вопр. германской истории и историографии : [сб. науч. тр.]. – Д., 1976. – С. 124–141.

22. *Ковальский Н. П.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII веков : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1984.

23. *Ковальский Н. П.* Известие по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии Европейской» Александра Гваньини / Н. П. Ковальский // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : [сб. науч. тр.]. – Д., 1972. – С. 107–128.

24. *Ковальский Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: структура источниковой базы : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1982.

25. *Ковальский Н. П.* Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1978. – Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников.

26. *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века) : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1977. – Ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников.

27. *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1978. – Ч. 3: Характеристика публикаций источников на иностранных языках.

28. *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1979. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников.

29. *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1979.

30. *Ковальский Н. П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVII – первая половина XVII в.): акты о городах : [учеб. пособ.] / Н. П. Ковальский. – Д., 1983.

31. *Ковальский Н. П.* К методике разыскивания неопубликованых источников по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века при изучении курса источниковедения / Н. П. Ковальский // Вопр. совершенствования вечернего и заочного обучения. – Д., 1977. – С. 95–102.

32. *Ковальский Н. П.* Некоторые теоретико-методологические вопросы современного советского источниковедения / Н. П. Ковальский, П. М. Кулаковский // Теория и методика историограф. и источниковедческих исследований : [межвуз. сб. науч. тр.] / ред. кол.: Н. П. Ковальский (отв. ред.) [и др.]. – Д., 1989. – С. 5–17.

33. *Ковальский Н. П.* Теоретико-методологические и методические вопросы в вузовском курсе источниковедения истории СССР / Н. П. Ковальский // Источниковедческая культура студента-историка : [сб. науч.-методич. тр.]. – Тверь, 1990. – С. 34–42.

33. *Ковальський М. П.* Археографічні публікації з питань історії запорозького козацтва XVI–XVII ст. / М. П. Ковальський: [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: http://www.cossackdom.com/ogliad/kovalsky_arhograf.html.

34. *Ковальський М. П.* Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д. І. Яворницького (деякі роздуми історика) / М. П. Ковальський // Пробл. історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: матер. наук. читань Д. І. Яворницького : [зб. ст.]. – Запоріжжя, 1993. – С. 101–110.

35. *Ковальський М. П.* Історія та географія Поділля XVI ст. в описах сучасників / М. П. Ковальський // Тези доповідей обл. наук. конф. «Пробл. іст. географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 16-17.

36. *Ковальський М. П.* Історія України: конспекти лекцій / М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик. – К., 1993. – Ч. 1: Від стародавньої історії до XVII століття.

37. *Ковальський М. П.* Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М. П. Ковальський // Вчений-подвижник: життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького: матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого (26–27 жовтня 1990 р.). – Д., 1991. – С. 3–10.

38. *Ковальський М. П.* Невідомі документальні свідчення про Варшавський період наукової діяльності Дмитра Яворницького (1895-1896 рр.) / М. П. Ковальський // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.) : [зб. ст.]. – Д., 1993. – С. 5–21.

39. *Ковальський М. П.* Нове про Д. І. Яворницького: документальні свідчення про складання Дмитром Яворницьким магістерських екзаменів у Варшавському університеті (1895-1896) / М. П. Ковальський // Борисфен. – Д., 1993. – № 8. – С. 8–11.

40. *Лучка Л. М.* Д. І. Яворницький і розвиток бібліотечної справи Катеринослава початку XX ст. / Л. М. Лучка // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 69–83.

41. *Маріна З. П.* Деякі підсумки польових етнографічних досліджень ДНУ / З. П. Маріна // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 300–306.

42. Методическая разработка к изучению хронологии / сост.: Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1978.

43. Методические рекомендации по использованию документов Литовской метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории / сост.: Г. В. Боряк, Н. П. Ковальский. – Д., 1987.

44. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI–XVII веков (цеховые уставы городов Украины) / сост.: Г. Н. Виноградов, Н. П. Ковальский. – Д., 1986.

45. Методические указания и материалы к спецкурсу «Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.» / сост. Н. П. Ковальский. – Д., 1980. – Ч. 1: Историографический обзор.

46. Методические указания и программа по спецкурсу «Историческая библиография» / сост.: Н. П. Ковальский. – Д.: ДГУ, 1980. – 36 с.

47. Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР» / сост. Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1984.

48. Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII века / сост.: А. Г. Болебрух, Н. П. Ковальский, М. П. Мохначева, В. А. Муравйов, Ю. А. Мыцык. – Д., 1984.

49. Методические указания по изучению курса музееведения (для студентов исторического факультета дневной, вечерней, заочной форм обучения) / сост. Н. П. Ковальский. – Д., 1982.

50. Методические указания по изучению хронологии зарубежных европейских стран / сост.: Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1980.

51. Методические указания по исторической библиографии: учеб. таблицы : в 2 ч. / Н. П. Ковальский. – Д., 1979. – Ч. 1.; Ч. 2.

52. Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР / сост.: О. И. Журба, Н. П. Ковальский. – Д., 1988.

53. Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії» / укл.: М. П. Ковальський, Ю. А. Святець. – Д., 1992.

54. *Мыцык Ю. А.* Формирование и развитие источниковедения Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. в отечественной историографии (дооктябрьский период) / Ю. А. Мыцык // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований : [межвуз. сб. науч. тр.] / ред. кол.: Н. П. Ковальский [и др.]. – Д., 1989. – С. 115–121.

55. *Мыцык Ю. А.* О классификации и достоверности конфессат участников Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов / Ю. А. Мыцык // Пробл. применения количеств. методов анализа и классификации источников по отечеств. истории : [межвуз. сб. науч. тр.], – Д., 1988. – С. 97–101.

56. *Прокопенко Л. Л.* Освітянська діяльність Д. І. Яворницького / Л. Л. Прокопенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 60–69.

57. *Репан О. А.* Козацька проблематика в європейській політиці 1720 – першої половини 1730-х рр. / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 191–202.

58. *Репан О. А.* Мобілізації лівобережного козацтва до далеких виправ 1739 р. / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 149–157.

59. *Репан О. А.* Система влади та самоврядування в Запорозькій паланці / О. А. Репан // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 37–43.

60. *Савчук В. С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 5–20.

61. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 21–34.

62. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і українська національна ідентичність / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5–19.

63. *Світленко С. І.* Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) / С. І. Світленко // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: біобібліограф. довідник / гол. ред. кол. проф. М. В. Поляков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Д., 2008. – С. 577–579.

64. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI–XVII ст. / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007. – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі.

65. *Стороженко І. С.* Коли, де і за яких умов виникла перша Запорозька Січ / І. С. Стороженко // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті :

[зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 98–113.

66. *Стороженко І. С.* На яку Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні? / І. С. Стороженко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 6–18.

67. *Стороженко І. С.* Чи була Запорозька Січ на острові Томаківка? / І. С. Стороженко // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 126–133.

68. Хронология: методические указания по хронологии всеобщей истории / сост.: Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1980.

69. *Шалобудов В. М.* Натільні хрести, знайдені на території Богородицької фортеці у 2009 р. / В. М. Шалобудов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 281–287.

70. *Эварницкий Д. И.* Археологические раскопки: 1) Раскопка кургана «Мухина гора»; 2) Раскопка кургана в д. Вороной / Д. И. Эварницкий // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – № 8. – С. 707–727.

71. *Эварницкий Д. И.* Архивные материалы для истории Запорожья / Д. И. Эварницкий // Киев. старина. – 1886. – Т. 15. – № 7. – С. 520–536.

72. *Эварницкий Д. И.* Дневники раскопок / Д. И. Эварницкий // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 121–157.

73. *Эварницкий Д. И.* Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца / Д. И. Эварницкий // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 497–510.

74. *Эварницкий Д. И.* Запорожская пещера над Днепром / Д. И. Эварницкий // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – № 5. – С. 167–170.

75. *Эварницкий Д. И.* Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) / Д. И. Эварницкий // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 41–90.

76. *Эварницкий Д. И.* Отчет Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля, 1905-1906 / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1907.

77. *Эварницкий Д. И.* Переправа через Днепровские пороги («Из поездки по запорожским урочищам») / Д. И. Эварницкий. – О., 1885.

78. *Эварницкий Д. И.* Переправа через Днепровские пороги: Описание пути по Днепру от Екатеринослава до Александровска / Д. И. Эварницкий // Ист. вестн. – 1888. – № 1. – С. 187–200.

79. *Эварницкий Д. И.* Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии / Д. И. Эварницкий // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 103–117.

80. *Эварницкий Д. И.* Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уездов (в имении А. Н. Синельникова, Михайлове-Апостолове и хуторе О. В. Волковой) / Д. И. Эварницкий // Тр. XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – М. 718–735.

81. *Эварницкий Д.* Топографический очерк Запорожья / Д. Эварницкий // Киев. старина. – 1884. – Т. 9. – № 5. – С. 33–54; № 6. – С. 177–200; № 7. – С. 392–422.

82. *Яворницкий Д.* Музей А. Н. Поля / Д. Яворницкий // Ист. вестн. – 1890. – Т. 42. – С. 794–798(40–44).

83. *Яременко І. І.* Д. І. Яворницький: археологічні дослідження 1905–1907 рр. / І. І. Яременко // Гуманітарний журн. – Д., 2002. – № 2. – С. 53–57.

84. *Яценко В. Я.* Д. І. Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917–1920 рр. / В. Я. Яценко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 35–43.

Надійшла до редколегії 18.11.2010

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVI–XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «14/15»

С. М. Каюк, Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЗАЦЬКО-ТАТАРСЬКІ СТОСУНКИ НА УКРАЇНСЬКІЙ ДІЛЯНЦІ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ В КІНЦІ XV–XVI ст.

Розглядаються основні етапи взаємовідносин українського козацтва з татарами в кінці XV–XVI ст. на українській ділянці Великого Кордону, показано вплив поглядів Д. І. Яворницького на розвиток української історіографії щодо стосунків між татарами й українським козацтвом, а також нові можливості відображення цієї складової історії українського козацтва, які стали можливими завдяки застосуванню теорії Великого Кордону.

Ключові слова: українська історіографія, Великий Кордон, теорія Фронтиру, українське козацтво, татари, набіг, похід.

Рассматриваются основные этапы взаимоотношений украинского казачества с татарами в конце XV–XVI в. на украинском участке Большого Пограничья, показано влияние взглядов Д. И. Яворницкого на развитие украинской историографии относительно отношений между татарами и украинским казачеством, а также новые возможности отображения этой составляющей истории украинского казачества, которые стали возможными благодаря применению теории Большого Пограничья.

Ключевые слова: украинская историография, Большое Пограничье, теория Фронтира, украинское казачество, татары, набег, поход.

The article reviews the main stages of the relationship of the Ukrainian Cossacks and Tatars in the late XV–XVI centuries.in the Ukrainian part of the Great Frontier, shows the impact of views of D. Yavornitskiy on the development of Ukrainian historiography of relations between the Tatars and the Ukrainian Cossacks and new possibilities to display part of history part of the Ukrainian Cossacks, which were made possible by using the theory of the Great Frontier.

Key words: Ukrainian historiography, Great Frontier, Frontier theory, Ukrainian Cossacks, Tatars, raid, campaign.

Українське, й особливо запорозьке, козацтво традиційно сприймається як захисник українського народу від зовнішніх та внутрішніх

© С. М. Каюк, Д. В. Шаталов, 2010

ворогів, як спільнота лицарів-християн, що боронили рідні землі від мусульманської загрози. Такий образ домінує як на сторінках спеціальних історичних та синтетичних праць з історії України, науково-популярних та художніх видань, так і в народній свідомості. При цьому представниками загрозливого мусульманського світу вважаються саме південні сусіди українців – кримські татари. Такий образ склався не в останню чергу і через вплив авторитету праць Д. І. Яворницького – корифея історії запорозького козацтва.

Тим часом уважний аналіз праць Д. І. Яворницького дає можливість побачити різну оцінку українсько-татарських стосунків у залежності від історичного часу та зовнішньополітичних обставин. Так, розглядаючи питання походження українського козацтва, Д. І. Яворницький серед інших причин вказував на «існування у Білгороді, Криму й Азові татарських козаків. Ідучи в степи … українці постійно стикалися з татарськими козаками й поступово переймали від них як окремі слова, так і одяг, зброю, самі прийоми бою і назву козаків» [27, с. 12]. При цьому вчений наголошував на тому, що такі запозичення відбувалися в умовах войовничого протистояння населення українських земель і татар: «мирне південноукраїнське населення, силою земельних та економічних обставин витіснене з центральних районів своєї держави у степові окраїни, ставши віч-на-віч з войовничим азіатом-вершником, хоч-не-хоч засвоїло всі бойові прийоми і саму назву «козака» [27, с. 13].

У першому томі своєї «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницький присвятив татарам один з розділів – «Мусульманські сусіди запорозьких козаків», в якому, описуючи татарські орди й тактику здійснення набігів, показав фактично два етапи розвитку козацько-татарських стосунків. Перший етап тривав від «початку політичного життя кримських татар» до 1478 р. У цей період Кримське ханство проводило мирну політику щодо литовських сусідів і «дружба між слов'янами і татарами настільки зміцніла, що між ними розпочалася мирна торгівля» [26, с. 239]. Другий етап відносин розпочався з 1478 р. – коли «кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки» [26, с. 239]. На думку Д. І. Яворницького, ця подія призвела до негайної зміни політики татар щодо слов'ян на протилежну. Таку різку зміну курсу зумовили дві причини: «фанатизм, який прищепили татарам їхні підкорювачі турки» та «дикий, войовничий і кровожерний характер нового хана Менглі-Гірея» [26, с. 239]. До цього долучилося також і те, що турки потребували маси невільників і «для татар, особливо ногайських,.. постачання християнськими невільниками ... турків було головним джерелом прожитку і часом навіть життєвого достатку» [26, с. 239].

Однак у той же час Д. І. Яворницький відмічав, що «стосунки мусульманських сусідів і запорозьких козаків переважно виявляли-

ся в набігах на козацькі землі і через них на Україну, Литву, Польщу і Росію. Бажаючи убезпечити свої наїзди, татари збудували кілька містечок у нижній течії Дніпра: близько 1450 р. вони спорудили фортеці Кизикермен і Джанкермен …; 1491 р. збудували фортецю Тягинь..; в середині XVI ст. поставили фортецю Бургун … й Іслам-Кермен …; а 1525 р. відібрали у поляків місто Очаків» [26, с. 239]. Отже, бачимо певні протиріччя у твердженнях автора: з одного боку, початок татарських набігів датовано 1478 р., а з іншого, засвідчено будівництво фортець для забезпечення цих же набігів, але на чверть століття раніше.

У цілому ж Д. І. Яворницький проблему татарсько-козацьких відносин бачив у традиційному ключі: козацьку ворожнечу до татар викликали набіги останніх, набіги почалися після підкорення Криму Османською імперією. Проте Д. І. Яворницький вказав, що саме сусідство з татарами (як і ряд інших умов) призвело до появи українського козацтва.

Сучасна українська історіографія якісно продовжила спадщину Д. І. Яворницького, ввівши до наукового обігу значне коло джерел та створивши цілий дослідницький напрямок – козакознавство. Особливо важливим, на нашу думку, досягненням останніх десятиріч є спроба поставити дослідження історії українського козацтва на новий методологічний рівень, залучивши теорію Фронтиру (Великого Кордону). Ця теорія була започаткована американським дослідником Ф. Дж. Тернером і розвинута в працях В. П. Веба, В. Мак-Ніла, О. Латтімора та інших авторів.

В українську історіографію поняття Великого Кордону ввів Я. Дашкевич [10], згодом з'явився ще ряд публікацій, присвячених ознайомленню українського читача з іноземною історіографією та декілька праць теоретичного характеру (І. Стороженко, І. Чорновол, С. Леп'явко, В. Брехуненко) [5; 15; 16; 18; 21; 22; 23; 24]. Також на сьогоднішній день ми маємо ряд досліджень, в яких події, пов'язані з історією українського козацтва, розглядаються крізь призму теорії Великого Кордону (О. Бачинська, В. Грибовський, С. Каюк, С. Леп'явко, Б. Черкас та ін.). Враховуючи історіографічний доробок останніх років, а також залучаючи історичні джерела, введені до наукового обігу в останні роки, історію козацько-татарських стосунків можна скоригувати і внести певні уточнення.

Одним з характерних явищ на українській ділянці Фронтиру у XV–XVI ст. були грабіжницькі набіги, що відбувалися з обох боків кордону, здійснювались як українськими козаками, так і кримськими татарами. Найбільше історіографічних непорозумінь виникає саме при розгляді цих питань. З метою їх уникнення треба в першу чергу розрізнити між собою поняття набіг та похід – маючи однакову фор-

му здійснення, ці акції мали одну суттєву відміну: якщо похід здійснювався за розпорядженням влади та мав певну політичну мету, то набіг – це ті ж самі за характером дії, але здійснені без відома або всупереч бажанням влади і без політичних цілей. На жаль, такі спостереження помітні лише в працях, присвячених історії кримських татар [6, с. 290; 13].

Як слушно зауважив О. Галенко, вже стало аксіомою вважати початковою точкою відліку татарських набігів на українські землі похід на Київ на чолі з ханом Менглі-Гіреєм 1482 р. [7, с. 53]. Причини початку татарських походів дослідники традиційно вбачають у підкоренні Кримського ханства у 1478 р. Османській імперії. Але дослідники ранньої історії Кримського ханства та Османської імперії неодноразово відмічали, що Порта майже не втручалася у відносини Криму з сусідніми країнами і Крим провадив власну зовнішню політику стосовно своїх північних сусідів [6; 14; 19, с. 104-105]. А подібне непорозуміння з датами – лише результат випадкового збігу: саме в цей час змінився вектор зовнішньої політики Кримського ханату з литовського на московський з метою спільної боротьби проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Отже, похід татар на Київ 1482 р. – результат московсько-кримського союзу [7, с. 53].

Проте О. Галенко, говорячи про 1482 р. як початковий для набігів татар, очевидно, мав на увазі походи кримців, у той час як до кінця XV ст. в причорноморських степах існувала ще одна татарська держава – Золота Орда, розгромлена остаточно Менглі-Гіреєм у 1502 р. Отже, і її піддані також могли здійснювати набіги на українські землі, як наприклад, в 1452 р. [6, с. 22].

Аналіз введених на сьогоднішній день до наукового обігу історичних джерел свідчить, що татарські набіги відбувалися як мінімум з 30-х років XV ст. Про це, зокрема, йшла мова в подорожніх нотатках Перо Тафура, що відвідав Крим у 1438 р. П. Тафур, описуючи татарський народ, серед іншого, повідомляв: «Вони воюють проти сусідніх християн, захоплюють їх у полон і продають у Кафі, особливо після смерті пана Вітольдо, який правив Литвою і Руссю...» [1, с. 181]. У «Хроніці...» Олександра Гваньїні напади татар на Русь відмічаються з 1442 р., коли «татари палили коло Львова й забрали дуже багатьох людей»; є згадки про напади татар 1458 р. («перекопські татари»), 1473 р. («захопили під Києвом сімсот душ»), 1474 р., 1479 р. В усіх випадках відмічається людоловська та грабіжницька сторона справи [2, с. 337, 338, 342, 344, 345]. Можемо припустити, що мова в більшості випадків йде саме про напади ординців, оскільки відомо, що тогочасний кримський хан Хаджі-Герай був союзником литовського князя Казимира і головну увагу в своїй зовнішній політиці приділяв боротьбі з Великою Ордою [6, с. 13–30; 8, с. 309–311]. Саме

в зв'язку з цими подіями почастішали напади на українські (литовські) землі татар, але не кримських, а волзьких (під керівництвом хана Сеід-Ахмеда – нащадка Тохтамиша, який був вигнаний з Криму, але вважав себе правителем всієї Орди).

Часті набіги війська Сеід-Ахмеда стали справжнім лихом для українських володінь Литви. Тож Казимир звертався по допомогу до Хаджі-Герая, який за свою успішну діяльність по захисту литовських кордонів отримав звання «охоронця українських земель» [14, с. 117, 183; 8, с. 309–311; 6, с. 24]. У 1452 р. Сеід-Ахмед завдав найбільшого удару по Великому князівству Литовському, спустошивши землі від Поділля до Львова. З великими трофеями він встиг дійти до Дніпра, де його наздогнали війська Хаджі-Герая і розгромили. Частина війська перейшла на бік кримського хана, а сам Сеід-Ахмед ледь втік. Він пішов до Києва, сподіваючись отримати допомогу від своїх друзів – литовських вельмож, але і в цьому зазнав поразки. Отже, в середині XV ст. українські землі стали ареною боротьби за ординський спадок і в зв'язку з цим зазнали перших татарських нападів, переважно з боку волзьких татар; напади кримців у цей період носять характер набігів. Ситуація змінилася лише з 1480-х рр., коли новий кримський хан Менглі-Герай обрав собі нового союзника в боротьбі за ординський спадок – Московське князівство. Саме з цього часу українські землі зіткнулися з постійними нападами кримських татар.

Однак коли б не почалися татарські набіги і хто б не був їх організатором, слід визнати, що на кінець XV – початок XVI ст. вони стали постійним явищем у житті українського прикордоння. За даними, що їх наводив М. Грушевський, за період з 1509 до 1530 р. відбулося 25 татарських наїздів на українські землі (М. Грушевський наголошував, що ці дані далеко не повні), причому в більшості випадків татари або безперешкодно відходили додому, або їх громили, але вже після того як вони встигали пограбувати українські землі [9, с. 23–33].

Очевидною є економічна природа татарських набігів. Татарські набіги являли собою вид бізнесу, підтвердженням чого є спогади барського старости Бернарда Претвича. Описуючи тактику набігів татар, Б. Претвич зазначав, що «з ними ходили і … турки, і посилали своїх слуг, а інші давали коней татарам з умовою на половину здобичі... Бо що татарин захопив на турецьких конях, половину мусив віддати туркові, який другу половину у нього викупляв за скільки хотів і забирав назад своїх коней. Отак з того багатіли...» [4, с. 46].

Б. Претвич відмічав також і зацікавленість турецької центральної влади в такому бізнесі, оскільки «султанові з людей, захоплених в землі ВКМсті йшло по 600 аспрів податку, бо хто продає, той сплачує 300 аспрів, і хто купує також сплачує 300 аспрів» [4, с. 46]. У даному разі мова йде про татар, що мешкали в районі Аккермана.

Загальну тактику татарських набігів, ґрунтуючись на описах сучасників подій, навів Я. Р. Дашкевич. Відділ з кількох тисяч кіннотників проривався в глиб українських земель і утворював у певному місці кіш, з якого на всі боки розсилалися менші загони. Загін розтягався у лінію приблизно на 10 миль і хапав усіх, придатних до рабства; інших вбивали. Села палили з метою сигналізації – дим мав сповістити інші загони, що тут ясир вже забрано. Загін діяв 4–8 днів і потім повертався до коша. Ясир гнали пішки, вбиваючи хворих та ослаблених, при наближенні погоні полонених знищували [12, с. 42]. В подальшому знатних полонених віддавали за викуп, основна ж маса ставали рабами.

Схожою до татар діяльністю займалися й їх сусіди з північного боку Великого Кордону. Перші звістки про українських козаків стосуються більшою частиною їх розбійницької діяльності в південних степах: 1492 р. було розбито та пограбовано татарський корабель під Тягинею і уведено кілька людей; 1493 р. обібрано московського посла; взимку 1502/03 років відбувся напад козаків на кримського посла на дніпровському перевозі; влітку 1504 р., знов на перевозі, обкрадено купців і послів [9, с. 82–84]. Отже, грабіжництво органічно сполучалося з уходницькою діяльністю козаків.

З кінця 1520-х рр. почалися доволі значні походи прикордонних старост на татар, основною масою учасників яких були українські козаки. Перша відома спроба залучити українське козацтво до організованої оборони від татарських нападів припадає на 1524 р., коли литовський уряд розглядав питання про прийняття на службу загону козаків задля несення прикордонної служби [25, с. 82–84]. В цей же період козацтво використовується для захисту прикордоння від татар, перебуваючи на службі у старост прикордонних міст. Уявлення про таку діяльність дають спогади барського старости Б. Претвича. Прямо про існування козаків у нього на службі барський староста не говорив, але кілька разів таки обмовився. Перший раз мова йшла про козакування і його використання в своїй діяльності як про «лежання на полі між шляхів на сторожі» [4, с. 49], потім Б. Претвич розповів про те, як «залишив кілька десятків служебників, над якими старшим був Бернашовський з козаком» [4, с. 49]. У хроніці Гваньїні автор прямо говорить: «Року 1541... Бернат Претвич ... погнався за ними [татарами] з невеликою кількістю козаків і черемисів» [2, с. 380].

Причину неефективної оборони від татар Б. Претвич бачив у надто близькому розташуванні сторожі від заселених місць, через що та не встигала вчасно попередити населення. Перенісши місця утримання сторожі «на двадцять і кілька миль дальші від тих, де попередньо вона утримувалась», прикордонна адміністрація наладила більш ефективну систему оповіщення [4, с. 45]. Покращення захисту земель

мало наслідком заселення регіону. Але відразу змінилася і тактика татарських набігів: «...татари почали нападати меншими почтами, щоб прокрастися мимо сторожі: найбільше по 200, по 300, і по 60, 50, 40, і по 30, і по 10, як коли... [...] І такими малими почтами вони так захоплювали людей в землі ВКМсті, що бувало і двадцять разів на рік, повертаючись цілими» [4, с. 46]. Тобто оборона українських земель покращилася лише умовно. В той же час зі «Спогадів…» ми бачимо, що для Б. Претвича прикордонна боротьба мала змагальний характер: барський староста, описуючи події 1548 р., відзначав, що він, відрядивши рибалок на Буг, «пішов за ними спостерігати, знаючи, що не минає року, аби де-небудь рибалок не захопили» [4, с. 57]. Тобто складається враження, що Б. Претвич навмисно провокував напади татар на рибалок, аби потім мати можливість їх розбити.

Наступний етап взаємовідносин татар і українських козаків пов'язаний з діяльністю князя Дмитра Вишневецького. Д. Вишневецький, здається, перший, хто не вдовольнився обороною від татарських набігів і набігами на татар, в його діяльності простежується послідовне намагання і спроби обмежити можливості для нападів кримських татар. Задля цієї мети на початку 1550-х рр. було побудовано фортецю на острові Хортиця, яку вважають праобразом майбутньої Січі [9, с. 115].

Нову якість козацько-татарські взаємовідносини набули з початку 1570-х рр., коли козацькі набіги на татар досягли масштабів, порівняних за розмахом з татарськими набігами на українські землі кінця XV – першої половини XVI ст. Цей період можна вважати переломним у козацько-татарських стосунках. Причини зміни ситуації на українській ділянці Фронтиру обумовлені двома факторами: збільшенням кількості козаків та внутрішньою кризою Кримського ханства. Важливим фактором стало також становлення Запорозької Січі, що відбулося приблизно на рубежі 70–80-х років XVI століття [10, с. 8].

За підрахунками С. Леп'явка, тільки за 1570–1580-ті рр. українські козаки здійснили до сорока нападів на Крим та татарські улуси. Згадані в джерелах втрати татар від цих набігів – 100 тис. голів биків і овець, сімнадцять тис. коней, 360 тис. злотих грошима, не менше тисячі чоловік полону. Якщо співставити втрати татар з їх економічним та демографічним становищем, то стає зрозумілим, що ці втрати тотожні тим, які несли українські землі від дій татар на початку XVI ст. [17].

Тоді ж сталися дві події, значення яких важко переоцінити – 27 травня 1576 р. татарська орда, що збиралася в похід, була змушена повернутися з Овечих Вод за Перекоп через брак коней та загрозу козацького нападу на Крим [20, с. 216]. Цю подію, на думку

С. Леп'явка, можна вважати до певної міри знаменною, оскільки це перший відомий випадок, коли козацький фактор був названий серед основних причин відміни татарського нападу на українські землі [17].

Навесні 1586 р. козацька сторожа зірвала спроби татар переправитися через Дніпро на Таволжанській переправі і своїми діями не дала татарам форсувати Дніпро і в іншому місці. На думку С. Леп'явка, битву на Таволжанській переправі можна вписати в історію козацтва червоним рядком як перший відомий випадок, коли козаки зупинили татарську орду ще на підступах до України [17]. Епізод цікавий також тим, що, не дивлячись на появу доволі значних сил козаків, які традиційно сприймаються як захисники від татар (без означення часу), реально захистили вони українські землі лише наприкінці XVI ст.

До цього ж періоду відноситься і ще один цікавий епізод – спроба козаків на чолі з Яном Оришовським стати на службу до кримського хана у 1584 р., коли Оришовський послав до хана чотирьох посланців з пропозиціями миру і своєї служби за плату проти будь-якого неприятеля Криму, крім «литовського короля» – тобто проти Туреччини чи Москви. Цікаво те, що напередодні козаки двічі ходили на татарські улуси, забрали сорок тисяч голів худоби і великий полон [17].

Основною метою козаків при нападах на татарські улуси були вівці, коні та люди, принаймні татарські скарги польській та литовській владі акцентують увагу саме на такій стороні справи. Людей брали на викуп, що було найбільш прибутковим. Так, під час козацького нападу на Очаків у 1545 р. за турецькими оцінками пограбовано було добра на 67100 аспрів, у той час як сума викупу за захоплених тоді ж 62 людей склала 80000 аспрів [4, с. 11]. У 1570 р., надсилаючи скаргу Сигізмунду Августу на дії козаків проти татар, турецький султан серед іншого повідомляв, що в українських замках – Черкасах, Каневі, Києві, Брацлаві, Переяславі перебуває більше тисячі мусульман – жінок і дітей [3, с. 49].

Таким чином, у XV–XVI ст. маємо різновекторний характер відносин українських козаків і кримських татар, обумовлений наявністю такої специфічної зони, як Великий Кордон: мирні сусідські стосунки і спроби порозуміння, грабіжницькі набіги і відкриті військові акції (як похід 1482 р. на Київ), що свідчить про відсутність тільки антагонізму між ними. Джерела фіксують події надзвичайного характеру, що відрізняються від буденності. Але саме такі повідомлення є основними для висновків істориків. Враховуючи чисельність згадок про грабіжницькі напади як козаків, так і татар, логічно зазначити, що в цей період у козацько-татарських відносинах переважають набіги. Татарські набіги на українські землі і дії козаків щодо татар (маються на увазі дії, не санкціоновані ханом та королем) мають типологічно однаковий характер. На першому місці серед причин цих набі-

гів стоїть економічна – отримання грошей за викупи та работоргівлю, грабунок худоби і матеріальних цінностей.

Можна виокремити переломний момент в інтенсивності здійснення набігів – з середини 70-х рр. XVI ст. козацькі набіги на татар набувають масштабів татарських набігів на українські землі початку сторіччя. Лише з цього часу українські козаки починають відповідати своєму загальному образу лицарів-християн, захисників від мусульманського світу, маючи попередню 100-літню історію. Однак і з кінця XVI ст. козацько-татарські стосунки не можуть мати лише антагоністичний характер, оскільки це є нетиповим для території Великого Кордону.

Бібліографічні посилання

1. *Галенко О.* Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура) / П. Тафур // Україна в минулому, – К.; Л., 1996. – Вип. VIII. – С. 176–191.

2. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні. – К., 2007.

3. Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т. 8.

4. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя; К., 1997.

5. *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – № 6. – С. 453–486.

6. *Гайворонский О.* Повелители двух материков / О. Гайворонский. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1.

7. *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі / О. Галенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 52–68.

8. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. IV.

9. Там само. – Т. VII.

10. *Губрик А.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. Губрик // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17.

11. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1991. – Т. CCXXII. – С. 28–44.

12. *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40–47.

13. *Ищенко С.* Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) / С. Ищенко // http://velizariy.kiev.ua/avallon/steppe/tatar/lit/ichenko.html

14. *Кримський А.* Історія Туреччини / А. Кримський. – К.; Л., 1996.

15. *Леп'явко С.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба / С. Леп'явко // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 46–65.

16. *Леп'явко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко // http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html

17. *Леп'явко С.* Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/l/lepiavko_pohodu.htm

18. *Стороженко І.* Великий Кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 31–45.

19. *Финкель К.* История Османской империи: Видение Османа / К. Финкель. – М., 2010.

20. *Флоря Б.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. / Б. Флоря // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 214–228.

21. *Чорновол І.* «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна у світлі тези Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) / І. Чорновол // www.shevchenko.org/users/shevchenko-cgi/webdata_news.cgi?fid=1205945129&query=pagenum%3D13%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form

22. *Чорновол І.* З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19. – С. 132–156.

23. *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтирів / І. Чорновол // Регіональна історія України : [зб. наук. ст.]. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 41–66.

24. *Чорновол І.* Фронтири Росії / І. Чорновол // www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosiї-1; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosiї-2; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosiї-3

25. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2006.

26. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 1.

27. Там само. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 30.11.2010

УДК 94 (477) «XVI»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. ТА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглянуто геополітичні аспекти ґенези українського козацтва протягом першої половини XVI ст. у контексті продовження формування розпочатої за Івана III та продовженої за князювання Василя III геополітичної доктрини Великого князівства Московського як спадкоємця давньоруської та візантійської державності.

Ключові слова: українське козацтво, Велике князівство Московське, Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Османська імперія, геополітика.

© Г. М. Виноградов, 2010

17. *Леп'явко С.* Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/l/lepiavko_pohodu.htm

18. *Стороженко І.* Великий Кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 31–45.

19. *Финкель К.* История Османской империи: Видение Османа / К. Финкель. – М., 2010.

20. *Флоря Б.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. / Б. Флоря // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 214–228.

21. *Чорновол І.* «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна у світлі тези Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) / І. Чорновол // www.shevchenko.org/users/shevchenko-cgi/webdata_news.cgi?fid=1205945129&query=pagenum%3D13%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form

22. *Чорновол І.* З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона» / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19. – С. 132–156.

23. *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтирів / І. Чорновол // Регіональна історія України : [зб. наук. ст.]. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 41–66.

24. *Чорновол І.* Фронтири Росії / І. Чорновол // www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosiї-1; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosiї-2; www.kritiki.net/2007/06/24/frontiri-rosiї-3

25. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2006.

26. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 1.

27. Там само. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 30.11.2010

УДК 94 (477) «XVI»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. ТА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглянуто геополітичні аспекти ґенези українського козацтва протягом першої половини XVI ст. у контексті продовження формування розпочатої за Івана III та продовженої за князювання Василя III геополітичної доктрини Великого князівства Московського як спадкоємця давньоруської та візантійської державності.

Ключові слова: українське козацтво, Велике князівство Московське, Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Османська імперія, геополітика.

© Г. М. Виноградов, 2010

Рассмотрены геополитические аспекты происхождения украинского казачества на протяжении первой половины XVI в. в контексте продолжения формирования начатой при Иване III и продолженной при Василии III геополитической доктрины Великого княжества Московского как наследника древнерусской и византийской государственности.

Ключевые слова: украинское казачество, Великое княжество Московское, Крымское ханство, Великое княжество Литовское, Османская империя, геополитика.

Ukrainian Cossacks Genesis's Geopolitical Aspects During First Part of XVIth Century in Forming of Ivan III and Basil III Geopolitical Doctrine Context are showed.

Key words: Ukrainian Cossacks, Moscow Great Dukedom, Lithuanian Great Dukedom, Crimea Khaganate, Osman Empire, geopolitics.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає насамперед у тому, що, по-перше, в регіоні Південно-Східної Європи в силу об'єктивних історичних обставин на зламі XV–XVI ст. сфокусувалися геополітичні інтереси не просто низки країн, зацікавлених у впливах на процеси в зазначеному районі, а християнської та ісламської цивілізацій, що суттєво драматизувало відносини між ними після переломного 1453 року; по-друге, драматизм посилювався з огляду на те, що протягом другої половини XV ст. в цілому сформувалися російська та турецька доктрини щодо претензій на римську імператорську спадщину через посередництво візантійського чинника, а оскільки в російському випадку він посилювався завдяки давньоруському посередництву, до конфлікту долучалися також інші претенденти на державну спадщину Давньої Русі: з одного боку, королівство Польське та Велике князівство Литовське, що традиційно знаходилися у персональній унії, а з іншого, утворене у цей період на уламках Золотої (більш правильно – Білої, оскільки оригінальною тюркською мовою назва була саме Ак Орда) Орди Кримське ханство, використовуючи тривалу васальну залежність руських і литовських земель від ординських ханів і прагнучи, відповідно, реанімувати цю залежність. Сеньйорат же Туреччини над Кримом давав першій реальний шанс стати важливим фігурантом у геополітичній грі навколо давньоруської спадщини. Крім цього треба враховувати глибоку кризу католицтва на початку XVI ст., що привело, як відомо, до формування цілої низки протестантських течій, які за умов підтримки з боку сильних державних діячів з часом посіли важливе місце в європейській та світовій політиці, тому папська Курія наполегливо шукала територіальної та владної «компенсації» за рахунок не тільки православних, але й ісламських країн з численним християнським населенням та відповідними культурними традиціями.

З огляду навіть на стисло викладену міжнародну ситуацію в Південно-Східній Європі на період рубежу XV–XVI ст. та першої половини XVI століття стає зрозумілим, що до 1547 р., тобто коронації Івана IV як царя (що підняло статус російського володаря до імператорського рівня поряд монархами Криму, Туреччини та Священної Римської імперії, залишивши позаду королів польського, шведського та великого князя литовського), коли геополітична ситуація більш-менш збалансувалася, українські терени в цілому, як територіально більш причетні до давньоруської спадщини, а особливо литовсько-кримське прикордоння об'єктивно мали стати місцем зосередження далекосяжних інтересів низки зацікавлених країн, і не в останню чергу Росії. Остання обов'язково повинна була ретельно відстежувати ситуацію в зазначеному регіоні, звертаючи особливу увагу на, так би мовити, тимчасово чи постійно «несистемні» чи «позасистемні» елементи, якими при нагоді можна було б скористатися на власну користь: об'єднання невдоволених маргіналів, нерегулярні військові формування, які у міжвоєнні періоди не мали постійного заняття, найманці, розорені шляхтичі, втікачі, злочинці тощо.

Історіографія проблеми та особливості джерельної бази цікаві тим, що якщо роль польської, литовської та кримськотатарської сторін у формуванні українського козацтва вже досить детально вивчена та не викликає принципових заперечень та сумнівів, то російська складова ґенези зазначеного явища стосовно першої половини XVI ст. і до сьогодні залишається не тільки не дослідженою, але й такою, що не зазнала наукового оформлення навіть на рівні постановки проблеми. Російський чинник стає помітним для науковців приблизно з середини 60-х рр. XVI ст., зокрема з активізації зовнішньополітичної діяльності Івана Грозного в рамках його опричних реформ та «козакування» князя Дмитра Вишневецького (який, ймовірно, цілком міг виконувати побажання російського монарха, проводячи будівельні організаційні заходи щодо українського козацтва на кордонах з Кримським ханством, на рішучу війну з яким, поряд з Казанським, Астраханським та Сибірським, була налаштована Москва), тим більше, що і перше, і друге підкріплюється документальними та оповідними джерелами, роблячи можливим формувати досить надійні наукові концепції.

Стосовно першої половини століття можна розраховувати, на жаль, тільки на гіпотетичний рівень тверджень стосовно виникнення, формування політичних, соціальних, військових та інших структурних складових. Утім, як добре відомо, перебіг подій початкових етапів історії українського козацтва посідає традиційно важливе місце не тільки в системі україністичних студій, але й серед численного кола праць, присвячених пізньосередньовічній та ранньомодер-

ній історії Південно-Східної Європи. Вкрай фрагментарна джерельна база унеможливлює детальне реконструювання подій з досліджуваної проблематики, до того ж нечисленні джерела стосуються переважно питань дипломатії, розвідки, контррозвідки зацікавлених сторін, створення агентурних мереж, збирання інформації щодо противника тощо, що об'єктивно не дає можливості чекати від документів правдивості та вичерпності. Практично уся сукупність дотичних проблеми джерел введена до наукового обігу та неодноразово перебувала у фокусі уваги дослідників різних наукових шкіл та політичних переконань. Відсилаємо зацікавленого читача до авторитетних узагальнюючих праць останнього десятиліття, в яких проаналізовані основні сюжетні, персонологічні, інформаційні та інші складові документальних та наративних джерел з історії українського козацтва першої половини XVI ст., зокрема Д. Вирського, С. Леп'явка, Б. Черкаса, В. Щербака [4; 10; 17; 21; 22; 23]; крім того, російський вектор досліджуваних питань до певної міри детально охарактеризований у розвідках В. Смирнова, О. Зіміна, С. Каштанова, М. Бичкової, Н. Коллманна, М. Крома, Г. Хорошкевич, О. Філюшкіна та інших [3; 5; 6; 7; 8; 9; 11; 14; 15; 16].

Отже, **метою** цієї наукової розвідки є критичний та коментований на підґрунті сучасних теоретико-методологічних та методичних можливостей розгляд найбільш визначальних складових зовнішньої політики Російської держави, які прямо чи посередньо вплинули на процес формування українського козацтва. Зазначена мета передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

1) охарактеризувати найбільш типові зміни в російській ідеології на межі XV–XVI ст., тобто на зламі, висловлюючись сучасною термінологією, Середньовіччя та Ранньомодерного (Нового) часу, в рамках яких були сформульовані нові геополітичні плани на теренах Південно-Східної Європи;

2) проаналізувати зміст південно-західних (відносно Росії) зацікавлень Великого князівства Московського, пов'язаних зі стратегічною метою включення до складу держави ханств, утворених на місці Білої Орди, в тому числі Кримського ханату;

3) розглянути основні заходи Москви на українському напрямку зовнішньої політики, які прямо чи посередньо були спрямовані на сприяння утворенню на кордонах з Кримом професійних військових підрозділів для виконання геополітичних задач щодо оголошених Росією територіальних претензій на давньоруську та візантійську державну спадщину.

Теоретико-методологічним підґрунтям роботи є класичні принципи науковості, об'єктивності, системності та історизму, а також історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-

ретроспективний та синтетичний семіологічний (особливо важливий для аналізу історичних явищ досліджуваної епохи) методи.

Насамперед необхідно зазначити, що християнський світ на 1492 р. від Різдва Христового чекав на Судний день, оскільки за розрахунками ще ранньохристиянських інтелектуалів на цей рік припадав кінець сьомого дня після біблійних шести днів творіння, коли Господь мав вирішити долю людства. З огляду на це і католики, і православні мали у своєрідний містичний спосіб звітувати Творцю Небесному про досягнення та втрати християнського світу за попереднє тисячоліття, а для вірних східного обряду, як і для християн у цілому, ситуація була, м'яко говорячи, невтішна: по-перше, не було жодної абсолютно незалежної православної країни, а на 1453 р., як добре відомо, остаточно втратила державність єдина законна, на думку православних, спадкоємиця Римської імперії і безумовний лідер християнського світу Візантія; по-друге, після кількох спроб не було подолано розкол християнства на дві конфесії та численні єретичні течії, що прикро погіршувалося існуванням на сході православного світу розколу на йосифлян та нестяжателів, а також поширенням у Великих князівствах Литовському та Московському єресі «ожидовілих» («жидовствуючих»); по-третє, суттєво загострилося протистояння зазначених великих князівств у боротьбі за давньоруську державну спадщину, оскільки переможець, продемонструвавши наполегливість, рішучість та професійність, мав більше шансів заслужити милість Божу та прощення гріхів [1; 2].

Великий князь московський Іван III усвідомлено розпочав підготовку до тривалої боротьби за давньоруську (чого вартий вже один його новий титул «Государ усієї Русі») та візантійську спадщину, а якщо врахувати зазначені претензії Візантії на лідерство у християнському світі, то апетити князя поширювалися і на численні турецькі володіння, включаючи і Кримське ханство, адже Туреччина від середини XV ст. вважалася (і з цим не могли не погоджуватися і християни) одним з претендентів на римську імперську спадщину. З монархічної точки зору амбіції Івана III були цілком обґрунтованими і сприймалися сучасниками без особливого здивування, більше того: Священна Римська імперія германської нації використовувала стосовно російського володаря семантично ідентичні титули «імператор» та «кайзер» (звернемо увагу, що офіційно Росія стала царством тільки у 1547 р.), а Рим максимально посприяв одруженню Івана на небозі останнього візантійського василевса Зої (після прийняття православ'я – Софії) Палеолог, що вже на династичному рівні посилило провізантійські геополітичні тенденції Великого князівства Московського. Необхідно, правда, обмовитися стосовно того, що подібна лояльність Риму до цього шлюбу, дивна на перший погляд, по-

яснюється просто: Папська Курія у такий спосіб планувала переконати Івана III прийняти католицтво з метою об'єднати християнство на власному догматичному та літургійному підґрунті, що було, як зазначалося, стратегічною ціллю християнської цивілізації наприкінці XV ст. Великий князь, у свою чергу, активно залучав італійських католиків до будівництва не тільки нового Московського Кремля, але і до численних православних культових споруд, що можна було б розцінити як святотацтво, якщо не взяти до уваги мету об'єднання християнства тільки вже на православному ґрунті [Див. детально: 1; 2; 5].

За князювання сина Івана III на Софії Палеолог Василя III псковським ченцем Філофеєм у 20-х рр. XVI ст. створюється відома доктрина «Москва – Третій Рим», яка мала, як доводять сучасні інтерпретації, подвійний смисл: з одного боку, вона демонструвала відверті геополітичні претензії російської столиці на римську імперську спадщину, яка включала і власне Рим, і Другий Рим – Константинополь, але з іншого боку концепція Філофея містила попередження стосовно того, що Перший Рим, католицький, з православної точки зору занепав духовно, Другий Рим – реально, потрапивши під владу турок-мусульман, отже, саме Москва, врахувавши вади та гріхи двох попередніх Римів, має стати Третім Римом – рятівником та об'єднувачем Русі, православного світу та християнства в цілому [5, с. 323–363; 13; 15, с. 298–304].

Викладене вище дає підстави на гіпотетичному рівні висловити припущення, що протягом першої половини XVI ст., переважно в межах великого князювання Василя III (від офіційного проголошення його спадкоємцем престолу у 1502 р. і до смерті у 1533 р.) південно-західний напрямок зовнішньополітичної активності мав стати для Росії одним з визначальних, оскільки дозволяв одночасно поєднати кілька принципових складових: литовську, кримську та турецьку. За ними неважко помітити актуальні для Москви загальноруський та візантійсько-римський вектори, які об'єктивно повинні були набути особливої зацікавленості з боку російського естеблішменту, в тому числі і в царині активізації російської дипломатії та агентури з метою максимального сприяння утворенню якщо не відверто декларативно, проте лояльних до геополітичних зусиль Росії професійних військових структур, які можна було б використати, апелюючи до спільної православної віри, загальноруських ідеалів, боротьби з ісламом тощо.

Важливою складовою досліджуваних проблем є відоме повстання князя Михайла Глинського 1508 р., причини та мотивація якого, з огляду на брак джерел та суперечний характер інформації тих, які є у розпорядженні дослідників, залишаються невідомими. Оскільки це повстання на рівні сучасних наукових можливостей є достатньо вивченим [5, с. 79–94; 15, с. 111–117], зазначимо лише, що найімо-

вірнішою метою Глинського, як і попереднього князівського виступу 1481-1482 рр., була спроба відродити давньоруську державну традицію, тож керівництво Великого князівства Литовського, яке в свою чергу вважало себе спадкоємцем Русі, придушило сепаратистські виступи особливо жорстоко. Михайло Глинський з частиною рідні після поразки знайшов притулок у Росії, більше того: найвірогідніше походження Глинських (нехай і напівлегендарне, але таке, що не піддавалося сучасниками сумніву) від тих нащадків балярбека Мамая (якого нерідко помилково вважають ханом: як не нащадок Чингісхана, Мамай не міг бути ханом), які мали кровний зв'язок з ханами Білої Орди, стало приводом для одруження Василя III та небозі князя Михайла Олені, тож їх син Іван – перший російський цар Іван IV – мав повне право на території кількох ханств, які виникли на ординських уламках, з чим не міг не рахуватися і християнський, і тюркськоісламський світ. Саме династичне підґрунтя було для Івана Грозного найпереконливішим аргументом в його територіальних та владних претензіях на Казанське, Касимівське, Астраханське, Сибірське та, зрештою, Кримське ханства, особливо актуальне у нашому випадку.

Взагалі треба констатувати, що український в цілому та козацький зокрема напрямки зовнішньої політики Росії об'єктивно були тісно пов'язані з комплексом складних російсько-литовських, а враховуючи існування польсько-литовської персональної унії, і російсько-польських взаємин, а через останні – і російсько-європейських, які включали політичні, економічні, релігійні тощо сегменти. Усвідомлюючи всю складність та багатоаспектність сформульованих проблем, ми зосередимося переважно на власне козацькому напрямку, який, проте, фокусував у тій чи іншій мірі елементи всіх зазначених сегментів та, безперечно, татарсько-турецьку складову. Стосовно останньої необхідно обмовитися стосовно тієї принципової обставини, що перелічені вище ханства – спадкоємці Білої Орди не відмовлялися від територіальних та владних претензій на руські та литовські землі, оскільки останні свого часу були ординськими васалами, тож мали залишатися у такому статусі й надалі. Тож зовнішньополітична активність паралельно з російською та литовською спостерігається на південно-руських кордонах і з боку Криму, яка суттєво посилювалася участю ще одного серйозного гравця – сюзерена ханства Туреччини, яка, як зазначалося, мусила визнаватися і християнською спільнотою в державно-юридичному сенсі спадкоємицею Візантії та, відповідно, Риму.

Далі ми зупинимося усього на кількох типових епізодах російської зовнішньої політики першої половини XVI ст., переважно другого десятиліття цього століття, у багато чому, на наше переконання, визначального для подальшої долі Східної та Південно-Східної Євро-

пи як у теоретичному (формулювання та початок впровадження нових теологічних та геополітичних доктрин), так і у практичному (розробка та перші етапи реалізації нових зовнішньополітичних проектів у відповідності з можливостями та викликами нової епохи) вимірах. У складній та заплутаній обстановці взаємних територіальних та владних претензій, коли кожна зі сторін була переконана у власній правоті, а протилежна, відстоюючи своє, в принципі розуміла та поважала позицію опонента, протягом XVI ст. (як, власне, і раніше, і пізніше) спостерігаються доволі цікаві союзні комбінації. Особливо насиченим на події в царині російсько-кримських взаємин, які в сукупності дозволяють окреслити зміст явних та прихованих позицій учасників, виявився 1515 р.; на наше переконання, саме події цього та кількох наступних років актуалізували пошуки російської геополітичної стратегії, яка була акумульована у відомій доктрині «Москва – Третій Рим». Отож, у березні 1515 р. кримський калга (офіційний спадкоємець ханського престолу) Мухаммед-Гірей разом з київським воєводою Андрієм Немировим та черкаським та канівським воєводою Остафієм Дашковичем (Дашкевичем) здійснили напад на Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський, полонивши, за різними даними, від 60 до 100 тис. підданих Москви. Показово, що останній з фігурантів операції відомий не просто в якості одного з організаторів-практиків українського козацтва як професійної військової організації, але й як поважний суспільний діяч Великого князівства Литовського та Королівства Польського, який неодноразово на спільних сеймах двох держав у Пйорткові висловлювався за реорганізацію козацтва за зразком лицарських орденів [5, с. 170-171; 19, с. 21]. Цікаво, що арбітром у вирішенні цього конфлікту Росія обрала Туреччину, куди спеціально було відправлено посла В. Коробова, який, крім іншого, пропонував налагодити більш тісні дипломатичні відносини між країнами з метою нейтралізації антиросійської агресії Бахчисарая та Казані, у противному випадку погрожуючи зближенням Москви з традиційним ворогом Стамбула Священною Римською імперією [5, с. 171; 14, с. 74–77].

Російсько-кримські взаємини суттєво ускладнилися у травні 1515 р., коли після смерті відносно лояльного до Москви Менгли-Гірея ханом став згаданий вище Мухаммед-Гірей, який ще за життя батька фактично відповідав за зовнішню політику Криму. В грамоті Василя III до нового хана, в якій того великий князь поздоровляв зі сходженням на престол, висловлювалося сподівання на налагодження міждержавних взаємин та пропонувалося не створювати разом з Литвою чи іншими країнами антиросійських коаліцій чи союзів. Василь III запевняв хана, що активізація російських військ та безпосередня присутність великого князя на кордонах з Литвою пов’язані виключно з російсько-литовськими територіальними протиріччями, а

не з метою походу на Крим [5, с. 172-173]. Очевидно, що з огляду на ці заходи російська сторона усвідомлювала «ревнощі» Криму до, в першу чергу, литовського питання, адже, на відміну від Великого князівства Московського, фактичним васалом якого на цей час вже були Касимівське та Казанське ханства, Велике князівство Литовське продовжувало розглядатися як невід'ємна складова ханських володінь, що посилювалося існуванням між Польщею та Литвою саме персональної унії, згідно зі змістом якої в одній особі польський король і великий князь литовський не об'єднували частини країни в єдине ціле, визнаючи в такий спосіб продовження існування, нехай суто номінальної, але васальної залежності литовських земель від Криму, що формально виправдовувало втручання останнього в литовські справи.

Цікаво, що 12 серпня до ставки Василя III у Боровську приїхав посол до Криму М. Тучков, де перебував з 1511 р., що багато про що говорить, оскільки засвідчує існування тривалої невизначеності у російсько-кримських взаєминах. Вимоги нового хана були наступними: передача Криму восьми сіверських міст (Новгорода-Сіверського, Брянська, Стародуба, Путивля, Рильська, Почепа, Карачаєва та Радогоща), відпущення з полону колишнього казанського хана Абдул-Латіфа зі слугами та, що особливо мало вразити російську сторону, повернення Великому князівству Литовському Смоленська [5, с. 173]. Останнє означало, що Крим був небайдужий до спірних російсько-литовських територіальних питань, які намагався максимально використати на власну користь, оскільки геополітика Гіреїв трималася, крім іншого, на прагненні повернути реальну владу над руськими землями.

З огляду на пікантність ситуації Москва не могла відкрито сприяти утворенню лояльних до власних геополітичних планів особливих військових підрозділів, які одночасно, у разі потреби, сприяли б, з одного боку, напруженню кримсько-литовських взаємин, зокрема, для відволікання з російського фронту регулярних військових частин Великого князівства Литовського у ході постійних збройних сутичок та війн, а з іншого відволікали б кримські сили від антиросійських виступів. Непевний юридичний статус, але високий рівень професійної підготовки та принципова налаштованість зазначених підрозділів на православні культурно-релігійні ідеали, а також на славні державні традиції Давньої Русі теж були вигідні Росії, оскільки перша обставина передбачала васальну клятву володарю з усім комплексом обов'язків, що суттєво обмежило б втручання російської сторони, а друга дозволяла у разі потреби безпрограшно апелювати до православної віри та авторитетних державних ідеалів минулого, захисником та реаніматором яких виступала Москва.

Показовою у ситуації існування геополітичної поліфонії на теренах Сходу Європи була позиція Туреччини, якій, з огляду на «рим-

ське» підґрунтя її територіальних та владних претензій, для реалізації власних геополітичних амбіцій у зазначеному регіоні необхідно було час від часу охолоджувати антитурецькі тенденції в політиці Криму за рахунок відволікання його уваги діями з боку Литви чи Росії. Нагадаємо, що попри васальну залежність Кримського ханства від Туреччини, перше, з одного боку, мусило з цим миритися з огляду на згаданий римський чинник, але з іншого, враховуючи той фактор, що за східними ієрархічними уявленнями хани стояли вище султанів, Чингізіди Гіреї вважали свій васальний статус принизливим і користувалися найменшим приводом для власних антитурецьких виступів або, як мінімум, провокування антитурецьких демаршів противників чи опонентів Туреччини. Остання, безпосередньо не виступаючи проти васала, у чому, зрозуміло, не було потреби, проте не пропускала жодного приводу зіпсувати настрої ханам, зокрема, як у випадку гарантій султана Василю III щодо добросусідських намірів, письмове підтвердження яких привіз до московського князя посол В. Коробов у лютому 1516 р. [5, с. 175; більш детально див.: 15, с. 242–269].

Невизначеність та заплутаність міжнародної ситуації посилилася навесні 1516 р., коли Мухаммед-Гірей на просто прохав, а, відверто погрожуючи, наполягав на російській допомозі в боротьбі з Ногайською Ордою, яка заважала здійснити кримчакам похід на Астраханське ханство. Зміст погрози полягав у тому, що у разі відмови Росії хан обіцяв не розривати договору з королем польським та великим князем литовським Сигізмундом (що, власне, і не зробив попри завіряння, ратифікувавши у березні кримсько-литовський, по суті – антиросійський, договір). Правда, досвідчений у таких справах Василь III, у свою чергу, ухилився від кримських вимог, на що Крим не забарився відповісти нападом у червні 1516 р. на рязанські та мещерські калги Богадур-Салтана, що само по собі багато про що говорить з огляду на високий статус ватажка. Кримський хан практично відразу після російського протесту відреагував листом, в якому запевнив Москву у своїй непричетності до події; остання ж «наївно» запропонувала поновити російсько-кримський антилитовський союз.

Зазначена «наївність» у зовнішній політиці зацікавлених сторін, кількість прикладів проявів якої без особливих труднощів можна продовжити, була для обізнаних та компетентних сучасників цілком зрозуміла, оскільки пояснювалася історичною, юридичною та династичною обґрунтованістю претензій на давньоруську, візантійську та, ширше, римську спадщину кількох фігурантів як з боку християнського, так і ісламського світу. Тому кожен з претендентів, виступаючи на дипломатичному чи військовому фронті проти опонента, в той же час цілком усвідомлював правомірність претензій конкурента, використовуючи «наївність» в запропонованому сенсі як своєрід-

ний пом'якшуючий захід у складних міждержавних стосунках. Отже, прагнення мати напівофіційні, без певного юридичного статусу, але професійні військові загони в самій, без перебільшення, «гарячій» точці пересічення геополітичних інтересів Криму, Туреччини, Польщі, Литви та Росії, а саме на нестійкому «великому степовому кордоні» Великого князівства Литовського та Кримського ханства, де, як неодноразово зазначалося, схрещувалися інтереси ісламської та християнської цивілізацій, саме Великому князівству Московському було, на наше переконання, найвигіднішим.

Втім, проти подібної невизначеності українського козацтва принципово не заперечувала польсько-литовська влада, з одного боку, сприяючи активному залученню козаків до вирішення зовнішньополітичних проблем та не заперечуючи проти участі в організації козацьких загонів представників князівської еліти (О. Дашковича, Б. Претвича, Б. Ружинського на інших «князів крові», що відразу в очах сучасників надавало справі легітимності), а з іншого боку, використовувала юридичну невизначеність козацтва для зняття у разі потреби з себе звинувачень з боку Криму чи Росії за несанкціоновані козацькі напади.

Висновки. Таким чином, на гіпотетичному рівні, проте з великою вірогідністю можна стверджувати існування великої зацікавленості Великого князівства Московського в якнайшвидшому організаційному оформленні українського козацтва на литовсько-кримському кордоні протягом першої половини XVI ст. Зазначений регіон сфокусовував геополітичні інтереси не тільки країн, які безпосередньо могли розраховувати на посилення в нових історичних умовах власної державної позиції за рахунок апелювання до давньоруської спадщини (великі князівства Литовське та Московське, Кримське ханство), але й, з огляду на систему міжнародних договорів, уній та сеньйорально-васальних відносин, Королівства Польського, Османської та Священної Римської імперії. Росія в досліджувану добу, коли активно та наполегливо розроблялися провідні богословські, державотворчі та геополітичні доктрини, які надовго визначили внутрішню та зовнішню політику країни, не могла без уваги залишити нагоду використати для власних інтересів процес організаційного оформлення професійних збройних загонів, які складалися переважно з православних вояків та які від самого початку очолювали та брали під покровительство представники православних князівських сімей – носіїв давньоруської державної традиції, боротьба за яку складала основу геополітичної стратегії Москви. Тривала юридична невизначеність українського козацтва створювала необхідний діапазон свободи для його використовування для потреб Великого князівства Московського без дипломатичних ускладнень з Кримом та Литвою.

Бібліографічні посилання

1. *Борисов В. С.* Государь всея Руси / В. С. Борисов. – М., 1991.

2. *Борисов В. С.* Иван III / В. С. Борисов. – М., 2003.

3. *Бычкова М. Е.* Состав класса феодальной России в XVI в. / М. Е. Бычкова. – М., 1986.

4. *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К., 2007. – Ч. 1.

5. *Зимин А. А.* Россия на пороге нового времени (Очерки политической истории России первой трети XVI в.) / А. А. Зимин. – М., 1972.

6. *Зимин А. А.* Формирование боярской аристократии во второй половине XV – первой половине XVI в. / А. А. Зимин. – М., 1988.

7. *Каштанов С. М.* Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI в. / С. М. Каштанов. – М., 1967.

8. *Коллманн Н.* Соединенные честью. Государство и общество в России раннего нового времени / Н. Коллманн. – М., 2001.

9. *Кром М. М.* «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России эпохи «боярского правления» (30–40-е гг. XVI в.) / М. М. Кром. – М., 2010.

10. *Леп'явко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / С. А. Леп'явко // Історія українського козацтва : [Нариси у 2 т.] / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 326–343.

11. *Мусин А. Е.* Milites Christi Древней Руси: Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета / А. Е. Мусин. – СПб., 2005.

12. *Петров К. В.* Приказная система управления в России в конце XV–XVII в. / К. В. Петров. – СПб., 2005.

13. *Синицына Н. В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции / Н. В. Синицына. – М., 1998.

14. *Смирнов В. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. / В. А. Смирнов. – М., 1946. – Т. 1.

15. *Филюшкин А. И.* Василий III / А. И. Филюшкин. – М., 2010.

16. *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым: от союза к противостоянию / А. Л. Хорошкевич. – М., 2001.

17. *Черкас Б.* Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. / Б. Черкас // Україна крізь віки : зб. наук. пр. на пошану В. Смолія. – К., 2010. – С. 203–212.

18. *Черкас Б. В.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х рр. XVI ст. / Б. В. Черкас // Україна у Центрально-Східній Європі / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2000. – С. 38–50.

19. *Черкас Б. В.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 60–68.

20. *Черкас Б. В.* Семен Полозович / Б. В. Черкас // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 95–105.

21. *Черкас Б. В.* Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. / Б. В. Черкас // Історія українського козацтва : [Нариси у 2 т.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 57–65.

22. *Щербак В. О.* Джерела формування українського козацтва / В. О. Щербак // Історія українського козацтва : [Нариси у 2 т.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 65–73.

23. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 18.11.2010

УДК 94 (477.5) «1750-1770»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТРУКТУРА ГАРНІЗОНУ СТАРОСАМАРСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ

Проаналізовано структуру гарнізону Старосамарського ретраншементу та укріплень, що були йому підпорядковані.

Ключові слова: Старосамарський ретраншемент, ландміліція, Лоц-Кам'янський ретраншемент, Кодацький редут, Біркутський редут, Сокільський редут.

Проанализирована структура гарнизона Старосамарского ретраншемента и укреплений, которые находились в его подчинении.

Ключевые слова: Старосамарский ретраншемент, ландмилиция, Лоц-Камянский ретраншемент, Кодацкий редут, Биркутский редут, Сокольский редут.

The object of research are garrisons of Oldsamarian retrenchment and subordinates fortifications.

Key words: Oldsamarian retrenchment, Lots-Kamianka retrenchment, Kodak fortification, Birkut fortification, Sokil fortification.

Стара Самарь у контексті історії запорозького козацтва привертала і привертає чималу увагу. Про неї писали ще такі класики козакознавства, як А. Скальковський [23] або Д. Яворницький [26]. Проте тривалий час навіть чітка прив'язка топоніма до місцевості була відсутня. Становище суттєво змінилося протягом останніх років. Краєзнавці В. Бінкевич та В. Камеко висловили гіпотезу про тотожність Старої Самарі-Богородичного валам, які розташовані на околиці сучасного Дніпропетровська, в сел. Шевченка [15]. Велике значення для вивчення цього об'єкта мають роботи археологів Дніпропетровського національного університету, які вже протягом десятиліття вивчають цю пам'ятку. Дослідження археологів дозволяють реконструювати різноманітні елементи історії Старої Самарі, зокрема занурюють нас у повсякдення її мешканців. Оприлюднено цілу низку статей, каталог старожитностей [16; 18; 19; 20; 25]. Певним підсумком стала книга «Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця» [21]. Історія Старої Самарі стала предметом розгляду в колективній монографії «Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська» [22]. Наразі готується до виходу монографія В. Векленка, присвячена хрестам зі Старої Самарі.

© О. А. Репан, 2010

Як бачимо, останнім часом пам'ятка активно вивчається науковцями, проте низка тем все ще залишається нерозробленою. До таких тем належить історія російського гарнізону Богородицької фортеці та Старосамарського ретраншементу. Очевидно, що тією чи іншою мірою автори торкаються цього питання у своїх роботах, проте предметом спеціального зацікавлення цей сюжет не став. Нижче хотілося б торкнутися таких аспектів, як постаті командирів та структура гарнізону Старосамарського ретраншементу.

Частково у книзі «Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська» мені вже доводилося писати про постаті командирів Старосамарського ретраншементу [22, с. 170-171], проте подальші архівні пошуки дозволяють суттєво розширити їх список та уточнити дані стосовно їх звання, часу перебування на посаді тощо. Нижче пропоную шановному читачеві таблицю, в якій вказано дати, під якими в документах та літературі згадуються коменданти російської залоги, їх звання та належність до певного полку.

Коменданти російської залоги в Старосамарському ретраншементі

Дата згадки	Звання	Прізвище та ім'я
1749		Ковальов [17, с. 69]
1752		Бутовський Юрій [14, с. 39]
1754		Вєрігін Данило [14, с. 683]
Червень 1756 – літо 1757	секунд-майор Ряського ландміліцького полку	Щетінін Парфеній [1, арк. 13, 27; 2, арк. 18; 3, арк. 1; 14, с. 307]
Літо 1757 – березень 1758	підполковник	Єршов Олексій Дмитрович [1, арк. 27, 61, 72]
Квітень–травень 1758	секунд-майор	Бровцин Матвій [2, арк. 61 зв.; 4, арк. 1]
Травень 1758	секунд-майор	Пловицький Андріан Іванович [4, арк. 4]
літо 1760 – травень 1762	секунд-майор Єфремовського ландміліцького полку	Какурін Андрій Семенович [5, арк. 12, 25; 6, арк. 130; 7, арк. 2, 31]
Кінець травня – поч. серпня 1762	секунд-майор	Пловицький Андріан Іванович [5, арк. 45; 7, арк. 42]
Серпень–вересень 1762	майор	Селітренников Олександр [7, арк. 50, 55, 57]
Липень 1763 – листопад 1764	підполковник	князь Баратов Семен [5, арк. 62, 74; 8 арк. 1, 5]
Липень–жовтень 1766	капітан Орловського піхотного полку	Василісов Федір [5, арк. 99, 102]

Дата згадки	Звання	Прізвище та ім'я
травень 1767 – червень 1769	секунд-майор, з 1769 – прем'єр-майор	Фогт Карл Іванович [5, арк. 108, 124, 133; 8, арк. 16, 30–32, 42; 11, арк. 2 зв.]
Липень 1769 – літо 1770	секунд-майор	Мясищев Осип [5, арк. 137, 153; 8, арк. 56; 12, арк. 44]
Липень 1772 – 1774	секунд-майор, не пізніше червня 1773 – прем'єр-майор	Рязанцев Олександр Андрійович [5, арк. 191, 227; 8, арк. 160; 27, с. 48]

Як бачимо, переважно гарнізон очолювали секунд-майори ландміліцьких полків, розташованих на Українській лінії. Проте згадки про 2 підполковників та 1 капітана не дозволяють вести мову про жорстку обумовленість звання для цієї посади. Також у двох випадках спостерігаємо отримання комендантом чергового звання – власне, прем'єр-майора.

Перед дослідником постає питання внутрішньої структури російського гарнізону в Старій Самарі. Для етапу Богородицької фортеці певні реконструкції за допомогою характеру забудови можна зробити на підставі даних, які наводить О. Харлан. Крім дерев'яної церкви укріплення мало воєводський двір, 260 просторих хатин, 2 порохівних льохи, льодовню, лазню, повітки для припасів гарнізону, хати гетьмана І. Мазепи, генеральних старшин та полковників. Поза фортецею розташовувався посад [22, с. 57-58].

Щодо Старосамарського ретраншементу, який постав на основі укріплень Богородицької фортеці під час російсько-турецької війни 1735–1739 років, то О. Харлан переважно зупиняється на характеристиці планувальної структури, не виокремлюючи окремих об'єктів, що мають пряме відношення до забезпечення діяльності російської залоги [22, с. 60–66]. Наявні свідчення джерел дозволяють нам досить повно відновити структуру гарнізону.

Комендант Старосамарського ретраншементу одночасно очолював т. зв. «трьохсотенну нижньодніпровську команду» [1, арк. 33; 4, арк. 1; 5, арк. 102] російської ландміліції. Крім самого гарнізону Старої Самарі в його підпорядкуванні знаходилися залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Сокільського та Біркутського редутів [5, арк. 64]. До складу цієї команди не входив Новосіченський ретраншемент, зі своїм комендантом та специфічними функціями.

Бюрократичний бік діяльності коменданта забезпечувала канцелярія «Старосамарського ретраншементу гарнізонних справ» [5, арк. 17; 7, арк. 3, 31]. Дисципліну допомагала підтримувати наявність

гауптвахти [6, арк. 188]. Для лікування хворих функціонував лазарет [9, арк. 2]. При лазареті для хворих існувала лазня, причому парили тут з використанням березових дров [8, арк. 155]. Крім власне залоги в Старосамарському ретраншементі була артилерійська команда, провіантські та речові магазини, стояла окрема кінна команда козаків з Гетьманщини. Офіцери мешкали в окремих будинках, рядові – в казармах [8, арк. 40]. Стара Самарь працювала як річковий порт, з якого вниз по Дніпру возили провіант [10, арк. 13].

До відання артилерійської команди належали гармати як в Старій Самарі, так і в Лоц-Кам'янському ретраншементі [8, арк. 145]. Цей підрозділ, наскільки дозволяють судити джерела, користувався досить великою автономією у складі залоги. Артилерійські коні ходили окремим табуном [11, арк. 1 зв.], і навіть мешкали артилеристи відрубно – поза фортецею, в посаді, існувала окрема слобідка [6, арк. 188]. По дозвіл косити сіно для своєї команди керівник артилеристів звертався до Коша самостійно – так було і в 1761, і в 1768 роках [5, арк. 16, 130–130 зв.]. До нас дійшли згадки про командирів артилерійської команди, які носили різні звання. Так, у 1760 р. її очолював підпоручик Петро Чаплигін, 1767 р. – підпоручик Андрій Малишев, у 1768 р. – штаб-офіцер Дмитро Волковський, у квітні 1772 р. як командир польової артилерії згадується підпоручик Василь Судовщиков, у червні підрозділом керує унтер-цейхвартер Колмогоров [5, арк. 16, 124; 8, арк. 34, 97, 104; 9, арк. 35]. Очевидно, що російсько-турецька війна 1768–1774 років призвела до пожвавлення життя всього гарнізону, зокрема гармашів. У жовтні 1768 р. фіксуємо у Старій Самарі команду київської гарнізонної артилерії [8, арк. 30–32]. Восени цього ж року артилеристи побудували для себе на території фортеці новий цейхгауз [8, арк. 34].

Схоже, що аналогічний автономний статус мала команда кінних гетьманців, які здійснювали патрулювання теренів навколо Старої Самарі. Неподалік від фортеці розташовувалися «козацькі табори», де, очевидно, і квартирували козаки з Лівобережної України. Як бачимо з нижченаведеної таблиці, наявні документи свідчать переважно про присутність у Старій Самарі козаків Прилуцького полку, лише у 1773 р. (воєнний час) фіксується команда іншого полку. Належність до певного полку та командування цього підрозділу виглядає так:

Рік	Назва полку	Звання командира	Ім'я командира
1755	Прилуцький	срібрянський сотник	Масло Йосип
1756	Прилуцький	корибутівський сотник	Дембовський Павло [5, арк. 284 зв.]
1756	Прилуцький	журавський сотник	Тарасович Федір
1757	Прилуцький	іваницький сотник	Свирський Федір [5, арк. 284]

Рік	Назва полку	Звання командира	Ім'я командира
1760	Прилуцький	значковий товариш	? [5, арк. 16]
1761	Прилуцький	журавський сотник	Яковець Іван [5, арк. 24]
1772		значковий товариш	Габляскул [8, арк. 104]
1773	Лубенський	значковий товариш	Олійник [8, арк. 126]

Старосамарський ретраншемент ще з часів російсько-турецької війни відігравав роль провіантського та речового складу для армії. Саме з речових складів Старої Самарі отримували запорожці залізо для відновлення будівель Січі після пожежі в 1758 р. [4, арк. 1-2]. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. зі старосамарських магазинів постачалися харчі для військ, зокрема для запорозьких команд, які прикривали кордони від татарських нападів [12, арк. 7 зв., 10]. Склади в Старосамарському ретраншементі мали свою обслугу під командуванням офіцера. В документах згадуються поручик Борисоглібського полку С. Полубочерінов (1759 р.) [4, арк. 10] та прапорщик Вербін (1771 р.) [13, арк. 37].

У сфері впливу Старосамарського ретраншементу, як уже зазначалося вище, перебували ще кілька фортифікаційних споруд. Перш за все варто згадати Лоц-Кам'янський ретраншемент, розташований на території однойменного села у складі м. Дніпропетровська. Ретраншемент мав артилерію, в ньому перебувала церква святих мучеників Бориса та Гліба. Ймовірно, це була полкова церква одного з ландміліцьких полків. Церква обслуговувала потреби як залоги, так і місцевого населення. Постійного священика тут не було, гроші на церковні потреби знаходилися в руках коменданта, який проводив закупки церковного вина, ладану тощо. Титарем був місцевий мешканець [1, арк. 72].

Гарнізон очолював офіцер, складався він із ландміліціонерів та гетьманців [1, арк. 55 зв.]. Ми можемо частково відновити персональний склад та звання комендантів Лоц-Кам'янського ретраншементу:

Час згадки	Чин	Прізвище
Листопад 1757	капітан Білгородського полку	Орлов Григорій [2, арк. 56]
Березень 1758	поручик	Зеленін Андрій [1, арк. 55]
Літо 1761	капітан	Тіменніков [5, арк. 29]
Лютий-березень 1762	поручик Орловського полку	Вялов [7, арк. 28]
Липень 1763	поручик Ряського полку	Кривцов [5, арк. 70]
Червень 1765	поручик	Василієв Дмитро [5, арк. 77]

Час згадки	Чин	Прізвище
Грудень 1769	підпоручик	Родіонов [12, арк. 43]
Червень 1770 – червень 1771	капітан	Городищев [5, арк. 155–156, 169]

Очевидно, що на 1774 р. командування не вважало Лоц-Кам'янський ретраншемент важливим опорним пунктом. У ньому залишилося лише 10 осіб на чолі з капралом [5, арк. 236].

До юрисдикції Старосамарського ретраншементу належали також три редути – Кодацький (навпроти Нового Кодака, в Кам'янці Старожитній), Біркутський та Сокільський. Кодацький з-поміж цих укріплень був найважливішим, оскільки дозволяв контролювати перевіз через Дніпро з лівого берега [24, с. 42-43]. Як коменданти Кодацького редуту в документах згадуються поручик Сєрков (1755) [3, арк. 26], поручик Микола Кулебякін (1758) [1, арк. 89], підпоручик Литвинов (1768) [5, арк. 124].

Сокільський редут явно поступається за значенням Біркутському. Наприклад, у 1766 р. у Біркуті керував поручик Єлвашов, а Сокільський редут очолював неписьменний капрал Тамбовського полку Я. Безготовков, за якого документи підписував козак Миргородського полку Ф. Черкащенко. Роком пізніше вже як командир обох укріплень згадується прапорщик Ушаков, він же керує і в 1768 р. [5, арк. 100-101, 117, 124]. Не зовсім зрозумілим є підпорядкування гетьманців, які стояли в т. зв. «Біркутському таборі», розташованому окремо від редуту. Можна припустити, що тут перебувала досить значна козацька команда, оскільки в двох відомих мені випадках її очолюють сотники Миргородського полку – Попатенко та Й. Павелко [5, арк. 124, 205].

Отже, після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Старосамарський ретраншемент стає певним центром російської воєнної присутності на півночі Вольностей Війська Запорозького низового. Залога цього ретраншементу складалася з ландміліціонерів Української лінії та козаків Гетьманщини. Безпосередньо у складі залоги були певною мірою автономні структури (вже згадувані гетьманці, гармаші). Під загальним командуванням коменданта Старої Самарі знаходилися кілька укріплень меншої потужності як на лівому, так і на правому березі Дніпра.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі, оп. 1, спр. 35.

2. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 39.

3. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 40.
4. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 64.
5. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 100.
6. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 109.
7. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 128.
8. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 168.
9. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 194.
10. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 205.
11. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 210.
12. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 249.
13. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 304.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003.
15. *Бінкевич В.* Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
16. *Векленко В.* Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Н.-Й., 2004. – С. 190–221.
17. Історія міста Дніпропетровська / під ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
18. *Ковальова І.* Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
19. *Ковальова І.* Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – № 1/2. – Д., 2004. – С. 66–72.
20. *Ковальова І.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
21. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : темат. зб. / ред. кол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008.
22. *Репан О.* Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
23. *Скальковський А.* Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
24. *Старостін В.* Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста / В. Старостін. – Д., 2004.
25. *Шалобудов В.* Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь / В. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 247–250.
26. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.
27. *Яворницький Д. І.* До історії степової України / Д. І. Яворницький. – Д., 2004.

Надійшла до редколегії 01.12.2010

УДК 94(477.7) «17»

С. С. Андрєєва

Херсонський державний університет

ЖУРНАЛ ПОДОРОЖІ ДО КРИМУ ПОРУЧИКА ОЛЕКСАНДРА НІКІФОРОВА 1744 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Проведено комплексний джерелознавчий аналіз пам'ятки відомчої документації Колегії іноземних справ – Щоденника поїздки до Криму поручика Олександра Нікіфорова 1744 р., співвіднесено його з іншими джерельними комплексами, а також виявлено його інформативні можливості по дослідженню історії Нової Січі та запорозько-кримських відносин.

Ключові слова: Нова Запорозька Січ, О. Нікіфоров, Кримське ханство, щоденник.

Проведен комплексный источниковедческий анализ памятки ведомственной документации Коллегии иностранных дел – Дневника поездки в Крым поручика Александра Никифорова 1744 г., соотнесен он с другими документальными комплексами, а также виявлены его информативные возможности для исследования истории Новой Запорожской Сечи и запорожско-крымских отношений.

Ключевые слова: Новая Запорожская Сечь, А. Никифоров, Крымское ханство, дневник.

The article analyses the diary of Alexander Nikiforov's journey to Crimea in 1744, it is correlated with other documental complexes about New Zaporozhian Sich and Zaporozhia-Crimean relations. Keywords: New Zaporozhian Sich, Crimean khanate, Russian empire, College of foreign affairs, Zaporozhia-Crimean relations, historical source.

Key words: New Zaporizhzhya Sich, A. Nikiforov, Crimea Khaganate, dairy notates.

Сусідство з Кримським ханством, ногайськими ордами та іншими провінціями Османської імперії було важливим зовнішнім чинником політичної та суспільно-економічної історії Нової Запорозької Січі, інкорпорованої до складу Російської імперії. Перспективи дослідження запорозько-кримських відносин полягають як у докладному вивченні комплексу Архіву Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.) (Фонд 229 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ), так і у зверненні до документальних збірок закордонних архівів, а також уважному вивченні наративів XVIII ст. [9, с. 87-88].

© С. С. Андрєєва, 2010

У цьому плані інтерес являють матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ). З 1992 р. він входить до складу Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації (ІДД МЗС РФ, м. Москва) і охоплює матеріали зовнішньополітичного відомства часів існування імперії (1721–1917 рр.) – Колегії іноземних справ (далі – КІС).

Фонди архіву ніколи не знаходилися у вільному доступі дослідників. У дореволюційні часи для роботи в ньому потрібний був дозвіл самого імператора. З українських істориків пощастило Д. І. Яворницькому, який використав цю можливість для написання своєї «Історії запорозьких козаків», а потім видав деякі документи, переважно з «Малоросійських справ», та «Кримських справ» [13–15].

На сьогодні архів зберігає свою відомчу належність, але стає все більш доступним для дослідників. Матеріали архіву мають значний потенціал у розширенні джерельної бази дослідження історії Південної України XVIII ст. На наш погляд, інтерес являє комплекс документів, пов'язаних з іменем Олександра Федоровича Нікіфорова, першого російського консула в Криму (1763–1765 рр.). Цій особі, саме його консульській місії, завжди відводилося належне місце в опублікованих джерельних комплексах та працях з історії російсько-кримських відносин. Щодо історії Нової Січі, за матеріалами Архіву Коша (справа 11) [6] та публікаціями джерел А. Скальковського [10-11], А. Андрієвського [3-4], Д. Яворницького [14] широко відома діяльність Нікіфорова на Січі 1749 р., де він, у чині секунд-майора перебував за дорученням київського генерал-губернатора М. І. Леонтьєва, проводив комісію по розслідуванню взаємних претензій татар і запорожців, а також спостерігав і вів консультації з деякими старшинами щодо ліквідації виборності на Січі.

Але ще не було введено в науковий обіг Щоденник подорожі Олександра Нікіфорова до Криму 1744 р. («Журнал поручика Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим-Гирею в Бахчисарай, 11 декабря 1744 г.») [1], копія якого зберігається в АЗПРІ (оригінал, імовірно, залишився в Київській генерал-губернаторській канцелярії).

Предметом даного дослідження є пам'ятка відомчої документації Колегії іноземних справ – Щоденник поїздки до Криму поручика Олександра Нікіфорова 1744 р.

Метою дослідження є комплексний джерелознавчий аналіз Щоденника та співвіднесення його з іншими джерельними комплексами, а також виявлення його інформативних можливостей по дослідженню історії Нової Січі та запорозько-кримських відносин.

Цей Щоденник, разом з іншою офіційною документацією, був обов'язковим звітним документом в Київську генерал-губернаторську

канцелярію та в КІС. Щоденник являє собою докладний виклад по днях перебігу подій, подорожніх вражень і спостережень за всіма сферами життя в прикордонні та Криму.

На підставі аналізу викладеного в такого роду джерелах неофіційної інформації, суб'єктивних спостережень і міркувань, пліток і побутових дрібниць, звісток про настрої різних груп кримського населення, відомостей про ситуацію при ханському дворі КІС формувала свою відомчу політику щодо розвідувальної, агітаційної та дипломатичної роботи в Криму та запорозько-кримських відносин.

У ході викладу додаються копії листування Нікіфорова з Київською генерал-губернаторською канцелярією, КІС, кримським ханом та Запорозькою Січчю, а також реєстри взаємних запорозько-татарських претензій. Деякі з цих офіційних документів співвідносяться або дублюються з документальними комплексами інших відомств Російської імперії та Архіву Коша. Окремі документи за копією АЗПРІ нещодавно було опубліковано [5, с. 13-14].

За своїми завданнями Щоденник Нікіфорова – відомча документація, звіт, але за формою – щоденник. Індивідуалізація людини при переході від середньовіччя до нових часів наклала відбиток і на службові документи, надала їм специфіки [8, с. 320].

У Щоденнику 1744 р. відображена подорож поручика О. Нікіфорова до Криму, яка стала продовженням його діяльності по поверненню російських підданців у межі імперії за умовами Бєлградського миру (1739 р.). Раніше, 1742 р. О. Нікіфоров був у Константинополі з місією повернення російських полонених з Туреччини. Він супроводжував корабель до Козлова, привезено було 56 звільнених з полону осіб, з них 5 запорожців [2, арк. 16-17].

З назви Щоденника 1744 р. ми знаємо, що це вже друге його перебування в Криму. Щоденник охоплює період серпень–листопад 1744 р. Попередньо київським генерал-губернатором М. І. Леонтьєвим були узгоджені з ханом Селім-Гіреєм завдання О. Нікіфорова у Криму: 1) зібрати з підвладної хану території російських підданців-християн, а також тих, хто насильницьки був навернений в іслам, і дати їм можливість у присутності Нікіфорова вільно підтвердити своє віросповідання; наразі всіх християн віддати Нікіфорову для повернення в межі імперії; 2) російських підданців – запорозьких та малоросійських козаків, які перебували на заробітках в Криму (так звані «аргати»), а також «скитающихся по всему Крыму яко плутов» всіх до одного зібрати і віддати Нікіфорову для повернення в межі імперії; 3) для розгляду і задоволення взаємних запорозько-татарських претензій і встановлення мирних стосунків створити комісію із представництвом від запорожців і татар при посередництві російської (власне Нікіфорова) та ханської адміністрацій [5, с. 13].

Подорож до Криму тривала через Микитине та Перекоп. Щоденник розпочато початком серпня 1744 р. на Микитиному. По дорозі Нікіфоров спостерігав ногайські отари, які тяжіли до р. Білозерка, та малоросійських і запорозьких солевозів. Супроводжували Нікіфорова запорозькі козаки, серед них двох було призначено в комісію для розслідування взаємних запорозько-татарських претензій, це Василь Сич, курінний Іван Білий, яким допомагав товмач Іван Саманас. Також при Нікіфорові знаходився козак полтавського куреня Григорій Білий, який добре знав «по-бусурманськи», але мав наказ приховувати знання мови і все «выслеживать» [1, арк. 5].

У Перекопі у каймакана вони залишили своїх коней та отримали свіжих коней та охорону до ханської столиці. Квартиру у Бахчисараї Нікіфорову надали в грецькому кварталі. Коло спілкування О. Нікіфорова в Криму – молдавський консул при хані Філіп Ушер, митрополит Гедеон, архімандрит Фелофей та знатні греки. В Криму Нікіфоров і запорожці в супроводі Ушера відвідали церкву пресвятої Богоматері Успєнія. Після застольних розмов на квартирі Нікіфорова та у Гедеона про те, що татари бояться російської зброї, ханом було заборонено таке спілкування.

Офіційне спілкування Нікіфоров мав з ханським перекладачем Гасаном. Кілька тижнів чекав він аудієнції у хана і дозволу розпочати комісію по розслідуванню взаємних запорозько-татарських претензій і нарешті 7 вересня 1744 р. змушений був письмово звернутися до хана із викладом завдань свого перебування в Криму. І вже 9 вересня Нікіфоров і запорожці мали аудієнцію з візирем Чирчі Мегмет-алі, а 11 вересня розпочався з'їзд з призначеними від татарської сторони до слідства Диваном Ефенді та перекладачем Гасаном. Засідання проходили у спеціально відведеному приміщенні в покоях візира. Нікіфорова та запорозьких депутатів пригощали кавою та цукерками. Надалі засідання перенесли на квартиру Нікіфорова.

У ході слідства вияснилося, що подані запорожцями на комісію реєстри претензій значно більші від попередніх, поданих київським генерал-губернатором хану та російським резидентом у Константинополі – Порті. При зведенні реєстрів виявилося, що татарська претензія значно перебільшує запорозьку. При цьому наголошувалося, що у звинуваченнях з татарської сторони багато вказує на причетність до пограбувань самого кошового і необхідно притягнути його до відповідальності («написано на самого кошевого и на куренных отаманов многия крепкия пункты») [1, арк. 33 зв.]. Також татари, хоча в цілому погоджувалися з запорозькою претензією, вимагали доказів, мотивуючи це нечесністю запорожців: «запорожцы уже им довольно известны понеже во время их пред сим бытности под ханской

протекциею сами потайки воровали да и на них же жалобу приносили» [1, арк. 36]. Копія перекладу скарг від кримської сторони (окремі списки татарських скарг та претензій від єдисанських, єдичкульських та джамбуйлуцьких ногайців) за період від закінчення російсько-турецької війни (з 1739 р.) до травня 1744 р. додана до Щоденника [1, арк. 71–98].

З боку запорожців були зауваження, що з їхньої сторони зібрано ще не всі претензії, навіть під час роботи комісії Нікіфорову надходили скарги про образи запорожцям від татар у Криму та степу. Також запорозькі депутати не мали повноважень задовольнити татарські претензії без дозволу київського генерал-губернатора та Війська [1, арк. 32 зв.].

У зв'язку із неможливістю розібратися з взаємними запорозько-татарськими претензіями було вирішено в майбутньому зібрати комісію в самій Січі за посередництва російських офіцерів. Скарги татар на донців та малоросіян вирішили не розглядати.

Дуже активно взявся О. Нікіфоров за повернення російських підданців. Щодо перебування аргатів у Криму, то татарська сторона визнавала існування цієї проблеми, хоча і зайняла двоїсту, непослідовну позицію. Так, перекладач Гасан говорив Нікіфорову, що вони вважали аргатів «добрыми людьми», а виявилося, що вони «самыя пьяницы и что заработанніх денег не получили те все пропили» [1, арк. 7 зв.]. Ханський визир теж зневажливо відізвався про аргатів – «наши какие бедные, но ни один в Россию в наймы не идет» [1, арк. 36 зв.].

Хан заборонив своїм підданцям утримувати аргатів під страхом смертної кари і наказав місцевій владі вислати в межі Російської імперії всіх аргатів, а з Бахчисараю повинен їх був вивезти разом із звільненими з полону сам Нікіфоров. Ті з аргатів, які самі звернулися до Нікіфорова з бажанням легально повернутися на батьківщину, отримували паспорти, інші вивозилися примусово. Власне його стараннями з Бахчисараю було вивезено 35 аргатів – запорожців, що знайшли собі роботу та притулок за межами імперії. Поручик нарікав на неможливість вислати ще багатьох, які в Криму одружилися з гречанками [5, с. 14].

Та дійсно, серед аргатів було багато осіб, до яких російська влада мала претензії. Наприклад, така історія вивезеного Нікіфоровим росіянина Івана Новгородцева: під час російсько-турецької війни він служив гренадером псковського піхотного полку і при поверненні армії з хотинської кампанії і вступі в Польщу втік в містечко Смілов, ходив по інших селах, потім 1740 р. – у Січі та по зимовниках, а в 1741 р. з російськими маркітантами (солдати-втікачі) пішов спочатку на Кубань, потім у Крим [1, арк. 43 зв.].

Для повернення російських полонених Нікіфоров розгорнув у Криму велику пошукову роботу, в цьому допомагали місцеві християни. Йому треба було неодноразово демонструвати принциповість, адже ханська адміністрація та господарі чинили опір. Іноді доводилося нелегально звільняти і відправляти полонених на батьківщину. Вночі в будинок Нікіфорова приходили люди, він давав їм хліб і паспорти і за допомогою запорожців переправляв з Криму.

Для захоплених у полон російських підданців, які змінили віру, Нікіфоров створив імпровізовану комісію за участю запорожців для доведення добровільності прийняття ісламу та виявлення факту обрізання, адже в такому разі вони не підлягали поверненню [1, арк. 10]. Складніше було, коли російські підданці не змінили віру, але й не бажали повертатися. В таких випадках Нікіфоров застосовував силу. Наприклад, малоросійська дівка Марія чудово жила в бахчисарайського єврея, а її вислали на батьківщину. Такі грубі дії Нікіфорова викликали незадоволення в Бахчисараї і там шукали можливість його самого вислати з Криму. Хан звертався до київського генерал-губернатора щодо припинення діяльності Нікіфорова в Криму, хоча сам він не вважав свою місію закінченою. Тобто кримська сторона не створила сприятливих умов для діяльності Нікіфорова.

Щоденник містить багато цікавих спостережень щодо проблем російсько-кримських відносин. Докладно фіксує він несприятливі умови для розвитку російської торгівлі, що склалися в Криму – збройні напади і пограбування, здирства татарської адміністрації та яничар, введення нових видів податків, великі ціни за користування водою в степу. (Так, щоб напоїти коня, доводилося платити 4-5 башликів навіть урядовим кур'єрам, могли змусити платити за воду навіть за те, щоб зварити кашу [1, арк. 66]).

З зібраного Нікіфоровим матеріалу випливає, що за всім цим стоїть бажання окремих представників ханської адміністрації поліпшити своє матеріальне положення. Наприклад, уже згадуваний ханський перекладач Гасан мав при собі велику кількість перекладачів армян та євреїв і зорганізував збирання платні за послуги перекладачів з російських купців, навіть якщо їм ця послуга не потрібна – «толмаческого» 1–10 крб, а зверху того ще й «себе немало взимают» [1, арк. 66]. Також імовірно, Гасан надавав протекцію запорожцю Андрію Щербині, який був ватажком над групою злодіїв, що називали себе аргатами і діяли у всьому Криму. Щербину було заарештовано і заковано в кандали Нікіфоровим за ордером київського генерал-губернатора [1, арк. 50].

Відкривав шлях для зловживань і механізм задоволення визнаних запорозьких претензій. Наприклад, у жовтні 1744 р. хан визнав

претензію на 16 крб козака Андрія Безуглого за волів. Белбек-баша-бакі був відряджений до підозрюваних селищ і зібрав гроші, причому собі «за роботу» взяв 3 крб [1, арк. 48].

Врешті 23 жовтня Нікіфоров отримав розпорядження повернутися і 25 числа виїхав із Бахчисарая звичним маршрутом на Перекоп і далі до Січі. На Січі Нікіфоров мав консультації з кошовим та курінними, звідки виїхав до Києва 9 листопада 1744 р.

Зі сторінок Щоденника 1744 р. постає перед нами образ вірного і навіть завзятого, але недостатньо професійного російського служаки, одного з десятків тисяч, на яких трималася воєнно-бюрократична система Російської імперії. Остаточно оформилося ставлення Нікіфорова до Запорожжя під час перебування на посаді комісара у прикордонній комісії 1749 р. О. Нікіфоров зробив цікаві спостереження про запорозький лад, але взагалі він відносився до запорожців з підозрою. Умови Коша були незвичними для російського офіцера, йому важко було враховувати традиційні інститути Січі. Як офіцер російської армії та носій охоронної дворянської ідеології, він у цілому вороже ставився до запорожців, їх життя було йому цікаве, але не зрозуміле. Щодо татар, то ставлення до них негативне. Безпосередні контакти з ними викликали почуття настороженості [7, с. 109–111]. Такі ідейні настрої відчутні вже і в більш ранньому Щоденнику 1744 р., але, на нашу думку, ще не набули конкретних форм, автор Щоденника фіксував лише факти і подробиці, його узагальнення були обмеженими і переважно співвідносилися з цитуванням висловів кримських чиновників чи документальних джерел.

Кар'єра Нікіфорова розвивалася повільно, бо він не мав належного фаху. 1746 р. київський генерал-губернатор М. І. Леонтьєв рекомендував О. Нікіфорова на посаду консула в Криму, зазначаючи, що хоча він і не знає мов, довго жив у Криму [12, с. 446]. На момент призначення консулом у Крим 1763 р. О. Нікіфоров був у чині прем'єр-майора, мав значний послужний список, більшість його доручень та відряджень так чи інакше стосувалися проблем взаємин Росії з Османською імперією, Кримським ханством, запорозько-татарських прикордонних конфліктів. Надалі, завдяки своїм зв'язкам з агентурою в Криму, Нікіфоров служив у секретній експедиції Київської воєнної канцелярії.

Для нас є особливо цінним джерельний матеріал щодо історії Запорожжя і Криму, політики Росії і Туреччини в Північному Причорномор'ї, який є результатом кількадесятилітньої діяльності Олександра Нікіфорова і відбився в матеріалах діловодства різних відомств Російської імперії. Але саме Щоденник 1744 р. «оживляє» історію, відому нам здебільшого з офіційних джерел.

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. – Ф. 123: Сношения России с Крымом, оп. 1. 1744, спр. 2: Журнал поручика Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим-Гирею в Бахчисарай, 11 декабря 1744 г.

2. Російський державний воєнно-історичний архів, м. Москва. – Ф. 20: Секретная экспедиция Военной коллегии, оп. 1/47, спр. 8: Рапорты Киевского генерал-губернатора Леонтьева о возвращении из Константинополя русских пленных.

3. *Андриевский А. А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886.

4. *Андриевский А. А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XVI. – Одесса, 1894.

5. *Андрєєва С. С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андрєєва // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003.

6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 2. – К., 2000.

7. *Грибовський В. В.* Історіографічний традиціоналізм запорізько-татарських стосунків за часів Нової Січі / В. В Грибовський, А. В Бойко // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (м.Дніпропетровськ, листопад 1995 р.). – Д., 1995.

8. *Данилевский И. Н.* Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевский, В. В Кабанов, О. М Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 2000.

9. *Ковальський М. П.* Деякі історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії запорозьких козаків / М. П. Ковальський // Регіональне та загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., привяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (м. Дніпропетровськ, листопад 1995 р.).– Д., 1995.

10. *Скальковский А. О.* Сношения Запорожья с Крымом / А. О. Скальковский. – Одесса, 1841.

11. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.

12. *Уляницкий В. А.* Исторический очерк русских консульств за границей / В. А. Уляницкий // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып. 6. – М., 1899.

13. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий : в 2 т. – Владимир, 1903. – Т. 2.

14. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1888.

15. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький : у 3 т. – Т. 3. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 18.11.2010

УДК 940. 2 (477.7) «17»

О. М. Посунько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І ГАЙДАМАЧЧИНА У 50-ті – НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XVIII ст.

Аналізуються особливості політики Запорозької Січі стосовно гайдамаччини в 50–60-х рр. XVIII ст. та шляхи вирішення цієї проблеми Кошем. Акцентується увага на питаннях про кількісний та якісний склад гайдамацьких ватаг, характер їх нападів, територію впливу.

Ключові слова: Запорозька Січ, гайдамаччина, Кіш.

Анализируются особенности политики Запорожской Сечи относительно гайдамацкого движения в 50–60-х гг. XVIII в. и пути решения данной проблемы руководством Коша. Акцентируется внимание на вопросах о количественном и качественном составе гайдамацких отрядов, характере их нападений, территории влияния.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, гайдаматчина, Кош.

Features of the Zaporiz'ka Sich policy concerning Gaydamaks in the 50–60 years of the XVIII century and ways of solving this problem by Kosh are analyzed. Also the attention concentrates on questions about quantitative and qualitative personnel of Gaydamaks bands, nature of their attacks, territory of their influence.

Key words: Zaporiz'ka Sich, Gaydamaks, Kosh.

У виданнях з історії запорозького козацтва останніх років цілком слушно вказується на те, що у сучасному козакознавстві відбувся певний прорив. Це стосується солідного узагальнення існуючого матеріалу, видання комплексів джерел, актуалізації нових напрямів дослідження. Та часто історія козацтва впритул пов'язана з іншими проблемами, які поки що залишаються дискусійними і маловивченими. До таких непростих питань, безсумнівно, можемо віднести історію гайдамацького руху. З одного боку, в неупереджених дослідженнях загальновизнаними є твердження про це явище як приклад «соціального бандитизму», з іншого, – загальновживаною є теза про героїзм гайдамацької боротьби, її антифеодальну спрямованість. Не беручи на себе зобов'язання дати якісь чіткі визначення, оцінки і характеристики, спробуємо все ж, ідучи лише за джерелами, хоча б частково охарактеризувати один з етапів цього явища.

Вважаємо за необхідне пояснити обрану хронологію. Вона, в першу чергу, пов'язана з попередніми науковими зацікавленнями

© О. М. Посунько, 2010

автора, а саме – історією Нової Сербії та Слов'яносербії. Крім того, об'єктивно так склалося, що один з етапів активності гайдамацьких ватаг також припадає на даний час, про що скажемо нижче. Саме при Новосербському корпусі у 1756 р. було створено комісію у гайдамацьких справах. Вона підпорядковувалася Київському генерал-губернаторові і координувала дії військових сил Нової Сербії, фортеці Святої Єлисавети та Запорозької Січі [14, т. 9, с. 484]. Необхідність протидіяти гайдамаччині стояла перед керівництвом усіх військових частин, адміністративних установ, що розміщувалися в регіоні. Проте саме Кошеві доводилося чи не найбільше займатися вирішенням цих питань, оскільки майже завжди у гайдамацьких загонах перебували запорозькі козаки і притулок вони знаходили у запорозьких володіннях.

Стосовно географічних меж. Документи Коша Запорозької Січі свідчать, що географія «гайдамацької діяльності» досить широка. З вказаним явищем влада стикалася і на Лівобережній Україні, і на Слобожанщині, на що вказують численні звернення в Кіш від полкових адміністрацій Гетьманщини, також Слов'яносербської комісії, роти якої розмістилися на сході (в основному територія сучасних Луганської та Донецької областей).

Однак традиційно саме Правобережна Україна була зоною постійного і перебування, і активності гайдамацьких ватаг. Ще А. О. Скальковський називав такі гайдамацькі притулки – с. Вербове (неподалік фортеці Святої Єлисавети), зимівники на р. Громоклія, острів на Бузі біля с. Мігеї, які укріплювалися засіками і навіть гарматами [13, с. 328, 332]. Крім пониззя Південного Бугу, пізніше місцями передислокації гайдамаків стали ліси Чута, Нерубай, Чорний, які були в зоні поселень Нової Сербії і безпосередній близькості до польських володінь.

Окреслені землі не випадково були обрані запорожцями-здобичниками. Політико-географічний фактор, а саме – сходження кордонів трьох держав (Російської та Турецької імперій і Речі Посполитої), став одним з визначальних [18, с. 484]. Гайдамацькі ватаги не зупинялися перед кордонами, як це доводилося робити їх законослухняним переслідувачам. То запорозькі спеціальні команди не могли переправитися через Буг, бо потрапили б таким чином на «турецьку сторону», то польські загони доходили до кордонів Нової Сербії і мусили вже шукати підтримки на російських територіях. Сусідам порозуміння було знайти нелегко, а тим часом розгул розбоїв і нападів лише зростав.

Зробимо кілька зауважень щодо термінології. Для даної статті як коректні нам видаються терміни «гайдамацькі загони, ватаги», «гайдамаки», «гайдамаччина» (як явище), «розбійницькі напади» (як ха-

рактеристика певних дій). Документи зазначеного періоду мало дають для розуміння, за якими принципами сучасники розцінювали нападників як «гайдамаків», «розбійників» чи «грабіжників», а в деяких випадках проводиться майже аналогія із запорозьким козацтвом.

Отже, з початку 50-х років спостерігаємо постійне зростання гайдамацьких розбоїв, що знаходить відображення у великій кількості різноманітних скарг потерпілого населення та діловому листуванні Коша з іншими інстанціями. Спочатку ставлення керівництва Січі, паланок до даного явища досить поблажливе. Зокрема, паланки, Кіш намагаються залагодити конфлікти, повертають збитки, не надто суворо ставляться до винних. Але раз за разом Січ отримує накази від гетьмана К. Розумовського, від керівництва Київської губернської канцелярії і насамкінець від імператриці про необхідність посилення заходів боротьби; в переважній кількості конфліктів козацтво так чи інакше задіяне і січовій старшині врешті-решт доводиться вживати більш радикальних заходів. На початку 1754 р. черговим іменним указом повелівалось отаману і старшині вести контроль за гайдамаччиною, «щоб запорожців по всякій можливості від ... крадіжок в усі боки утримували» [16, спр. 20, арк. 11].

Реагуванням на ці накази стало спорядження так званих роз'їзних команд, які мали постійно контролювати території, перевіряти документи у проїжджих, переслідувати злочинців, інспектувати місця дислокації гайдамацьких ватаг. Слід відзначити, що спеціальні військові підрозділи російської армії вже існували. Влітку 1752 р. генерал-губернатор М. І. Леонтьєв писав К. Розумовському про справи новоствореної драгунської команди для боротьби з гайдамацтвом під керівництвом підполковника фон Фінікса. Зокрема, тут же згадувалося про плани розміщення аналогічних команд у таких географічних межах: від гирла Бугу до р. Синюха; потім від Синюхи до р. Сухий Ташлик і звідти до м. Архангельськ; далі – вгору до містечка Цибулев. Леонтьєв зауважував, що в самому Гарді команд російських розміщувати не слід, щоб не виникало конфліктів з запорожцями [9, с. 239]. Не всі ці пропозиції було втілено в життя, але значна кількість військових формувань мала вести в прикордонні боротьбу з гайдамаками.

Отже, без відповідної реакції запорожців ситуацію неможливо було опанувати. Одним з перших, кому довелося очолювати таку команду запорозьких козаків, став майбутній кошовий, а на той момент осавул П. Калнишевський. Наприклад, у травні 1754 р. він відряджався до бугогардівського полковника з наказами від Коша про вживання заходів для запобігання нападам запорозьких загонів, які гуртувалися на території паланки, на татарські, турецькі і польські володіння [3, с. 656]. При цьому П. Калнишевський в Кіш доповідав, що,

хоча він оприлюднив документ із заборонами і сам наказував, щоб ватаги розходилися, але ніхто його не послухався. Більше того, писаря і довбуша побили, а осавула лаяли і говорили, що «от воровства як с турецкой, так и с польской сторон, пока славі не учинять, не перестанут» [3, с. 657]. Кіш погрожував, що винних буде судити не самостійно за давніми звичаями, а згідно з розпорядженнями Сенату віддаватиме під суд до Глухова, де у якості покарання визначалося заслання до Сибіру.

Підтвердження цим словам бачимо далі. 20 червня того ж року в Глухів відсилали з супровідними документами чотирьох козаків, яких було спіймано в степу командою П. Калнишевського [3, с. 663]. Тоді ж Кіш звітував і перед Генеральною військовою канцелярією про заходи боротьби і про сутичку команди Калнишевського із гайдамацьким загоном. Між іншим, зазначалося, що при зіткненні чотири особи з команди осавула вбито, а троє поранено [3, с. 673].

4 вересня 1754 р. Кіш знову дає Калнишевському інструкцію про відрядження його команди в Гард. Інструкція досить детальна, оскільки справа набувала неприємного для Січі вигляду. Постійні скарги з боку татар і поляків доходили вже не лише до гетьмана К. Розумовського, київського генерал-губернатора, але й до імператорського двору, в результаті чого отримано цілу низку наказів з різних установ про необхідність боротьби з боку Січі. Тому Калнишевському треба було виступати в Гард, звідти понад Бугом до лиману і знову піднятися вгору понад Дніпром для здійснення розвідки [3, с. 709]. Далі вказувалося, що слід зібрати озброєних козаків «самих хазяїнов» і переловити злочинців [3, с. 709]. Навіть тим, хто переховував у себе гайдамаків, Кіш погрожував смертною карою. Вже в даному визначенні – «самих хазяїнов» – вказується і на соціальне розшарування серед козацтва, і на прошарок, який став опорою для керівництва Січі.

29 вересня 1754 р. Кіш доповідав у Київську губернську канцелярію про виконання вищезгаданих урядових розпоряджень по боротьбі з гайдамацькими розбоями в краї. Серед іншого вказувалося, що команда П. Калнишевського за наказами К. Розумовського та ордерами самої губернської канцелярії 5 вересня вийшла з Січі для розшуку винних і повернення награбованого майна скривдженим. Додавалося, що осавул має повідомити всіх козаків про офіційні накази і заходи і доповісти в Кіш про свої дії [3, с. 583-584].

Та не лише кошовій старшині виявилася підпорядкованою команда П. Калнишевського. Як вже нами зазначалося, при Новосербському корпусі діяла комісія у гайдамацьких справах, до якої надходили скарги звідусіль, донесення від різних військових частин, що займалися пошуком ватаг. Власне, і самі новосербці як військові мали нести прикордонну службу і підтримувати спокій у регіоні. Автор монографії «Гайдамаччина» Д. Л. Мордовцев досить наївно характери-

зував новоявлене військо, яке, мовляв, було для запорожців «гірше за татар і ляхів, тому що поселенці, витримані у залізній дисципліні, могли сміливо наступати на горло Запорожжю» [5, с. 124]. Так, мабуть, вважав і російський уряд, даючи землі й пільги новим поселенцям. Але реальний стан речей виявився зовсім іншим. Нові частини були неукомплектованими, керівництво Новосербського корпусу намагалося перекласти проблему боротьби з гайдамаччиною на плечі запорожців [11]. Крім того, командир Новосербського корпусу зумів сконцентрувати в своїх руках значну владу і особисто листувався з кошовим Г. Федоровим і П. Калнишевським. Отже, П. Калнишевському як керівнику пошукового загону доводилося бути у подвійному підпорядкуванні.

Являють інтерес деякі документи з їх листування. 10 грудня 1757 р. І. Хорват відправив Калнишевському ордер такого змісту: «Оскільки відомо (вчинити), що Пандурського полку шанця Косівського прапорщика Баркатича в хуторі, що перебуває від того шанця на відстані чотирьох верст, знаходиться вже тому третій день гайдамак до тридцяти числом: для того маєте зі своєю і з перебуваючою в Глинському шанці при прапорщику Фон Боку драгунською командою той же час в дане місце слідувати і задля викорінення і затримання вказаних злодіїв гайдамаків виключні зусилля прикласти і після затримання прислати при рапорті під надійним караулом» [16, спр. 44, арк. 37]. Тим же числом датовано листа Калнишевському, який знаходиться в Архіві Коша Нової Січі. В ньому більш докладно описано, які саме дії має виконувати загін запорожців на місці (біля шанців Глинського і Дмитрівського) і з ким має їх узгоджувати. Також тут І. Хорват вказує, щоб люди П. Калнишевського «ані найменшого новосербським поселенцям з військових службовцям збитків і образ і озлоблення не чинити під відповідальністю Коша…» [16, спр. 44, арк. 37 зв.]

Однак була вже глибока зима і невдовзі І. Хорват отримав від П. Калнишевського повідомлення про важкі умови для перебування запорозького загону так далеко від Січі. Відповідь командира Новосербського корпусу була досить гнівною – він звинуватив осавула, кошового Г. Федорова у потуранні гайдамакам, обурювався, що, мовляв, з Малоросії козаки сюди відряджаються з припасами на третину року, «а не так, як ви з командою безрозсудно з Коша відправлені». З цього генерал-лейтенант робив висновок: «…як видно що від нього пана кошового атамана так і тієї вашої команди нема бажання за посадою і законами в цих місцях виконання чинити» [8, арк. 1–1 зв.] В кінцевому підсумку Хорват дозволяв команді повернутися на Січ, а на шляху слідкувати, щоб новосербцям підлеглі Калнишевського не чинили образ.

З приводу «бажання» запорозької старшини вести активну боротьбу з гайдамацтвом. Вище ми зазначали, що у цій справі Кіш у першу чергу покладався на заможне козацтво. Документи свідчать, що наймити в козацьких зимівниках, шинках, звичайні рибалки, чумаки часто усуспільнювалися з гайдамаками, переховували їх у себе, не надавали допомоги роз'їзним командам. Але не лише «низи» виявляли солідарність. Керівництво Бугогардівської паланки також постійно звинувачувалося в тому, що прикривають дії гайдамаків, не переслідують їх на підлеглих територіях, ба, навіть більше – ділять з ними здобич. За це в травні 1752 р. командири військових частин, що стояли в районі Гарду, заарештували гардівського полковника Михайла Рогулю і, «забивши в ручні і ніжні кайдани» відправили в Новоархангельський шанець [1, с. 220]. Проте це не стало пересторогою для наступників.

У середині 50-х, коли Січ активізувала боротьбу, чималого клопоту зазнало керівництво Коша з гардівським полковником Федором Легою. В серпні 1754 р. командир Новосербського поселення І. Глєбов писав до кошового Якима Ігнатовича Малого про зловживання з боку гардівського полковника. Серед іншого вказував, що підлеглі полковника на кордоні з Новою Сербією беруть з проїжджих, які мають при цьому офіційні документи для проїзду, гроші, і якщо хтось відмовляється платити, то якось сам Лега і зауважив: «Якщо тут того не дасте, то і в степу віддати можете» [3, с. 705]. Таким чином, зрозуміло, що і козаки, і керівництво бугогардівської паланки вважали, що живуть за давніми звичаями здобичництва і не цуралися різних способів заробітку. В жовтні бачимо в архіві Коша черговий лист від того ж Глєбова кошовому, в якому розповідається про напад гайдамаків на таращанського управителя. Зловмисники знов-таки втекли в Гард, дали частину здобичі Ф. Лезі і, попереджені ним про запорозькі об'їзні команди, втекли собі далі. У зв'язку з цим І. Глєбов наголошував на необхідності заміни гардового полковника [3, с. 717-718]. Того ж місяця Ф. Легу змістили з його посади [3, с. 719]. Така доля чекала не лише Легу.

У деяких випадках кошовий намагався відстояти гардівського полковника. У листопаді 1757 р. Кіш вирішував чергові непорозуміння з приводу гайдамацьких нападів на польських обивателів. У скаргах потерпілих вказувалося на причетність до розподілу награбованого гардівського полковника Дем'яна Білого та його осавула. В м. Архангельськ в прикордонну комісію для залагодження справи відправлялися депутати, яким наказувалося «..про справу полковника і осавула за простоту і невинність просіть, як можна» [2, с. 602]. У промеморії ж Війська до прикордонної комісії Кіш пояснював, що гардівський полковник не має змоги боротися з ватагами, оскільки «гай-

дамаки велим числом шатаються» і в степу все охопити неможливо, чого і команди новосербців, компанійців, малоросійських козаків зробити теж не здатні [2, с. 603].

Як відомо, звинувачення у потуранні гайдамацтву сипалися і на голову самого кошового. Такі відомості йшли від командира Новосербського корпусу І. Хорвата, комендантів фортеці Св. Єлисавети, які посилались на допити гайдамаків, спійманих на розбої в Новій Сербії. Найбільш гучною справою стало слідство над колишнім кошовим Григорієм Федоровим (Лантухом), суддею Прокопом Донським, писарем Дмитрієм Романовським і осавулом Парфеном Чорним. На основі доносів новосербського керівництва вказаних осіб звинувачували у потуранні гайдамакам, поділі з ними здобичі і прийнятті дарунків. З височайшої волі 1756 р. гетьман К. Розумовський наказав викликати до Глухова звинувачених. Але на той час писар Романовський помер, суддя П. Донський через похилий вік не міг виконати наказу гетьмана, тому до Глухова поїхали Григорій Федоров і Парфен Чорний.

Прибувши до Глухова, Г. Федоров і П. Чорний були взяті під арешт і поміщені у в'язницю. Слідство у даній справі тяглося більше року. Наказ імператриці Єлизавети Петрівни від 10 квітня 1757 р. предписував К. Розумовському: «…по тому гайдамацькому на кошового отамана та іншу старшину показанню учинити за наказами без найменшого упущення і що учинено буде в правлячий Сенат доповісти» [16, спр. 37, арк. 19].

Звинувачення складалось з 10 пунктів, серед яких такі: «Отаман кошовий Григорій Федоров дав дозвіл всім гайдамакам бувшим в розбоях зібратися в Коші і взяв присягу, що надалі розбою чинити не стануть, чому вони до тієї присяги збирались, а по влаштуванню її зібравши ті гайдамаки у себе 100 крб грошей віддали йому кошовому… кошовий зі старшиною всіх гайдамацьких коней поміж себе розділили… полковнику Гардовому Косапу дарено гайдамаками червонне золото та інші гроші…» [16, спр. 37, арк. 10–11].

В Архіві Коша Нової Запорозької Січі збереглися протоколи допиту Г. Федорова, листування між гетьманом К. Розумовським і військовим генеральним судом. 1 грудня 1757 р. Г. Федоров, П. Чорний і курінний Л. Крамар звернулися до К. Розумовського з проханням відпустити їх в Січ, аби взяти довідки, які б доводили їх непричетність до справи. З донесення цього випливає, що перебували вони в Глухові з 19 жовтня 1756 р., понесли чималі збитки, а розслідування за браком доказів затягується. Звільнялися вони під розписку, згідно з якою за першою ж вимогою мали б з'явитись до суду [16, спр. 37, арк. 35-36]. Врешті-решт кошового було виправдано.

Коли велось слідство над Г. Федоровим, неодноразово К. Розумовському приходили укази з Сенату, які наголошували на необхідності серйозного розслідування «без упущення». Примітним є той факт, що практично в цей же час подібний прецедент (звинувачення у зв'язках з гайдамаками) стався і з командиром Новосербського корпусу генерал-лейтенантом І. Хорватом. З 1756 р. від польських магнатів Потоцького, Любомирського, Браницького до Київського генерал-губернатора почали надходити скарги про гайдамацькі напади під керівництвом новосербського сотника Юска Табанця. А в 1757 р. з допитів гайдамаків виявилось, що саме І. Хорват доручав Табанцю збирати загін і їхати до Польщі. Справа ця розбиралась у Новосербській комісії у гайдамацьких справах. Відомості ж про інші непорозуміння дійшли до імператриці. У вересні того ж року граф К. Розумовський доповідав про напад гайдамаків на польських обивателів. Керував ними сотник Савранський, якого на те намовили І. Хорват та командир фортеці Святої Єлисавети О. Глєбов. 23 грудня імператриця відповідала К. Розумовському на його донесення: «…що ж стосується вищезгаданого сотника Савранського та генерал-лейтенанта Хорвата в спорядженні за кордон для сварок з поляками і для насильного взяття на поселення в слободи поляків показання, йому як вже на тій крадіжці спійманому не вірити, оскільки по розгляду нашого правлячого Сенату їм генерал-лейтенанту як головним над новосербським полком командиром виявлені в своєвільному за кордон переході і обер-офіцери команди його на смертне покарання засуджені і підлеглі штрафовані, а відповідно Савранському та іншим, як вже у крадіжках виявленим, вірити не слід і для того генерал-лейтенанту Хорвату про показаний насильний в новопоселену в Чорному Ташлику слободу переводі розслідувати…» [17, с. 150].

Таким чином, І. Хорвата виправдали. До того ж Сенат наказував більше не приймати свідчень від тих, хто сам винен, тим більше на І. Хорвата – «про ті злочини протестателя» [14, т. 10, с. 411, 557]. Але новосербське керівництво навіть один одного звинувачували у потуранні гайдамакам. Головною причиною гайдамацького розбою в регіоні комендант фортеці Св. Єлисавети Ф. Юст називав «послаблення і усуспільнення з гайдамаками новосербських ротних командирів та інших поселян». Хорват у свою чергу також звинувачував Ф. Юста в тому, що він недостатньо суворий зі своїми підлеглими «до гайдамацьких справ причетних» [7, с. 66].

У взаємних звинуваченнях, офіційному листуванні, невеликих відшкодуваннях часто конфлікти і сходили нанівець, але більш проблематичними виявлялися непорозуміння, які мали міжнародний характер. Таких випадків було чимало, один з них – напад на ногайців у січні 1755 р. набув особливого розголосу. Великий гайдамацький за-

гін (за різними даними від 50 до 100 осіб) здійснив наїзд, в результаті якого 13 ногайців «закололи», забрано було 300 коней [4, с. 405, 415, 435]. Кіш відправив наказ до гардівського полковника про розшуки гайдамаків в урочищі «Вербове», звернулися також до командира Новосербського поселення І. Глєбова з проханням відрядити команду для розшуків, тому що небезпідставно очікували нападу у відповідь з боку татар [4, с. 409]. Генеральна військова канцелярія висловлювала незадоволення бездіяльністю Коша. А у квітні 1755 р. резидент О. Обрєзков писав у Київську губернську канцелярію, що кримський ханат визнав наїзд гайдамаків ворожим військовим набігом [4, с. 428]. Врешті-решт на початку літа 206 коней повернули постраждалим. За спеціальною формою кримському ханові давалося пояснення і з приводу покарання учасників наїзду. Вказувалося, що при проведенні каральної операції всі гайдамаки розбіглися, лише одного було поранено, та й той виявився розкольником з розкольничої буджацької слободи [4, с. 438-439]. Лицемірство такої заяви очевидне, особливо з огляду на те, що коней все ж для улагодження конфлікту запорожці відіслали. Але документально кошова старшина не поспішала визнавати причетність козаків до таких справ.

Випадки такого «глухого» незізнання траплялися часто. Як ми вже зауважували, ще на початку 50-х рр. полкова та кошова старшина намагалися залагоджувати конфлікти, часто відшкодовуючи постраждалим збитки [2, с. 596–601]. У кошовому архіві чимало розписок польських обивателів про повернуте майно, худобу. Коли ж гайдамацькі розбої стали частішими, то реакція змінилася. Так, у березні 1754 р. полковник Кальміуської паланки Андрій Іванов доповідав Кошеві про заворушення серед козаків, які відмовлялися сплачувати за принципом колективної відповідальності збитки, завдані іншими; не давали також взяти під арешт винних [3, с. 648]. Примітно, що цей випадок згадує у своїй монографії В. Голобуцький, наводячи уривок з рапорта А. Іванова, де йдеться, що козаки кидалися в бійку проти старшини [6, с. 372]. Проте В. Голобуцький, в силу своїх ідейних переконань і наявної в радянській історіографії оцінки гайдамацтву, не включив до цитати пояснення полковника, що нападники були «пяніє» [3, с. 648]. Як би там не було, а нікому не хотілося нести відповідальність за дії інших.

Зустрічаються випадки, коли старшина взагалі відмовляється визнати приналежність запорожців-учасників гайдамацьких розбоїв до підлеглої їм команди. Як-от, у серпні 1754 р. у Кіш направлялися свідчення про причетність запорожців до пограбування козака-компанійця С. Дикуна. З попередніх допитів були відомі імена учасників цієї події, але курінні отамани вказували, що про зазначених осіб і не чули ніколи, а отаман Уманського куреня зазначав, що коза-

ків на ім'я Коваль Михайло в курені є декілька, то про кого конкретно йде мова незрозуміло [3, с. 702]. Керуючись цими поясненнями, кошовий Яким Ігнатович Малий писав до І. Глєбова, що оскільки достеменних доводів причетності козаків деяких куренів до нападу немає, то «...того вчинити не можна, оскільки на те ні указів, ні прав ніяких немає» [3, с. 704].

З кожним днем зростала і зухвалість гайдамаків, що виявлялося у кількості нападів та у конфліктах з керівництвом Коша, роз'їзними командами. Один з таких випадків описує полковник сторожової команди Дмитро Стягайло у своєму рапорті у вересні 1754 р. Мовляв, команда вирушила понад Дніпром шукати учасників недавнього нападу на татар. Стало відомо, що біля урочища Усть-Космаха у козака іркліївського куреня Шандри зібралося до 30 чоловік розбійників. Коли сторожова команда наблизилася до них, то частина втекла на каюках, а інші почали чинити збройний опір, викрикуючи при цьому: «...ви хоч всією Січчю ідіть, то нас не візьмете» [3, с. 576]. При цьому знову вказувалося, що ватага зібралася вся напідпитку.

Можна називати різні причини негативного ставлення старшини до гайдамацтва, серед них і соціальну упередженість. Але все ж не можна знімати з рахунку і той факт, що розгул гайдамаччини негативно позначався на житті регіону. Слід також рахуватися і з численними жертвами цих нападів. Не займаючись спеціальними підрахунками, зауважимо, що часто це не поодинокі жертви, а цілі родини, десятки поранених і вбитих. На допитах гайдамаки майже мимохідь згадували про жертви. Як про звичну справу, у червні 1754 р. на допиті Василь Табанець розказував, як кожного року ходив у складі різних загонів на польську сторону, де «пожитки грабували і ляхів різали» [3, с. 668].

Зазвичай гайдамацькі ватаги були у складі 10–30 чоловік. Але траплялися випадки і більш масової організації. Вище ми згадували про напад на ногайців 100 гайдамаків, а у грудні 1760 р. комендант фортеці Святої Єлисавети Г. Толстой писав до кошового О. Білицького, що через Нову Сербію з Польщі пройшов загін у кількості до двохсот чоловік [3, с. 565].

На початку 60-х рр. бачимо деяке згасання розбоїв. Цьому сприяла ціла серія об'єднаних польських, російських і турецьких прикордонних військових експедицій, спрямованих проти мігійсько-громокліївських гайдамаків [10, с. 626]. Звичайно, перебування такої кількості військових частин мали б дати хоч якийсь результат. Але нам видається слушною і думка, висловлена свого часу О. О. Рябініним-Скляревським, що «стихання» гайдамаччини на початку 60-х рр. XVIII ст. зумовлене також і боротьбою Коша з названим явищем. При цьому важливим фактом є те, що розгул гайдамач-

чини не особливо хвилював кошову старшину, доки стосувався новосербських поселень. А от коли почала суттєво від цього страждати запорозька торгівля, то Кіш вжив досить рішучих заходів, розганяючи гайдамацькі сховища в Мігеї та на Інгулі [12, с. 121].

Підводячи підсумки сказаному, можна стверджувати, що гайдамаччина 50-х – початку 60-х рр. XVIII ст. значною мірою пов'язана з традиціями запорозького здобичництва попереднього часу. Такий спосіб життя у зазначений час притаманний, звичайно, біднішим верствам козацтва, які вважали себе вірними попереднім давнім звичаям козацького існування. Загострення проблеми у 50-х рр., безсумнівно, викликане політикою російського уряду стосовно володінь Січі (розміщення на запорозьких землях Нової Сербії, Новослобідського полку) та натиску на Кіш з боку різних управлінських структур.

Бібліографічні посилання

1. *Андриевский А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767 гг.) / А. Андриевский // ЗООИД. – 1894. – Т. 16.

2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 2. / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.]. – К., 2000.

3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 3. / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.]. – К., 2003.

4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 4. / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.]. – К., 2006.

5. Гайдамаччина. Історична монографія Д. Л. Мордовцева / переклад з рос. Т. О. Абрамової. – Д., 2003.

6. *Голобуцький В. О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – Вид 2. – Д., 2004.

7. *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Хронологічний каталог (50–60-ті рр. XVIII ст.) – II. 5844.

9. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским. – Одесса, 1886.

10. *Мільчев В. І.* Запорожці поза межами Запорозьких Вольностей / В. І. Мільчев // Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 618–630.

11. *Посунько О. М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посунько. – Запоріжжя, 1998.

12. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / О. Рябінін-Скляревський // Малінова Г. Л., Сапожников І. В., О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії. – Одеса; К., 2000. – С. 83–178.

13. *Скальковский А.* Наезды гайдамак на западную Украину в XVIII ст. 1733–1768 / А. Скальковский. – Одесса, 1850.

14. Сенатский Архив. – СПб., 1907. – Т. 9, 10.

15. *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного (антифеодальне, народновизвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.) / Г. Ю. Храбан. – К., 1989.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1.

17. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – СПб., 1888.

18. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. / Н. Яковенко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 94 (477) «17»

Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«СЕЛЯНСЬКЕ» ЧИ «МУЖИЦЬКЕ» ПИТАННЯ ТУРБУВАЛО ЕЛІТУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.?

Робиться спроба з'ясувати особливості рецепції селянського питання в середовищі соціальної еліти Лівобережної України в період динамічної інкорпорації краю в систему Російської імперії.

Ключові слова: селянство, селянське питання, дворянство, Лівобережна Україна, Гетьманщина, Російська імперія, Комісія по складанню Нового Уложення.

Предпринята попытка определить особенности восприятия, освоения крестьянского вопроса социальной элитой Левобережной Украины в период динамичной инкорпорации края в систему Российской империи.

Ключевые слова: крестьянство, крестьянский вопрос, дворянство, Левобережная Украина, Гетманщина, Российская империя, Комиссия по составлению Нового Уложения.

In the article an attempt is made to define the peculiarities of the peasant question reception in the circle of social elite of the Left-Bank Ukraine during the period of dynamic incorporation of the region to the Russian empire.

Key words: peasantry, peasant question, nobility, Left-Bank Ukraine, Hetmanschina, the Russian empire.

В українській історіографії виникнення та актуалізація «селянського питання», починаючи з О. Ф. Кістяківського, традиційно пов'язується з наступом тільки-но сформованої в середині XVIII ст. нової соціальної еліти Лівобережної України (Гетьманщини, Мало-

© Т. Ф. Литвинова, 2010

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1.

17. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – СПб., 1888.

18. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. / Н. Яковенко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 94 (477) «17»

Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«СЕЛЯНСЬКЕ» ЧИ «МУЖИЦЬКЕ» ПИТАННЯ ТУРБУВАЛО ЕЛІТУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.?

Робиться спроба з'ясувати особливості рецепції селянського питання в середовищі соціальної еліти Лівобережної України в період динамічної інкорпорації краю в систему Російської імперії.

Ключові слова: селянство, селянське питання, дворянство, Лівобережна Україна, Гетьманщина, Російська імперія, Комісія по складанню Нового Уложення.

Предпринята попытка определить особенности восприятия, освоения крестьянского вопроса социальной элитой Левобережной Украины в период динамичной инкорпорации края в систему Российской империи.

Ключевые слова: крестьянство, крестьянский вопрос, дворянство, Левобережная Украина, Гетманщина, Российская империя, Комиссия по составлению Нового Уложения.

In the article an attempt is made to define the peculiarities of the peasant question reception in the circle of social elite of the Left-Bank Ukraine during the period of dynamic incorporation of the region to the Russian empire.

Key words: peasantry, peasant question, nobility, Left-Bank Ukraine, Hetmanschina, the Russian empire.

В українській історіографії виникнення та актуалізація «селянського питання», починаючи з О. Ф. Кістяківського, традиційно пов'язується з наступом тільки-но сформованої в середині XVIII ст. нової соціальної еліти Лівобережної України (Гетьманщини, Мало-

© Т. Ф. Литвинова, 2010

росії) на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що «дістав свій вияв насамперед у прикріпленні їх до землі й обмеженні (пізніше – скасуванні) вільних переходів» [7, с. 53]. Отже, на перший план висувався, за визначенням В. О. Мякотіна, «частный вопрос» проблеми, вивчення якого тільки й могло наблизити до розуміння «истинных источников образования крепостного права в гетманской Малороссии» [26, с. 33]. Специфіка цього питання була обумовлена особливостями соціально-економічної практики Гетьманщини. Вона вироблялася самим життям, на різних рівнях, всіма фігурантами поземельних, економічних відносин без винятку. Та тільки перехід проблеми на рівень вищої місцевої влади вивів її за межі приватних справ у площину більш широкого суспільного обговорення.

Цей момент історики визначали по-різному. Зокрема, В. О. Мякотін відносив його на кінець 1720-х рр. [26, с. 42]. Але більшість дослідників пов'язувала з періодом гетьманства К. Розумовського [7, с. 52–54; 8, с. 28]. Отже, на перший погляд може здаватися, що мова повинна йти не про рецепцію, а про хронологічний збіг у постановці селянського питання на малоросійському та на загальноросійському рівнях. Та для цього варто спочатку подивитися на зміст «селянського питання» тоді, коли малоросійське суспільство ще не було втягнуто в імперську систему, коли його еліта ще не набула обрисів дворянства, більше того, коли ще не були в повному обсязі оформлені станові права навіть російської знаті, закріплені «Жалуваною грамотою», а в Гетьманщині зберігалися традиційні привілеї, якими користувалася не тільки шляхта та козацька старшина. Тобто, необхідно зрозуміти, який вигляд і в персонологічному, і в колективному вимірах мало «селянське питання» на старті «боротьби за закріпачення» і яке місце воно займало серед нагальних «нужд» лівобережного панства.

У вітчизняній історіографії зазвичай згадуються три випадки, коли еліта Лівобережної України, розраховуючи на відповідну реакцію російського уряду, публічно висловлювалася з приводу проблем, що її хвилювали. Перший, пов'язаний з так званим Глухівським з'їздом 1763 р., промовою на ньому Г. А. Полетики та «Прошением» шляхетства і старшини Катерині II 1764 р., та другий, відомий за «наказами» депутатам і дебатами під час роботи Комісії по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр., неодноразово розглядалися в історичній літературі [1; 9; 13; 16; 21; 37; 42; 49], оскільки ще в XIX ст. для цього були створені певні джерельні можливості [27; 35; 38]. Третій випадок припадає на 1801 р. і пов'язаний зі зміною на російському престолі та укладанням у зв'язку з цим дворянством Малоросійської губернії колективного «прошения», більше відомого в літературі під назвою «Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства» [11], яка лише мимохідь згадується істориками, як правило, з досить тен-

денційними, хоча і полярними, оцінками. Всі ці події варті спеціальної уваги, адже вироблені тут документи і виголошені персональні «програми» так чи інакше торкалися предмета даного дослідження. Третій з названих випадків потребує окремої розмови. З огляду на рамки статті, в даному разі зупинюся на перших двох, адже, крім іншого, це дасть можливість з'ясовувати проблему тяглості в «ідеології» селянського питання.

Значення Глухівського з'їзду (ради) 1763 р. у житті суспільства Лівобережної України та одностайність, яка панувала на цьому доволі численному зібранні, неодноразово відзначалися в літературі. Саме на цьому зібранні було наочно продемонстровано, що на початок 1760-х рр. у Гетьманщині склалася власна еліта, яка не тільки усвідомлювала необхідність перебудови всіх сфер життя краю, а й здатна була сформулювати свою суспільно-політичну програму, ніби на противагу тій, що восени 1763 р. була представлена Катерині II Г. Тепловим, де звучав той самий мотив реформування, тільки з імперських, централізаторських позицій.

Аналіз Д. П. Міллером списків присутніх у Глухові представників від полків та сотень дав йому можливість стверджувати, що «участники, … – если не все, то большинство, – были люди интеллигентные. Полковники и полковая старшина пеклись в то время почти исключительно из лиц штудированных; о бунчуковых товарищах, этом в своем роде «знатном» малороссийском дворянстве, уже и говорить нечего, даже сотники – и те были выбраны из числа «надежнейших», то есть таких, которые имели достаточное понятие о силе и важности прав малороссийских. Все эти лица, уже по одному своему служебному положению, должны были иметь солидное знакомство с предметом, бывшим целью собрания (судова реформа. – *Т. Л.*). Многие из них, кроме того, хорошо знали историю своей родины» [24, с. 103]. Порушене під час зібрання широке коло питань не залишає сумнівів і в обізнаності цього товариства з соціально-економічною ситуацією, яка розглядалася під кутом зору інтересів усіх соціальних груп.

«Программа будущих действий», як вважав Д. Міллер, а слідом за ним інші історики [13, с. 85; 24, с. 103], а також тон зібранню були задані промовою, що відома під назвою «Речь «О поправлении состояния» Малороссии» [38]. Вона була виголошена Григорієм Андрійовичем Полетикою [16; 17], особа якого не потребує детальної презентації. Він же через декілька років фактично виявився лідером депутації від Малоросії у Великому зібранні Комісії по складанню Нового Уложення.

Суспільно-політична ситуація в Гетьманщині навесні 1767 р., а також устремління різних соціальних груп, представлені в «наказах», доволі ґрунтовно проаналізовані науковцями, що дає можли-

вість уявити, наскільки тісним був зв'язок більшості виборців з особою депутата. На відміну від корінних російських губерній, де дослідники не відзначали випадків, «когда избрание того или другого депутата определенно основывается на соображениях принципиального характера», в Україні, яка переживала критичний момент свого існування, на думку О. В. Флоровського, «был особенно важным вопрос о личности депутата и желании, и способности его быть защитником и ходатаем в смысле возможного сохранения всего уклада края от объединительных намерений правительственной власти» [44, с. 300, 302].

«Малорусская интеллигенция» – так називав О. М. Лазаревський присутніх на Глухівському з'їзді 1763 р., повторюючи за Д. П. Міллером і визначення «украинская интеллигенция» [15, с. 99]. Подібне можна було б сказати, причому не тільки у зв'язку з відстоюванням автономії, і відносно депутатів від Лівобережжя в Комісії по складанню Нового Уложення, незалежно від соціального представництва. Взагалі, гадаю, саме ці два випадки «колективного волевиявлення» дозволяють вести мову не тільки про завершення кристалізації нової шляхетської ідентичності, на що звертав увагу Зенон Когут [14, с. 50-51], а й про сформованість домодерної нації в Малоросії. Отже, варто хоча б побіжно звернутися до матеріалів, вироблених у 1760-ті роки під кутом зору «селянського питання». Тим більше, що в науковій літературі, попри невелику кількість висловлювань з цього приводу, можна зустріти доволі різні оцінки.

Серед виділених Зеноном Когутом трьох основних тем «Глухівської програми» «селянського питання» немає [14, с. 57-58]. Як наочно засвідчують укладені істориком на основі аналізу шляхетських наказів депутатам до Катерининської комісії таблиці, воно не хвилювало еліту і в цей час [13, с. 124, 126]. У період роботи Великого зібрання у 1767-1768 рр., як відзначали дослідники [13, с. 152], малоросійська делегація, керуючись переконанням про особливий статус свого краю, який вже має цілком пристойні закони, не була надто активною в обговоренні загальних проблем, у тому числі й щодо становища селян. В історії української суспільно-економічної думки всі випадки висловлювань з цього приводу зафіксовані, позиції кожного оратора визначені. Г. А. Полетика, З. М. Забіла, Г. Божич, А. І. Кондратьєв, В. Боярський та інші віднесені до «реакціонерів-кріпосників», А. Маслов, Г. Короб'їн, Я. П. Козельський – до представників «просвітительської ідеї», А. Алейников – до «послідовних критиків кріпосництва» [10, с. 7–11; 12, с. 34–52], хоча він і не виступав проти цього інституту, а лише проти його поширення на Слобожанщину та Гетьманщину.

Не вдаватимуся до розлогих міркувань щодо таких оцінок. Зауважу лише, що аналіз поглядів того чи іншого депутата здійснювався дослідниками без врахування, по-перше, регіональної специфіки не тільки в межах України, а й на рівні Україна–Росія; по-друге, становості представництва в Законодавчій комісії. Та найбільш важливо, що історики, незалежно від власних методологічних підходів, не акцентували увагу на тому, що депутати від українських регіонів, у всякому разі від Гетьманщини, не могли в той період «опанувати» «селянське питання» в його загальноросійському вимірі. Тобто, це питання для «українських»[1] депутатів ще не було вповні «селянським», оскільки більшість з них, не дуже добре обізнана з практикою російського кріпосництва, мала справу не з «кріпосними селянами», а з «мужиками», «посполитими», «підданими», «людьми». Ці нюанси, за якими криється не просто термінологічна проблема, не враховувалися при вивченні поглядів «українських» депутатів у Катерининській комісії. У зв'язку з цим висловлю одне припущення, перш ніж вдатися до розгляду позицій «шестидесятників» XVIII ст.

Гадаю, одним з показників «засвоєння» малоросійським дворянством «селянського питання» в загальноросійському варіанті та, відповідно, ролі поміщика-душевласника, може бути саме використання терміна «крестьяне» щодо своїх підданих. Не претендуючи на вичерпність, наведу ряд прикладів, які допоможуть зрозуміти, коли ж це відбулося. Правда, тут потрібно враховувати також й індивідуальні особливості того чи іншого героя.

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., які хоча й не були введені в дію, але, за визнанням істориків, відбивали

[1] У даному разі взяте в лапки поняття «український» відноситься до депутатів всіх представлених у Комісії українських регіонів – Гетьманщини, Новоросії, Слобожанщини. Щодо останнього, можна було б обійтися без лапкування, оскільки створення в 1765 р. Слободсько-Української губернії спричинило використання цієї назви депутатами від даного краю. Треба також наголосити, що в період, про який ідеться, поняття «український» використовувалося малоросами, але не як етнонім відносно південної частини Гетьманщини. Так, наприклад, робив Г. А. Полетика щодо своїх маєтків на півдні Полтавщини. Я. П. Козельський, депутат від шляхти Дніпровського пікінерського полку, маєтки якого знаходилися в тій частині Малоросії, яка в 1764 р. відійшла до тільки-но створеної Новоросійської губернії, також називав себе «помещиком в самых местах украинских». Термінологічна нечутливість дослідників призвела до узагальнень позицій «українських» депутатів. Та й не тільки їх. (Про особливості «національної» ідентифікації на території Лівобережжя в другій половині XVIII ст. див.: *Волошин Ю.* Регіональна ідентичність населення Лівобережної Гетьманщини другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії) // Historia-mentalność-tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Pod red. Karoliny Polasik-Wrzosek, Wojcecha Wrzoska I Leonida Zaszkilniaka. – Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 2010. – S. 213–223).

особливості судової практики в Гетьманщині, зустрічають «посполиті», «піддані», «люди», а поняття «крестьяне» відсутнє, що добре видно навіть з детального переліку предметів у «Реєстрі» розділів, артикулів, статей [31, с. 492–540]. І в публічних, і в приватних записках та листах відомого в той час правника Г. А. Полетики це слово також майже не зустрічається. Частіше він вживав «мужики», «люди», іноді «піддані». Поняття «крепостной» використано, здається, лише в листі від 15 вересня 1777 р. [46, с. 211]. Це не означає, що малоросійські дідичі не мали справи з кріпосними. Більше того, купівля людей була відома ще в першій половині XVIII ст., про що у 1838 р. писав добре обізнаний з соціальною ситуацією за щоденником свого діда О. М. Маркович. «Владельцы» набували кріпосних людей, переважно дворових, купуючи їх у великоросійських поміщиків, або з навернених у християнство малолітніх полонених татар, калмиків. Під час Персидського походу, в 1725 р., купували в яїцьких козаків «Татарчуків» (так називали в Малоросії гірські народи) за 7, 13 і 15 крб [22, с. 32].

У 1928 р. О. Грушевська, зауваживши, що «історія кріпацтва на Україні має досить моментів не цілком ясних» і намагаючись їх прояснити на основі архівних джерел, зупинилася на декількох епізодах, які розкривають механізми потрапляння кріпосних у Гетьманщину. Один з них – це подорожі у 30-ті рр. XVIII ст. дрібних смоленських шляхтичів, які наїжджали сюди по більш дешевий хліб і водночас привозили своїх кріпаків для одного з дідичів, не дивлячись на те, що російським урядом було заборонено великоросійських селян приймати в Малоросії. Сюди ж, переходячи з місця на місце у пошуках праці та жебракуючи самовільно, прибували й кріпаки «з бідної Смоленщини», сподіваючись «знайти тут працю та залишитись надовше у заможних хазяїв». Саме по відношенню до таких завезених або зайшлих кріпаків, як вважала дослідниця, «поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини» [6]. Але представлені О. Грушевською матеріали, попри зауваження про «утерту» дорогу для смоленських шляхтичів, не справляють враження масовості явища. Зрозуміло, історик тільки підняла завісу над проблемою. На жаль, закладені шурфи в українській історіографії фактично залишилися не розробленими, а питання, наскільки така практика набуття «іноземних» кріпосних була поширеною, остаточно не з'ясованим. Та все ж саме відносно такої категорії люду малороси довго вживали поняття «крестьянин»[2].

Певні пояснення з приводу термінології, яким важко не довіряти, знаходимо у О. Ф. Шафонського в «Черниговского наместниче-

[2] До речі, поняття «поміщик» було добре засвоєно малоросійськими дідичами. Але ще треба розбиратися, який зміст у нього вкладався.

ства топографическом описании»: «Мужики в Малой России до сего назывались посполитые люди. Польское слово *посполитый* (виділено автором опису. – *Т. Л.*) значит вообще общенародный. …Под названием Речи Посполитой Польской разумеется все благородное общество. Человек посполитый значит особенно простолюдина, или простонародного, то есть земледельца, владению какому принадлежащего. Был в Малой России еще род посполитых людей, или мужиков, которые *суседи*, или *подсуседки*, назывались. К сему роду жителей принадлежали такие, которые, не имея своей земли и своего двора, по прежнему обыкновению от одного владельца к другому переходили и, проживали в его особом дворе, за то некоторые в работе оказывали послушание. Порядочные и достаточные владельцы определяли им пахотныя и другия земли, делая их настоящими земледельцами и хозяевами, привязывали к неподвижной и основательной жизни, и тогда уже они назывались *грунтовые мужики*» [48, с. 86].

У листах 1790 р. П. С. Милорадовича до сина Григорія фігурують «мужики», «люди», «служитель твой» [19, с. 200, 213]. О. М. Маркович, описуючи особливості суспільного життя Гетьманщини середини XVIII ст., доволі чітко розрізняв: «…поселяне, жившие в помещичьих селениях, имели право переходить с места на место, приобретать свою землю и назывались не крестьянами, а подданными» [23, с. 12]. Ф. Й. Туманський у промовах на засіданнях Вільного економічного товариства та у статтях економічного характеру 90-х рр. XVIII ст. співав справжній гімн «селянам», «поселянам», «земледельцам» [38; 39; 43].

Подібний термінологічний ряд ще зустрічається й на початку XIX ст. Наприклад, В. Г. Полетика поняття «крестьянин» не вживав. У його листуванні, «Завещании» 1821 р. названі «мужики», «люди», під якими малися на увазі селяни, а також «дворовые», «дворове люди», «слуги», «служители» [47]. До речі, те саме можна сказати не тільки про малоросійських поміщиків. За спостереженнями А. В. Хрідочкіна, В. Н. Каразін уникав поняття «крестьянин», замість якого вживав «поселянин», оскільки перше у нього було синонімом «раба» [45, с. 12]. Тільки іноді, включившись в обговорення загальноросійських проблем, наприклад, указу 23 травня 1816 р. про естляндських селян, мабуть, щоби бути зрозумілим, Василь Назарович лише раз, поряд з поняттями «народ», «поселяне», «люди», «земледельцы», відсторонено називав і «крестьян» [25, с. 145].

Подібне ставлення до цього бачимо і у В. В. Капніста. Доволі розлого на цій темі він зупинився в листі до О. М. Голіцина від 4 березня 1817 р. [30], де висловлював «чистосердечно относящуюся к общественной пользе мысль» і шукав підтримки міністра народної освіти. «Звание крестьянина, присвоенное общеполезнейшей части наро-

да» для нього було ще більш принизливим, ніж «раб». Він виступав за його ліквідацію, оскільки саме з цим поняттям пов'язував «память постыдного рабства нашего под игом неверных».

Не згоджуючись з тими, хто вважав, що справа не в словах, а в ганебній суті явища, підкріплюючи власні переконання згадкою про наслідки ліквідації Катериною II наймення «раб», В. В. Капніст вдався до таких лінгвістичних аргументів: «название крестьянства, постыдное в нынешнем значении его для каждого правоверного и просвещенного россиянина. Оно ввелося во время порабощения отечества нашего татарами. Варвары сии признавали нас рабами своими и название християнин сделалось у них однозначительно с рабом. Так древле имя покоренных гуннами, аварами и другими народами славян, испорченное греческим произношением, составило у готфов и у франков название склава и эсклава, означающее раба. Память владычества татар погибла с шумом, а древнейший памятник господствования их над нами еще и поныне существует!».

Замість цього він пропонував: «Названием п о д д а н н ы й (тут і далі виділено В. В. Капністом. – *Т. Л.*) можно весьма пристойно и истинно заменить название к р е с т ь я н и н а». (Тут автор листа зробив примітку: «Сколь слово д у ш а в сем случае неприлично, объяснять перед вами было бы еще неприличнее»). Відносно Малоросії він зауважував, що тут перше поняття «до сих пор общеупотребительно; и хотя с 1782 года, с присвоением крепостного права, введено в ревизских сказках ненавистное название крестьянин, но весьма редко произносится; и только малое число неблагомыслящях владельцев обращают во зло означающую оное личную зависимости подданных»[3].

Та все ж таких «неблагомыслящих» виявлялося все більше і в численних паперах лівобережного дворянства «крестьяне», «крепостные» згодом практично витіснили всі інші поняття, що

[3] Цікаво, що з часом ставлення до «ненавистного названия крестьянин» кардинально зміниться. Якщо ще на початку XIX ст. поняття «мужики», «люди», «поселяне» вважалося звичайним найменням сільських трударів, то пізніше у всякому разі одне з них – «мужики» – частиною дворянства вже буде сприйматися з роздратуванням. Д. В. Маркович згадував, як десь у 1858-1859 рр. їх оселю відвідав рідний брат його батька Опанас Васильович Маркович з дружиною Марією Олександрівною (Марко Вовчок) та сином Богдасем. Почувши якось, як автор спогадів у розмові з Богдасем сказав: «Вон мужики едут, они украли лес и везут домой», Опанас Васильович доволі бурхливо відреагував: «Мужики?! Хто тебе вчив? Які мужики? Такого слова немає, забудь его! Словом «мужик» люде лаються. Не мужик, а крестьянин, селянин, хлібороб, гречкосій. Памьятай и николы не кажы «мужики» – це лайка, а лаяться грих». З того часу автор слово «мужик» вживав виключно як лайку (див.: *Маркович Д.* Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче // Киевская старина. – 1893. – Апрель. – С. 53-54).

опосередковано засвідчує засвоєння нової ідентичності дворянина-поміщика, який міг включитися в обговорення саме селянського, а не «посполитського» або «мужицького» питання, як це було в 1760-х рр. Щоправда, і тоді вже почало виявлятися своєрідне «роздвоєння», що доволі добре видно в матеріалах Катерининської комісії, зокрема, на прикладі Я. П. Козельського-депутата. Хоча його погляди неодноразово аналізувалися дослідниками різних часів, повз їх увагу пройшов, по-перше, термінологічний плюралізм, по-друге, те, що, формально представляючи Новоросійський край, свої пропозиції щодо селянства він, скоріш за все, формулював на основі власного малоросійського досвіду. Причому, як не дивно, поняття, вживані для позначення селянства, мали яскраво виражений «регіональний» та «загальний» рівень.

Говорячи про край, в якому знаходилися його маєтки (повторюся, «в самых местах украинских», тобто малоросійських) і про його «народ», який «из малого какого-либо себе неудовольствия склонен к ежечасному с места на место переходу», Я. П. Козельський вживав поняття «мужики», «подданные». Водночас депутат відділяв «внутренних крестьян» [33, с. 232]. Як відомо, він виступав проти збереження будь-якої регіональної специфіки в імперії у цілому, тому, «помогая главному правительству» [33, с. 233], він свідомо чи підсвідомо, спеціально не наголошуючи на цьому, вносив свої пропозиції, фактично «списані» з малоросійських реалій: право власності для селян на рухоме майно (в Гетьманщині це не ставилося під сумнів і набагато пізніше); відмежування селянам земельних наділів[4] (це також робилося при заснуванні слобод, не кажучи вже про «займанщину», яка була ще з XVII ст. однією з форм колонізації Лівобережжя, в усякому разі його південної частини[5]); спадкове користування земля-

[4] М. Т. Бєлявський вважав, що Я. П. Козельський-депутат першим в Катерининській комісії поставив питання про землю (див.: *Белявский М. Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева. – М., 1965. – С. 213). Подібну думку висловила й Ісабель де Мадаріага: «Козельский был единственным оратором, затронувшим вопрос об индивидуальном крестьянском землевладении» (див.: *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 289). Якщо це й так, все ж треба зазначити, що в текстах цього депутата мова йшла тільки про необхідність виділення селянам земельних ділянок та про спадкове користування ними.

[5] Наприклад, І. В. Лучицький писав: «…право заимки определялось фактическим пользованием занятою раньше всех других землею». Показуючи роль «займанщини», історик наводив такі дані: «В 25 селах одного переяславского староства люстраторы, присланные королем, насчитали в первый же свой приезд (1615-1616) более тысячи казачьих дворов и всего 280 «послушных». А чем далее к югу, тем отношение это становилось более резким. А в с. Ирклееве, напр.., на 400 казачьих дворов люстраторы насчитали лишь 60 крестьянских «послушных»

ми (традиція, яка не підлягала сумніву навіть у лівобережних дідичів середини XIX ст.[6]; дводенна робота на поміщика (саме такий розмір «звиклого послушенства» зафіксований в універсалі І. Мазепи 28 листопада 1701 р.[7]).

(тобто, власницьких. – *Т. Л.*)» (див.: *Лучицкий И. В.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // Юридический журнал. – М., 1890. – Кн. 3. – С. 392, 406). У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. у четвертому розділі «О вольностях и свободах малороссийских», артикул 3, пункт 3 «О займах грунтов и угодий», без уточнення сказано: «Кто бы себе какие грунта и угодия нажил, а оные прежде никакова владельца не имели, или бы кто на пустую землю пришол и тую землю распахивал, либо лес росчищал или занял, також кому бы таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковыя недвижимыя имения имеют быть того, кто владеет, собственныя, как бы купленныя» (див.: Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. – К., 1997. – С. 60). М. Ковалевський вважав, що така форма власності як «заимка» існувала «в Малороссии и на Украине еще во времена Рюриковичей» і продовжувала існувати ще у XVIII ст. Він також зауважував, що займанщина або «аппроприация» була в Малоросії доволі поширеним способом набуття нерухомої власності й наприкінці XVIII ст. російський уряд постійно визнавав особливий характер земельної власності у цьому краї (див.: *Ковалевский М.* Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине // Юридический вестник. – 1889. – Т. 2. – Кн. 2–3. – Июнь–июль. – С. 12, 23, 24, 32).

[6] Вільна мобілізація земель у Гетьманщині передбачала не тільки спадкове користування, а й володіння посполитими земельними угіддями. Підтверджується це й статтями «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Навіть у першій половині XIX ст. право на колись набуті ґрунти визнавалося за кріпосними селянами їх власниками. Невдовзі після Селянської реформи Павло Бодянський, який був добре обізнаний і з історією, і з сучасною йому ситуацією, в «Материалах для статистики Полтавской губернии» з цього приводу писав: «Еще прежде их закрепления (посполитих. – *Т. Л.*) многие из них за свои услуги получали от владельцев своих земли в собственность или приобретали их покупкою и сохраняли эту собственность не только во время прикрепления их, но даже в некоторых местностях, до настоящего времени. Так, при введении уставных грамот, многие помещики Полтавской губернии признавали собственниками земли тех из своих крестьян, за которыми эта собственность фактически считалась еще при существовании крепостного права» (див.: *Бодянский П.* Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С. 150).

[7] Універсал Івана Мазепи про заборону веркіївському сотникові вимагати від жителів села Смоляж більше двох днів на тиждень роботи на державця // Універсал Гетьмана Івана Мазепи 1687–1709. – К.; Львів, 2002. – С. 379–380. Цей універсал в українській історіографії оцінювався по-різному. Значна частина істориків кваліфікувала його як акт, яким відновлювалося кріпосне право в Гетьманщині, зметене де факто війною під проводом Б. Хмельницького. О. Оглоблин вважав, що цей універсал був покликаний боронити «посполитих від державських надужить» (див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто., 2001. – С. 125). Зміст універсалу, а також відсутність інших подібних документів, гадаю, говорять скоріш про винятковість

Тобто, включившись в обговорення проблеми «внутренних крестьян» у загальнодержавному масштабі, Я. П. Козельський вийшов за межі «мужицького питання». Це також можна сказати й про іншого активного представника від дворянства Південної України А. Рашковича [34]. Депутати ж від шляхти малоросійських полків поки що залишилися в рамках останнього. І якщо й висловлювали «мнения» з приводу «селянського питання», то переважно, щоб, як ніжинський шляхетський представник Гаврило Божич, підкреслити у відповідь слобідському козацькому депутату Андрію Алейникову, що Гетьманщина не Слобожанщина, що треба розуміти її специфіку. А щодо селян – «у малороссийских помещиков русские крепостные люди своим жребием довольны» [3, с. 198]. Єдине, що з пропозицій Я. П. Козельського могло б хвилювати шляхтичів-малоросів, – це проблема обмеження селянських, точніше, мужицьких, переходів. Але й вона в Законодавчій комісії ними не порушувалася, на відміну, скажімо, від слободсько-українських депутатів.

Пояснення З. Когута з цього приводу не вповні задовольняють: «Відмова української делегації, контрольованої українськими землевласниками, розглядати питання про дальші обмеження переходів селян або запровадження російського типу кріпацтва в Гетьманщині (вони про це й не думали ні тоді, ні пізніше. – *Т. Л.*) свідчила про їх побоювання, що будь-яке втручання Росії в справи Гетьманщини, навіть вигідне для правлячої шляхти, може призвести до скасування української автономії» [13, с. 158]. Не задовольняють не тільки тому, що історик якось необережно обійшовся і з «українськими землевласниками» (ними у той час, крім шляхти та старшини, були і козаки, і міста, представники яких одностайно підтримували шляхетських депутатів навіть там, де цього можна було б і не робити), і з «правлячою шляхтою» (і з формальної точки зору, і в реальності влада все ще належала військовому стану і, нагадаю, петиція 1764 р. подавалася Катерині II від імені старшини та шляхти). Взагалі, гадаю, справа тут не в «селянському питанні» як такому. Тим більш, якщо враховувати специфічне його розуміння та наявність актуальніших

вимог веркіївського сотника, який мусив остерігатися «неласки» гетьмана «под. строгим караннем». Хоча зазначена І. Мазепою норма могла і пізніше сприйматися як «право здавна ухвалене» і бути підставою саме для такої відробіткової ренти, навіть до так званого указу Павла І 1797 р. «про триденну панщину» вона зберігала чинність, сприймаючись у першу чергу не як юридична, а як звичай. І після вказаного царського указу єдиних норм панщини на Лівобережжі не було, на що буду ще звертати увагу. О. І. Гуржій приділив багато уваги еволюції форм експлуатації селян у першій половині XVIII ст. Але наведені ним численні приклади практично не засвідчили змін у нормах панщини, порівняно з встановленою у мазепинському універсалі (див.: *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 57–69).

соціально-економічних проблем у малоросійського суспільства в цілому та у його верхівки зокрема, що демонструють і укладені З. Когутом вже згадувані таблиці.

Можливо, щодо якихось побоювань учений і правий. Тим більше, такий досвід у малоросійському суспільстві вже був. Навряд чи, правда, питання про мужицькі переходи стало причиною ліквідації посади гетьмана та заснування Малоросійської колегії. Тому все ж залишається незрозумілим, чому ще декілька років тому, під час Глухівського зібрання, еліта не боялася про це говорити? Невже депутати чітко усвідомлювали, що участь в обговоренні саме питання про прикріплення селян у Великому зібранні могла викликати різкі реакції імператриці? Скоріш їх можна було б очікувати на колективну петицію, звернену до Катерини II. Адже «Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения (1768)» [35] за своїм змістом і тональністю було не менш категоричним, у відстоюванні традиційних прав і привілеїв, ніж «Прошение» 1764 р. До того ж цей своєрідний наказ Катерині II, який, до речі, не справляє враження остраху делегації від Гетьманщини, подавався за підписами більшості депутатів, незалежно від станового представництва, а не лише від «українських землевласників», «правлячої шляхти». Гадаю, навряд чи зараз можна дати однозначне пояснення поглядам та вчинкам депутації від Лівобережжя. Та щоб спробувати хоча б з цим дещо розібратися, все ж повернуся до позицій одного з її лідерів, натхненника та укладача «Прошения» 1768 р.

Як вже йшлося, Г. А. Полетика і в сучасній українській історіографії, попри вшановування його автономістичних устремлінь, фігурує в першу чергу як ідеолог шляхетства і, відповідно, борець за його станові інтереси, серед яких соціально-економічні відіграють не останню роль. Зараз не місце спростовувати або ставити під сумнів усталені уявлення. Залишу це на майбутнє. А от на «кріпосницьких» позиціях варто зупинитися.

Відомо, що в різних записках публічно-ділового характеру Г. А. Полетика неодноразово виступав за збереження прав і вольностей шляхти, козацтва, міщанства, духовенства. Очевидно, відсутність у цьому переліку «чинів» селянства стала однією з підстав зарахувати його до числа кріпосників. Тим більше, що в текстах Григорія Андрійовича можна знайти цитати, які це проілюструють. Наприклад, у промові «О поправлении состояния» Малоросії на Глухівському з'їзді, обурюючись тим, що «мужики наши приобрели самоволия, …свободно из места на место бродят, …безвозбранно вписываются в козаки, …бежат в Польшу, выходят на великороссийские земли, а от сего у нас умаляется земледелие, неисправно плотятся общенародные подати и прочие безчисленные происходят не-

порядки», він прямо пропонував «просить о запрещении им свободного перехода» [32, с. 100]. Подібне прозвучало й у такому документі, як «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшины. Вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году» в пункті під назвою «О непереходе с места на место и о невписывании в козаки малороссийских мужиков» [36].

Дещо пізніше, розуміючи, що «как Российские, так еще больше Малороссийские, помещики большую нужду имеют в мужиках и их работах, нежели землях», Г. А. Полетика все ж виступив проти пропозиції Малоросійської колегії [28] «закрепить» людей: «легко можно разставить нумеры, – писав він у «Возражении» на «Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину», – но опасно только то, чтоб одни нумеры да остались, а людей не будет. Представляемыя же от Коллегии средства, чтоб уходящих сыскивать всеми мерами, наказывать, посылать на поселение и на каторгу, сколь насильственныя суть, столь и бесполезныя; ибо сие народа, близ границ живущего, не удержит. Поймают одного, а десять уйдет» [4, с. 129].

Треба врахувати, що це говорилося вже після прийняття російським урядом програми освоєння півдня імперії, відомої як «Высочайше конфирмованный план, о раздаче в Новороссийской губернии казенних земель к их заселению» або як «План 1764 р.». Цим документом ніби відкривалися колонізаційні шлюзи, що наближало Гетьманщину до регіону офіційної колонізації і безпосередньо зачіпало інтереси панства. Та все ж і в такій ситуації Г. А. Полетика розумів, що «лучше …оградить государство благоденствием, а не стражею, то народ и без того в пределах своих останется».

Чому Г. А. Полетика так різко змінив свою публічну позицію щодо мужицьких переходів, важко сказати. З прямих висловлювань з цього приводу можна згадати його заперечення на четвертий пункт «Наставления» Малоросійської колегії, де Григорій Андрійович вказував на негативний досвід подушного перепису 1764 р., та особливо Генерального опису Малоросії, що розпочався в 1765 р. Вже внаслідок не фіскального перепису, вчиненого К. Розумовським, «…невероятно в какой страх и уныние пришел …Малороссийский народ и чрезвычайно начал бежать в Польшу и в Татарскую землю и селиться на тамошних землях». Румянцевський же опис передбачав, як вважалося в народі, «…не только переписать души, дворы и хаты, но обмерять земли, лесы и всякия угодия, описать скот, в прудах рыбу и прочее», що тільки посилило страх та «умножило побеги» [4, с. 115].

Та, можливо, на поглядах Г. А. Полетики також позначилося те змістовне та ідейне спрямування, яке отримало селянське питання на початку його публічного обговорення в Росії, що зазвичай

пов'язують з першим конкурсом, оголошеним Вільним Економічним Товариством (далі: ВЕТ) у відповідь на поставлені питання невідомого автора. Хоча він і сховався за девізом «ИЕ», історики одностайно визнають у ньому саму імператрицю, яка в такий спосіб і задала тон розгляду важливої проблеми. В 1765 р. Катерину II цікавило: «В чем состоит или состоять должно, для твердого распространения земледельства, имение и наследие хлебопашца?», а в 1766 р.: «Может ли крестьянин иметь в собственности землю, или движимое имение?» [29, с. 50]. Григорій Андрійович міг не знати зміст запитань. Хоча вони вже стали приводом для дискусії і викликали доволі різку реакцію доброго знайомого Г. А. Полетики, поета та драматурга О. П. Сумарокова, про що писав ще В. І. Семевський [41, с. 48]. Але навряд чи санкт-петербурзькому малоросу було невідоме формулювання конкурсної задачі ВЕТ 1766 р.: «Что полезнее для общества, чтоб крестьянин имел в собственности землю, или токмо движимое имение и сколь далеко его права на то или другое имение простираться должны?», яку взялися вирішувати як російські, так і зарубіжні інтелектуали.

Інспектор над класами Морського кадетського шляхетського корпусу, творець його освітньо-виховної програми, керівник друкарні цього закладу, «под смотрением» якого в ній видавалася різноманітна продукція, відомий у той час знавець давньої церковної та світської історії, порадами якого користувалися Г. Ф. Міллер, М. М. Щербатов, А. Л. Шльоцер, збирач рукописів, стародруків, він перебував у центрі інтелектуального життя Санкт-Петербурга. І хоча Г. А. Полетика не був членом ВЕТ, він не міг не читати його видань, оскільки знайомився з усією друкованою продукцією, що з'являлася в столиці та й за її межами, не тільки для поповнення власної бібліотеки, а й для відправки друзям, приятелям-замовникам з Малоросії.

Отже, перші книжки «Трудов» ВЕТ не могли пройти повз увагу Григорія Андрійовича. Щоправда, підхід Г. А. Полетики до роботи в Законодавчій комісії на той час загалом вже викристалізувався. Але й перед тим йому могли бути відомі позиції як учасників конкурсу[8], так і не конкурсантів, що висловлювалися по селянському питанню.

[8] Хоча сам конкурсний відбір проводився в умовах секретності, але не можна виключати витік інформації. Серед членів журі були й знайомі Г. А. Полетики, наприклад, Г. М. Теплов. До того ж уже в квітні 1766 р. був визначений переможець конкурсу, француз Беарде-де-Л'Абей, і ВЕТ почало обговорювати можливість публікації його твору, за яку висловилися, не дивлячись на сміливі пропозиції автора, наближені до імператриці члени товариства (див.: *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 227). Можна припустити також, що Г. А. Полетика був знайомий з ідеями та перекладацькою діяльністю О. Я. Полєнова. Хоча конкурсний твір останнього «О крепостном состоянии крестьян в России» став відомий дослідникам тільки після першої пу-

Підстави таке припустити дає участь Г. Ф. Міллера, з яким Г. А. Полетика був доволі близьким, в ознайомленні Катерини II з ідеями ліфляндського лютеранського пастора, німця Йогана Георга Ейзена. Як стверджує відомий англійський русист Роджер Бартлетт, Ейзен, який від 1750 р. до самої смерті виступав і боровся на ділі за наділення селян земельною власністю та за їх звільнення, завдяки офіційному історіографу на особистій аудієнції у 1763 р. отримав можливість представити свої пропозиції імператриці, а в 1764–1766 рр. втілювати їх у життя в маєтку графа Г. Г. Орлова в Ропші[9].

У 1764 р. у санкт-петербурзькому німецькомовному журналі «Sammlung russischer Geschichte», який видавався Г. Ф. Міллером, на думку Л. А. Лооне, з відома Катерини II [18, с. 214], з'явилася анонімна стаття Ейзена про кріпосне право в Ліфляндії [2, с. 258-259; 18, с. 214–216], яку вважають першою відкритою критикою кріпосного права в Росії [2, с. 258; 5, с. 227]. Важко уявити, щоб Г. А. Полетика, який добре володів німецькою мовою і щільно спілкувався з Г. Ф. Міллером, не познайомився з проектами лютеранського пастора, а можливо, і з ним самим. Міг слідкувати Григорій Андрійович і за «мнениями при дворе», і за селянськими справами в інших регіонах імперії, наприклад, в Ліфляндії[10]. Та й вплив «Наказу» Катерини II Великому зібранню, де імператриця торкнулася «деликатной проблемы крепостного права и неволи» [20, с. 258], також не можна виключати.

блікації у 1865 р., у період обговорення ВЕТ першої задачі, роботи Великого зібрання Законодавчої комісії О. Я. Полєнов був штатним перекладачем Академії наук, тобто займав посаду, яку раніше обіймав і Г. А. Полетика. До того ж О. Я. Полєнов як перекладач був безпосередньо пов'язаний з «Собранием, старающемся о переводе иностранных книг» (див.: *Бак И. С.* А. Я. Поленов (Философские, социально-политические и экономические взгляды) // Исторические записки / Ответ. ред. Б. Д. Греков. – М., 1949. – С. 182–202; *Плавинская Н. Ю.* Как переводили Монтескье в России // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 281). Одним з керівників цього товариства та своєрідним «куратором» полєновських перекладів був В. Г. Орлов, з яким Г. А. Полетика також підтримував тривалі стосунки, що підтверджується листуванням.

[9] На відміну від Р. Бартлетта, деякі історики вважають, що Ейзен у 1765-1766 рр. експериментував у маєтку Олексія Орлова, де займався переведенням селян на спадкову оренду (див.: *Лооне Л. А.* Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце XVIII – начале XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1962. – Сб. 5. – С. 214). Ісабель де Мадеріага стверджує, що Ропша належала Олексію та Григорію Орловим, які вперше й звернули увагу Катерини II на лютеранського пастора (див. *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 223).

[10] У своїй першій статті 1764 р. Ейзен висував вимогу звільнення селян у Ліфляндії та наділення їх землею. Причому пастор радив не відкладати це на майбутнє, а вдатися до цього негайно, без попередньої просвіти народу (див.: *Лооне Л. А.* Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики. – С. 216).

Треба також відзначити, що «Возражение» Г. А. Полетики скоріш за все було написано в 1768 р., коли широка публіка вже могла читати твори переможців конкурсу ВЕТ, зокрема, Беарде-де-Л'Абея, Кельнера, Мека, Граслена. На думку Ісабель де Мадеріаги, сам факт видання російською мовою роботи Беарде-де-Л'Абея в період засідань Уложеної комісії дозволяє побачити в цьому нарисі санкціоноване верховною владою обвинувачення проти антигуманної системи кріпосного права як такої [20, с. 227]. І проникливий депутат лубенського шляхетства міг це врахувати, заперечуючи Малоросійській колегії.

Отже, які саме з міркувань конкурсантів були Г. А. Полетиці етично, естетично, ідейно близькими, невідомо. Можливо, що під впливом нових віянь у столиці у нього виник інтерес до селянської проблеми в ракурсі, спрямованому діяльністю ВЕТ[11], та більш рельєфно виявлялися протиріччя між ідеалами та соціально-економічною практикою, що й підштовхнуло його в Законодавчій комісії зайняти саме таку по-

---

Він був противником ідеї «приготовления к свободе», яку сповідували, наприклад, Дідро, переможець першого конкурсу ВЕТ француз Беарде де Лабей, який пропонував відкласти ліквідацію кріпосного права, оскільки зробити це завчасно все одно, що спустити ведмедя з ланцюга серед людей, попередньо його не приручивши (див.: *Годжи Д.* Колонизация и цивилизация: русская модель глазами Дидро // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 227). Ейзен, навпаки, переконував, що виправити селян у кріпосному стані неможливо. Цей сюжет «про коня та віз» у подальших дискусіях про емансипацію буде займати одне з важливих місць.

[11] В історіографії селянського питання доволі детально розбиралася ситуація навколо першої задачі ВЕТ 1766 р. Дослідники аналізували як опубліковані, так і неопубліковані тексті російських та зарубіжних переможців конкурсу, пояснюючи причини того, чому одні з них були оприлюднені, а інші ні, розбиралися позиції конкурсантів, представлялося коло піднятих проблем та пропоновані способи їх розв'язання (див., наприклад: *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в XVIII и первой половине XIX в. – СПб., 1888. – Т. 1. – Гл. V, VI; *Бак И. С.* А. Я. Поленов (Философские, социально-политические и экономические взгляды) // Исторические записки / Ответ. ред. Б. Д. Греков. – М., 1949. – С. 182–202; *Болебрух А. Г.* Крестьянский вопрос в передовой общественной мысли России конца XVIII – первой четверти XIX в.: Дисс. …док. ист. наук. – Д., 1989; *Белявский М. Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева. – М., 1965; *Бердышев А. П.* Сто пятьдесят лет служения отечеству (из истории Вольного экономического общества). – М., 1992. – Ч. 1; *Орешкин В. В.* Вольное экономическое общество в России 1765–1917. Сучасні русисти також не обходять увагою ці сюжети, подають нові інтерпретації, на основі раніше не введених в обіг джерел вносять суттєві уточнення в існуючу картину (див., наприклад: *Сомов В. А.* Два ответа Вольтера на петербургский конкурс о крестьянской собственности // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 150–165, також інші роботи цього автора, праці Роджера Бартлетта, французького історика Жоржа Дюлака).

зицію. Та все ж це тільки припущення. Очевидно все ж, що для нього, як і для більшості еліти краю, найважливішою, принаймні публічно висловлюваною, турботою ще довго будуть залишатися лише селянські втечі та переходи. Проблеми, які ставилися як важливі вже на початку публічного обговорення селянського питання на загальноросійському рівні, – необхідність, хоча й поступової, дуже повільної, емансипації селян, наділення їх правом на рухому та нерухому власність, у тому числі й на землю, а також охорони здоров'я, освіти, виховання у підданих, зокрема, почуття свободи, яке згодом сформує потяг до вільного самостійного господарювання, – не могли хвилювати лівобережне панство не тільки в часи Законодавчої комісії, а й пізніше.

Бібліографічні посилання

1. *Авсеенко В.* Малороссийское шляхетство в 1767 г. Новые материалы для истории XVIII ст. / В. Авсеенко // Русский вестник. – 1863. – Август. – С. 497–524.

2. *Бартлетт Р.* Поселение иностранцев в России при Екатерине II и проекты освобождения крестьян / Р. Бартлетт // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 255–280.

3. *Белявский М. Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева / М. Т. Белявский. – М., 1965.

4. Возражение депутата Григория Полетики на Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Д., 1995. – С. 102–133.

5. *Годжи Д.* Колонизация и цивилизация: русская модель глазами Дидро / Д. Годжи // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004. – С. 212–237.

6. *Грушевська О.* З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині / О. Грушевська // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – С. 147–152.

7. *Гуржій О. І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К., 1994.

8. *Дорошенко П. Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии / П. Я. Дорошенко // Труды Черниговской Архивной Комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 25–57.

9. *Ефименко А. Я.* Малорусское дворянство и его судьба / А. Я. Ефименко // Вестник Европы. – 1891. – № 8. – С. 515–569.

10. З історії економічної думки на Україні. – К., 1961.

11. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // Киевская старина. – 1890. – Август. – Док., изв. и заметки. – С. 310–316.

12. Історія економічної думки України : [навч. посіб.]. – К., 1993.

13. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.

14. *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К., 2004. – С. 46–79.

15. *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII веке) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – Июль-август. – С. 75–115.

16. *Литвинова Т. Ф.* «Прогресивний консерватизм» – випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. / Т. Ф. Литвинова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 372–384.

17. *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик / Т. Ф. Литвинова // История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в. – Д., 1992. – С. 53–64.

18. *Лооне Л. А.* Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце XVIII – начале XIX в. / Л. А. Лооне // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1962. – Сб. 5. – С. 207–223.

19. Любецкий архив графа Г. А. Милорадовича. – К., 1898. – 256 с.

20. *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой / Исабель де Мадариага. – М., 2002.

21. *Максимович Г. А.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин, 1917. – Ч. 1.

22. *Маркович А. М.* Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии / А. М. Маркович. – Чернигов, 1894. – С. 56.

23. *Маркович А. М.* Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века / А. М. Маркович // Киевская старина. – 1897. – Март. – Приложение. – С. 1 – 16; Апрель. – С. 17–22.

24. *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в ХУIII в. Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 100–157.

25. Мнение одного Украинского помещика (В. Н. Каразина), выраженное после беседы со своими собратьями об указе 23 мая 1816 г. и об Эстляндских постановлениях // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 143–152.

26. *Мякотин В. А.* Прикрепление крестьян левобережной Малороссии в XVIII столетии / В. А. Мякотин // Русское Богатство. – 1894. – № 2. – С. 29–52.

27. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1890. – 294 с.

28. Наставление выборному от Малороссийской Коллегии в Комиссию о сочинении Новаго Уложения, г. коллежскому советнику и члену той Коллегии, Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – Смесь. – С. 51–70.

29. *Орешкин В. В.* Вольное экономическое общество в России 1765–1917. Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М., 1963. – С. 195.

30. Письмо В. В. Капниста к А. Н. Голицыну (4 марта 1817 г.) // Капнист В. В. Собр. соч. : в 2 т. – М.; Л., 1960. – Т. 2. – С. 500-501.

31. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. – К., 1997.

32. Промова Г. А. Полетики на загальних зборах старшини і чинів у Глухові 1763 р. // Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.) : [хрестом.] / під ред. А. Г. Болебруха. – Д., 1995. – С. 97–101.

33. Пропозиції депутата від шляхетства Дніпровського пікінерського полку Якова Козельського про законодавчу регламентацію відносин між поміщиками та селянами // Джерела з історії Південної України. Т. 6. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / упор. Н. Сурева; наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – С. 230–236.

34. Пропозиція депутата від дворянства Бахмутського гусарського полку секунд-майора Аврама Рашковича щодо селян, які переселилися до Російської імперії з інших земель // Джерела з історії Південної України. Т. 6. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. – С. 237–239.

35. Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения (1768) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.) : [хрестом.]. – Д., 1995. – С. 164-165.

36. Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 317–345.

37. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А. И. Путро. – К., 1988.

38. Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Октябрь. – С. 119–125.

39. Речь Надворнаго Советника Федора Иосифовича Туманскаго, говоренная в Собрании Экономическаго Общества Декабря 10-го дня 1793 года // Труды Вольного Экономического Общества. – 1794. – Ч. 19. – С. 303–334.

40. Речь надворного советника Федора Иосифовича Туманского при принятии в члены Экономического Общества // Труды Вольного Экономического Общества. – 1792. – Ч. 16. – С. 127–131.

41. *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский. – СПб., 1888. – Т. 1.

42. *Струкевич О. К.* Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич. – К., 1996.

43. *Туманский Ф.* Российские нравоучительные сказочки / Ф. Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 265-266.

44. *Флоровский А. В.* Состав Законодательной комиссии 1767–1768 гг. / А. В. Флоровский. – Одесса, 1915.

45. *Хрідочкін А. В.* Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна: Автореф. дис. … канд. іст. наук / А. В. Хрідочкін. – Д., 2001.

46. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. – 1893. – Май. – С. 209–237.

47. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 502/ 47/6; 502/ 47/8.

48. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851.

49. *Шевченко Н. В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70-х гг. XVIII века: автореф. дисс. … канд. ист. наук / Н. В. Шевченко. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX–XX ст.

УДК 351.85(477.63):94(477).08

Л. Л. Прокопенко

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України

КАДРОВИЙ СКЛАД ВИКЛАДАЧІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано кадровий склад викладачів Катеринославської гімназії у першій половині XIX ст., дана характеристика діяльності найбільш помітних її керівників та вчителів.

Ключові слова: освіта, гімназія, вчитель.

Проанализирован кадровый состав преподавателей Екатеринославской гимназии в первой половине XIX в., дана характеристика деятельности наиболее заметных ее руководителей и учителей.

Ключевые слова: образование, гимназия, учитель.

Regular personnel of the teachers of Katerynoslav gymnasium in the first half of the 19th century are analyzed in the article.

Key words: education, gymnasium, teacher.

Перша половина XIX ст. позначилася серйозними змінами у здійсненні державної кадрової політики в сфері освіти. Це обумовлювалося, насамперед, загальним спрямуванням освітніх реформ за часів царювання Олександра I (1801–1825) та Миколи I (1825–1855). У контексті розглянутої проблеми особливе значення мали розробка й прийняття «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» від 5 листопада 1804 р. та «Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних» від 8 грудня 1828 р., оскільки вони суттєво змінювали акценти у здійсненні кадрової політики. Хоча розвитку Катеринославської гімназії присвячено досить широке коло публікацій, се-

© Л. Л. Прокопенко, 2010

ред яких слід відзначити праці як дореволюційних істориків гімназії Я. Д. Грахова та С. І. Веребрюсова [2], Г. В. Донцова [3], Ф. В. Локтя [5], так і сучасних авторів, зокрема, М. П. Чабана [9], питання кадрового забезпечення гімназії у зазначений період досі не дістали достатнього висвітлення в науковій літературі.

Проблема забезпечення викладацькими кадрами гімназій, у тому числі Катеринославської гімназії, гостро постала з самого початку реформи 1803–1804 рр. Згідно з указом Олександра I від 24 січня 1803 р. Росія поділялась на шість навчальних округів на чолі з попечителем, який одночасно був членом Головного правління училищ, куратором університету і начальником усіх навчальних закладів округу. Науковими, навчально-методичними і адміністративними центрами округів ставали університети. Рада університету визначала порядок навчального життя як університету, так і всіх інших навчальних закладів округу. Саме на університети покладалося і завдання добору та призначення вчителів підвідомчих гімназій і повітових училищ. Директори гімназій і доглядачі повітових училищ призначалися попечителем за поданням ректора університету, перед яким мали звітувати про свою роботу [6, с. 198–199].

Катеринославська гімназія була урочисто відкрита 1 серпня 1805 р. на базі головного народного училища. У першій половині XIX ст. її очолювали чотири директори: Д. Т. Мізко (1805–1831 рр.), Я. Я. Ковалевський (1831–1842 рр.), Г. М. Фовицький (1842–1846 рр.) та Я. Д. Грахов (1846–1862 рр.). Найдовше очолював гімназію її перший директор Д. Т. Мізко – понад чверть століття. Він багато зробив для розвитку гімназії, поліпшення її матеріальної бази. Слід зазначити, що Д. Т. Мізко повністю відповідав вимогам, які висував Статут 1804 р. до директорів гімназій: бути «сведущими в науках, деятельными и благонамеренными». Освіту отримав у Чернігівському колегіумі й Києво-Могилянській академії, після закінчення якої у жовтні 1788 р. поступив на державну службу підканцеляристом до Катеринославської казенної палати. Протягом наступних 15 років подолав багато сходинок службової кар'єри і в лютому 1803 р. був призначений директором народних училищ Катеринославської губернії. У 1815 р. він отримав у Харківському університеті ступінь доктора філософії та витончених наук, з 1812 р. був дійсним членом Санкт-Петербурзького вільного товариства любителів наук і мистецтв, з 1816 р. – дійсним членом Імператорського Вільного економічного товариства, у 1818 р. був обраний членом-кореспондентом Імператорського людинолюбивого товариства, а в 1824 р. – членом Товариства наук, затвердженого при Харківському університеті. У відставку Д. Т. Мізко вийшов дійсним статським радником, кавалером орденів Станіслава та Анни 3-го і 2-го ст. і Володимира 4-го ст.

У лютому 1831 р. Д. Т. Мізка на посаді директора гімназії змінив статський радник Яким Якович Ковалевський, один з перших випускників Катеринославської гімназії (1811 р.). Після навчання в Харківському університеті й отримання диплома кандидата права, він до призначення директором деякий час працював за фахом у Санкт-Петербурзі й Харкові. На його долю випало здійснювати перетворення гімназії за статутом 1828 р., яке відбулося у 1836 р. Багато зусиль він доклав до удосконалення навчального процесу. При ньому були запроваджені уроки музики та співів, обладнано снарядами гімнастичний зал, відкрито обсерваторію для метеорологічних спостережень. За директорування Я. Я. Ковалевського у 1840 р. був відкритий також шляхетний пансіон. Коли Правилами міністерства від 29 січня 1837 р. запроваджувалася п'ятибальна система оцінювання успіхів та поведінки учнів, її з самого початку рішуче підтримав директор гімназії Я. Я. Ковалевський [4, с. 8; 9, с. 42–43].

Після нетривалого директорства статського радника Гаврила Михайловича Фовицького гімназію у березні 1846 р. очолив колезький радник Яків Дмитрович Грахов, який був своєрідною постаттю. Він досить активно займався літературною працею, зокрема, в 1830-х роках друкував перекладні статті з хімії, мінералогії у «Гірничому журналі», у 1843 р. переклав з німецької і надрукував «Ручну книгу для господарського поводження з лісами», за яку отримав заохочення від Міністерства державного майна, у 1853 р. склав «Статистико-географічний опис Катеринославської губернії» і подав його до Імператорського Російського географічного товариства, у 1855 р. подав до нього також метеорологічні спостереження за 1849–1854 рр., які проводилися в обсерваторії гімназії. У 1856 р. разом з учителем С. І. Веребрюсовим опублікував «Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії та підпорядкованих їй навчальних закладів». У 1847 р. був обраний кореспондентом департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, а в грудні 1854 р. – дійсним членом Імператорського Російського географічного товариства. Разом з тим, як відзначав на початку 1880-х рр. Г. В. Донцов, як педагога його часто згадували колишні вихованці, оскільки він не пропускав нагоди попрактикувати головний на той час педагогічний виправний засіб, запроваджений Статутом 1828 р., – різки [3, с. 31; 5, с. 99].

Статут 1828 р. вносив певні зміни в управління гімназією, зокрема запроваджувалася нова посада інспектора гімназії, який визначався помічником директора. Йому доручався нагляд за викладанням, порядком у класах, за моральністю учнів. З цією метою до його обов'язків входило щоденне відвідування класів, нагляд за поступовістю викладання, надання раді гімназії щомісячних відомостей учителів про успіхи і поведінку учнів. Він заміщував директора у випадку

його відсутності. Посада інспектора відносилася до VIII класу. Першим інспектором Катеринославської гімназії у 1837 р. став колезький радник І. С. Афанасьєв, який мав за плечима майже 30-річний досвід викладання у гімназії математики. Його наступники призначалися на цю посаду з інших навчальних закладів і працювали інспекторами нетривалий час. Так, колезький радник П. Г. Комісарський, який змінив І. С. Афанасьєва у 1845 р., пропрацював лише рік, у 1846–1848 рр. інспектором гімназії був надвірний радник О. М. Сумароков, а в 1848–1849 рр. – колезький радник О. І. Морозов [5, с. 97, 102].

Що стосується викладацького корпусу, то протягом першої половини XIX ст. навчальний процес у гімназії забезпечувало в цілому 50 учителів. Переважна більшість з них викладала в гімназії недовго: від 1 до 5 років. Проте основний склад учителів був стабільний. Так, згадуваний уже І. С. Афанасьєв працював у гімназії 36 років (1809–1845 рр.), О. І. Барташевич – 31 рік (1831–1862 рр.), І. І. Любачинський – 27 років (1808–1835 рр.), М. І. Королькевич – 25 років (1815–1840 рр.), Н. Є. Цабель – 24 роки (1833–1857 рр.), П. С. Семеновський – 23 роки (1838–1861 рр.), В. П. Усіков – 22 роки (1824–1846 рр.), А. С. Понятовський – 20 років (1829–1849 рр.), К. І. Герн – 19 років (1812–1831 рр.), М. М. Ларуй – 19 років (1831–1850 рр.), О. Каплинський – 15 років (1808–1823 рр.), С. І. Веребрюсов – 15 років (1842–1857 рр.), А. М. Черкасов – 14 років (1836–1850 рр.) тощо. Переважна більшість учителів гімназії були випускниками Харківського університету або Рішельєвського ліцею [5, с. 97; 9, с. 467–472].

Учителі вважалися державними службовцями, носили мундири й отримували чини згідно з «Табелю про ранги». Для директора гімназії передбачався чин не нижче VIII класу, для вчителів наук – не нижче IX класу, для вчителів мов – X класу і для вчителів малювання – XII класу. Таке зарахування училищних чиновників до відомих класів державної служби і присвоєння їм особливих мундирів, зазначав Ф. В. Локоть, багато в чому «сприяло піднесенню їх в очах суспільства і розпаленню в них благородного честолюбства: на них тепер стали дивитися як на дійсних чиновників, які користуються усіма правами служби» [5, с. 60–61].

Від учителів вимагалося постійно турбуватися про поглиблення своїх знань у науках, вести записи про успіхи наук у губернії, збирати місцеві історичні, метеорологічні, топографічні та статистичні відомості. Тому не тільки директори гімназії, а й багато хто з учителів намагалися друкувати свої твори. Зокрема, С. І. Веребрюсов друкувався у столичній «Северной пчеле» та «Катеринославських губернських відомостях» [5, с. 99].

Статутом 1804 р. у гімназії передбачалося мати 8 учителів з навантаженням 16–20 годин на тиждень, кожний з яких мав викладa-

ти споріднені цикли предметів. Улітку 1805 р. рада Харківського університету затвердила першими вчителями Катеринославської гімназії колишніх учителів головного народного училища Ф. П. Одинця-Заставського, В. Є. Якубовського, І. Севастьянова, Г. Конжаке, Ф. Ф. Рєпніна, які мали викладати в перших класах, залишивши за собою право підібрати вчителів для викладання у старших класах. У 1807 р. до них додався випускник Пештського університету серб О. Лазич, запрошений училищним комітетом Харківського університету на посаду вчителя природничої історії, комерції і технології, а в 1809 р. учителем математики прийшов випускник Харківського університету зі ступенем кандидата І. С. Афанасьєв [5, с. 45, 62–63; 6, с. 201].

Слід відзначити, що перші вчителі гімназії були талановитими педагогами і організаторами освіти. Так, Василь Євменович Якубовський спочатку навчався у Київській академії, потім закінчив першу вчительську семінарію у Санкт-Петербурзі, з 1788 р. викладав арифметику й геометрію в придворному півчому корпусі, пізніше – геометрію, загальну історію і катехізис у пажеському корпусі, а з 1793 р. викладав у Катеринославському головному народному училищі. У 1808 р. його було призначено доглядачем, тобто керівником Катеринославського повітового училища, а з 1813 р. – директором народних училищ Херсонської губернії. Директором народних училищ Таврійської губернії на початку XIX ст. став інший учитель – Федір Петрович Одинець-Заставський. До речі, працюючи в Катеринославі, він написав підручник «Початкове навчання французької мови. Французька граматика для народних училищ», який за дозволом столичної цензури був віддрукований у 1800 р. у Новоросійській друкарні (колишня похідна друкарня Г. О. Потьомкіна). Це – перший підручник, підготовлений освітянином нашого міста [2, с. 22; 3, с. 10–11; 5, с. 21, 65–66].

У 1807–1808 рр. учителі гімназії «першої хвилі» з різних причин припинили викладацьку діяльність у Катеринославі: Ф. П. Одинець-Заставський пішов у відставку за станом здоров'я, В. Є. Якубовський став доглядачем повітового училища, І. Севастьянов перевівся, а вчитель німецької мови Готліб Конжаке «за беспокойный нрав и дерзкий отзыв начальству» у 1807 р. був переведений до малого училища в Чернігівській губернії. Серед учителів гімназії першої чверті XIX ст., які прийшли їм на зміну, слід відзначити І. І. Любачинського та К. І. Герна.

Іван Іванович Любачинський відрізнявся ґрунтовним знанням багатьох іноземних мов, як давніх, так і нових: грецької, латинської, французької, англійської та італійської. Він розпочав свою викладацьку діяльність у Катеринославській гімназії і вийшов тут у 1835 р. у відставку в чині статського радника. За ці роки він отримав у Хар-

ківському університеті в 1812 р. учений ступінь магістра філософії, а в 1816 р. – доктора філософії та витончених наук. Тривалий час у гімназії як навчальний посібник використовувалася «Логіка», підготовлена І. І. Любачинським.

Другим доктором філософії та витончених наук був Карл Іванович Герн, який викладав у гімназії з 1812 до 1831 р. У 1813 р. він за погодженням з міністерством зобов'язався викладати у старших класах гімназії латинську і французьку мови без винагородження з тим, щоб ці гроші – 500 крб були внесені на користь гімназії. До них він щорічно додавав 250 крб з жалування, яке отримував за службу в конторі опікунства іноземних поселенців. Уся ця сума мала бути покладена під відсотки і за їх рахунок здійснювати виготовлення за затвердженими зразками золотих та срібних медалей для нагородження кращих випускників гімназії. Ці умови благодійника були затверджені міністром народної освіти в липні 1813 р., а з 1822 р., коли капітал К. І. Герна досяг 3,5 тис. крб, учнів почали нагороджувати медалями. До речі, І. І. Любачинський та К. І. Герн відкрили й два перших приватних чоловічих пансіони в Катеринославі (відповідно в 1820 та 1821 рр.) для підготовки до вступу до гімназії. Ці пансіони діяли до кінця їх педагогічної діяльності в гімназії (1835 та 1831 рр.) [2, с. 49, 65–66, 133; 3, с. 18; 5, с. 65–66, 73–74].

Після перетворення гімназії у 1836 р. за статутом 1828 р., навчальний процес у ній мали забезпечувати 10 вчителів наук і мистецтв. За ступенем важливості предметів вони поділялися на старших – викладачів давніх мов, математики, російської словесності та історії і молодших – вчителів російської граматики, географії, нових мов. Статут відносив старших учителів до IX класу, молодших – до X і вчителів малювання до XII класу. На підставі загального Положення про порядок надання чинів від 25 червня 1834 р. і «Положення про надання чинів і пенсії по навчальній частині» від 18 листопада 1836 р. усі службовці навчального відомства поділялися на 2 розряди. До першого розряду відносилися особи, які мали атестат вищих навчальних закладів, а до другого – що закінчили курс середнього училища. Відповідно до цього старші вчителі відносилися до першого розряду, а молодші – до другого. Строк вислуги вчителям для отримання наступного чину встановлювався чотири роки, з урахуванням старшинства з дня вступу на службу. Всі вони мали право надання трьома чинами вище присвоєного їх посаді класу [5, с. 94; 7, с. 250, 285].

Серед учителів гімназії цього періоду особливо виділялися колезький радник А. С. Понятовський, надвірний радник М. М. Ларуй і колезький радник М. І. Садовський. Андрій Степанович Понятовський після закінчення з дипломом кандидата богослов'я Санкт-Петербурзької духовної академії у 1819 р. отримав призначення до Катеринославської духовної семінарії вчителем математики і грець-

кої та німецької мов. У 1829 р. був переведений до гімназії вчителем німецької мови, а з 1836 р. викладав у ній у молодших класах латинську мову протягом наступних тринадцяти років. Його учень Г. А. Залюбовський згадував, що «викладав він надзвичайно доладно і розумно, так, що не знали його предмета тільки відчайдушні ледарі», до того ж був одним з найсправедливіших учителів і це дуже цінувалося гімназистами. Пізніше, коли постало питання про відкриття в Катеринославі жіночої гімназії, А. С. Понятовський передав під її приміщення свій будинок. У старших класах гімназії латинську мову викладав колезький радник Олександр Іванович Барташевич, який працював у гімназії з 1831 до 1862 р. Майже двадцять років пропрацював у гімназії й Микола Миколайович Ларуй, прийшовши сюди в 1831 р. молодим випускником Рішельєвського ліцею. Його уроки французької мови були грозою для гімназистів. Викладав дуже добре, але не терпів нероб і до кінця тижня учні мали найбільше одиниць саме з його предмета. У тому ж 1831 р. прийшов після закінчення Харківського університету до гімназії і вчитель історії Микола Іванович Садовський. У 1837 р. за поданням попечителя округу Д. М. Княжевича міністерство дало згоду на його відрядження на три місяці до Санкт-Петербурга для ознайомлення з мнемонічною методою вивчення хронології, винайденої О. А. Язвінським. Прослухавши в березні 1838 р. лекції Язвінського й отримавши відповідне посвідчення, він для кращого ознайомлення з практичним застосуванням методу відвідав ряд столичних навчальних закладів, а після повернення запровадив його у гімназії, суттєво полегшивши учням запам'ятовування чисел і подій [3, с. 35; 5, с. 80, 83, 96–98; 9, с. 12–13, 127–130; 10, с. 106].

Тривалий час викладав у гімназії й колезький радник Аристарх Матвійович Черкасов. Після закінчення Харківського університету він спочатку був учителем військових наук, потім викладав російську мову й географію, а в 1844 р. змінив М. І. Садовського в якості вчителя історії. За словами Г. А. Залюбовського, історію він викладав погано і знав її ще гірше, зазвичай позначаючи олівцем у підручнику загальної історії Смарагдова, що треба вчити учням. Проте знав силу-силенну анекдотів й мало який урок обходився без них, а найчастіше саме з них і складався. За це учні його любили, до того ж він «був великим добрягою», й гімназисти часто зверталися до нього з проханням постояти за них [5, с. 96–97; 9, с. 128–129].

Катеринославській гімназії везло на вчителів малювання. Його, ще в головному народному училищі в 1804 р. почав викладати випускник Академії мистецтв Флор Пилипович Рєпнін-Фомін (1778–1857). Про рівень викладання можна судити вже по тому, що його дипломна робота в академії «Вигнання з храму» була відзначена атестатом першого ступеня і золотою медаллю. В числі 12 кращих учнів був за-

лишений при Академії й за картини «Смерть Сократа» і «Втеча святого сімейства до Єгипту» в 1802 р. був обраний кандидатом в академіки історичного живопису. Перебуваючи в академії, він став членом Вільного товариства аматорів словесності, наук і мистецтв, створеного 1801 р. поетами-радищевцями. Наступного року разом з Андрієм Івановим та Олександром Востоковим розробив проект Товариства митців, яке б «мало зв'язок з Товариством словесності». Учасник таємного гуртка, який ставив питання «облаштування внутрішнього буття Росії», прихильник ідей Олександра Радищева. В гімназії він працював десять років і вніс значні зміни в методику викладання художніх дисциплін, регулярно організовував виставки учнівських творів. Його викладацька й просвітницька діяльність здобула йому ім'я гуманного і освіченого педагога. Одночасно він активно займався і творчою діяльністю, велике місце в якій посідала історична тематика, про що свідчать картини: «Смерть Гостомисла», «Марфа Посадниця», «Сибірський володар пропонує Єрмаку свою дочку» та ін. З рядом його картин, зокрема портретом батька Д. Т. Мізка та «Звернення Мініна до нижегородців», можна і сьогодні ознайомитися в Дніпропетровському художньому музеї. В 1815 р. Ф. П. Рєпніна-Фоміна запросили на викладацьку роботу до Харківського університету, з яким були пов'язані його наступні 23 роки життя [1, с. 73; 8, с. 60-61; 9, с. 18].

На посаді вчителя його змінив теж випускник Академії мистецтв М. К. Королькевич, який навчав гімназистів малюванню і кресленню наступну чверть століття. Навчаючись в академії, отримав другу срібну медаль і атестат першого ступеня. В Катеринославі як художник брав участь у розписуванні Преображенського собору. Його наступником у 1840–1850 рр. був І. І. Гроднинський (Гродницький). Народився Іван Іванович у сім'ї кріпака і п'ятнадцятирічним хлопцем, з огляду на його талант, був відпущений паном на волю. У 1834–1840 рр. був стороннім учнем рисувальних класів Товариства заохочування художників і вільним слухачем Академії мистецтв, де навчався одночасно з Тарасом Шевченком. 1840 р. І. І. Гроднинський з атестатом некласного художника залишив академію й переїхав до Катеринослава. Створена тут низка живописних полотен «Невідомий купець», «Лірник», «Попик», портрети міського голови Катеринослава Івана Шевельова та його дружини Варвари характеризуються високим професіоналізмом [8, с. 61; 9, с. 18].

Отже, можна дійти висновку, що в першій половині XIX ст. навчальний процес у Катеринославській гімназії забезпечував досить стабільний та кваліфікований викладацький корпус, який складався переважно з випускників вищих навчальних закладів України – Харківського університету та Рішельєвського ліцею.

Бібліографічні посилання

1. *Грахов Я. Д.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856.

2. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д., 2001.

3. *Донцов Г. В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882 / С отчетом за 1881–1882 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.

4. *Ілларіонова О. П.* Методичні матеріали до стаціонарної виставки «Учбові заклади Катеринослава» / О. П. Ілларіонова. – Д., 1994 (рукопис).

5. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.

6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М., 1973.

7. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.

8. *Сергєєва Л. М.* З історії розвитку культури в Катеринославі першої половини XIX століття / Л. М. Сергєєва // Наш край: зб. праць з археології, історії та музеєзнавства. – Вип. 1. – Д., 1971. – С. 48–62.

9. *Чабан М.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Д., 2005.

10. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Изд. 2-е, доп. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 08.11.2010

УДК 94 (477) «XVIII і XIX ст.»

Д. В. Москальов

Національний гірничий університет

АМАТОР СТАРОВИНИ. ІСТОРИЧНІ ТА МІСТИЧНІ ЗАХОПЛЕННЯ ІВАНА РОМАНОВИЧА МАРТОСА

Розглянуто окремі біографічні сюжети відомого українського містика першої половини XIX ст. І. Р. Мартоса (1760–1831). Зроблена спроба визначити місце та роль його інтересів до вітчизняного минулого в контексті духовних орієнтацій доби. Підкреслена особливість та специфічність внутрішнього світу, а відповідно, і всієї творчості І. Р. Мартоса через аналіз його епістолярної спадщини.

Ключові слова: історичні дослідження, містицизм, епістолярні джерела.

Рассмотрены отдельные биографические сюжеты известного украинского мистика первой половины XIX ст. И. Р. Мартоса (1760–1831). Сделана попытка определить место и роль его интересов к отечественному прошлому в контексте духовных ориентаций времени. Подчеркну-

© Д. В. Москальов, 2010

Бібліографічні посилання

1. *Грахов Я. Д.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856.

2. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д., 2001.

3. *Донцов Г. В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882 / С отчетом за 1881–1882 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.

4. *Ілларіонова О. П.* Методичні матеріали до стаціонарної виставки «Учбові заклади Катеринослава» / О. П. Ілларіонова. – Д., 1994 (рукопис).

5. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.

6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М., 1973.

7. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.

8. *Сергєєва Л. М.* З історії розвитку культури в Катеринославі першої половини XIX століття / Л. М. Сергєєва // Наш край: зб. праць з археології, історії та музеєзнавства. – Вип. 1. – Д., 1971. – С. 48–62.

9. *Чабан М.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Д., 2005.

10. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Изд. 2-е, доп. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 08.11.2010

УДК 94 (477) «XVIII і XIX ст.»

Д. В. Москальов

Національний гірничий університет

АМАТОР СТАРОВИНИ. ІСТОРИЧНІ ТА МІСТИЧНІ ЗАХОПЛЕННЯ ІВАНА РОМАНОВИЧА МАРТОСА

Розглянуто окремі біографічні сюжети відомого українського містика першої половини XIX ст. І. Р. Мартоса (1760–1831). Зроблена спроба визначити місце та роль його інтересів до вітчизняного минулого в контексті духовних орієнтацій доби. Підкреслена особливість та специфічність внутрішнього світу, а відповідно, і всієї творчості І. Р. Мартоса через аналіз його епістолярної спадщини.

Ключові слова: історичні дослідження, містицизм, епістолярні джерела.

Рассмотрены отдельные биографические сюжеты известного украинского мистика первой половины XIX ст. И. Р. Мартоса (1760–1831). Сделана попытка определить место и роль его интересов к отечественному прошлому в контексте духовных ориентаций времени. Подчеркну-

© Д. В. Москальов, 2010

та особенность и специфичность внутреннего мира, а соответственно, и всего творчества И. Р. Мартоса через анализ его эпистолярного наследия.

Ключевые слова: исторические исследования, мистицизм, эпистолярные источники.

The separate biographic subjects of the known Ukrainian mystic of first half of the XIX century I. R. Martos (1760–1831) are considered. Attempt to define a place and a role of his interests to the domestic past in a context of spiritual an orientation of time is made. Feature and specificity of internal world, and accordingly, and all of creation I. R. Martos is underlined through the analysis of his epistolary heritage.

Key words: historical researches, mysticism, epistolary sources.

Відомий вітчизняний історик та археограф О. М. Лазаревський на сторінках «Киевской старины» представив детальний біографічний нарис про Івана Романовича Мартоса – історика, масона, містика першої половини XIX ст. [2]. До того ж дослідник опублікував особисту епістолярію І. Р. Мартоса, що обіймає 55 листів до нього різних кореспондентів за 1817–1830 рр. Проте вперше вчений згадав О. І. Мартоса, досліджуючи творчість іншого українського історика-аматора В. Я. Ломиковського, який був найближчим другом І. Р. Мартоса і з яким його поєднували спільні містичні уподобання [1, с. 230-231; 5. – 1894. – Кн. 7, с. 3; 3, с. 117–119]. Саме серед паперів В. Я. Ломиковського О. М. Лазаревський виявив чернетки листів І. Р. Мартоса, листи до нього та окремі біографічні записи його приятеля [6. – 1896. – Кн. 6, с. 344].

Такий джерельний комплекс складає основу для реалізації нашого інтересу щодо цієї оригінальної особистості другої половини XVIII – середини XIX ст., а, зокрема, відносно визначення місця та ролі історичних захоплень І. Р. Мартоса на тлі його постійного зацікавлення містикою (етико-антропософським світоглядним напрямом, що закликав до самопізнання, духовного заглиблення та оновлення), що і становить мету даного дослідження.

Походження роду І. Р. Мартоса (1760–1831) точно не досліджене, проте відомо, що родоначальниками усіх Мартосів були два брати Мартин і Павло Васильовичі, які несли козацьку службу у Лохвиці Полтавської губернії на початку XVIII ст. Тому, можливо, Лохвицький повіт і був «батьківщиною» Мартосів [6. – 1896. – Кн. 6, с. 345]. У біографічному нарисі про І. Р. Мартоса О. М. Лазаревський зазначив, що Мартин Мартос був лубенським полковим суддею, але не зміг нажити вагомих статків і його рідня швидко зменшилася. Так, якщо його син Михайло ще був бунчуковим товаришем, то онук Федір – тільки військовим товаришем, а правнук Роман – лише значко-

вим товаришем (тобто майже рядовим козаком, хоча й освіченим). А тому, як зауважив дослідник, два сини Романа – Іван і Федір, аби вийти в люди, змушені були вчитися [2, с. 48]. Старший – Іван Романович (народився у Глухові) навчався у Київській академії, після якої у 1778 р. вступив на військову службу до гвардії нижчим чином. Але, маючи відчутні здібності до юридичної справи, він перейшов на службу до гетьмана К. Г. Розумовського, де й перебував у якості кабінетного секретаря до смерті останнього. К. Г. Розумовський неодноразово відзначав здібності та заслуги І. Р. Мартоса та виявляв до нього неабияку схильність й довіру. Після смерті гетьмана І. Р. Мартос був змушений піти на цивільну службу в Гродненську губернію. А проте вже у 1796 р., після виконання доручення нового імператора (супроводження до столиці останнього польського короля Станіслава Понятовського), він почав служити в Сенаті на різних посадах та відомствах. Так, протягом 1797–1802 рр. І. Р. Мартос працював в Удільному департаменті у званні камердира та столоначальника і склав загальну настанову для управління усіх удільного відомства сільських приказів. У 1802–1809 рр. він служив у Сенаті секретарем та обер-секретарем, а потім перейшов до Міністерства юстиції експедитором департаменту. Після призначення Д. П. Трощинського міністром юстиції 1815 р. І. Р. Мартос був призначений директором департаменту. Але вже у наступному році він вийшов у відставку через хворобу, з пенсійним забезпеченням у 3 тис. крб. [2, с. 48-49].

Завдяки значним здібностям і хисту в юридичній практиці, І. Р. Мартос під час служби користувався неабияким впливом та репутацією авторитетного фахівця, за допомогою до якого зверталися різні високопосадовці. Він був добре обізнаним з вітчизняною і закордонною класичною літературою, зокрема французькою, не полишаючи освіту після академії [2, с. 50]. Мабуть, саме цей фактор зіграв значну роль у формуванні його масонських інтересів. Як зауважив О. М. Лазаревський, коли після закриття у 1822 р. масонських лож від колишніх їх членів відбиралися свідчення про початок їх масонства, І. Р. Мартос відповідав: «Прежде, с 1810 или 1812 г., чего, наверное, не припомню, хотя принадлежал я несколько времени, два или три года или более, тоже не помню верно, к тайному обществу, которое существовало в С.-Петербурге – ложи Елизаветы добродетели, однако посещения мои были не весьма долговременны и постоянны, с начала по причине моих недосугов по службе, а потом и по чрезвычайным недугам, побудившим меня оставить и службу и столицу, в 1816 г.» [2, с. 50]. При цьому, відповідаючи на запитання щодо мети масонства, він писав: «Цель общества заключается в познании себя и познании рук Божьих или природы, равно действительного выполнения, а не на словах только, любви к ближнему и прочих добродетелей, находящихся в совершенном согласии со всеми христианскими добро-

детелями, в которых назидает нас православная восточная или греко-российская церковь, так как источник истинного просвещения блюдется не столько в книжках, сколько в сердцах» [2, с. 51].

І. Р. Мартос залишив службу через хворобу, яка виразилася у нервовому розладі. Як припустив О. М. Лазаревський, можливо, саме ця хвороба разом з масонством і розвинули у ньому той містицизм, який склав сутність його інтимного листування за час життя у відставці. Дослідник підкреслив, що містицизм настільки поглинув І. Р. Мартоса, що майже затьмарив у ньому живу людину [2, с. 51]. Проте І. Р. Мартос був не лише здібним юристом і затятим містиком, але й талановитим дослідником. Широкі знання дозволяли йому займатися науковою справою в царині історії.

Результатом цього стало опубліковане І. Р. Мартосом дослідження – «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» (СПб., 1809), видане без імені автора [2, с. 51]. У цій невеликій книжці І. Р. Мартос доводить помилковість інтерпретації «банного строения» як народних лазень (чого дотримувалися В. Татіщев, М. Щербатов та інші авторитетні історики) і погоджується з думкою І. Болтіна, який вбачав у них церковні споруди. Пояснюючи уривок з «Повісті временних літ», де йдеться про те, як єпископ Єфрем у Переяславі «воздвиг город камен и строение банное каменно», І. Р. Мартос писав: «Всяк может согласиться, что к полному разумению Несторовых повествований необходимо нужно знать, в какой он был стране России? Не видишь ли у себя множество примеров, сколь часто наречия одного округа бывают невразумительны в другом? Сколько раз сие было причиною, что важнейшая историческая истина принята в ином виде и совершенно противно толкована к затемнению *подлинных и достопамятных происшествий древности*?» [2, с. 51-52].

Виходячи з того, що Нестор жив і писав літопис у Києві, І. Р. Мартос вважав, що «неестественно, чтобы он, Нестор, не употреблял таких слов, кои тогда были свойственны тамошнему округу, кои вероятно и ныне частью употребительны, только не многим известны, следовательно *местное изыскание* может нам подать важное пособие…» [2, с. 52]. О. М. Лазаревський наводить уривок з дослідження І. Р. Мартоса, в якому той детально розповідає, як йому пощастило знайти дійсне значення слова «баня» завдяки розмові з місцевими киянами, що і посприяло створенню означеної праці [2, с. 52–54].

Дослідження І. Р. Мартоса викликало критику російського історика М. Т. Каченовського («Вестник Европы», 1810, № 11), на яку І. Р. Мартос відповів широкою статтею «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» («Вестник Европы», 1811, № 22, с. 116–139; 1812, № 1, с. 25–52) [2, с. 54]. Ця розвідка репрезентує автора як аматора старовини, оскільки розкри-

ває його обізнаність з вітчизняними і закордонними історичними дослідженнями. Так, він був добре знайомий з роботою М. Чацького «Про литовські та польські права», з книгами Литовської метрики, з різноманітними церковними джерелами тощо.

Відкидаючи заперечення М. Т. Каченовського низкою міркувань, І. Р. Мартос доводив, що «очевидное сомнение, останавливая на каждом шагу *любителя древности* относительно банного строения, принуждает искать разрешения не в буквальном смысле слов, но в пространнейшем соображении обстоятельств, наипаче в таком случае, когда все писатели соглашаются, что Ефрем произвел в Переяславе нечто новое и никогда не бывалое в России. – Сан епископа Ефрема возлагал приличную на него обязанность пещись о благосостоянии церквей. Его житие нас уверяет, сколько он имел к тому любви и привязанности, что вменяя сие за честнейшее себе и любезнейшее дело, мнил умножить оным и самую хвалу пресвятому имени Божию; следовательно, воздвигнутое им банное строение должно составлять плод его любви к церковному великолепию. Какой же вид имело сие банное строение, которое по свидетельству современного летописца было новое в России и дивное? – Критика наводит свое любимое сомнение, стараясь обратить предмет исследования в прежний мрак; но в настоящем случае, не должно ли нам по руководству рассудка предпочесть *верных источников*, из которых может почерпать касательно сего ясное разумение? – Прославленная житием епископа Ефрема любовь его к церковному великолепию, преимущество летописца Нестора перед прочими нашими древними писателями, ощутительное сходство наречия ее с наречием киевского края, наконец, явственное стечение согласующихся обстоятельств, нарочитым образом *удостоверяют в истине обнаруженной исследованием* и в существенном качестве строения, открывая в оном куполы, столь много соответствующие намерению благочестивого строителя, ибо действительно придают вид церквам великолепнейший. Итак, приведенные в изложении сем доказательства могут совершенно приготовить любопытные умы в пользу *исторической истины*, ибо есть степени вероятия, на которых позволительно сомневаться, но есть и другие, на которых сомнение бывает предосудительно» [2, с. 54–55].

Така аргументація думки представляє І. Р. Мартоса як уважного дослідника проблеми, який був добре обізнаний як з її історіографією, так і з методикою джерельної критики. До того ж, як відмітив О. М. Лазаревський, І. Р. Мартос володів гарною логічною послідовністю у викладі матеріалу та стилем дослідження, але, на жаль, він не продовжив свої наукові розробки, поринувши у містицизм [2, с. 56].

Залишивши у жовтні 1816 р. службу, І. Р. Мартос переїхав зі столиці до Глухова, а звідти у листопаді цього ж року – до свого друга І. М. Гамалії, який жив у власному путивльському маєтку Клепа-

лах. Не маючи земельної власності, І. Р. Мартос прийняв запрошення старого приятеля, який завдячував йому допомогою під час свого земельного процесу з сусідами, і з цього приводу написав йому цікавий лист: «пользуясь дружеским расположением вашим, я имел удовольствие не только посетить ваш родительский дом, окруженный прекраснейшими видами живописных окрестностей, но и рассмотреть вашу деревенскую библиотеку, в которой нашлось весьма изобильное число знакомых и незнакомых мне книг, а наконец и таких, кои для меня были весьма любопытны. В числе последних оказалась рукописная книжица под заглавием – *Зерцало богословия иеромонаха Кирилла Транквилиона*, печатанное в 1692 г. ... По ближайшем обозрении моем *сего любопытного отрывка древности*, я нашел, что он всуе носит на себе именование *Зерцало богословия*… и взял на себя труд, из уважения к священному предмету и к прежней нашей словесности, перевести или, лучше сказать, переделать сию рукопись с русского старинного и почти забвенного уже наречия, на употребительное, собственно для себя и для друзей сердца моего, в числе которых вы занимаете высокое место совокупно с вашими ближними…» [2, с. 56–57]. Ця епістола засвідчує тривалу «антикварну» зацікавленість її автора, що перепліталася з його містичними захопленнями.

Протягом 1817–1819 рр. І. Р. Мартос декілька разів змінював місце проживання, шукаючи сприятливі умови для свого лікування та, разом з тим, відвідуючи давніх друзів і близьких. Весь цей час він не зупиняв листування, про що свідчить його широка кореспонденція з І. М. Гамалією, екс-міністром юстиції Д. П. Трощинським, мінським архієпископом Анатолієм Максимовичем, братом Ф. Р. Мартосом, поетом В. В. Капністом, воронезьким архієпископом Антонієм Смирницьким та багатьма іншими [2, с. 57–59].

Саме за посередництва Антонія Смирницького, свого давнього друга і тодішнього намісника Києво-Печерської лаври, І. Р. Мартос допоміг лаврі у великому судовому процесі за рибні озера 1818 р., таким чином, ставши «завжди бажаним гостем» серед лаврської братії. Тому не дивно, що Антоній неодноразово запрошував І. Р. Мартоса оселитися у лаврі, на що той і погодився 1819 р., так пояснивши своє рішення у листі наступного року до «великого магістра лож» Левенгагена: «Мне сделалось весьма тягостно скитаться по так называемым приятельским домам, где я всегда должен был держать себя в принужденном состоянии» [2, с. 60].

Оселившись у лаврі, І. Р. Мартос продовжував листування зі своїми друзями. Так, він спілкувався і ділився юридичним досвідом з колишнім «великим гросмейстером усіх лож російських», сенатором Є. А. Кушелєвим. Саме Є. А. Кушелєв уперше представив І. Р. Мартоса новопризначеному київському митрополиту Євгенію (Є. О. Болховітінову) і прохав у ієрарха прихильності для нього [2, с. 60–61].

Але, незважаючи на гарну рекомендацію, І. Р. Мартосу було важко зійтися з Євгенієм, який не сприймав містицизм і був його противником. За влучним виразом О. М. Лазаревського, Євгеній дивився на містицизм як на хворобу [2, с. 61–65]. І. Р. Мартос писав 1822 р. Є. А. Кушелєву: «Если я не способен быть шпионом или доносителем, то не способен также быть и болтуном, ибо для меня скромность и прочие сопряженные с нею в один венец добродетели, всего вожделеннее. Пусть я буду несчастен – в том есть воля божья, против которой мне трудно прать, но только я не хочу быть подлым – в чем уже моя воля заключается… Многие думают, что когда я сижу здесь и когда пишу письма, то верно вдаюсь в какую-нибудь ябеду или клевету, не зная того, как мне все сие до смерти наскучило по службе в чужих производствах…» [2, с. 61–62]. Як пояснює В. Я. Ломиковський, який зробив примітку на цьому листі: «хвалимый м. Евгений с первого знакомства с Мартосом предложил ему посещать его, митрополита, по крайней мере, два раза в неделю и шпионить на монахов обо всем, что увидит и услышит. Столь низкое предложение до крайности оскорбило Мартоса…» [2, с. 62].

Негативно Євгеній оцінив і містичний твір І. Р. Мартоса «Церква», назвавши його результатом «іпохондрії» автора, про що останній нарікав В. Я. Ломиковському: «Впрочем, где надобно и не надобно, Фаэтон (Євгеній) употребляет ипохондрию весьма усердно, даже расставаясь со мною, говорил, что, когда я начну страдать ипохондрией, которою он также некогда страдал, то приходил бы к нему. Я, однако, не был и не буду у него прежде, как на праздник Пасхи. Таких друзей можно оставить в покое. Наконец, Фаэтон обещал, написавши свою критику на сие сочинение, отдать для хранения в лаврскую библиотеку. Один раз, когда приближенная к Фаэтону комета советовала мне бывать у него, то я сказал на сие: «да он меня считает сумасшедшим, на что мне его беспокоить…». [2, с. 65–66].

Отже, складні стосунки з новим митрополитом визначили переїзд І. Р. Мартоса до свого найближчого друга В. Я. Ломиковського (в кінці травня 1830 р.), з яким він познайомився ще у 1818 р. у миргородському маєтку Д. П. Трощинського – Кибинцях. В. Я. Ломиковський був знайомий з містичними творами і сам намагався писати подібні праці, що і стало основою їх міцної дружби. Вже через два місяці після знайомства з ним І. Р. Мартос прохав приятеля про продовження дружніх відносин, «заснованих на любові до Христа», і зазначав: «в рассуждении чего я не желаю ничего более, как только того, чтобы он, ниспосылая на нас свой святой свет, вразумил бы нас говорить и мыслить одними устами, единым сердцем все те божественные истины, кои сделались обоим нам известными посредством избранных своих и дышащих духом просвещенных свыше…»

[2, с. 62]. Потім І. Р. Мартос постійно буде закликати свого друга не полишати «вчення нового Єрусалиму», присвятивши обговоренню містичних праць Сведенборга, Штіллінга, Еккартсгаузена та інших, в тому числі власних, творів найбільшу частину всього свого листування [2, с. 63, 65–67].

Вирішивши переїхати до В. Я. Ломиковського (у його миргородський маєток Парк-Трудолюб), І. Р. Мартос написав йому у грудні 1829 р. лист з проханням «не лишать последней отрады» і далі, уточнюючи умови свого проживання, підкреслив: «Все сие должно быть соответственно моей уединенной жизни, против которой прошу не вооружаться никакими развлечениями любопытных или посетителей, для коих я желаю быть совершенным мертвецом… Я также думаю перевезти к вам и свою библиотеку, с тем, чтобы обратить ее в свое время в уездное училище, где она по крайней мере не сгниет без употребления… Прося милосердного Бога помиловать меня, а вас прошу быть моим опекуном, сжалившись надо мною, но без огласки!» [2, с. 66–67]. В іншому листі (березень 1830 р.) І. Р. Мартос зазначав, що «кроме книг и вещей, со мною неразлучных, я ничего с собою не возьму» [2, с. 68]. Отже, він мав і постійно використовував книжне зібрання у своїх заняттях, інтенсивно обмінюючись творами з В. Я. Ломиковським, який теж володів значною бібліотекою [3].

Як зазначив В. Я. Ломиковський, І. Р. Мартос помер 4 квітня 1831 р. у його маєтку від аневризми і був похований у саду Парку-Трудолюба. Дядько покійного, відомий скульптор І. П. Мартос, на прохання Ф. І. Мартоса зробив надгробну колону [2, с. 70]. Усі свої папери І. Р. Мартос заповів В. Я. Ломиковському, який і зберіг їх у власному архіві, про що він написав: «И. Р. Мартос оставил по себе великое число драгоценных рукописей, частью юридических (в малом числе), но преимущественно богословские, содержащие в себе неподражаемые объяснения церковнослужебных книг. Они написаны по самому высшему и превыспреннему откровению, по большей части писаны в продолжение 12-летнего пребывания его в Киево-Печерской лавре… Впоследствии, не задолго до кончины его, промыслу Божию благоугодно было согреть сердце Мартоса христианскою любовью ко мне… Для того он стал исподволь, всячески испытывать меня, сообщать для прочета некоторые из своих сочинений… А наконец, сколь не прискорбно было сердцу его, однако ж он решился оставить святую лавру Киево-Печерскую с тем, чтобы проживать в доме моем, пояснять мне писания свои и вручать все рукописи свои на мое сохранение… При чем он нередко убеждал меня не только словесно, но и письменно, чтобы я под величайшею тайною сохранял писания его и чтобы не иначе сообщал их для прочета, как только таким особам, которых сам Бог к тому укажет…» [2,

с. 70–71]. І далі, оцінюючи життя і творчість свого друга, В. Я. Ломиковський підкреслив: «Бог одарил Мартоса глубокомысленным умом, и Мартос, с своей стороны, всячески старался всю способность ума своего употреблять на славу имени Божия… Мартос находил лучшим услаждением своим лишь то, чтобы собственными опытами исполнять всякую добродетель, начитываемую им в священном писании и в церковных поучениях. Чем более подвизался в добре, чем более очищал сердце свое, чем более отсекал страсти и приближался к бесстрастному состоянию жизни, тем более он смирялся духом… Мартос находился почти в непрестанных откровениях; таким образом, получая высшие и высшие разумения, исправлял по ним свои сочинения…» [2, с. 71].

О. М. Лазаревський зауважив, що «містика» згубила в І. Р. Мартосі живу людину, не дозволила розкритися його науковому потенціалу, перетворивши на недоступну для оточуючих особистість, для якої стали нецікавими загальнолюдські інтереси [2, с. 51, 63, 71]. Справді, І. Р. Мартосу було важко сходитися з тими, хто не розумів або й засуджував його захоплення. Тому, наприклад, не дивно, що такі високоосвічені люди, як митрополит Євгеній чи Д. П. Трощинський вбачали у містицизмі душевну хворобу, а не духовне оновлення [2, с. 61, 65; 6. – 1896. – Кн. 11, с. 228]. Однак саме листування І. Р. Мартоса з різними кореспондентами засвідчує специфічність його внутрішнього світу – включеність у повсякденні справи, турботи, події і водночас постійний пошук глибинних смислів, прихованих значень, нових інтерпретацій біблейських текстів та сильних емоційних переживань і рефлексій з цього приводу. Цікаво, що І. Р. Мартос, відстоюючи свої містичні уподобання, часто апелював саме щодо давності та величності традиції «вчення нового Єрусалиму» й історично обґрунтовував його вагомість для духовного самовдосконалення [2, с. 65]. Тому його історичні знання органічно впліталися у його містичні праці, слугуючи важливою складовою всієї інтелектуальної творчості.

Насамкінець необхідно зазначити важливість розробки існуючої та залучення потенційної джерельної бази проблеми. Значний епістолярний комплекс І. Р. Мартоса, який О. М. Лазаревський поділив при публікації на сім розділів (відповідно кількості кореспондентів), звичайно є обмеженим і потребує подальших евристичних зусиль дослідників. Так, наприклад, у фонді того ж О. М. Лазаревського зберігається частина листування І. Р. Мартоса з митрополитом Євгенієм (Є. О. Болховітіновим), яка може краще розкрити взаємовідносини цих двох відомих особистостей вітчизняної історії [4]. Аналіз епістолярної спадщини будь-якої людини приречений на зовнішнє втручання у її внутрішній світ і простір її часу, а тому, досліджуючи різні аспекти минулого, потрібно «проникнути» у контекст, сприйня-

ти життєвий досвід індивіда, аби зрозуміти мотиви тих чи інших рішень, вчинків, позицій. Саме его-документи здатні розкрити перед нами емоційно-психологічний, інтелектуальний світ, самосвідомість та світогляд автора та найкраще виявити особистість у взаємодії з її культурним середовищем.

Бібліографічні посилання

1. *Лазаревский А. М.* Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 11. – С. 210–243.

2. *Лазаревский А. М.* Иван Романович Мартос (1760–1831) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 10. – С. 48–71.

3. *Москальов Д. В.* В. Я. Ломиковський і «антикварний рух» в Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст. / Д. В. Москальов // Січеславський альманах : зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Д., 2009. – Вип. 9. – С. 116–122.

4. ІР НБУ. – Ф. 1. – № 2856 – № 57470 (зб. О. М. Лазаревського). – Письма разных лиц к И. Р. Мартосу. Письма митрополита Евгения (1825–1826). – Арк. 267, 269, 271; № 65323–65327. – Листи І. Р. Мартоса митрополиту Євгенію (1824–1827).

5. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским / ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1894. – Кн. 7, 8.

6. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) / предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1896. – Кн. 6. – С. 344–368; Кн. 10. – С. 77–92; Кн. 11. – С. 225–233; 1897. – Кн. 7–8. – С. 53–71; 1898. – Кн. 6. – С. 453–472; Кн. 7–8. – С. 116–131.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477) «1833/1885»

Г. С. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЛЮБСТВО ОЛЕКСАНДРА ФЕДОРОВИЧА КІСТЯКІВСЬКОГО

Проаналізовано погляди Олександра Федоровича Кістяківського на питання української ідентичності. Показано його ставлення до українського народу. Розкрито національний фактор у діяльності визначного науковця XIX ст.

Ключові слова: українська ідея, О. Ф. Кістяківський, Київська громада, народництво.

Проанализированы взгляды Александра Федоровича Кистяковского на вопрос украинской идентичности. Показано его отношение к укра-

© Г. С. Антипенко, 2010

ти життєвий досвід індивіда, аби зрозуміти мотиви тих чи інших рішень, вчинків, позицій. Саме его-документи здатні розкрити перед нами емоційно-психологічний, інтелектуальний світ, самосвідомість та світогляд автора та найкраще виявити особистість у взаємодії з її культурним середовищем.

Бібліографічні посилання

1. *Лазаревский А. М.* Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 11. – С. 210–243.

2. *Лазаревский А. М.* Иван Романович Мартос (1760–1831) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Кн. 10. – С. 48–71.

3. *Москальов Д. В.* В. Я. Ломиковський і «антикварний рух» в Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст. / Д. В. Москальов // Січеславський альманах : зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Д., 2009. – Вип. 9. – С. 116–122.

4. ІР НБУ. – Ф. 1. – № 2856 – № 57470 (зб. О. М. Лазаревського). – Письма разных лиц к И. Р. Мартосу. Письма митрополита Евгения (1825–1826). – Арк. 267, 269, 271; № 65323–65327. – Листи І. Р. Мартоса митрополиту Євгенію (1824–1827).

5. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским / ред. и предисл. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1894. – Кн. 7, 8.

6. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) / предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // Киевская старина. – 1896. – Кн. 6. – С. 344–368; Кн. 10. – С. 77–92; Кн. 11. – С. 225–233; 1897. – Кн. 7–8. – С. 53–71; 1898. – Кн. 6. – С. 453–472; Кн. 7–8. – С. 116–131.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94 (477) «1833/1885»

Г. С. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЛЮБСТВО ОЛЕКСАНДРА ФЕДОРОВИЧА КІСТЯКІВСЬКОГО

Проаналізовано погляди Олександра Федоровича Кістяківського на питання української ідентичності. Показано його ставлення до українського народу. Розкрито національний фактор у діяльності визначного науковця XIX ст.

Ключові слова: українська ідея, О. Ф. Кістяківський, Київська громада, народництво.

Проанализированы взгляды Александра Федоровича Кистяковского на вопрос украинской идентичности. Показано его отношение к укра-

© Г. С. Антипенко, 2010

инскому народу. Раскрыт национальный фактор в деятельности известного ученого XIX в.

Ключевые слова: украинская идея, А. Ф. Кистяковский, Киевская громада, народничество.

The views of Oleksandr Fedorovich Kistyakovsky on the question of Ukrainian identity have been analyzed. His attitude towards Ukrainian people was shown. The national factor in activity of famous scientist was opened.

Key words: the Ukrainian idea, O. F. Kistyakovsky, the Kiev bulk, populism.

Питання народовивчення стало особливо актуальним у XIX ст. і проявилося у величезному інтересі інтелігенції до історії свого краю. Саме в цей час почали з'являтися перші друковані праці з української етнографії, що сприяли пробудженню самосвідомості, любові до минулого Батьківщини. Міське населення не могло бути об'єктом вивчення української ідентичності, тому що в більшій своїй масі воно розчинилося в російськомовному соціумі імперії. Завдяки українському селянству збереглась етнічна своєрідність українства як такого, адже саме селяни є носіями національної мови, української ментальності та традицій. Інтелігенція намагалася вивчити селянство, пізнати зсередини його побут та звичаї, пройнятися усіма сферами сільського життя. Наслідком цього стало «ходіння в народ», яке виявилось у намаганні молоді «злитися» з сільськими жителями, перейняти їхні манери та звички. В результаті таких розвідок було зібрано, збережено та передано наступним поколінням чимало пам'яток старовинних українських пісень та приказок. Народна ідея і справа поступово стали центральною в ідеології й діяльності демократичної інтелігенції [16, с. 15, 16].

В українській історіографії є чимало досліджень, що стосувалися народолюбних поглядів видатних діячів: Т. Г. Шевченка, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. П. Чубинського, О. Я. Кониського та ін. Проте до сих пір залишаються не дослідженими постаті українолюбів, які свого часу зробили вагомий внесок у процес формування й консолідації української нації. До таких постатей, безумовно, можна віднести і Олександра Федоровича Кістяківського – видатного українського правознавця-народолюба кінця XIX ст., праці якого користуються попитом і до сьогодні. Більшість попередніх історіографічних студій детально розглядали науковий доробок ученого, аналізували його методи та підходи, розкрили його діяльність не лише як успішного теоретика кримінального права, але й як відомого юриста-практика. Помітний внесок у вивчення наукової роботи О. Ф. Кістяківського зробила дослідниця О. Нагорнюк, яка розкрила соціологічні аспекти в його роботах [12].

Громадську діяльність О. Ф. Кістяківського опосередковано вивчали А. М. Катренко, А. О. Лимар, С. І. Світленко, В. С. Шандра

та ін. [4; 5; 10; 13; 14; 19]. А. М. Катренко у своїх роботах багато уваги приділив вивченню громадівських осередків на терені України. У своїй роботі «Український національний рух XIX ст.» він вдало охарактеризував діяльність українських громад і дав влучні висновки щодо внеску та значимості громад для розвитку української справи [4]. Особливу увагу А. М. Катренко приділив вивченню Київської громади, розкрив діяльність окремих її учасників, серед яких був і О. Ф. Кістяківський. Показав роль Олександра Федоровича в діяльності громади [5]. Чималий внесок у вивчення нашої проблематики зробила В. С. Шандра. Вона дослідила доволі суперечливі взаємовідносини В. Б. Антоновича і О. Ф. Кістяківського [19].

Таким чином, з вищесказаного бачимо, що з'явилася тенденція до посилення вивчення життя та діяльності Олександра Федоровича Кістяківського. Проте ці роботи не розглядають у повному обсязі і різносторонньо постать О. Ф. Кістяківського. Настав час розкрити його українолюбні світоглядні позиції, що відбилися в педагогічній, громадській та науковій діяльності.

Хоча О. Ф. Кістяківський був здебільшого академічним ученим, проте завжди цікавився суспільними течіями і брав у них участь. Він стояв біля витоків розвитку української ідеї, коли протягом 1859–1862 рр. жив у Санкт-Петербурзі, де серед інтелігенції вже чітко окреслилась українолюбна течія. Прикладом цього можна вважати видання українського журналу «Основа» і різного роду книжечок-метеликів, які виходили українською мовою [13, с. 36]. На шпальтах часопису друкувалися історичні, етнографічні, економічні, статистичні та юридичні статті з української проблематики. Олександр Федорович також доклав чималих зусиль до виходу цього періодичного видання. Він був помічником головного редактора журналу, вів два розділи «Правительственные постановления и распоряжения, касающиеся южнорусского края» та «Современная южнорусская летопись». Проте його ім'я не завжди згадується у дослідженнях, де об'єктом вивчення є періодичні видання української інтелігенції XIX ст. Також жодного разу не побачимо його імені опублікованим на обкладинці часопису, більше того, зустрічаються не підписані його роботи в «Основі». Одна з таких праць вийшла в 1862 р. Це «Характеристика руського и польського законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», яка була підписана лише «–кій».

Автор у вищезазначеній роботі розкрив вади тогочасного суспільства, показав потребу у змінах не лише правового підґрунтя, а й усього укладу життя народу. Для поліпшення життя громадян Кістяківський пропонував вирішувати проблему більш ґрунтовно, головним чином, змінити ставлення людей один до одного, по можливості знівелювати поділ підданих руської держави на повноправних та під-

леглих громадян. Це допомогло б викорінити джерело самого кріпосного права, а не лише на папері скасувати закон [7].

У середині XIX ст. головними провідниками української ідеї стали громадівці, які вірили у свій народ, його майбутнє і шанували його мову, історію, побут та звичаї. Для вивчення українського менталітету українська інтелігенція збиралася разом, обмінювалася думками, новими матеріалами та планами на майбутнє. Метою зібрань українських громад було вивчення краю в етнографічному, географічному і юридичному відношеннях [5, с. 27].

У результаті таких дружніх зібрань і обговорень з української тематики виходили книжки, які справляли неабияке враження на український народ. Сходи відбувалися таким чином, що кожний, хто підготував рукопис (програму, підручник і т. д.), скликав своїх знайомих для дискусії з приводу його тексту [5, с. 26]. На ці збори могли приходити всі люди, які займалися чи цікавилися даним предметом. В основному це було вже усталене коло громадівців. Хоча Кістяківський до початку 1880-х рр. не входив до «Громади», проте був знайомий з усіма представниками, а з В. Антоновичем та П. Чубинським перебував у родинних зносинах. Разом з ними він брав участь у цілому ряді заходів: діяльності Південно-західного відділу Імператорського географічного товариства (до його закриття в 1876 р.), в Історичному товаристві ім. Нестора-літописця, «словарных заседаниях», які щотижнево скликалися на квартирі когось з однодумців для роботи зі складання українського словника [13, с. 38]. Хоча засідання мали форму наукових зібрань з приводу створення словників, проте на ділі були громадськими сходинами для обговорення поточних суспільних питань.

Час від часу і Кістяківський у себе вдома влаштовував такі вечори, що мали національно український характер. Один з таких вечорів ним було організовано в 1882 р. на честь трупи М. Кропивницького. Неодноразово організовувалися сходини з приводу постановки домашніх українських вистав, у яких брали участь його діти та їхні товариші [8, с. 371]. Проте після виходу в 1876 р. Емського указу зібрання громад почали відбуватися в меншому колі представників. О. Кістяківський, знаючи, що брати участь у таких засіданнях може бути шкідливим для нього і його родини, все ж таки не залишив цієї справи. В. Науменко у своїх споминах згадував: «Живо пам’ятаю, коли він на одне із таких засідань, здається, в 1882 році, яке відбувалося в вечорі на квартирі В. Б. Антоновича, десь біля 9 години вечора явився Олександр Федорович, і хоча в холі уже помітив, що у його родича якесь зібрання, прямо увійшов до зали, де всі ми засідали, привітався з усіма, так як усі були особистими його знайомими, і заявив: «Ну що ж, панове! Ви тут обговорюєте свої справи, – прийміть і мене у свою компанію» [13, с. 39].

Хоча до входження у «Громаду» нових учасників ставилися дуже обережно, кандидатура Кістяківського не викликала ні в кого запитань. І вже саме цього вечора він активно долучився до обговорення поточних проблем. Самі громадівці згадують, що товариство поповнилося новим членом, яким могли пишатися завжди і всюди. Завдяки своєму авторитету, тактичній і виваженій поведінці він міг довести владі необхідність заходів українського спрямування.

Ідеологія і практична діяльність українських народолюбців ґрунтувалися на демократичних ідеалах свободи, рівності та братерства – на противагу морально-етичному та соціально-політичному деспотизмові, притаманному режимові російського царату. Діячі українських громад розглядали демократизм як фундамент свого світогляду. Серед українських демократів існували дві ідейні позиції: прихильники політичної боротьби – радикали та ліберальні демократи. Перші орієнтувалися на трудящі верстви – селянство і робітництво, а ліберальні демократи виступали за об'єднання всіх національно свідомих сил нації [17, с. 11]. Репрезентантом другої течії був і Кістяківський, який також вважав себе прихильником селян і міських робітників [8, с. 616; 9, с. 392, 455].

Олександр Федорович завжди переймався проблемами народу, намагався бути ближчим до нього не лише своїми громадськими справами, а й своїми працями. Дані прояви народолюбства простежуються «червоною лінією» повз усю його наукову діяльність. Найбільше науковець цікавився звичаєвим правом, вивчав правові норми, усталені самим суспільством. Олександр Федорович присвятив низку праць вивченню звичаєвого права. Він склав відомий збірник «Собрание и разработка материалов по обычному праву» [6], «Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву» (1874 р.), написав роботу «К вопросу о цензуре нравов у народа» (1878 р.). О. Ф. Кістяківський включив до програми положення, якими передбачалося обов'язкове вивчення і фіксація народних вірувань, легенд, пісень, казок тощо [11, с. 65–67].

Чи не найбільшою заслугою Олександра Федоровича можна вважати зібрання і видання зводу законів, що діяли в Малоросії, під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ». Ця праця Кістяківського являє собою важливий внесок в історію українського права, вона не лише дає ґрунтовне дослідження пам'ятки, а проливає світло на значення особливих законів, що діяли в Наддніпрянській Україні [15].

Завдяки такому роду дослідження Кістяківського зберігся матеріал, який показує звичаї, обряди, світоглядні позиції, народні переконання, що дають можливість ближчого знайомства читача з особливостями українського менталітету.

Олександр Федорович, співпрацюючи зі старогромадівцями, зі свого боку сприяв посиленню поміркованих настроїв серед них. За його поглядами, українолюбству треба було надати практичного напрямку, що передбачав врахування місцевих особливостей. Кістяківський думав про створення українофільства як національної ідеї, з якою повинні жити всі представники Малоросії, незважаючи на майновий та соціальний статус. За його переконанням кожен, працюючи у своїй сфері, повинен бути націоналістом [9, с. 455].

Незважаючи на те, що Кістяківський належав до українофілів і вірив у зміни на краще, проте дивився правді в очі і з гіркотою зауважував, що наша народність ще надто убога в культурному відношенні, щоб мати перевагу над росіянами, німцями тощо [9, с. 90]. Одним із головних недоліків українського національного руху він вважав відсутність єдності серед українських діячів, нерозробленість чітких концептуальних засад самого руху [14, с. 118]. За його переконанням українофільська ідея зросте, коли цінності українства проникнуть в серця всіх громадян і будуть передаватися наступним поколінням.

Олександр Федорович близько товаришував з місцевою інтелігенцією, а саме з В. Б. Антоновичем, П. Г. Житецьким, П. П. Чубинським, Л. В. Ільницьким, В. Л. Беренштам та ін. Також він підтримував дружні стосунки з народолюбцями інших регіонів країни. Зокрема, він близько товаришував із галичанами. Підтвердженням цього є лист Кістяківського до Івана Белея з Києва у Львів, де Кістяківський пише українською мовою і передає уклін усім братам-галичанам [2, арк. 1].

Слід зазначити, що поміркованi погляди О. Ф. Кістяківського не всі громадівці поділяли й підтримували. Розкриваючи свої переконання на народолюбство, Олександр Федорович за основу брав святість і недоторканність особистості людини, свободи слова та віросповідання, право народу брати участь в управлінні державою. Натомість більшість громадівців за основу брали національні фактори. Так, Кістяківський зазначав: «Ідея національності – велика справа, проте необхідно, щоб вона не забувала ідеї розвитку людини. Ідея національна, яка виступає проти соціального покращення побуту народного, не варта великої уваги». Кістяківський вважав, що перш за все треба думати про відродження культурної самобутності українського народу та покращення його побуту, а потім вже висувати політичні гасла [9, с. 73].

Кістяківський не поділяв поглядів багатьох громадівців про провідну роль в українофільському русі В. Б. Антоновича. Так, він вважав, що українська ідея повинна розвиватися масово, торкаючись головним чином простого народу, а не гуртуватися навколо постаті од-

нієї людини. Саме такою постаттю Кістяківський вважав В. Б. Антоновича [9, с. 73].

Будучи людиною глибоко ліберальною та переконаною у необхідності конституційних змін, Кістяківський побоювався скрізь висловлювати свої українолюбні погляди. Тиск «поліцейської держави» був причиною того, що такі люди, як Кістяківський, часто свої ідеї могли розділити лише з власним щоденником. Страх перед покаранням, долею сім'ї, втратою соціального статусу змушував ученого приховувати свої народолюбні погляди, бути обережним навіть у спілкуванні з добре знайомими людьми. Багато хто з сучасників засуджував Кістяківського за таку обережність у висловлюванні поглядів.

Проте смерть видатного юриста та народолюбця стала важким ударом для української інтелігенції. Так, М. Комаров стверджував, що «його смерть тяжким смутком оповила усіх, хто знав його або його праці на ниві громадянського добра і науки, що наука втратила за ним чесного і працьовитого робітника, а Україна одного з найкращих синів своїх» [2, арк. 1]. Комаров наголошував на усім відомій любові покійного до України і щирій прихильності його до народної української справи [2, арк. 5].

Також щиросердечна промова П. Житецького дає правильну оцінку покійного як людини, що була патріотом своєї Батьківщини та мови, яка на той час знаходилася під забороною. Як зауважував Олександр Кониський: «Не можна обізватися востаннє рідним словом до того, хто так щиро та глибоко «свою Україну любив!» [1, арк. 3]. Житецький наголошував на трьох заповідях Кістяківського, які були його життєвим кредо. По-перше, в кожному чоловікові, хто б він не був, бачити образ людський, любити його таким, яким він є, і йти до нього на пораду зі світом науки. По-друге, не забувати минулого, не забувати того місця, де вперше полюбив науку, не забувати рідного краю і працювати для добра і щастя його. По-третє, жити просто. У надписі на вінку, який несли Михайло Чалий, Микола Лисенко, Олександр Кониський, чітко і лаконічно сказано про Кістяківського: «Любив він правду і науку – свою Україну любив» [1, арк. 3].

Таким чином, можна стверджувати, що Олександр Федорович Кістяківський належав до українських народолюбців-«культурників» ліберально-демократичного спрямування. В його ідеології поєднувалася любов до рідного краю, прагнення до всебічного пізнання народу. Всією своєю діяльністю О. Ф. Кістяківський намагався розкрити внутрішню суть українського народу, показати його відмінність від «великоросійського», довести всім значущість його традицій та звичаїв. Народолюбство Кістяківського найбільше залишило свій відбиток саме на його науковій роботі. Через наукові твори Олександра Федоровича можна простежити ліберальність і демократизм його по-

глядів, прагнення допомогти звичайній людині, розірвати замкнене коло суспільної несправедливості. Кістяківський вбачав можливість вирішення суспільних проблем через зміну відношення влади до простої людини в державі, надати право народу висловлювати свої думки, впливати на хід розвитку своєї країни. Олександр Федорович був переконаним конституалістом і саме в запровадженні конституції вбачав головну можливість переходу держави на якісно новий рівень розвитку. Його народолюбні погляди стали прикладом для багатьох наступних поколінь.

Бібліографічні посилання

1. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології – Ф. 100, спр. 577.
2. Там само. – Ф. 100, спр. 578.
3. Там само. – Ф. 100, спр. 1798.
4. *Катренко А. М.* Національно-культурна та політична діяльність «Київської громади» (60–90-ті роки XIX століття) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003.
5. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX століття. Частина II. 60–90-ті роки XIX ст. / А. М. Катренко. – К., 1999.
6. *Кистяковский А.* Собрание и разработка материалов обычного права / А. Кистяковский. – К., 1876.
7. *Кистяковский А.* Характеристика руського и польського законодательства о крепосном праве по отношению к Малороссии / А. Кистяковский // Основа. – 1862. – № 2. – С. 1–27.
8. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 1: 1874–1879. – К., 1994.
9. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880–1885. – К., 1995.
10. *Лимар А.* М. Т. Симонов (Номис) та О. Ф. Кістяківський: до історії взаємовідносин / А. Лимар // Борисфен. –2006. – № 3. – С. 32–33; № 4. – С. 32–33.
11. *Лучицкий И.* Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права / И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 64–87.
12. *Нагорнюк О.* Вплив О. Ф. Кістяківського на розвиток соціологічних засад в науці кримінального права / О. Нагорнюк // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 11.– С. 115–119.
13. *Науменко В.* Александр Федорович Кистяковский и украинство / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1915. – № 1. – С. 36–42.
14. *Огородник І. В.* Українська філософія в іменах / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К., 1997. – С. 117–118.
15. Права, по которым судиться малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879.
16. *Світленко С. І.* Генезис українського народолюбства / С. І. Світленко // Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. пр. / С. І. Світленко. – Д., 2007. – С. 11–36.
17. *Світленко С.* Українські громади другої половини XIX ст. – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.

18. *Фойницкий И.* А. Ф. Кистяковский как криминалист / И. Фойницкий // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 88–102.

19. *Шандра В.* В. Б. Антонович і О. Ф. Кістяківський / В. Шандра // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 25.10.2010

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МИХАЙЛО ПАВЛИК ТА ІНТЕЛЕКТУАЛИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано ідейні зв'язки М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст. у контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися в зазначений період у країні.

Ключові слова: М. Павлик, П. Грабовський, Леся Українка, «Народ», Галичина, Наддніпрянська Україна, соборність.

Проанализированы идейные связи М. Павлыка с интеллектуалами Надднепрянской Украины последней четверти XIX – начала XX ст. в контексте общественно-политических процессов, которые происходили в отмеченный период в стране.

Ключевые слова: М. Павлык, П. Грабовский, Леся Украинка, «Народ», Галичина, Надднепрянская Украина, соборность.

The ideological connections between M. Pavlyk and the intellectual persons of Naddnepryanskaya Ukraine during the last quarter of the XIX – beginning of the XX century in the context of social and political processes which took place in a noted period in a country are analysed.

Key words: M. Pavlyk, P. Graboskiy, Lesya Ukrainka, «Narod», Galichina, Naddnepryanskaya Ukraine, Collegiality.

Видатний український письменник середини XIX – початку XX ст., публіцист, громадський діяч Михайло Іванович Павлик завжди брав активну участь у популяризації галицьких видань, друкованих у Львові, Женеві, Лондоні, Угорщині до Наддніпрянської України. Протягом усього свого творчого життя, багато сприймаючи від діячів Наддніпрянської України, Михайло Павлик прагнув усіма можливими засобами сприяти та допомогти об'єднанню українських земель.

© М. В. Остропольська, 2010

18. *Фойницкий И.* А. Ф. Кистяковский как криминалист / И. Фойницкий // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 88–102.

19. *Шандра В.* В. Б. Антонович і О. Ф. Кістяківський / В. Шандра // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 25.10.2010

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МИХАЙЛО ПАВЛИК ТА ІНТЕЛЕКТУАЛИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано ідейні зв'язки М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст. у контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися в зазначений період у країні.

Ключові слова: М. Павлик, П. Грабовський, Леся Українка, «Народ», Галичина, Наддніпрянська Україна, соборність.

Проанализированы идейные связи М. Павлыка с интеллектуалами Надднепрянской Украины последней четверти XIX – начала XX ст. в контексте общественно-политических процессов, которые происходили в отмеченный период в стране.

Ключевые слова: М. Павлык, П. Грабовский, Леся Украинка, «Народ», Галичина, Надднепрянская Украина, соборность.

The ideological connections between M. Pavlyk and the intellectual persons of Naddnepryanskaya Ukraine during the last quarter of the XIX – beginning of the XX century in the context of social and political processes which took place in a noted period in a country are analysed.

Key words: M. Pavlyk, P. Graboskiy, Lesya Ukrainka, «Narod», Galichina, Naddnepryanskaya Ukraine, Collegiality.

Видатний український письменник середини XIX – початку XX ст., публіцист, громадський діяч Михайло Іванович Павлик завжди брав активну участь у популяризації галицьких видань, друкованих у Львові, Женеві, Лондоні, Угорщині до Наддніпрянської України. Протягом усього свого творчого життя, багато сприймаючи від діячів Наддніпрянської України, Михайло Павлик прагнув усіма можливими засобами сприяти та допомогти об'єднанню українських земель.

© М. В. Остропольська, 2010

Він підтримував разом із Іваном Франком тісний зв'язок з українськими громадами та російськими народницькими організаціями Києва, Одеси, Москви, Санкт-Петербурга. М. І. Павлик активно листувався з наддніпрянськими діячами, зустрічався з ними. Ідейні зв'язки М. Павлика з Михайлом Драгомановим, Лесею Українкою, Павлом Грабовським, Пантелеймоном Кулішем, Віктором Чубинським та іншими відомими діячами українського національно-культурного відродження досить рельєфно відбивають конкретні форми боротьби та праці, страждань і здобутків тогочасної еліти.

Дана тема не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Постать письменника й публіциста постійно цікавила українських дослідників. Щоправда, на дослідженнях 50–80-х рр. XX ст. позначилися значною мірою відбитки пануючої на той час ідеології. Однак потрібно неупереджено розглянути праці тих учених, котрі спромоглися донести до читача основний корпус творчого доробку М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України. Зв'язки М. І. Павлика з діячами Наддніпрянщини побіжно відображені в історичних документах, наукових публікаціях. Серед праць радянських істориків слід відмітити дописи І. Денисюка [2], М. Возняка [1], О. Лисенка [8], які стисло описували зв'язки М. Павлика з наддніпрянцями П. Грабовським, М. Міхновським, В. Чубинським. Досить цікавою є розвідка В. Поважної, автор показала справжню дружбу М. Павлика та П. Грабовського [11]. Серед сучасних дослідників слід виділити П. Шкарб'юка, де автор окреслив погляди М. Павлика щодо політичного майбутнього України, зокрема Наддніпрянщини [12]. Також дуже вагомою для нас є кандидатська дисертація В. Костюка, в якій дослідник позначив зв'язки М. Павлика з діячами Східної України [5]. Слід зазначити, що вивчення даної проблеми не було достатнім, оскільки дослідники не ставили перед собою такого конкретного завдання, і саме тому виникає потреба аналізу ідейних взаємозв'язків М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України.

Джерельною базою роботи є здебільшого опубліковані листи М. Павлика до різних діячів Наддніпрянської України і навпаки.

Об'єктом дослідження є взаємодія М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянщини.

Метою роботи є з'ясування характеру, особливостей та значення ідейних взаємозв'язків М. Павлика з діячами Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст.

У постіндустріальних суспільствах – у країнах Західної та Північної Америки поняття «інтелектуал» (від лат. intellegere – *розуміння*) має культурологічне значення. Під цим словом розуміють не стільки людей, зайнятих розумовою працею у сфері культури, мисте-

цтва та науки, скільки у значно більшій мірі – творчих персон, схилених до рефлексії, розмірковування. Це, у першу чергу, публіцисти, журналісти, письменники, мистецтвознавці – провідні діячі культури. Саме такими діячами можна вважати відомого українського письменника, публіциста, перекладача, громадського діяча М. І. Павлика та його товаришів-інтелектуалів з Наддніпрянської України.

Наукова новизна полягає у тому, що ідейні зв'язки М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянщини вперше стали предметом системного вивчення. На основі зібраних і проаналізованих матеріалів стало можливим розкрити значення тісних ідейних взаємозв'язків інтелектуала М. Павлика з діячами Наддніпрянської України.

Економічні й суспільно-політичні умови Галичини, в яких жив, творив і боровся М. Павлик, значно відрізнялися від умов Наддніпрянської України. Галичина була частиною українських земель, приєднаних до Австрійської імперії ще у 1772 р. На початку XX ст. Австро-Угорщина мала понад 50 млн населення, з них 28 млн чол. становили слов'янські народи, серед них 3 млн 991 тис. українців, які жили у Галичині, Буковині і Закарпатській Україні. Попри певні політичні свободи, в імперії Габсбургів українці були гнобленою нацією. Так, державною мовою в Галичині вважалася німецька, а згодом і польська. Українська ж мова і школа переслідувалися. У Львівському університеті основні дисципліни викладалися німецькою і польською мовами.

Такі, коротко, були історичні умови суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Галичини у період, коли починав свою громадсько-політичну і літературно-етнографічну діяльність М. Павлик. Ще під час навчання в університеті М. Павлик брав активну участь у студентському товаристві «Академічний кружок», яке видавало свій журнал «Друг». Саме у ньому 1874 р. Павлик вмістив чотири поезії та статтю про творчість М. В. Гоголя [8, с. 37]. Вступивши у такому молодому віці на політичну арену в якості прихильника радикально-соціалістичної течії у Галичині, інтелектуал розумів, що процвітання України лежить в її єдності. Саме тому наприкінці 1876 р. до Львова з метою заснувати тут гурток однодумців «Старої Громади», українське видавництво і книжковий магазин приїхав Віктор Чубинський – молодший брат Павла Чубинського, автора гімну «Ще не вмерла України...». За свідченням сучасників, він був надзвичайно енергійною людиною, і тому наддніпрянські старогромадівці зупинили свій вибір саме на ньому. У Львові В. Чубинський проживав у М. Павлика. Місію свою він не виконав [5, с. 35]. В одному з листів до українського громадівця Наддніпрянщини М. Драгоманова у листопаді 1876 р. М. Павлик писав про В. Чубинського: «Львів

йому не сподобався, убрався по-європейськи (циліндер) та й вже поїхав у Київ, та хто знає, чи вже не в Петербурзі, Москві або Сербії» [5, с. 36].

Надзвичайно велику роль у прагненні ідеї свободи західноукраїнських та наддніпрянських земель відіграли журнали галицьких радикалів «Народ», «Життє і слово» та газета «Хлібороб». Журнал «Життє і слово», до видання якого мав безпосередню причетність М. Павлик в якості редактора, був першим українським виданням, яке на своїх сторінках пропагувало об'єднання українських земель, знайомило читачів із революційним рухом на Наддніпрянській Україні та Росії. Літературна та суспільно-політична діяльність М. І. Павлика сприяла зміцненню культурницьких взаємозв'язків між Західною та Східною Україною.

Взявши приклад з діяльності М. Драгоманова, який, двічі відвідавши Закарпаття, привозив та висилав для закарпатців твори Т. Шевченка, М. Гоголя, О. Пушкіна [3, с. 10-11], М. Павлик залучав косівську (нині Івано-Франківська обл.) інтелігенцію до співпраці з діячами Наддніпрянщини, збирав етнографічні й статистичні матеріали про рідний край, опублікував їх. Тим самим М. Павлик заохочував широкі кола читачів до знайомства з історією, життям та побутом західноукраїнців, які змогли зберегти свою мову, культуру, звичаї і поняття того, що вони є частиною України.

За участю М. Павлика проявом тісних культурних зв'язків західноукраїнських земель з Наддніпрянщиною був активний обмін науковою та художньою літературою. Тільки в 1876 р., наприклад, М. Павлик та І. Франко отримали з Києва та Одеси різної літератури на суму 500 крб. Серед книжок були твори Віссаріона Бєлінського, Миколи Гоголя, Івана Крилова, Івана Тургенєва, Івана Котляревського, Тараса Шевченка. Взагалі, НТШ ім. Т. Г. Шевченка у Львові здійснювало книгообмін з Київським та Харківським університетами, опозиційними та революційними колами Санкт-Петербурга, а також Казанським, Юр'ївським, Варшавським університетами. Таким чином, галицька інтелігенція була інтелектуально обізнаною з творами різних українських та російських письменників.

На початку 1880-х рр. народовці створили свої політичні організації та політичну пресу. З 1879 р. виходив тижневик «Батьківщина» за редакцією Ю. Романчука, а з 1880 р. – газета «Діло» за редакцією В. Барвінського. Тоді ж почав виходити літературно-науковий журнал «Зоря» (1880 р.), який набув значення всеукраїнського органу.

Галичина стала центром українського друкованого слова. Тут видавали свої твори й письменники Наддніпрянської України: П. Куліш, Марко Вовчок, В. Антонович, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та інші. Таке співробітництво мало обопільну користь: східні

українці у такий спосіб долали царські заборони щодо українського друку (Емський указ 1876 р.), а західні одержували наддніпрянську літературу для пропаганди соборності українського народу по обидва боки російсько-австро-угорського кордону.

На жаль, у даний період, рятуючись від переслідувань австрійської влади, М. Павлик перебував за кордоном – у Швейцарії (1879–1881 рр.) – і тісно не підтримував зв'язків з наддніпрянськими інтелектуалами. У Женеві він разом з М. Драгомановим та С. Подолинським брав активну участь у виданні журналу «Громада» та спілкувався переважно з російськими політичними емігрантами [15, с. 12].

Повернувшись до Галичини, М. Павлик майже всі 80-ті рр. жив винятково на заробітки у різних газетах. І. Франко з цього приводу писав: «Михайло Павлик протягом 1880 років по повороті з Женеви і по відсидженню шестимісячної в'язниці жив у Львові переважно газетярським заробітком, почасти за моєю грошовою підмогою» [13, с. 371-372].

Не дивлячись на злиденне життя, М. Павлик не поривав зв'язків з інтелектуалами Наддніпрянщини. Так, у 1893 р. розпочалося листування М. Павлика з українським наддніпрянським поетом-ліриком, публіцистом, перекладачем, яскравим представником української інтелігенції П. Грабовським. Привід до цього дало перенесення редакції «Народу» зі Львова до Коломиї. У листопаді 1893 р. вислав П. Грабовський до М. Павлика твір «Мандрівники. Оповідання Златовратського. Скорочений переклад Павла Граба» з проханням «надрукувати в «Народі» або «Хліборобі», або ж в часописі для робітників, котрий повинен виходити в Галичині». У справі цього перекладу дав таку дописку у лютому 1894 р. в листі до М. Павлика: «Впв. Павлику. Посилав я Вам якось переклад оповідання д. Златовратського – «Мандрівники»; коли Вам непридатне, передайте до вісника «Життя і слово». П. Граб». В архіві редактора журналу «Життє і слово» І. Франка й зберігся рукопис «Мандрівників» під № 259. З листом до І. Франка переслав П. Грабовський у лютому 1894 р. М. Павликові тоді ж написаний «Лист до молоді української», що з'явився друком під ініціалами П. Г. в № 7-8 «Народу» за 1894 р. [1, с. 6].

У вересні 1894 р. «Народ» опублікував статтю П. Грабовського під заголовком «Дещо до свідомості громадської» [1, с. 10]. Але П. Грабовський навіть не знав про це. Річ у тому, що П. Грабовський разом із листом до одного адресата посилав лист і свої писання для іншого, як, наприклад, разом із листом з датою 17(5) січня 1895 р. лист до І. Франка вкупі з перекладом билин. Тяжко хворий, П. Грабовський обіцяв у листі від 17(5) вересня М. Павликові написати декілька статей, але у 1895 р. «Народ» припинив своє існування. У лис-

ті від 13(1) січня 1896 р. висловлював він бажання, якщо оголосили б новий маніфест і його пустили б в європейську Росію, майнути за кордон, стати помічником М. Павлика та «взяти на себе дрібну редакційну роботу, до якої тільки був би спроможний», а вже у листі від 11 лютого (30 січня) 1896 р. він писав: «Сумно, мабуть, там і у вас, коли всякі добрі змагання розбиваються об стіну громадської байдужості» [1, с. 10]. Ствердивши, що не одержав ані листа від М. Павлика, ані номера «Народу» із своєю статтею про переселенців, П. Грабовський писав: «За перекладування Некрасова візьмусь з охотою, та тільки довго, мабуть, доведеться сидіти, а я зараз зовсім не здужаю працювати запопадно. Почну потроху». Наведені слова свідчать, що М. Павлик заохочував П. Грабовського перекладати поезії О. Некрасова українською мовою. Взагалі в Інституті літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України у Відділі рукописних фондів і текстології зберігаються 10 листів П. Грабовського до М. Павлика, які опублікував у 1946 р. М. Возняк [1, с. 59–65].

Як відомо, у 1889 р. сталася подія, яка мала надзвичайно великий вплив на долю П. Грабовського. 22 березня (3 квітня за н. ст.) в Якутську відбулася жорстока розправа з політичними засланцями (в історії ця подія відома під назвою «Якутська трагедія»). Як наслідок, політичні засланці Балаганського округу пишуть протест-заяву «Русскому правительству». На думку дослідника О. І. Кисельова, цей протест був написаний саме П. Грабовським [4, с. 51]. А як зазначає дослідниця В. Поважна, надрукувати цей протест допоміг П. Грабовському його друг М. Павлик, який мав тісні ділові зв’язки з організаторами «Товариства друзів вільної Росії» С. М. Степняком-Кравчинським та М. В. Войничем (чоловіком авторки «Овода»). Саме за цю допомогу і таке щире ставлення П. Грабовський називав М. Павлика своїм братом [12, с. 13].

Будучи членом Русько-української радикальної партії, М. Павлик підтримував контакти з наддніпрянськими самостійниками, зокрема М. Міхновським. Так, у листі Лесі Українки до М. Павлика від 18 червня 1899 р. йшлося: «В серйозність замірів Міхновського, скажу правду, не вірю, але, звісно, Ваше доручення справлю». Про приїзд М. Міхновського у Галичину згадує К. Трильовський: «Вже не тямлю, чи 1901, чи наступного року приїхав до Коломиї з підросійської України відомий автор брошури «Самостійна Україна» Микола Міхновський». Був він на одному вічу, що я скликав до міського парку і тоді розказував мені, що перевозка цієї брошури (що її видрокували здається у Львові) дуже добре налагоджена» [5, с. 67].

Надзвичайно велику роль у житті М. Павлика відіграла Леся Українка. М. Павлик і Леся Українка – представники однієї історич-

ної доби, хоча формування їхніх світоглядів відбувалося у різні історичні періоди (М. Павлик був старший на вісімнадцять років), у специфічних умовах двох різних країн, між якими було поділено Україну, – Австро-Угорської монархії і царської Росії. Загострення хвороби змусило поетесу на початку 1891 р. виїхати разом з матір'ю до Австро-Угорщини на лікування.

По дорозі до Відня письменниця зупинилася у Львові, де вперше у березні 1891 р. зустрілася з М. Павликом. Відтоді між Лесею Українкою та М. Павликом зав'язалася дружба та листування. Всього збереглося 74 листи поетеси до М. Павлика. Це листування умовно можна поділити на два періоди: 1891–1895 рр. (38 листів), та 1898–1907 рр. (36 листів). Особисте знайомство з М. Павликом, душевні бесіди з ним про боротьбу інтелігенції Галичини з австро-угорським політичним режимом, яке відбувалося в дуже складній обстановці, про розвиток демократичної української літератури і культури справили на Лесю Українку незабутнє враження. «Тільки приїхавши і побачивши, як живуть тут люди, я зрозуміла краще галицькі справи і стосунки», – писала вона [6, с. 36]. Про враження, яке справила Леся Українка на М. Павлика, видно з його листування з М. Драгомановим: «Леся так просто ошоломила мене своїм образуванням та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більше жаль, що бідна не живе, а мучиться... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожнім її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя» [9, с. 121].

Навіть живучи у Болгарії (травень 1894 – серпень 1895) у зв'язку з тяжкою хворобою М. Драгоманова, Леся Українка не поривала зв'язків з М. Павликом. У період підготовки до виборів в австрійський парламент 1895 р. М. Павлик видав революційну сатиру Лесі Українки «Пророчий сон патріота» окремою брошурою і хотів написати у передмові, що її автор – дівчина. Але М. Драгоманов не радив йому розкривати псевдонім «Н.С.Ж.», яким Леся Українка підписувала свої твори, і тим самим не давати матеріалу для переслідування письменниці з боку київського губернського жандармського управління, яке очолював генерал Василь Дементійович Новицький [6, с. 85]. М. Драгоманов зазначав: «Ліпше б і не казати, що про Буковину і кардинала писала дівчина... Лишня вказівка на автора – лишній кивок генералу Новицькому» [10, с. 249].

Свій приїзд на батьківщину Леся Українка хотіла приурочити до дня виборів у сейм Галичини, щоб проїхати по селах і ознайомитися на місці з ходом кампанії, але М. Павлик не рекомендував їй цього робити, навіть попередив про можливий арешт, до того ж смерть

М. Драгоманова затримала приїзд письменниці з Болгарії. Відомо, що по дорозі до Києва Леся Українка заїжджала до М. Павлика, щоб уточнити з ним деякі питання їхньої подальшої співпраці.

Всю першу половину 1899 р. Леся Українка знаходилася на лікуванні у Берліні, але не припиняла листування з М. Павликом. У берлінських листах вона повідомляла М. Павлика, що їй вдалося налагодити ділові зв'язки з Антіном Ляхоцьким – власником російської друкарні за кордоном. М. Павлик її щиро з цим вітав. А перед від'їздом з Берліна на Україну Леся Українка домовилася з М. Павликом про конспіративні справи, які їй необхідно було виконати в Києві. Про що свідчить її лист з Берліна від 7 червня 1899 р. до М. Павлика: «Пишіть, що і кому маю від Вас сказати на Україні, може, маєте діло, я вивчу напам'ять і скажу. Ви давно щось писали, та тоді я ще була дуже запаморочена наркозом і забула. Тепер я «в здравом уме и твердой памяти» [7, с. 128]. Можна з упевненістю вважати, що Леся Українка вважала М. Павлика та І. Франка одними з найкращих друзів Галичини, про що свідчить її цитата: «вони роблять більш позитивної роботи в народі (М. Павлик та І. Франко. – *О. М.*) і ближче стоять до його потреб, ніж будь-яка партія Галичини» [6, с. 40].

М. Павлик став не лише першим видавцем її творів, а й критиком і популяризатором її творчості. Він залучав поетесу до активного співробітництва у галицьких журналах «Народ», «Хлібороб». У першому з них він надрукував чимало віршів Лесі Українки, її публіцистичних статей і перекладів. У свою чергу, Леся Українка з великою повагою і розумінням ставилася до громадської журналістської діяльності свого старшого друга, поширювала на Україні редаговані ним журнали «Народ» і «Хлібороб», раділа, що ці видання здобувають щораз широку аудиторію. Коли постала загроза закриття цих органів, Леся Українка звернулася до громадськості Наддніпрянщини зі зверненням, відомим зараз під умовною назвою «Лист до товаришів», в якому закликала підтримати журнали, що їх видавали М. Павлик та І. Франко: «Народ» при всіх своїх хибах (і тут не без нашої вини) є все-таки єдиний часопис на українській мові, де можлива одверта розмова про наші громадські питання та подавання фактів з життя нашого народу», а «коли загине «Хлібороб», то тим загальмується... праця над розбудженням... селянства в Галичині...» Як відомо, цей пристрасний виступ не було надруковано. Вперше він побачив світ 1956 р. [12, с. 221].

Взагалі М. Павлик неодноразово заявляв, що «боротьба за політичну незалежність українського народу – се справа, про яку галичани рішати не можуть, ту справу можуть рішити лише наддніпрянці...» [14, с. 135]. М. Павлик розумів: усе ж таки центр України – не Гали-

чина, а Наддніпрянщина, і саме там мають колись відбутися головні державницькі змагання (що й підтвердилося згодом). Саме завдяки такій позиції М. Павлик і підтримував взаємозв'язки із наддніпрянцями, шукаючи у них альтернативний шлях до об'єднання України. Насамперед було розгорнуто широку агітаційну роботу серед діячів західної та наддніпрянської інтелігенції.

Таким чином, із усього вищезазначеного варто наголосити на прогресивності думок інтелектуала М. І. Павлика, який осягнув необхідність соборності України, що практично реалізовувалася через встановлення тісних ідейних взаємозв'язків із діячами Наддніпрянської України, зокрема з П. Грабовським, Лесею Українкою, М. Міхновським та іншими відомими інтелектуалами останньої чверті XIX – початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. *Возняк М.* Зв'язки Павла Арсеновича Грабовського з Західною Україною / М. Возняк // Наукові записки (Львівський держ. університет) – Т. III. Серія філологічна. Вип. 1. – Львів, 1946. – С. 3–36.

2. *Денисюк І.* Михайло Павлик / І. Денисюк. – К., 1960.

3. *Драгоманов М.* В справі Угорської Руси / М. Драгоманов. – Львів, 1895.

4. *Кисельов О.* Павло Грабовський: життя і творчість. Переробл. і доп. вид. / О. Кисельов. – К., 1959.

5. *Костюк В. В.* Громадсько-політична та наукова діяльність Михайла Павлика (1874–1915): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Костюк Володимир Володимирович. – Івано-Франківськ, 2008.

6. *Куликов М.* Леся Українка – видатний український мислитель-революціонер / М. Куликов. – Х., 1962.

7. Леся Українка. Зібр. тв. : у 12 т. – Т. 11. Листи (1898–1902). – К., 1978.

8. *Лисенко О.* Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст. / О. Лисенко // УІЖ. – № 1. – 1960. – С. 36–45.

9. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Т. 6 (1890 – 1891). – Чернівці, 1910.

10. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, Т. 8 (1894–1895). – Чернівці, 1911.

11. *Поважна В.* Павло Грабовський. Літературний портрет / В. Поважна. – К.: Держлітвидав, 1962.

12. *Полєк В.* Дружба / В. Полєк // Вітчизна. – 1963. – № 8. – С. 220-221.

13. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року / І. Франко. – Львів, 1910.

14. *Шкарб'юк П.* М. Павлик та його візія політичного майбутнього України / П. Шкарб'юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 2. – Львів, 1995.

15. *Ящук П.* Михайло Павлик / П. Ящук. – Львів, 1959.

Надійшла до редколегії 14.10.2010

УДК 94 (477.63)

Е. М. Баздирєва

Соціальний педагог коледжу № 16 м. Дніпродзержинська

ДІЯЛЬНІСТЬ О. Я. РИНДОВСЬКОЇ (ЧЕРНОВОЇ) В ГАЛУЗІ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Охарактеризована діяльність відомого катеринославського громадського діяча О. Я. Риндовської (Чернової) у другій половині XIX – на початку XX ст. у сфері середньої освіти м. Катеринослава.

Ключові слова: середня освіта, Катеринослав, О. Я. Риндовська (Чернова), громадська діяльність, суспільний рух.

Охарактеризована деятельность известного екатеринославского общественного деятеля А. А. Рындовской (Черновой) во второй половине XIX – начале XX в. в сфере среднего образования Екатеринослава.

Ключевые слова: среднее образование, Екатеринослав, А. А. Рындовская (Чернова), общественная деятельность, общественное движение.

Social and education activities of famous Katerynoslav common person O. Y. Ryndovska (Chernova) are showed in the wide political and cultural context.

Key words: social and education activities, common person, political and cultural context, O. Y. Ryndovska (Chernova).

На різних історичних етапах розвитку України жінки відігравали значну роль у науці, освіті, культурі та інших галузях. В історії України, в класичній літературі, поезії, усній творчості українського народу є всесвітньовідомі і маловідомі імена жінок, з життям і діяльністю яких пов’язана доля України, її історія, хід економічного, політичного й духовного розвитку. У зв’язку з цим необхідно відновити в пам’яті життя та діяльність видатних жінок минулого, розібратися в тому впливі, який вони мали на своїх сучасників і тим більше нащадків. Доля О. Я. Риндовської – яскравий приклад широкої участі жінок в культурно-освітньому русі. Вона підкреслює, що завжди й усюди, на важких, нерідко драматичних, історичних перехрестях українські жінки, виступаючи діячками на просвітницькому колі, утверджували милосердя, любов, високі громадянські чесноти.

Жінки України завжди проявляли значний інтерес до загальноцивілізаційних цінностей, вони з захопленням сприймали західноєвропейські ідеї про рівноправність статей. Боротьба за допуск жінок до навчальних закладів, критика фальшу й лицемірства в сімей-

© Е. М. Баздирєва, 2010

них стосунках – ці ідейні постулати загальноєвропейського фемінізму були співзвучні з проблемами українського суспільства. Ось чому твори французької письменниці Жорж Санд мали успіх в Україні [16, с. 88]. Її соціальні та морально-філософські ідеї відповідали настроям суспільства, з особливим захопленням, подекуди навіть пристрасно, сприймала її думки українська жінка, настрої якої на той час відповідали її важким і бунтівним думам про нову жінку і нове для неї життя [18, с. 1474].

У другій половині 50-х рр. XIX ст. на хвилі великих сподівань, пов'язаних із майбутньою селянською реформою, актуальною стала проблема організації середньої освіти для дівчат [20, с. 80]. Життєві потреби і вимоги громадськості змусили урядовців розпочати створення жіночих освітніх установ. До цієї справи активно приєдналося відомство імператриці Марії. 22 березня 1858 р. було видано указ Ради навчальних закладів про заснування Маріїнських училищ [17, с. 69], а 30 травня 1858 р. – «Положення про жіноче училище Міністерства народної освіти».

Відповідаючи на заклик міністра внутрішніх справ взяти участь у загальнокорисній справі заснування жіночих училищ, Катеринославське губернське дворянське зібрання 21 вересня 1859 р. постановило внести кошти для влаштування такого училища у Катеринославі [7, с. 2].

Проблема жіночої освіти знайшла своє відображення й на сторінках преси Катеринослава: «Екатеринославские губернские ведомости», «Вестник Екатеринославского земства», «Епархиальные губернские ведомости» та ін. У її становленні першорядну роль відіграли жіночі гімназії та прогімназії, які готували контингент народних учительок [10, с. 14]. Восьмий клас жіночої гімназії – педагогічний. Дівчата з цього класу наглядали за молодшими, кожного дня проводили уроки, а закінчивши повний курс, одержували звання домашньої вчительки, вчительки народних шкіл, вихователькі [5, с. 36].

Першою начальницею першої жіночої Катеринославської Маріїнської гімназії стала Олександра Якимівна Риндовська-Чернова (1829–1905). З її ім'ям нерозривно пов'язана історія жіночої освіти Катеринослава. Вона стояла біля її витоків [8, с. 59]. Риндовська зробила все можливе і неможливе для освіти дівчат усіх прошарків населення міста. Лише завдяки кипучій енергії, громадському інтересу до жіночої освіти і моральному становищу в місті й губернії Олександрі Якимівні вдалося організувати й відкрити слідом за гімназією «Товариство опіки про жіночу освіту». Це товариство в Катеринославі мало на меті сприяти розповсюдженню освіти серед жіночого населення [19, с. 1]. У стінах Маріїнської жіночої гімназії народжува-

лися і реалізовувалися широкі задуми щодо розвитку жіночої освіти в межах усього Катеринослава. Риндовська вміло скористалася пануючим громадським піднесенням за емансипацію жінок і, подолавши явний скептицизм і прихований опір, через два роки, коли «Товариство» зміцніло, всюди зустрічаючи допомогу й підтримку, спромоглася відкрити «Безкоштовну школу» для найбіднішого населення міста. Ця школа була відкрита «Товариством» 21 квітня 1874 р. відповідно до плану міського однокласного училища, за положенням 1872 року з шестилітнім курсом [6, с. 296].

Домігшись стабільного матеріального становища свого дітища, Риндовська здійснила черговий пункт своєї програми. 26 серпня 1881 р. з її ініціативи в Катеринославі відкрилося «Товариство допомоги нужденним ученицям Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії». Завдання цього товариства – надавати допомогу бідним дівчатам в оплаті за навчання, формений одяг і взуття, підручники та посібники, на лікування тощо. Постійних джерел фінансування товариства – членських внесків і відсотків з основного капіталу – було, звичайно, недостатньо для надання допомоги нужденним дівчатам, тому правління було зайняте пошуками засобів, влаштовуючи різноманітні заходи: концерти, вечори танців, гуляння, лотереї [11, с. 5]. Сама Олександра Якимівна завжди допомагала своїм ученицям, але не любила показної благодійності, її допомога часто залишалася таємницею навіть для самих адресатів. Усе робилося надзвичайно делікатно, щоб не образити дівчину. І все це – на фоні власної матеріальної скрути, що дуже турбувало її щирих друзів і прихильників.

Ідейна, щира атмосфера оточувала Маріїнську жіночу гімназію з перших років її існування. Люди працювали із захватом. Для досягнення успіху нерідким явищем з боку викладачів було жертвування свого особистого часу для безкоштовних уроків протягом навчального року. Олександра Якимівна, окрім безпосередньої роботи начальниці, завжди знаходила час давати уроки французької мови в різних класах училища безкоштовно. Сама вона постійно вчилася, для чого відвідувала уроки більш талановитих і досвідчених викладачів, знайомилася з тогочасними науковими досягненнями і взагалі багато читала, підтримувала постійне листування з відомим педагогом К. Ушинським, з яким не була знайома особисто, а лише заочно.

Все, що робилося в місті з просвіти в ці роки, народжувалося в кабінеті О. Я. Риндовської. Це був свого роду маленький інтелектуальний салон Катеринослава, де збиралися представники місцевої інтелігенції. Тут проводилися програмні наукові бесіди, на які запрошували й деяких учениць 8 класу гімназії. Зібрання були цілком невимушені: читали, грали і багато сперечалися; кожна літературна но-

винка, цікава газетна статья, гарна книга звертали на себе увагу й обговорювалися. Відпрацьовувалися програми для самоосвіти, читалися лекції з літератури й педагогіки. Порядність, щирий тон, невимушеність, відсутність однобокості й нетерпимості гармонійно позначались й на тоні вечірніх зібрань Риндовської і на загальному дусі ввіреного їй навчального закладу. Тут, безумовно, впливали елементи тієї атмосфери, яка з дитинства оточувала Олександру Якимівну.

У візитаційній книзі Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії – величезна кількість записів почесних відвідувачів гімназії, починаючи з записів архієреїв, генерал-губернаторів, вчителів та окружних інспекторів. І всі записи позитивні й почесні для Олександри Якимівни. Її думка навіть в офіційному навчальному світі вважалася досить авторитетною.

У 1899 р. весь Катеринослав відзначав 35-річчя педагогічної та громадської діяльності Олександри Якимівни Риндовської. Це був справжній тріумф чесної, скромної і талановитої жінки. Оцінювалась її робота, відкрито підводилися підсумки її діяльності. Дворянство, земство, міська управа, громадські заклади, педагогічні корпорації, приватні особи підносили Олександрі Якимівні адреси, виголошували промови, надсилали телеграми з інших міст. У цій громадській оцінці було щось надзвичайне, вражаюче й повчальне. Три покоління виховала Олександра Якимівна, будучи незмінною першою начальницею першої Маріїнської жіночої гімназії.

Заслуги О. Риндовської знайшли гарячу і справедливу оцінку й на святкуванні її сорокарічного ювілею, який ще встигли відсвяткувати в Катеринославі 7 грудня 1904 р. Однак цей ювілей був затьмарений її хворобою. Вона зрідка з'являлася на вулиці в останній рік свого життя, але коли тими рідкими днями, в які вона почувалася бадьорою, в тиху теплу погоду на вулиці чи бічних алеях міського саду з'являлася маленька тендітна фігура літньої жінки з приємними манерами, більшість перехожих поступалися їй дорогою і шанобливо знімали капелюхи. На урочистій акції самій Олександрі Якимівні так і не довелося бути присутньою (вона не змогла піднятися з ліжка), і святкування відбулося без неї. І лише після завершення святкування колеги, знайомі та почесні гості спустилися до її квартири, аби привітати господиню.

Невдовзі після цього ювілею й останньої урочистої акції в Маріїнській жіночій гімназії Олександра Якимівна померла 4 січня 1905 р. Її смерть не була несподіваною, але справила приголомшливе враження на Катеринослав. Надто вже місто зріднилося з Риндовською, і її особистість була тут надзвичайно популярною. Ім'я Олександри Якимівни знали і старі, і діти. Ще за життя вона стала живою леген-

дою. І не було у старому Катеринославі жінки більш заслуженої, ніж вона. Звістка про смерть Риндовської глибоко засмутила не лише катеринославців, але й тих її шанувальників, які жили далеко за межами цього міста.

Попечитель Одеського навчального округу Х. П. Сольський високо цінував діяльність Олександри Якимівни. (Всі середні навчальні заклади, як гімназії та прогімназії, підлеглі відомству дирекції народних училищ, входячи до складу Одеського навчального округу, у найвищому своєму нагляді були підлеглі попечителю останнього) [12, с. 308]. На поховання Риндовської він надіслав телеграму, в якій висловлював своє співчуття осиротілій родині Олександри Якимівни та педагогічній раді гімназії з приводу смерті досвідченої та освіченої керівниці. Проводжав О. Риндовську, без перебільшення, весь Катеринослав. На численних панахидах – денних і вечірніх – товпився народ. Тяжко переживати втрату таких неординарних особистостей, як Олександра Якимівна Риндовська.

Пророчими стали слова одного з її колег, який сказав, що настане час, коли ще згадають про таких жінок, як Олександра Якимівна Риндовська, які в час мороку, смутку і відчаю, в час суспільної негоди, з вірним серцем, з високо піднесеною головою працювали, не покладаючи рук, у всіх галузях громадської й педагогічної діяльності.

У 1997 р. на базі київського Будинку вчителя функціонував літературно-музичний лекторій «Визначні жінки України». В центрі уваги – яскраві жіночі долі з нашого минулого – письменниці, педагоги. Це допомагає відродити цілий шар духовної культури народу, творцями й носіями якої були представниці кращої половини українського народу [2, с. 65].

На сторінках сучасної преси Дніпропетровська знаходимо імена мудрих, проникливих, освічених, талановитих жінок-подвижниць на ниві освіти – гордість міста. Олександра Якимівна – одна з них. Володіючи трьома мовами та маючи широку ерудицію, вона була передовим педагогом свого часу. Продовжувати описувати життя О. Я. Риндовської – це значить говорити детально про культурне життя Катеринослава протягом останніх 35–40 років позаминулого століття, у 70-х і 90-х рр. якого Олександра Якимівна являла собою центр громадського та просвітницького життя міста. Якщо не від неї все зароджувалося, то без неї в цьому відношенні спочатку нічого не робилося, бо до неї приходили як до найбільш досвідченої людини за порадою. Її, як людину найбільш авторитетну, раніше за інших запрошували вступити до складу правління будь-якої новоствореної організації [14].

Особливістю її багаторічної інтенсивної роботи було прагнення до впровадження серйозних знань і загальної освіти. На посаді на-

чальниці гімназії Олександра Якимівна не знала собі рівних. Знання й освіченість вона високо цінувала в інших, вірила в їх позитивний вплив на розвиток людини, до цього все життя прагнула сама і силою своєї особистості заохочувала своїх вихованок. Як людина громадського темпераменту, Риндовська прикладом власного життя вчила своїх учениць правильно ставитися до того, що є найбільш цінним у людині і що її учениці не могли не оцінити у ній самій як у стінах гімназії, так і значно пізніше.

Архіви Дніпропетровського національного історичного музею зберігають чимало цікавих матеріалів. Серед них, наприклад, такий: дві випускниці гімназії, які поїхали працювати вчительками до Новомосковського та Криворізького повітів, свою першу місячну платню надіслали до гімназії О. Я. Риндовської з проханням передати її таким самим бідним дівчатам, якими під час навчання були вони [4].

На завершення необхідно ще раз підкреслити: історія жіночої освіти в Катеринославі тісно пов'язана з ім'ям Олександри Якимівни Риндовської, з народження Ковалевської, від першого шлюбу – Чернової. Вона не лише стояла біля витоків її зародження, але без перебільшення можна сказати: вона є її зачинателькою. Розумна, освічена, вона чутливо схоплювала віяння епохи. Якби не вона, важко сказати, наскільки затяглося б становлення жіночої освіти на Катеринославщині. Сама доля вела її в цій благородній царині. Саме завдяки долі опинилася вона в потрібний час у потрібному місці.

Багато перемог було в житті Олександри Якимівни, але було б наївно думати, що вся її педагогічна діяльність була суцільним тріумфом. На її життєвому шляху тернів було більше, ніж троянд. Жіночій Маріїнській гімназії, як і іншим навчальним закладам, довелося пережити різноманітні випробування. Весна просвіти змінювалася осінню і навіть зимою, до приватної і особистої ініціативи часто ставилися з підозрою. Важко навіть уявити собі, яку внутрішню силу необхідно було мати, щоб заради радісної миті перемог долати всі незгоди, перепони й розчарування, які лягали на плечі цієї тендітної жінки, про яку дніпропетровці – нащадки катеринославців – будуть писати: «Перший, слабкий вогник жіночої освіти запалила в нашому місті Олександра Якимівна Риндовська» [13].

Пропрацювавши чотири десятиріччя [15] в педагогічній і суспільній царині, віддавши всі сили улюбленій справі, як видатна жінка-педагог і громадський діяч, Олександра Якимівна має зайняти одне з перших місць на сторінках історії жіночої освіти не лише Дніпропетровська (Катеринослава), але й України.

Слід підкреслити, що така сторінка нашої історії, як жіноча середня освіта на підросійській Україні, зокрема в Катеринославській

губернії, виявилася надзвичайно цікавою, а її досвід – корисним для сучасної системи освіти. Десятки тисяч українських жінок здобули свою освіту в цих закладах, сотні вчительок самовіддано працювали в них. Серед них були відомий педагог Софія Русова, історик Наталія Василенко-Полонська, письменниці Любов Яновська, Грицько Григоренко (Олександра Косачева), Дніпрова Чайка, Олена Пчілка, Ганна Барвінок, поет і педагог Христя Алчевська, педагоги-начальниці жіночих гімназій Олександра Риндовська (м. Катеринослав), Ганна Мороз (м. Кам'янське Катеринославської губернії) та багато інших видатних жінок.

Історія свідчить, що в середині XIX ст. жіноча освіта в Катеринославській губернії, як і в усій Україні, прийшла в повну невідповідність з вимогами життя. Коли в п'ятдесятих роках збиралися відомості про жіночі навчальні заклади, з більшості губерній Наддніпрянської України, зокрема і Катеринославській, надійшла інформація про повну відсутність навчальних закладів для дівчат із небагатих сімей [3, с. 2].

Усі ці обставини і зародили серед громадськості думку про необхідність заснування жіночих середніх шкіл, по-перше, відкритих, по-друге, – недорогих, по-третє, – доступних для дітей усіх станів.

Історик, професор Р. Вєтров в одній зі своїх наукових статей підкреслює, що в 1864 р. російський уряд здійснив реформу народної освіти [1, с. 274–279], завдяки якій «Російська імперія до восьмидесятих років XIX століття була відносно жіночої освіти попереду усіх європейських країн. Російські монархи, зокрема, Катерина II, одними з перших у світі зрозуміли важливість жіночої освіти та виховання для держави, визнали той надзвичайний вплив, який має жінка на своїх дітей, чоловіка, родину в цілому» – про що, зокрема, свідчила знана дослідниця XIX ст., знавець жіночої освіти Е. Ліхачева [9, с. 14].

Ідея про відкриття безстанових жіночих шкіл стала здійснюватися одночасно і відомством імператриці Марії. 22 березня 1858 р. був виданий наказ ради навчальних закладів про заснування Маріїнських жіночих училищ.

До речі, згадаємо, що імператриця Марія Федорівна, на честь якої і вже після її смерті було названо ціле відомство, яке займалося справами жіночої освіти, виявила велику відданість цій справі.

Означений період дослідження був одним з найважливіших періодів розвитку жіночої освіти в Катеринославській губернії – однієї з найбільших губерній Росії другої половини XIX – початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. *Вєтров Р. І.* Від першої початкової школи до першого вищого навчального закладу – основні віхи становлення освіти в Кам'янському (нині – Дніпродзер-

жинськ) / Р. І. Вєтров, Л. В. Хлибова // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Історія та археологія. – Вип. 10. – Д., 2002.

2. *Гоцик А.* Доньки свого народу. Літопис подій / А. Гоцик // Слово і час. – 1997. – № 2.

3. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения 1858–1905. – СПб., 1905.

4. Женская Мариинская // Обновление. – 1991. – 29 мая.

5. З історії жіночої освіти в Україні // Відродження. – 1998. – № 4.

6. Из отчета о школах «Общества попечительства о женском образовании»: Бесплатной и Чечелевской за 1903 г. II Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 11.

7. Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времен ее основания по 1 августа 1881 г. ; сост. начальница Гимназии А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.

8. *Кузьменко-Гребінська С.* Українська жінка – через століття / С. Кузьменко-Гребінська // Слово і час. – 1997. – № 2.

9. *Лихачева Е.* Материалы для истории женского образования в России 1856–1880 / Е. Лихачева. – СПб., 1901.

10. *Лямцев Н.* Народное образование в Екатеринославской губернии за последние двадцать лет / Н. Лямцев // Сб. ст. Екатеринославского науч. общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.

11. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Екатеринославской Мариинской женской гимназии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898.

12. Памятная книжка. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. / сост. Николай Серафимович Быстрицкий, секретарь Екатеринославского губернского статистического комитета. – Екатеринослав, 1889.

13. Первый, слабый огонек женского образования зажгла в нашем городе Александра Акимовна Рындовская // Днепр вечерний. – 1994. – 26 января.

14. *Ребрий А.* Женщины Екатеринослава / А. Ребрий // Днепровская панорама. – 1994. – 5 марта.

15. *Ребрий А.* Первая в городе / А. Ребрий // Днепровская панорама. – 1994. – 5 марта.

16. *Смоляр Л. А.* Жіночі СТУДИ в Україні: жінка в історії і сьогодні / Л. А. Смоляр. – Одеса, 1999.

17. *Смоляр Л. А.* Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії : [моногр.] / Л. А. Смоляр. – Одеса, 1998.

18. Социальный и женский вопрос в произведениях Жорж Санд. Доклад, прочитанный на заседании «Научного общества» 4 декабря // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 49.

19. Устав Общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе. – Екатеринослав, 1886.

20. *Христофорова Н. В.* Женские гимназии в России во второй половине 50-х гг. XIX в. / Н. В. Христофорова // Педагогика. – 1998. – № 4.

Надійшла до редколегії 02.11.2010

УДК 351.85 (477.63): 94 (477).08

С. Л. Прокопенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА В 1875–1900 рр.

Проаналізовано діяльність Катеринославського реального училища в останній чверті XIX ст. як одного з найбільш доступних та ефективних навчальних закладів.

Ключові слова: Катеринославське реальне училище, директор, Одеський навчальний округ, опікунство, губернська земська управа.

Проанализирована деятельность Екатеринославского реального училища в последней четверти XIX в. как одного из наиболее доступных и эффективных учебных заведений.

Ключевые слова: Екатеринославское реальное училище, директор, Одесский учебный округ, опекунство, губернская земская управа.

Analyzed activity Katerynoslav real school in the last quarter of the XIX century. As one of the most accessible and effective education.

Key words: Yekaterinoslav real school, director, trustee, Odessa school district, the provincial district council.

Дослідження даної теми актуальне з точки зору краєзнавчих досліджень, оскільки історія Катеринославського реального училища досліджена недостатньо, незважаючи на його значний внесок у розвиток освіти краю. Фактично єдиною працею, безпосередньо присвяченою цьому навчальному закладу, є його історичний нарис, виданий Ст. Тимощенком понад сто років тому, який давно став бібліографічною рідкістю [2]. Метою даної статті є висвітлення діяльності училища в останній чверті XIX ст., аналіз організації в ньому навчального процесу.

Катеринославське реальне училище було урочисто відкрите 28 вересня 1875 р. спочатку у складі 3-го і 4-го класів. Навчальний план училища передбачав вивчення понад 20 предметів. Зокрема, мова йшла про опанування учнями таких дисциплін, як: 1) Закон Божий; 2) російська мова і словесність; 3) історія; 4) географія; 5) математика: арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, накреслювальна геометрія і додаток алгебри до геометрії; 6) фізика; 7) космографія; 8) іноземні нові мови (німецька і французька); 9) природнича історія; 10) хімія; 11) малювання; 12) креслення; 13) механіка; 14) письмоводство і книговодство; 15) комерційні обчислення у зв’язку з комер-

© С. Л. Прокопенко, 2010

ційною економією, 16) бухгалтерія; 17) землемірство і нівелювання; 18) будівельне мистецтво; 19) хімічна технологія; 20) моделювання; 21) практичні заняття в лабораторії; 22) чистописання. У годинах навчальний план основного відділення виглядав таким чином: математика – 31 год., іноземна мова – 27 год., російська мова – 26 год., історія – 12 год., Закон Божий – 12 год., географія – 10 год., природнича історія – 8 год., фізика – 8 год., як бачимо, природничій історії, фізиці, географії, історії приділялося мало уваги [2, с. 5; 5, с. 129].

Управління реальними училищами, організація навчально-виховного процесу та все внутрішнє життя училища регламентувалося здебільшого Статутом гімназій 1871 р.

У процесі викладання загальноосвітніх предметів передбачалося озброїти учнів такими знаннями і навичками, які після закінчення школи могли б принести практичну користь. Так, на уроках російської граматики вважалося за необхідне розвивати вміння чітко і грамотно викладати свої думки – вміння, потрібне у діловому спілкуванні між людьми; на уроках іноземної мови – швидко читати та писати; рекомендувалося звертати увагу на ті розділи математики, які мають безпосереднє застосування у звичайному житті, дають навички праці з числами та просторовими поняттями. Уроки графіки повинні були розвивати вміння надати точне креслення предмета, вміння намалювати його та ін. Разом з тим вважалося, що такі дисципліни, як фізика та природознавство, не дають знання, які мають безпосереднє застосування в житті, й їх слід вивчати у вищих спеціальних училищах. Ґрунтовне викладання історії Міністерство народної освіти також вважало небезпечним, оскільки воно могло призвести до «невірних, а то й шкідливих» суджень [5, с. 130].

Загроза цього дійсно існувала, оскільки відкриття Катеринославського реального училища співпало з піднесенням революційного руху в Росії, поширенням популярності радикальних ідей народовольців серед молоді, в тому числі учнівської. Так, навесні 1881 р. у Катеринославі утворився перший народовольчий гурток, одним з організаторів якого був В. Ф. Сак, учень 6-го класу Катеринославського реального училища. У червні 1881 р. учасники гуртка були заарештовані жандармами, і Володимир Сак ув’язнений. Співпрацював з засланими до Катеринослава народовольцями інший вихованець училища – учень 7-го класу М. І. Крживицький. У січні 1884 р. він був заарештований за участь у проведенні благодійного вечора з метою збору коштів для надання допомоги політичним зсильним і каторжанам і відданий під гласний нагляд [7, с. 180–183, 197–199].

Практично з самого початку роботи училища його директор О. О. Соколов почав турбуватися про перспективи розвитку. Четвертого квітня 1877 р. на засіданні педагогічної ради він поставив питан-

ня про долю випускників 6-го класу основного відділення. Справа в тому, що учні Катеринославського реального училища, які бажали продовжити своє навчання у вищому спеціальному навчальному закладі, мали для цього, на підставі § 95 Статуту реальних училищ, закінчити ще й 7-й додатковий клас, для відкриття якого потрібен був особливий дозвіл міністерства. Таким чином, виходило, що вони мали переїжджати в інші міста для слухання курсу 7-го класу та остаточного іспиту на отримання свідоцтва на право вступу до вищих навчальних закладів. Отже, училище не надавало учням потрібної підготовки до практичної діяльності і, як наслідок, можливості продовжувати навчання у вищих навчальних закладах. Педагогічна рада підтримала директора і ухвалила клопотання про відкриття з 1878/1879 навчального року 7-го додаткового класу з трьома відділеннями: загальним, механіко-технічним і хіміко-технічним, два останніх мали професійний характер [4, с. 18].

Але фінансові труднощі земства, міста та Міністерства народної освіти стали на заваді цьому. Тоді директор училища запропонував компроміс – відкрити 7-й клас із загальним і хіміко-технічним відділеннями, який був відкритий з початку 1880/1881 навчального року. До нього записалося 16 учнів з 27, які закінчили 6-й клас. Витрати на утримання цього класу покривали катеринославські земства і міська громада, а саме: земство виділяло – 3 520 крб і місто – 725 крб, тобто земство покривало 26 % витрат на утримання училища, а інша частка припадала на міську думу [6, с. 12].

Відкриття 1-го і 2-го класів у Катеринославському реальному училищі відбулося швидше й успішніше, ніж відкриття 7-го класу. Опікунська рада училища на засіданні 11 липня 1882 р. визнала за необхідне відкрити при училищі 1-й і 2-й класи для полегшення вступу до 3-го класу. При обговоренні питання про знаходження коштів для утримання цих класів у розмірі щорічних 4 320 крб та одноразово 820 крб на класну кімнату, меблі та посібники попечитель училища П. М. Міклашевський знайшов можливість відкрити два нижчих класи при новому внеску в 4 320 крб. На тому ж засіданні було вирішено закрити комерційне відділення, яке існувало при 5-му та 6-му класах через нечисленність учнів та його дорожнечу – загалом 3 500 крб. При додаванні до неї щорічно по 820 крб саме і складалася сума, необхідна для утримання двох нижчих класів. Опікунська рада тоді ж постановила просити губернську земську управу клопотатися перед земським зібранням:

а) про виділення щорічно по 820 крб на додаток до 3 600 крб і одноразово 820 крб на придбання для зазначених класів меблів і навчальних посібників;

б) про клопотання перед Міністерством народної освіти через попечителя Одеського навчального округу про дозвіл на закриття з серпня 1883 р. комерційного відділення і одночасне відкриття 1-го і 2-го класів [2, с. 24–26].

Катеринославське губернське земське зібрання в засіданні 4 грудня 1882 р. доручило управі задовольнити клопотання з тим, щоб без будь-якої з боку губернського земства додаткової асигновки необхідна сума була виділена. Результатом клопотання був розгляд даного питання Державною радою на загальних зборах. Про відкриття в Катеринославському реальному училищі двох нижчих класів і закритті комерційного відділення Державна рада постановила:

1) існуюче в Катеринославському реальному училищі комерційне відділення скасувати, відкривши натомість його два нижчих класи;

2) на покриття витрат, необхідних на утримання засновуваних класів, у розмірі 3 820 крб на рік, 3 500 крб перекласти з виділених нині коштів на комерційне відділення, а відсутню суму в 320 крб стягувати з міста.

З причини деяких практичних труднощів відкриття класів і закриття комерційного відділення послідувало на початку наступного навчального року. У рік відкриття нижчих класів до них було прийнято: у 1-й клас – 22 учні і в 2-й – 21 учень. Відкриття 1-го, 2-го та 7-го класів обумовило суттєве збільшення чисельності учнів, які навчалися в училищі. Якщо в 1875/1876 навчальному році у ньому навчався 31 учень, то у 1880/1881 навчальному році кількість учнів зросла до 120, а в 1885/1886 навчальному році – до 157, у 1888 р. в училищі навчалося вже 176 учнів, тобто за 1875–1888 рр. їх кількість зросла у 6,5 раза. Що стосується конфесійної та станової належності учнів, то за віросповіданням переважали православні, які складали 60 %, другою групою були євреї – близько 40 %. Приблизно таким самим було співвідношення дітей дворян і чиновників та міських жителів [5, с. 525-526].

У ході другого етапу контрреформ у сфері освіти уряд вирішив реорганізувати реальні училища. Наприкінці 80-х рр. були запроваджені самостійні технічні школи (середні та нижчі), з яких перші, як передбачалося, мали відволікати реалістів від переходу у 6-й клас, а потім і в додатковий. Отже, з відкриттям цих нових училищ потреба в додаткових класах, особливо у відділеннях механіко- і хіміко-технічних, повинна була значно скоротитися, а тому 7-й клас міг тепер існувати тільки за умови збереження в ньому одного лише загального відділення. У такому вигляді і був складений проект перетворення реальних училищ, внесений Міністерством народної освіти у 1888 р. до Державної ради, а вже 25 травня був затверджений царем. Таким чином, реальні училища, проіснувавши близько 15 років, по-

чинаючи з 1888/1889 навчального року, набули того вигляду, в якому вони проіснували до 1900 р.

У цей період у реальних училищах існувало шість основних класів, з річним курсом у кожному, відповідно до місцевих потреб 5-й і 6-й класи могли складатися або з двох відділень – основного і комерційного, або з одного з цих відділень. При основному відділенні міг бути створений вищий клас під назвою додаткового, призначений переважно для підготовки учнів до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади. Крім цього, при реальних училищах могли створюватися підготовчі класи. Нові навчальні плани реальних училищ складали наступні предмети: 1) Закон Божий; 2) російська мова і словесність; 3) німецька мова; 4) інша нова іноземна мова, виходячи з місцевих потреб, у більшості випадків французька мова; 5) історія; 6) географія з підрозділами на: політичну, порівняльну, фізичну і математичну; 7) математика: арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія і додаток алгебри до геометрії; 8) фізика; 9) природнича історія; 10) малювання; 11) креслення з підрозділом на: технічне, геометричне і проекційне; 12) чистописання, а в комерційному відділенні до них додавалося ще письмоводство і книговодство. До обов'язкових навчальних предметів відносилися також співи і гімнастика; окрім цього, в реальних училищах навчалися і музиці, але тільки бажаючі та з дозволу лікаря, а танцям – також бажаючі й за особливу плату [2, с. 7].

Отже, первинні цілі створення реальних училищ «доставляти юнацтву, що вчиться в них, загальну освіту, пристосовану до практичних потреб і до набуття технічних пізнань», замінювалися іншими цілями, – з одного боку, надавати загальну освіту, необхідну для цивільної служби без усякої спеціальності, а з іншої – готувати учнів до засвоєння у вищих спеціальних навчальних закладах технічної освіти.

Перетворення реальних училищ у 1888 р. поставило питання про відкриття підготовчого класу з урахуванням того, щоб частину грошей на його утримання стягували з учнів класу, а частину надавали місто та земство. Новий директор училища Г. С. Голубовський увійшов з пропозицією одночасно до Катеринославської міської і до губернської земської управ про виділення коштів на відкриття підготовчого класу та його утримання. Витрати на відкриття класу, придбання меблів, навчальних посібників тощо оцінювалися ним у 400 крб, а на оплату викладача і законоучителя – відповідно 900 крб і 200 крб на рік.

Отже, на перший рік для відкриття класу необхідно було 1 500 крб, а в наступні – по 1 100 крб. З урахуванням того, що щорічно 600 крб мали надходити у вигляді плати за навчання, місту і земству необхідно було взяти на себе витрати 500 крб щорічно. Міська дума

і губернське земське зібрання ухвалили виділяти щорічно реальному училищу для утримання цього класу по 300 крб. Крім цього, на перший рік для влаштування підготовчого класу асигнували по 150 крб кожне. Попечитель Одеського навчального округу Х. П. Сольський 15 липня 1889 р. дозволив відкрити з початку 1889/1890 навчального року при Катеринославському реальному училищі підготовчий клас і стягувати плату з учнів по 30 крб на рік. У підготовчому класі викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, чистописання і малювання [2, с. 28; 3, с. 21]

З перших років свого існування училище відчувало певні проблеми, пов'язані з розвитком матеріальної бази. У серпні 1875 р. Катеринославська міська управа уклала з почесним громадянином Б. І. Горовіцем контракт на наймання у нього будинку, що знаходився по вул. Поліцейській (нині вул. Шевченка) під № 289. Цей будинок не задовольняв училище, тому вже у перший рік постало питання про розірвання десятирічного контракту з домовласником і про пошук нового, більш зручного приміщення. Завдяки наполегливій діяльності попечителя і директора училища, в 1877 р. з деякими матеріальними збитками контракт з Горовіцем був розірваний і укладено новий контракт на наймання приміщення для училища з купцем 2-ї гільдії С. Штейном. Згідно з контрактом, укладеним цього разу губернським земством на 12 років, наймалися всі споруди, що були на садибному місці, з платою по 4 500 крб (3 500 крб від міської управи і 1 000 крб від земства) на рік за умови: якщо земство або міське товариство побажає придбати цю власність Штейна, то останній повинен взяти за неї не дорожче 50 000 крб на виплат цього платежу на три роки без відсотків і з поверненням Штейном витрат по пристосуванню будівель для училища. Цим правом, згідно з п. 4 контракту, земство і міське товариство могли скористатися протягом трьох років терміну контракту. При наймі нового приміщення розраховували розмістити в ньому з усіма зручностями не тільки чотирикласне училище з двома відділеннями в останніх двох класах, а в майбутньому і все реальне училище в повному його складі. З цього можна дійти висновку, що вже тоді існувала думка про розширення реального училища, причому як у педагогічної ради, так і в опікунської ради училища [1, с. 102; 2, с. 18-19, 29; 3, с. 20-21].

Питання з побудовою власного приміщення вирішилося на рубежі 80–90-х рр., що було результатом спільної діяльності Катеринославської міської думи та катеринославських губернського і повітового земств. Внесок у реалізацію цього завдання зробив і князь О. Ф. Кудашев, який заповідав на будівництво значні кошти. Для спорудження будівлі було відведено вільну ділянку міської землі на Катерининському проспекті довжиною 25 погонних саженів (≈ 53,25 м)

і в глиб двору у напрямку до Невінчаної балки, всього 2 300 кв. саж. (≈ 10 469,81 кв. м). Ця ділянка була оцінена комісією в 35 000 крб. Будівля реального училища (нині 2-й корпус університету), куди воно переїхало в серпні 1891 р., була двоповерхова, з підвальним напівповерхом, який призначався для учнівської роздягальні, учнівських сніданків. У ньому знаходилися також приміщення для служителів, для квартир учнів-спостерігачів на метеорологічній станції при училищі, котельня центрального опалення. На всю довжину як першого, так і другого поверхів проходив світлий і широкий коридор. У нижньому поверсі розміщувалися всі класи, крім 1-го, там же знаходилися вчительська, приймальня, кабінет інспектора, приймальня училищного лікаря, гімнастичний зал, фундаментальна і учнівська бібліотеки і приміщення для архіву. На другому поверсі розміщувалися 1-й клас, природничий кабінет, фізичний кабінет з окремим при ньому класом, клас малювання, училищна церква, клас креслення, актовий зал, кабінет директора і канцелярія. З урахуванням очікуваного великого напливу учнів та невеликого розміру класних кімнат вони були облаштовані тримісними партами. Для малювання і креслення були встановлені особливі парти зі спеціальним пристосуванням [2, с. 30-31; 3, с. 21].

Вартість спорудження будівлі становила понад 100 000 крб. Складання планів, фасадів, кошторисів та їх виконання було доручено Катеринославському міському архітектору А. І. фон Гагену за допомогою архітектора Д. С. Скоробогатова. Перед розробкою проекту вони були відряджені у вісім різних міст Росії для ознайомлення з існуючими там приміщеннями для реальних училищ. Господарською частиною будівництва відала особлива будівельна комісія під головуванням спочатку І. Г. Грекова, а потім А. Я. Толстікова. Там же була відкрита метеорологічна станція. Місце, яке займали будівлі реального училища вздовж проспекту і частково по вулиці, що вела повз окружний суд до Невінчаної балки, було обнесене кам’яним із залізними ґратами парканом, а з інших двох сторін – дерев’яним парканом [1, с. 103; 2, с. 32].

Нове приміщення дозволило суттєво збільшити контингент учнів. Якщо у 1889/1890 навчальному році в училищі навчалося 215 учнів, у 1894/1895 навчальному році – 235, то в 1899/1900 навчальному році вже 325, тобто друга половина 90-х рр. позначилася найбільшими темпами зростання кількості учнів за всі 25 перших років його існування.

Фінансове забезпечення реального училища наприкінці 80-х – у 90-х рр. XIX ст. здійснювалося наступним чином. Міська дума виділяла 3 000 крб на оренду приміщення для училища до серпня 1891 р., тобто до переходу училища у свій будинок, ще 1 500 крб додавало гу-

бернське земство. На утримання училища на додаток до грошей, що виділяв уряд, виділялося: губернським земством 4 500 крб, повітовим Катеринославським земством 2 000 крб, Катеринославською міською думою 3 140 крб, спеціально на утримання 7-го додаткового класу з другої половини 1880 р. відпускалося щорічно губернським земством 3 520 крб та міською думою 725 крб. На підготовчий клас місто та губернське земство щорічно відпускали по 300 крб.

Одне з важливих джерел утримання училища становила плата за навчання. Гроші, які вносилися за навчання, утворювали так звані спеціальні кошти училища. Плата за навчання з кожного учня стягувалася відповідно до Статуту реальних училищ на початку навчального півріччя. Діти службовців Міністерства народної освіти від плати за навчання звільнялися. Могли бути звільнені від плати за навчання й діти осіб інших професій. Таким правом також могли скористатися учні з відмінною поведінкою, старанні, які належали до родин з обмеженими матеріальними статками. Батьки таких учнів мали завчасно подавати разом зі свідоцтвом про бідність клопотання на ім'я директора училища. Звільнених від плати за навчання по бідності, згідно зі Статутом реальних училищ, повинно було бути не більше 10 % від загальної кількості учнів училища.

З дня відкриття училища і до 1 серпня 1884 р. розмір плати за навчання для учнів усіх класів був 30 крб на рік. Відповідно до рішення міністра народної освіти від 5 травня 1884 р. розмір плати з 1 серпня 1884 р. і до 1891 р. був наступний: з учнів перших 4-х класів – по 30 крб на рік, з учнів 5-го, 6-го та загального відділення 7-го класів – по 36 крб і хіміко-технічного відділення 7-го класу – по 40 крб на рік. У 1891–1900 рр. з дозволу міністерства плата за навчання стягувалася з учнів усіх класів – від підготовчого і до 7-го включно – 40 крб на рік. Учні підготовчого класу від плати за навчання в рахунок 10 % не звільнялися. Зі спеціальних коштів училища видавалися допомоги вчителям, учням і службовцям училища [2, с. 52-53; 3, с. 21].

Отже, Катеринославське реальне училище протягом першої чверті XIX ст. пройшло тривалий розвиток. Відкрившись спочатку у складі чотирьох класів, воно невдовзі, завдяки наполегливості місцевої громадськості, доповнилося 1-м і 2-м та 7-м додатковим класами. За чверть століття атестати про закінчення 6-го класу отримали 320 учнів, а 7-го класу – 220, у тому числі 139 – про закінчення загального училища і 81 учень – хімічного відділення [3, с. 144].

Бібліографічні посилання

1. *Двуреченська О. С.* Участь міської думи у розвитку освіти в Катеринославі / О. С. Двуреченська // Гуманітарний журнал. – 2006. – № 3-4. – С. 99–114.

2. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования (1875–1900). – Екатеринослав, 1901.

3. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / голова ред. кол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.

4. *Константинов Н. А.* Очерки по истории средней школи. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года / Н. А. Константинов. – М., 1956.

5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.

6. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине : [учеб. пособ.]. – Д., 1989.

7. *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX ст. : [моногр.] / С. І. Світленко. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 93 (929)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. О. БІДНОВ ТА Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ У КАТЕРИНОСЛАВІ: 1917-1918 рр.

Проаналізовано діяльність В. О. Біднова у Катеринославі протягом 1917-1918 рр.

Ключові слова: В. О. Біднов, співробітництво, контакти, наукова діяльність.

Проанализирована деятельность В. А. Беднова в Екатеринославе на протяжении 1917-1918 гг.

Ключевые слова: В. А. Беднов, сотрудничество, контакты, научная деятельность.

Wide diapason of V. O. Bidnov in Katerynoslav during 1917-1918 years are analysed in this article.

Key words: relations, scientific and social contacts, cooperation, Katerynoslav, V. O. Bidnov.

Відомо, що знаний український учений В. О. Біднов до осені 1918 р. перебував у Катеринославі. Восени у зв'язку з запрошенням його до відкритого у Кам'янці-Подільскому українського державного університету він переїздить до нього і обіймає там посаду професора.

В. О. Біднову присвячено немало розвідок, його ім'я зустрічається в багатьох дослідженнях з історії України. Зокрема, це публікації В. І. Ульяновського, В. М. Заруби, С. В. Абросимової, Ю. А. Ми-

© В. С. Савчук, 2010

3. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / голова ред. кол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.

4. *Константинов Н. А.* Очерки по истории средней школи. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года / Н. А. Константинов. – М., 1956.

5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.

6. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине : [учеб. пособ.]. – Д., 1989.

7. *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX ст. : [моногр.] / С. І. Світленко. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 93 (929)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. О. БІДНОВ ТА Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ У КАТЕРИНОСЛАВІ: 1917-1918 рр.

Проаналізовано діяльність В. О. Біднова у Катеринославі протягом 1917-1918 рр.

Ключові слова: В. О. Біднов, співробітництво, контакти, наукова діяльність.

Проанализирована деятельность В. А. Беднова в Екатеринославе на протяжении 1917-1918 гг.

Ключевые слова: В. А. Беднов, сотрудничество, контакты, научная деятельность.

Wide diapason of V. O. Bidnov in Katerynoslav during 1917-1918 years are analysed in this article.

Key words: relations, scientific and social contacts, cooperation, Katerynoslav, V. O. Bidnov.

Відомо, що знаний український учений В. О. Біднов до осені 1918 р. перебував у Катеринославі. Восени у зв'язку з запрошенням його до відкритого у Кам'янці-Подільскому українського державного університету він переїздить до нього і обіймає там посаду професора.

В. О. Біднову присвячено немало розвідок, його ім'я зустрічається в багатьох дослідженнях з історії України. Зокрема, це публікації В. І. Ульяновського, В. М. Заруби, С. В. Абросимової, Ю. А. Ми-

© В. С. Савчук, 2010

цика, А. В. Портнова, І. В. Саламахи, Д. І. Дорошенка, М. П. Чабана та ін. [1; 2; 4; 5; 8; 11; 15; 27; 31; 38; 39; 42]. Вони охоплюють і період перебування В. О. Біднова у Катеринославі. Слід було б чекати, що саме в працях, присвячених безпосередньо життю і діяльності В. О. Біднова, можна було знайти і відомості про його життя і діяльність у Катеринославі у 1917-1918 рр. Аналіз довів, що більш детально розкрита його діяльність до 1917 р. Про діяльність же В. О. Біднова у Катеринославі у 1917-1918 рр. написано значно менше. Зокрема, у статтях М. Чабана [41; 43] згадується про те, що В. О. Біднов у 1917 р. редагував український відділ газети «Народная жизнь» та працював на українознавчих курсах у Павлограді. У розширеній і насиченій статті [4] діяльність В. О. Біднова у 1917-1918 рр. вміщена у двох абзацах. В одному з них автор повідомляє, що «у Катеринославі Біднов продовжував свою наукову та викладацьку діяльність аж до революції. Учений активно включається у громадську діяльність: бере участь у численних мітингах, з'їздах, засіданнях, зібраннях, редагує «Вісник товариства «Просвіта» та український відділ газети «Наше життя», очолює новостворене педагогічне товариство, керує українськими педагогічними курсами при Катеринославському повітовому земстві, читає лекції з історії України на курсах українознавства у Катеринославі, Олександрівську, Бердянську, Маріуполі, Луганську. Біднов також редагує і видає цілий ряд популярних книжок (у тому числі власних) з історії України. Як і раніше, важливою галуззю його наукових інтересів залишалася історія козаччини. З'являються статті про Задунайську Січ, запорозьких старшин. Одночасно Біднов не полишав розробку історії церкви, зокрема реконструював список місцевих ієрархів з біографічними довідками» [4]. У цьому описі є певні неточності. Зокрема, газета, в якій В. О. Біднов редагував українську частину, а не просто відділ, називалася «Народне життя», не конкретизовано, з якої ж тематики все-таки читав лекції В. О. Біднов на курсах для вчителів, не розкрито його громадсько-політичну діяльність й таке інше. Але відмітимо, що в цілому тут стисло, але досить інформативно подано відомості про певні напрями діяльності В. О. Біднова у цей час у Катеринославі. У більшості інших публікацій тема «В. О. Біднов у Катеринославі 1917-1918 рр.» є побіжною, якої торкаються лише у зв'язку з іншими сюжетами. Зокрема, відповідна інформація міститься в книзі В. Заруби, зокрема в розділі, де він розглядає участь А. С. Синявського в українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр. [12].

У цілому детально діяльність В. О. Біднова в 1917-1918 рр. у Катеринославі не вивчалася й не була предметом спеціального дослідження. Тому метою даного повідомлення є відстежити ті напрями діяльності В. О. Біднова, які мали суспільне звучання.

В. О. Біднов був значущою постаттю в культурному житті Катеринослава. Тому ми виходили у своєму дослідженні з того, що його діяльність повинна була знайти відгуки у місцевій пресі, яка могла слугувати важливим джерелом. У цілому ми не помилилися. Особливо важливою була україномовна преса, або преса, в якій інформація подавалася як українською, так і російською мовами. Зокрема, це газета «Народная жизнь» (Екатеринославская земская газета). Була використана й інша періодична преса періоду, що вивчався. Крім того, ретельно були вивчені історичні дослідження, що торкалися життя Катеринослава у 1917-1918 рр.

Попередній історіографічний аналіз та аналіз джерельних матеріалів свідчить, що апріорі в діяльності В. О. Біднова в Катеринославі у вказаний період можна виділити три важливих напрями: суспільно-політичний, редакційно-видавничий та освітньо-педагогічний. Відповідно до виокремлених напрямів діяльності побудований і виклад матеріалів дослідження. Науково-літературна діяльність В. О. Біднова в зазначений період нами не розглядалася.

В. О. Біднов, як відомо, був активним учасником політичної боротьби. Він, зокрема, брав участь у діяльності Товариства українських поступовців. Відомо також, що у 1917 р. він став членом новоствореної Української партії соціалістів-федералістів. Після Лютневої революції В. О. Біднов разом з І. М. Трубою, І. Вирвою та іншими (усього 9 представників українства) був обраний до складу Катеринославської губернської земської управи. У тому ж 1917 р. його було обрано членом Центральної Ради, політику якої В. О. Біднов активно підтримував.

На думку В. М. Заруби, українські організації особливо активізувалися 3–6 березня 1917 р. [12]. Саме в цей час вони провели ряд нарад та створили координаційний центр. На доведення цього він наводить виявлене в архіві А. Синявського посвідчення від 7 березня 1917 р., яке засвідчує, що А. С. Синявський у цей час був членом губернської ради [12, с. 137-138]. Для нас важливим є те, що цей документ за голову ради підписав В. О. Біднов, що свідчить про його активну діяльність в українському революційному русі. Тобто на 7 березня в Катеринославі вже існувала українська революційна губернська рада, яку очолював або в керівництві якої був і В. О. Біднов. Підтверджує діяльність цієї ради і свідчення Т. М. Цимлякової про наявність у Дніпропетровському національному історичному музеї довідки цієї ради, наданої Д. І. Яворницькому в травні 1917 р. про те, що від нього надійшов лист про вжиття заходів [40] для збереження запорозької старовини. Довідка засвідчена печаткою губернської української ради.

Відомо, що серед українських партій єдності не було, точилися суперечки щодо взаємовідносин України з Росією, аграрних питань,

стратегії й тактики революційної боротьби тощо. Проте після оголошення влади Центральної Ради в усіх губерніях України почали організовуватися представницькі збори української громадськості. За даними дослідників цього процесу «на губернські національні з'їзди виносилися головні питання української революції 1917–1921: підтримка УЦР, проголошення Універсалів Української Центральної Ради, обговорювалися засади організації української автономії в складі Російської Федеративної Демократичної Республіки, висувалися вимоги негайного проголошення національно-територіальної автономії України. В центрі уваги були питання про землю, українське військо, шляхи відродження національної культури, українізацію освіти, створення товариств «Просвіти» тощо. Реалізація рішень доручалася обраним на з'їздах губернським українським національним радам [6].

Перший український губернський з'їзд у Катеринославі, в якому брав участь і В. О. Біднов, відбувся 22–24 травня (3–5 червня) 1917 р., і не став у цьому контексті винятком. Місцем проведення з'їзду стало Комерційне зібрання на Новодворянській вулиці (зараз вул. Дзержинського). Почесним головою з'їзду було обрано Д. І. Яворницького та А. Ф. Кащенка [29; 40]. Результатом цього зібрання стало утворення Катеринославської губернської української ради.

На ньому виявилися й суперечності «між представниками української «буржуазії» і соціалістичних партій. Перших представляла організація УПСФ (В. Біднов, А. Синявський та ін.), других – організації УПСР (С. Бачинський, М. Федорів, П. Коробчанський та ін.) та УСДРП (Ф. Дубовий, І. Мазепа, П. Феденко, І. Романченко та ін.» [34]. До партії соціалістів-федералістів (УПСФ) належали також Є. Вировий, І. Труба, І. Рудичев, Ю. Павловський, Н. і Д. Дорошенки.

Коли 7 (20) листопада 1917 р. було проголошено ІІІ Універсал Центральної Ради, Катеринославська губернська українська рада влаштувала на Соборній площі свято з приводу оголошення УНР. «Свято розпочалося молебствієм, який одправлено володикою Євлампієм з соборним духовенством. Перед молебствієм Ю. А. Павловський прочитав Третього Універсала; читання закінчилося вигуками «слава!» [36]. Очолювали організацію свята голова Української губернської ради С. В. Бачинський і його заступник (товариш) В. О. Біднов. Далі коло приміщення української губернської ради В. О. Біднов виступив з вітанням від імені губернської ради.

Події розвивалися стрімко. 28 жовтня (10 листопада) 1917 р. у Катеринославі було утворено орган вищої місцевої влади – губернський революційний комітет, а вже 22 листопада (4 грудня) 1917 р. губернський революційний комітет було перейменовано в губернську революційну раду, яка більшістю голосів заявила про визнання Центральної Ради [34]. Еволюція владних структур Катеринослава у 1917 р. добре простежується за дослідженням В. Я. Яценка [44].

Надалі політична діяльність В. О. Біднова відбувалася у складних умовах протистояння між губернською революційною радою та Радою робітничих і солдатських депутатів. Відомо, що 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) у Катеринославі була встановлена радянська влада. 11-12 (23-24) січня вийшла постанова, за якою губернська революційна рада розпускалася, а всі повноваження перебирав на себе губернський комітет Ради робітничих і солдатських депутатів.

У таких умовах 13–15 січня 1918 р. (за старим стилем) у Катеринославі відбувся Другий губернський український з'їзд, на якому В. О. Біднов виступив з великою промовою про Катеринославську губернську українську раду. За його словами ця рада, створена у травні 1917 р. «зорганізувалася більш-менш твердо під час першого губернського українського з'їзду (21 та 22 травня) у Катеринославі» [10]. Виступ В. О. Біднова є цінним джерелом до політичної історії України. У ньому наводяться дані про участь ради у першому селянському з'їзді на Катеринославщині (11–16 червня 1917 р.), надзвичайному губернському земському зібранні (наприкінці червня) тощо. В. О. Біднов детально виклав організаційну роботу ради, її діяльність. Він зупинився й на тому, що «тепер совєт робітничих і солдатських депутатів постановив розпустити і революційну і губернську ради, але вони обидві, особливо остання, повинні існувати і проводити організаційну роботу, так потрібну для нашої Катеринославщини» [10]. В доповіді він виступив на захист Генерального секретаріату від чуток про його буржуазність і контрреволюційність, вказав на його представників як на давніх соціалістів і зазначив, що «йому «доводилося бачити Винниченка в Катеринославі в одежі сільського робітника-полтавця, що приходять на заробітки в Катеринославщину»« [10]. Закінчив свою промову В. О. Біднов словами: «Такі почесні діячі, найкращі сини України працюють у Центральній Раді, на їх треба покладатися, їм допомагати, бо тільки через них Центральна Рада дасть землю і волю трудовому українському народові, збудує долю України. Слава Центральній Раді». Промова В. О. Біднова була зустрінута присутніми гучними оплесками і вигуками «слава!».

Відомо, що більшовики під тиском німецьких та українських військ залишили Катеринослав у ніч з 21 на 22 березня (за старим стилем) 1918 р., а вже 22 березня під головуванням В. О. Біднова відбулися збори у театрі «Колізей». На них відомий діяч виступив з промовою, в якій вказав «на значущість моменту визволення Катеринослава від більшовиків і запропонував привітати Українське військо в особі отамана вільного козацтва Б. Є. Горобця» [21]. 23 березня (5 квітня) в помешканні губернського правління зібралися представники 57 українських організацій м. Катеринослава і його околиць загальною кількістю понад 170 представників, щоб висловити своє ставлення до цієї події. Головою цих зборів було обрано І. М. Трубу, а то-

варишем голови – В. О. Біднова. За пропозицією І. М. Труби, «збори … визнали себе правомочними установчими зборами і ухвалено було утворити тимчасовий виконавчий комітет з 8 чоловік». Зрозуміло, що до складу цього комітету ввійшов і В. О. Біднов. Збори ухвалили підтримку Центральній Раді [21].

Друге зібрання українських організацій відбулося 10 квітня 1918 р. (за новим стилем) у помешканні губернського правління. Основним результатом цих зборів стало затвердження статуту товариства «Українська культура». І знову однією з найбільш актуальних доповідей стала доповідь В. О. Біднова «про необхідність мати свою газету» [9]. Вирішено було звернутися з проханням до земської управи поділити бюджетні кошти на утримання газети «Народная жизнь» «на частини: російську і українську відповідно до числа людності в губернії (росіян і українців)». На підтримку газети було пущено підписного листа.

Є відомості і про третє зібрання в помешканні революційної ради 8 (21) квітня 1918 р. українських організацій, які утворили товариство «Українська культура» [33]. На ньому за відсутності І. М. Труби також головував В. О. Біднов, який зробив доповідь «по справі скликання селянського просвітнього з'їзду» [32]. Було ухвалено скликати такий з'їзд (12) 25 квітня 1918 р. Завданнями з'їзду були визначені освітня та культурна справа українського населення.

У той же день 8 (21) квітня В. О. Біднов узяв участь у проведеному вперше вечорі співів і декламації, що відбувся у Зимовому театрі. На вечорі виступав український національний хор у складі 50 чоловік. Від імені катеринославської «Просвіти» виступив і В. О. Біднов, який на той час був головою ради «Просвіти», з промовою про українську пісню і закликав підтримати цей хор [37].

Від товариства «Просвіта» В. О. Біднов брав участь у різних акціях, які відбувалися на підтримку української держави. Так, 15 (28) квітня він брав участь в урочистостях, присвячених привітанню другого імені Максима Залізняка гайдамацького полку. Вони відбулися в першій комерційній школі. З привітанням від товариства «Просвіта» виступив В. О. Біднов, в якому він говорив про потрібність на Катеринославщині такого полку і висловив сподівання, звертаючись до гайдамаків, що «ви піддержите нашу національну справу на користь місцевого краю і всієї України» [28]. На цих же урочистостях виступали І. М. Труба, Є. С. Вировий, А. С. Синявський.

Д. І. Яворницький у таких політично заангажованих заходах брав не дуже активну участь. Але у всьому, що торкалося культурно-просвітницької української програми, його прізвище знаходимо поряд з прізвищем В. О. Біднова, особливо у справі українознавства.

Значну роль відігравала діяльність В. О. Біднова по розширенню, як зараз прийнято говорити, інформаційного поля української

мови, зокрема в періодичній пресі. Відомо, що він редагував українську частину газети «Народная жизнь». Але мало відомо, яких труднощів зазнавала його діяльність на цій посаді та й сам перебіг подій під час його роботи, який не був суцільним, а переривався у зв'язку з конфліктними ситуаціями. Газета «Народная жизнь» це, власне кажучи, колишня «Екатеринославская земская газета». Вона виходила у 1917 р. спочатку під редагуванням голови Катеринославської земської управи фон Гесберга.

З № 149 від 12 вересня 1917 р. у вихідних даних наведені вже інші прізвища. Газета поділена на дві частини: російську та українську. І редактором української частини вже є В. О. Біднов. Д. Дорошенко відзначає значну роль І. Труби у тому, що редактором став В. О. Біднов. У своїх спогадах серед інших заслуг І. Труби він відзначив, що «він же добився, щоб земська газета «Народная жизнь» завела український відділ, редактором якого став професор В. Біднов» [Цит.: за 3]. З приходом до редакторства В. О. Біднова в українській частині стало з'являтися значно більше матеріалів про життя української спільноти. Серед них інформація про зібрання та діяльність представників української політичної та культурної спільноти, про створення і діяльність україномовних середніх і вищих навчальних закладів, про діяльність катеринославської «Просвіти» та її філій, про введення української мови як мови викладання в середніх загальноосвітніх і спеціальних закладах, про життя і діяльність Першої української гімназії в Катеринославі, про видання книжок українською мовою як у Катеринославі, так і за його межами, про видатних українських діячів, зокрема про письменника Кащенка і таке інше. Публікувались листи-звернення до тих чи інших представників влади тощо.

Така діяльність мабуть не дуже влаштовувала губернське земство в цілому. Тому працювати В. О. Біднову на цій посаді було досить важко. З матеріалів газети випливає, що суперечки між ним та редактором російської частини газети Н. Н. Мамадишським урешті-решт призвели до заяви останнього 20 (7) лютого 1918 р. на сторінках «Народной жизни», в якій він писав: «Украинская и российская части «Народной жизни» совершенно обособлены одна от другой и ведутся и редактируются самостоятельно и не зависимо. Я приемлю на себя ответственность идейную, моральную и всякую за статьи российской части и совершенно не приемлю этой ответственности за статьи украинской части» [23]. Конфлікт на той час загасити не вдалося, і відповіддю В. О. Біднова стала його заява про відставку з посади редактора української частини «Народной жизни». Інформація досить скупа, з якої важко з'ясувати остаточні причини такого кроку В. О. Біднова: «Вчера 21 (8) февраля редактор украинской части «Народной жизни» В. А. Беднов подал в губернскую управу заявление о сложении с себя обязанностей редактора, мотивируя свое заявление тем, что его

взгляды расходятся с взглядами губернской управы» [32]. За редактора української частини газети тимчасово почав працювати Т. В. Калиниченко.

Але вимушене усунення від редакторської роботи тривало недовго. З сорок сьомого номера «Народной жизни» (тобто десь з середини квітня 1918 р. за новим стилем) В. О. Біднов знову обійняв посаду редактора української частини цієї земської газети. Але працював він недовго. Не минуло й двох місяців, як катеринославська губернська земська управа прийняла рішення «с первого июля прекратить издание Народной жизни». В якості основної причини називалася фінансова скрута. Але серед можливих причин могло бути й те, що управа не бажала фінансувати саме українську частину газети, оскільки перед управою було поставлене питання про поділ газети на дві – російськомовну та україномовну з відповідним фінансуванням кожної з частин.

Крім української частини газети «Народная жизнь», В. О. Біднов редагував у 1918 р. просвітянську газету «Живе слово», а ще до цього у 1917 р. «за дорученням А. Ніковського на початку 1917 р. Біднов редагував і тримав коректуру часопису «Степ»» [13; 41].

Багато сил у цей час В. О. Біднов та Д. І. Яворницький віддавали справі українізації навчального процесу, розвитку української культури та освіти у Катеринославі, справі консолідації учительства. Зокрема, В. І. Біднов був активним учасником з'їзду робітників народної освіти Катеринославщини, що відбувся 26 жовтня 1917 р. Головував на з'їзді І. М. Труба, а товаришем голови було обрано В. О. Біднова [16].

Зрозуміло, що поряд з В. О. Бідновим активно працювали на ниві українства й допомагали йому й інші представники українського революційного руху. Відзначимо, зокрема, що значну роль у перебігу справ українства відігравали А. С. Синявський, І. Труба, П. Бачинський, Л. Біднова-Жигмайло, І. Мазепа, Є. Вировий та ін. Так, з ініціативи Є. Вирового була відновлена діяльність «Просвіти», забороненої з 25 січня 1916 р. І. Труба докладав багато зусиль щодо українізації освітянського процесу, створення учительського товариства у Катеринославі, організації його з'їзду тощо. Взагалі розгляд діяльності представників свідомого українства у Катеринославі дає підстави твердити, що діяльність у сфері розвитку української культури ставилася чи не на одне з перших місць. Підтверджують цю думку і мемуари І. Мазепи, в яких він зазначає, що найбільш свідомі українці міста (серед них він називає і В. Біднова) «взялися насамперед за справу освітньо-культурного характеру» [14]. Саме в цьому річищі найбільше працював у ці часи в Катеринославі й Д. І. Яворницький. Він читав лекції на різноманітних українознавчих курсах для вчителів, інших верств населення, консультував різні установи з питань заміни

російських назв українськими, викладав у Катеринославському університеті тощо [40]. Але він тримався осторонь активної участі у політичних подіях, чого не скажеш про В. О. Біднова. Хоча В. О. Біднов, як і Д. І. Яворницький, теж приділяв багато уваги культурно-освітній справі.

В. О. Біднов був членом гімназіальної комісії, до якої крім нього входили І. С. Степанов, А. С. Синявський, Т. В. Калениченко та І. В. Котляров. Ця комісія й опікувалася відкриттям української гімназії у Катеринославі. В. О. Біднов всіляко підтримував діяльність Першої української гімназії у Катеринославі, головою батьківської ради якої була його дружина Любов Біднова. Гімназію було відкрито 18 вересня 1917 р. за ініціативи вчительського товариства і при значній ініціативній діяльності І. Труби, який став її першим директором.

24 (11) лютого 1918 р. В. О. Біднову на педраді української гімназії було запропоновано обійняти посаду її директора, але він відмовився [20]. У цей же день директором гімназії було обрано Ф. О. Єфремова. Але В. О. Біднов продовжував активно співпрацювати з гімназією. Так, 6 (19) лютого він прочитав в українській гімназії на святі на спомин скасування кріпацтва лекцію про історію кріпацтва та його скасування [17].

2 (15) лютого 1918 р. В. О. Біднов прочитав перед членами «юнацької спілки», які зібралися у землемірному училищі, щоб обговорити питання святкування пам'яті Т. Г. Шевченка, доповідь «Українська мова повинна бути мовою науковою і шкільною на Вкраїні» [19]. Питання святкування пам'яті Т. Г. Шевченка розглядалося й на засіданні 24 (11) лютого 1918 р. ради українського вчительського товариства, на якому заступником голови президії засідання був В. О. Біднов.

Однією з важливих справ у місті стало утворення народного університету імені Караваєва. Він відкрився 2 лютого (за старим стилем) 1918 р. Ця ідея була висунута свого часу ще Катеринославським науковим товариством, але змогла здійснитися лише в революційну добу. В її розвитку з'явилися нові моменти. Як повідомлялося в газеті «Народная жизнь», в університеті імені Караваєва «на історико-філологічному факультеті буде одкрито одділ українознавства, де читатимуться нова історія, історія письменства українського, географія України, етнографія, статистика та інші предмети, що стосуються до України. Лекторами на українському одділі виступають В. О. Біднов, Є. С. Вировий, П. О. Єфремов, А. С. Синявський, І. М. Труба» [23].

Ще одним кроком у справі українства стало створення українського учительського товариства у Катеринославі. Його установчі збори відбулися 16 березня 1917 р. Головою було обрано Є. Вирового, а В. О. Біднов увійшов до складу ради товариства [18]. Головним

завданням товариства, за Ю. Г. Пахоменковим, стало питання українізації освіти на Катеринославщині [25; 26].

На підтвердження певних успіхів у цій справі можна навести той факт, що 5 червня (23 травня) 1918 р. механічний факультет міського технікуму «прийняв пропозицію І. Труби про те, що на першому семестрові факультету більшість предметів з нового шкільного року повинна викладатися на українській мові» [35]. Принагідно зазначимо, що деканом цього факультету на той час перебував відомий український діяч С. В. Бачинський. Але оскільки відчувався брак кадрів, ще влітку 1917 р. було проведено низку повітових і губернських вчительських курсів. В. О. Біднов також читав лекції на таких курсах з історії українського народу, зокрема на короткочасних курсах українознавства, організованих цим товариством з 2 до 20 травня 1917 р. На цих же курсах читали лекції й інші представники української інтелігенції, зокрема Д. І. Яворницький читав лекції з історії Запорожжя. Тритижневі курси з українознавства влітку 1917 р. були улаштовані у Павлограді місцевою «Просвітою», на яких читали лекції В. О. Біднов, Я. Якуша, С. Липківський та інші [43]. Зазначимо також, що В. О. Біднов очолював у 1918 р. Раду Катеринославського товариства «Просвіта» [22].

Політична діяльність В. О. Біднова в цей час певною мірою спадає. На разі за часів гетьмана Скоропадського на перший план все більше виходять справи, пов’язані з українським культурним рухом. Крім того, особливо восени, на наш погляд, перед В. О. Бідновим постає проблема вибору свого подальшого життєвого шляху. Залишатися у Катеринославі стає небезпечним. Бо при тій непевній політичній ситуації повернення більшовиків загрожувало вченому репресіями, з огляду на його активну антибільшовицьку та проукраїнську діяльність.

У липні 1918 р. з Києва надійшло повідомлення про затвердження статуту Катеринославського університету і дозвіл розпочати набір студентів. Активно формувався професорсько-викладацький корпус університету. Серед запрошених до викладання був і В. О. Біднов. У деяких працях йде мова про те, що В. О. Біднова особисто запросив до викладання в університеті М. П. Любавський (колишній ректор Московського університету), який очолив історико-філологічний факультет. При цьому він запропонував В. О. Біднову «викладати там історію України і навіть українською мовою» [4]. У липні цього ж року згоду на читання курсу історії України і старожитностей дав і Д. І. Яворницький [30; 40]. Але восени В. О. Біднов був запрошений на посаду екстраординарного професора історії української церкви історико-філологічного факультету Українського державного університету у Кам’янці-Подільському. В. О. Біднов приймає це запрошення. У довіднику з історії освіти в Україні [7] ця подія в житті

В. О. Біднова подається як те, що 17 вересня 1918 р. «М. П. Василенко перевів викладача Катеринославської духовної семінарії магістра богослов'я В. О. Біднова на посаду в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії української церкви КПДУУ» [7, с. 116]. 18 вересня 1918 р. І. І. Огієнко повідомив В. О. Біднова про його призначення до КПДУУ [7, там само]. Він виїхав до Кам'янця-Подільського разом з сином Арсеном, якому було тоді близько 14 років. 8 жовтня 1918 р. В. О. Біднов прибув до Кам'янця-Подільського [7, с. 123].

Чи був після свого від'їзду В. О. Біднов у Катеринославі, автору наразі невідомо, але є інформація, що 25 грудня 1918 р. ректор Кам'янець-Подільського університету І. Огієнко дозволив В. О. Біднову відрядження до Києва та Катеринослава [7, с. 142].

Безсумнівно, постать В. О. Біднова є однією зі знакових для Катеринослава. Тому свідчення його активної діяльності та співробітництва з Д. І. Яворницьким, які наведені в даному дослідженні, на наш погляд, будуть сприяти більшому усвідомленню його ролі в суспільному житті Катеринослава.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Людина духу та вищих небуденних вимог (Життя і творчість Василя Біднова) / С. В. Абросимова // Монастирський острів. – 1994. – № 2 (вересень). – С. 124–136.

2. *Абросимова С. В.* В. О. Біднов / С. В. Абросимова // Українська біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 73–75.

3. *Василенко Н.* Іван Труба (1878–1950): Електронний ресурс http://museum.dp.ua/science/results/masters/regionmasters/

4. Василь Біднов / Українська культура**:** Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К., 1993. – («Пам'ятки історичної думки України»).

5. *Гаркуша Л. А.* Катеринославський історик Василь Біднов / Л. А. Гаркуша. А. В. Портнов // Історія та культура Подніпров'я – Д., 1998 – С. 90–93.

6. *Гриценко А. П.* Губернські українські національні з'їзди: електронний ресурс http://www.history.org.ua/

7. *Даниленко В. М.* Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920) з хроніки подій / В. М. Даниленко, О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський, 2005.

8. *Дорошенко Д.* Життя й громадська діяльність проф. В. О. Біднова / Д. Дорошенко // Пам'яті професора Василя Біднова: Засідання Укр. іст.-філол. тов-ва в Празі дня 30 квітня 1935 року. – Прага, 1936. – С. 5–11.

9. Друге зібрання українських організацій // Народне життя. – 1918. – № 45 (14 (1)) квітня.

10. Другий Український губернський з'їзд // Народне життя. – 1918. – № 12 (20 січня).

11. *Заруба В. М.* Василь Біднов / В. М. Заруба // Постаті (Студії з історії України. Книга друга).

12. *Заруба В.* Антін Синявський. Життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951) / В. Заруба. – Д., 2003.

13. Лист В. Біднова до А. Ніковського від 29 січня 1917 р. // ЦНБ НАН України. – Ф. 221. – № 63, арк. 1. – 1 зв.

14. *Мазепа І. П.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. П. Мазепа. – Мюнхен, 1950. – Т. 1. (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія). – С. 20–30.

15. *Мицик Ю. А.* Д. Яворницький і В. Біднов / Ю. А. Мицик // Вчений-подвижник: Життєвий шлях і літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Д., 1991. – С. 19–22.

16 Народне життя. – 1917. – № 184, 27 жовтня.

17. Там само. – 1918. – 8 березня (23 лютого).

18. Там само. – 1918. – № 22, 14 (1) лютого.

19. Там само. – 1918. – № 24, 17 (4) лютого.

20. Там само. – 1918. – № 32, 27 (14) лютого.

21. Там само. – 1918. – № 40, (7 квітня (25 березня)).

22. Там само. – 1918. – № 56, 27 (14) квітня.

23. Одкриття Народного університету імені Караваєва // Народне життя. – 1918. – № 14, 20 січня. – С. 4.

24. От редактора российской части «Народной жизни» // Народне життя. – 1918. – № 26, 20 (7) лютого.

25. *Пахоменков Ю. Г.* Національний освітній процес на Придніпров'ї в 1917 р. / Ю. Г. Пахоменков // Вісник Дніпропетровського університету. – 2002. – Вип. 10. – С. 294–299.

26. *Пахоменков Ю. Г.* Український освітній процес у 1917-1918 рр. на Подніпров'ї (до історії першої українізації / Ю. Г. Пахоменков // електронний ресурс: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iikp/2009_6/27.pdf

27. *Портнов А. В.* Василь Біднов: з Катеринославу до Варшави / А. В. Портнов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологів. – Д., 2002. – Вип. 10 – С. 196–198.

28. Привітання другому імені Максима Залізняка гайдамацькому полку // Народне життя. – 1918. – № 58, 30 (17) квітня.

29. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1917. – 24 мая.

30. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918. – 30 июля.

31. *Саламаха І. В.* Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кінець XIX – 1935 р.) / дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998.

32. Сложение обязанностей редактора В. А. Бедновым // Народне життя. – 1918. – № 28 (22 (9)) лютого.

33. Третє зібрання українських організацій // Народне життя. – 1918. – № 52, 23 (10) квітня.

34. У вирі революції та громадянської війни / Електронний ресурс: http://www2.dniprorada.gov.ua/pro-misto/

35. Українізація городського технікуму в Катеринославі // Народне життя. – 1918. – № 75, 25 травня (8 червня).

36. Українське свято // Катеринославська земська газета «Народная жизнь» від 24.11.1917 р.

37. Український національний хор // Народне життя. – 1918. – № 53, 24 (11) квітня.

38. *Ульяновський В. І.* Василь Біднов / В. І. Ульяновський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – Вип. 12. Визначні постаті української історіографії XI–XX ст. – С. 303–340.

39. *Ульяновський В. І.* Василь Біднов / В. І. Ульяновський // УІЖ. – 1992. – № 10-11. – С. 80.

40. *Цимлякова І. М.* До біографії Д. І. Яворницького / І. М. Цимлякова // Грані. – 2005. – № 5 (43), сентябрь-октябрь. – С. 37–40.

41. *Чабан М.* Любов Біднова (портрет на тлі епохи) / М. Чабан // Січеславщина (краєзнавчий альманах). – 1998. – Вип. 2.

42. *Чабан М. П.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник: наукове видання / М. П. Чабан. – Д., 2002. – С. 108–114.

43. *Чабан М. П.* Самійленко Віталій Миколайович / М. П. Чабан // електронний ресурс: http://ruthenos.org.ua/HTML/Pusmen/samij.html

44. *Яценко В. Я.* Еволюція владних структур Катеринослава у 1917 р. / В. Я. Яценко // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 164–170.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 929 Гесберг

І. О. Кочергін

Національний гірничий університет

В ЕПІЦЕНТРІ ГРОМАДСЬКОГО СЛУЖІННЯ. ГЕСБЕРГ КОСТЯНТИН ДМИТРОВИЧ

Висвітлюються основні віхи життєдіяльності громадського та державного діяча Катеринославської губернії Костянтина Дмитровича Гесберга.

Ключові слова: земство, управа, гласний, комісар, революція, Перша світова війна.

Освещены основные вехи жизнедеятельности общественного и государственного деятеля Екатеринославской губернии Константина Дмитриевича Гесберга.

Ключевые слова: земство, управа, гласный, комиссар, революция, Первая мировая война.

The main marks of the life and activity of public and state figure Kostjantyn Dmytrovych Gesberg are illustrated in this article.

Key words: zemstvo, uprava, glasniy, komisar, revolution, The First World War.

Ім'я Костянтина Дмитровича фон Гесберга мало відоме не лише пересічному мешканцю Придніпровського краю, але й історичній науці. Науковці і краєзнавці не жалували своєю увагою цю постать, яка хоча й не належить до видатних і знакових діячів, але в перші два

© І. О. Кочергін, 2010

39. *Ульяновський В. І.* Василь Біднов / В. І. Ульяновський // УІЖ. – 1992. – № 10-11. – С. 80.

40. *Цимлякова І. М.* До біографії Д. І. Яворницького / І. М. Цимлякова // Грані. – 2005. – № 5 (43), сентябрь-октябрь. – С. 37–40.

41. *Чабан М.* Любов Біднова (портрет на тлі епохи) / М. Чабан // Січеславщина (краєзнавчий альманах). – 1998. – Вип. 2.

42. *Чабан М. П.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник: наукове видання / М. П. Чабан. – Д., 2002. – С. 108–114.

43. *Чабан М. П.* Самійленко Віталій Миколайович / М. П. Чабан // електронний ресурс: http://ruthenos.org.ua/HTML/Pusmen/samij.html

44. *Яценко В. Я.* Еволюція владних структур Катеринослава у 1917 р. / В. Я. Яценко // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 164–170.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 929 Гесберг

І. О. Кочергін

Національний гірничий університет

В ЕПІЦЕНТРІ ГРОМАДСЬКОГО СЛУЖІННЯ. ГЕСБЕРГ КОСТЯНТИН ДМИТРОВИЧ

Висвітлюються основні віхи життєдіяльності громадського та державного діяча Катеринославської губернії Костянтина Дмитровича Гесберга.

Ключові слова: земство, управа, гласний, комісар, революція, Перша світова війна.

Освещены основные вехи жизнедеятельности общественного и государственного деятеля Екатеринославской губернии Константина Дмитриевича Гесберга.

Ключевые слова: земство, управа, гласный, комиссар, революция, Первая мировая война.

The main marks of the life and activity of public and state figure Kostjantyn Dmytrovych Gesberg are illustrated in this article.

Key words: zemstvo, uprava, glasniy, komisar, revolution, The First World War.

Ім'я Костянтина Дмитровича фон Гесберга мало відоме не лише пересічному мешканцю Придніпровського краю, але й історичній науці. Науковці і краєзнавці не жалували своєю увагою цю постать, яка хоча й не належить до видатних і знакових діячів, але в перші два

© І. О. Кочергін, 2010

десятиліття XX ст. була відомою в усій Катеринославській губернії. К. Д. фон Гесберг очолював або був попечителем декількох громадських установ, підтримував стосунки з багатьма визначними діячами початку XX ст., у тому числі з Д. І. Яворницьким, у часи буржуазної революції 1917 р. стояв на чолі Тимчасового виконавчого комітету громадських організацій, який представляв на Катеринославщині Тимчасовий уряд.

У наявній історіографії К. Д. Гесберг присутній фрагментарно. Його згадують переважно в контексті революційних подій 1917 р. [3; 5, 6; 15; 62]. Лише в одній публікації він згаданий як земський діяч [60]. Нещодавно з'явилася розвідка, повністю присвячена цій посвоєму неординарній особистості [17].

Костянтин Дмитрович фон Гесберг народився в родині Дмитра Антоновича і Надії Євстафіївни фон Гесберг 28 (16 за ст. ст.) вересня 1865 р. [54, арк. 36].

Його батько, колезький асесор Дмитро Антонович фон Гесберг[1] у 1886 р. володів маєтком площею 251 дес. землі, який розташовувався в Новомосковському повіті [8, арк. 6 об.]. Як видно з кількості землі, Гесберги не належали до заможних дворянських родин. Отже, єдиною перспективою для Костянтина Гесберга була служба. Внаслідок ліберальних реформ 1860-70-х рр. дворяни невеликого достатку отримали широкий спектр вибору: від державної служби до земської.

Спочатку К. Д. фон Гесберг нетривалий час служив у Новомосковській дворянській опіці. 30 жовтня 1889 р. був прийнятий на службу в опіку канцелярським службовцем 2-го розряду [33]. У 1890 р. він отримав перший розряд. Потім звільнився і знову був прийнятий на роботу 16 березня 1891 р. [34]. Зі службою в опіці Костянтин Дмитрович розпрощався, коли ввійшов до складу земських установ.

Земську діяльність К. Д. фон Гесберг розпочав у Новомосковському повітовому земстві у 1891 р. На бенкеті на честь ювілею земської діяльності К. Д. Гесберга, який відбувся у жовтні 1916 р., він згадував, що 25 років тому, коли вперше з'явився в Новомосковському повітовому земстві, він непокоївся, чи вистачить уміння і сил, щоб виконати прийняті на себе зобов'язання. «Я, – сказав він присутнім, – взявся за роботу зі страхом і хвилюванням» [25].

Буквально з перших років діяльності в ранзі повітового гласного К. Д. фон Гесберг зарекомендував себе. Новомосковське повітове земство висловило йому свою довіру обранням в члени повітової

[1] Дмитро Антонович фон Гесберг у 1874 р. увійшов до складу Новомосковського повітового у селянській справі присутствія в якості обов'язкового члена від дворян [53, арк. 13]. У 1883 р. був гласним Новомосковського повітового земського зібрання, а також почесним мировим суддею Новомосковського повіту [44, с. 4, 66].

земської управи. Як член управи, колезький реєстратор К. Д. Гесберг завідував земською касою. Перебуваючи в управі, постійно приймав різні суми, які надходили до каси, і витрачав їх у межах кошторису, затвердженого земським зібранням, слідкував за веденням рахунків в управі; розпоряджався земськими питаннями, які не вимагали колегіального засідання управи. Також мав у своєму відомі місцеву земську лікарню, арештантське приміщення і паромну переправу [32, с. 4-5].

Окрім земських справ К. Д. Гесберг жваво цікавився сільським господарством. Хоча землі в нього було небагато, він був активним членом Новомосковського товариства сільських господарів, регулярно відвідуючи засідання цієї громадської організації [14, с. 9, 32, 45]. За даними Новомосковської повітової земської управи на 1907 р., він володів маєтком площею 155 десятин [59, с. 202-203]. Отже, діяч не належав до великих землевласників, тому чимало часу віддавав громадським справам. У 1893 р. К. Д. фон Гесберг увійшов до ще однієї установи – Новомосковської санітарно-виконавчої комісії, членом якої він був затверджений губернатором улітку 1893 р. [35].

Нарешті, у 1900 р. Новомосковське повітове земство обрало К. Д. Гесберга до числа губернських гласних. Першого грудня 1900 р. новообраний гласний прийняв присягу і увійшов у коло діячів губернського земства [36, с. 5]. На цій першій для нього сесії К. Д. Гесберг був одним з активних гласних. На засіданні 5 грудня 1900 р. він виконував обов'язки секретаря зібрання і доволі успішно [36, с. 66]. В подальшому губернське зібрання ще не раз обирало його секретарем: першого грудня 1902 р. [37, с. 4] і сьомого грудня 1903 р. [38, с. 2].

З часів роботи в Новомосковському повітовому земстві помітно було бажання К. Д. Гесберга працювати у виконавчому органі земства – управі. Увійшовши до губернського земського зібрання, він на першій же сесії виставив свою кандидатуру в члени губернської земської управи [36, с. 207, 208]. Однак він не зміг набрати достатньої кількості голосів, що й не дивно, оскільки в губернському земстві було доволі досвідчених гласних. Лише через три роки Костянтину Дмитровичу вдалося реалізувати своє бажання. 20 грудня 1903 р. його обрали членом губернської управи [38, с. 164]. В ті часи головою управи був земляк К. Д. Гесберга М. В. Родзянко, який ставився до своїх обов'язків дуже серйозно і вимагав такого самого ставлення до роботи від інших членів управи. Він не терпів інакодумства й непрофесіоналізму. Судячи з того, що К. Д. Гесберг втримався на роботі, М. В. Родзянко цінував його. На 40-й сесії ревізійна комісія здійснила перевірку бухгалтерії, за яку відповідав К. Д. Гесберг, і знайшла її стан зразковим. Член комісії І. К. Абаза пропонував зібранню висловити вдячність члену управи, що й було зроблено [39, с. 129].

У наступні роки земська діяльність К. Д. Гесберга була пов'язана з управою. У грудні 1906 р. [40, с. 138] і грудні 1909 р. його знову обрали до складу губернської управи.

Про якусь бурхливу активність К. Д. Гесберга на сесіях губернського земства говорити не доводиться. Він виступав рідко. Наприклад, 18 грудня 1910 р. член управи К. Д. Гесберг підтримав клопотання Верхньодніпровського повітового земства про спорудження залізобетонного мосту на землі Верхньодніпровської сільськогосподарської школи між селами Комісарівка та станцією Ерастівка [41, с. 264]. Як наслідок, на 1911 р. земство виділило на цей проект 8230 крб.

Відзначимо, що К. Д. Гесберг належав до непоступливих членів управи, тому підтримка пропозиції Верхньодніпровського земства виглядає чимось винятковим. Не був він таким поступливим щодо прохань Обласного музею ім. О. Поля. У листах до Д. І. Яворницького відомі діячі В. І. Строменко[2] і М. Г. Сластіон[3] не по-доброму згадували К. Д. Гесберга. «Я цікавився нашим земським губернським зібранням, – писав 20 лютого 1909 р. Василь Строменко, – особливо дебатами про музей. Добряче ви питання про музей провели, тільки Гесберг щось все закидав про звіт та інше. Звідкіля ця його опозиція походить?» [10, с. 542-543]. 20 вересня 1909 р. секретар музею М. Сластіон писав, що прохав губернську управу заасфальтувати тріщину біля музею, але «губернська земська управа в особі ярого опонента фон Гесберга (за словами старшого інженера Катеринославської губернської земської управи О. Ф. Долежаля), відмовила» [10, с. 477]. Така позиція К. Д. Гесберга стосовно прохань музейних співробітників може свідчити про те, що його стосунки з керівництвом Обласного музею ім. О. Поля на певному етапі, на жаль, не склалися.

Судячи з інших фактів, можна стверджувати, що діяльність К. Д. Гесберга цінувалася. Наприклад, 19 грудня 1911 р. губернське земство висловило вдячність К. Д. Гесбергу за плідну роботу як члену управи [42, с. 231].

З 1912 р. К. Д. Гесберг активізував громадську діяльність. Його голос стало частіше чутно на сесіях губернського земства. Наприклад, 9 грудня 1912 р. він намагався пояснити губернським гласним, чому накопичуються значні недоїмки по губернській лікарні. Проблема полягала в тому, що міські товариства за новим законодавством могли не платити за лікування своїх членів. К. Д. Гесберг був переконливим, тому зібрання прийняло пропозицію управи зняти недоїмки

[2] Строменко Василь Іоанікійович (1880–?) – археолог, музейний працівник, живописець, громадський і політичний діяч, у 1903-04 рр. і 1908 р. працював хранителем Обласного музею ім. О. Поля.

[3] Сластіон Микола Георгійович (1869/70–?) – службовець, музейний діяч, у 1906–1910 рр. працював секретарем і заступником Д. І. Яворницького.

за рахунок коштів губернського земства [43, с. 45-46]. В той же день обговорювалося питання можливості прийняття губернською лікарнею на лікарняну комісію новобранців для армії. Управа і К. Д. Гесберг як доповідач, захищаючи права населення губернії, користуватися лікарнею в першу чергу, виступили за впорядкування прийому новобранців, щоб не обтяжувати лікарів і не позбавляти населення права отримати лікарську допомогу. Однак гласний В. В. Малама[4] висловився за цілковите сприяння заходам воїнського присутствія. Його підтримав голова зібрання М. П. Урусов.

Як наслідок, зібрання підтримало пропозицію В. В. Малами, віддавши перевагу у цьому питанні воєнному відомству над інтересами населення губернії [43, с. 51-52]. На наступних засіданнях земства К. Д. Гесберг послідовно відстоював інтереси мешканців губернії, які складали всю земську громаду. В засіданні 10 грудня він виступив за надання фінансової допомоги Зинцовому порту на Азовському морі в Маріупольському повіті для облаштування повноцінної лікарської дільниці. Необхідність її відкриття полягала в тому, що порт «потопав» від напливу моряків, які нерідко приносили із собою різні хвороби, від чого потерпало населення міста і повіту. Незважаючи на заперечення деяких гласних, доповідь управи була прийнята з умовою, що Маріупольське земство візьме на себе половину витрат по облаштуванню дільниці [43, с. 59].

Так само К. Д. Гесберг виступив на захист мешканців с. Бородаївка Верхньодніпровського повіту, які потерпали від заразних хвороб, що виникали від водяних випарів з котловини біля села. К. Д. Гесберг пропонував надати гроші для осушення і брукування вулиць села. Гласний В. Т. Беккер заявив, що це компетенція повітового земства, натякаючи, що в губернії подібних сіл багато. На це К. Д. Гесберг заявив, що «управа ставиться з однаковою симпатією до всіх сіл губернії. Бородаївка загрожує не лише нам (Катеринославська губернія. – *І. К.*), а й Полтавській губернії» [43, с. 178]. Зібрання підтримало клопотання управи і виділило кошти Верхньодніпровському земству.

Така жвава участь К. Д. Гесберга в обговоренні питань, які відносилися до санітарного та медичного захисту губернії, пояснюється тим, що в управі він тривалий час відповідав за санітарний відділ. У 1909 р. редакційно-ревізійна комісія губернського земства, проінспектувавши діловиробництво санітарного відділу управи, знайшла його у «цілковитому порядку». Такий самий висновок комісія зробила після огляду всіх відділень губернської лікарні. Незважаючи на де-

[4] Малама Володимир Володимирович – камер-юнкер двору Його Імператорської величності, предводитель дворянства Катеринославського повіту (1902–1917).

які недоліки, комісія відзначила суттєвий прогрес у покращенні загальної ситуації в останні роки. На думку членів комісії, такий стан речей був заслугою відповідального за санітарний відділ та губернську лікарню члена управи К. Д. Гесберга, якому пропонувалося висловити вдячність [47, с. 1528, 1629].

Окрім обов'язків члена управи, К. Д. Гесберг у 1909–1910 рр. був задіяний у підготовці і проведенні Обласної сільськогосподарської виставки. Він входив до Розпорядчого комітету, очолював інформаційну комісію, яка працювала з 11 серпня 1909 р., відповідав за організацію лекцій на виставці, а також курирував відділ «Земського самоуправління», який був представлений на виставці [61, с. 96, 98, 100, 116].

К. Д. Гесберг добре зарекомендував себе, його активність була помічена, наслідком чого стало його обрання до різних організацій, в яких були присутні земські представники. 3 жовтня 1912 р. він обраний представником від земства до складу Ради музею ім. О. Поля, з представниками якого ще зовсім недавно мав певні непорозуміння [43, с. 869]. 20 грудня 1912 р. губернське земство обирає К. Д. Гесберга представником до «Височайше» затвердженої комісії з перегляду лікарняно-санітарного законодавства [48, с. 1840]. Трохи пізніше, 27 січня 1915 р. він був обраний в члени опікунської ради Одеського навчального округу на три роки [11, с. 105].

Вінцем земської кар'єри К. Д. Гесберга стало обрання його на посаду голови губернської управи. За головування І. К. Абази Костянтин Дмитрович окрім своїх прямих обов'язків як член управи виконував ще й обов'язки товариша голови управи, тобто заміняв його у разі відсутності. На 47-й черговій сесії Катеринославського губернського земства І. К. Абаза відмовився балотуватися на посаду голови управи, тому постало питання про обрання нового голови. 20 грудня 1912 р. відбулися вибори, на яких жоден з кандидатів, чиї прізвища були подані записками, не набрав переконливої більшості голосів[5]. Всі вони відмовилися балотуватися, тому вибори перенесли на надзвичайне зібрання. Наступним питанням було обрання членів губернської управи. Серед 13 претендентів були обрані п'ять: Н. Ф. Бурмейстр, К. Д. фон Гесберг, М. П. Мальцев, М. В. Буницький, В. Я. Яковлєв. Виконуючим обов'язки голови управи зібрання обрало К. Д. Гесберга [43, с. 284]. Нарешті, 22 квітня 1913 р. на надзвичайному зібранні К. Д. Гесберга обрали головою губернської земської управи на постійній основі [48, с. 1844; 12, с. 1216].

Як голова управи, К. Д. Гесберг з 1 січня 1914 р. виконував наступний перелік обов'язків: завідування розпорядчим відділом із

[5] Питання про балотування виносилося тричі. Найбільше голосів набирали К. Д. Гесберг і гласний від Павлоградського повіту С. Т. Нєжмаков.

загальною реєстратурою і архівом, народною освітою, санітарним відділом і обласною санстанцією [48, с. 14].

Костянтину Дмитровичу довелося бути головою управи у складні часи. 1 серпня 1914 р. Російська імперія вступила у Першу світову війну. Тому до звичних обов'язків голови управи додалося безліч інших проблем. Незадовго до вступу Росії у війну, 30 липня 1914 р. було створено Катеринославський губернський комітет Всеросійського земства, головою якого став К. Д. Гесберг. Задачі комітету були такими: поставка в армію медикаментів, одягу, продовольства, допомога пораненим і військовополоненим [16].

К. Д. Гесберг, незважаючи на складнощі періоду, вправно виконував поставлені задачі. «Значна роль випала на долю губернського земства, – зазначалося в оглядовій статті П. Соколова, – в середині 1915 р. із постачання армії снарядами, візками, кирко-мотиками та іншим артилерійським та інтендантським обладнанням; ще раніше на губернське земство в особі голови губернської управи К. Гесберга була покладена велика справа постачання армії хлібом, у подальшому вже у 1916 р. передана земству і заготівля для армії худоби» [55, с. 1]. К. Д. Гесбергу відводили виняткову роль у постачанні армії. «Виконана робота з серпня 1915 р. до серпня 1916 р. з постачання армії хлібом, – писалося в Катеринославській земській газеті, – свідчить про виключну роль у цьому вповноваженого Міністра із землеробства голови управи К. Гесберга» [27, с. 2].

Роль К. Д. Гесберга в питанні постачання армії визнавалася не лише на місцях. У серпні 1916 р. головний уповноважений Всеросійського земського союзу князь Г. Є. Львов, визнаючи заслуги К. Д. Гесберга на цій посаді, надіслав вітальну телеграму з подякою за сумлінну роботу. У відповідь К. Гесберг надіслав телеграму, в якій зазначив, що «робота Земського союзу допоможе рідній армії привести країну до перемоги» [16].

Окрім обов'язків голови управи і земського комітету К. Д. Гесберг входив до складу Губернського земського опікунства ім. Графа Келлера. Головою опікунського комітету був член Державної Ради П. В. Каменський, а К. Д. Гесберг посідав місце товариша голови. Опікунство займалося доглядом нужденних, надавало допомогу сім'ям фронтовиків, організовувало культурно-просвітницькі заходи, допомагало забезпечувати армію всім необхідним, відправляло подарунки в діючу армію [2, с. 2].

Загалом питання продовольства було одним із найголовніших під час головування К. Д. Гесберга в управі. «Завдання постачання продовольства для населення губернії, – зазначав П. Соколов у нарисі до 50-річчя діяльності земства, – стало позачерговим у цьому році (1916 р. – *І. К.*), виконується організацією вповноваженого К. Д. Гес-

берга при губернському земстві як і постачання палива» [55, с. 1]. Питання продовольства К. Д. Гесбергу доводилося тримати завжди під контролем, щоб не спровокувати голодні бунти. 14 вересня 1916 р. він головував під час наради представників гірничозаводських продовольчих комітетів, де висловлював занепокоєння тим, що спостерігаються перебої з постачанням населення борошном, пропонував шляхи вирішення питання [49]. У вересні К. Д. Гесберг виїхав до Харкова на нараду уповноважених з продовольства південного району [18]. 25 вересня 1916 р. К. Д. Гесберг був присутній під час відкриття в Катеринославі магазину «Товариства споживачів земських службовців» [19]. 26 вересня 1916 р. у приміщенні губернської земської управи відбулася продовольча нарада під головуванням К. Гесберга щодо твердих цін на зерно і борошно [50], а півтора тижня потому – 7 жовтня 1916 р. відбувалася подібна нарада з приводу твердих цін на городину і цукор [51]. Такого роду наради, зустрічі, зібрання були типовими для періоду війни, яку сам К. Д. Гесберг, як і багато інших громадських діячів того часу, вважав другою вітчизняною.

Звісно, що не лише питання продовольства турбувало губернське земство і управу. Ще у 1914 р. земству було запропоновано висловитися щодо реформи фінансів, яку готувало Міністерство фінансів і Міністерство внутрішніх справ. До 50-ї чергової сесії Катеринославська губернська управа підготувала доповідь, в якій, розглянувши пропонований проект, висловилася щодо нього так: «Законопроект немовби ліквідує губернське земство, зовсім не рахуючись ні з його правом обкладання нерухомого майна нарівні з повітовим земством, ні з його фінансовими потребами. Складне питання, яке останнім часом загострилося, у взаємовідносинах губернського і повітових земств, яке виникло, переважно, на ґрунті збіднення земських фінансів, не лише не вирішується законопроектом, але без сумніву ще більше затемнюється. Законопроект йде врозріз з усім досвідом земств» [12, с. 161]. Губернська управа просила земське зібрання підтримати земство в обговоренні законопроекту в Державній Раді і Державній Думі.

Катеринославське губернське земство і особисто голова управи К. Д. Гесберг доволі часто залучали до вирішення нагальних питань, які стояли перед земством, своїх представників у вищих державних структурах: члена Державної Ради, представника земства від Маріупольського повіту П. В. Каменського, членів Державної Думи М. М. Алексєєнка і М. В. Родзянка. У квітні 1916 р. К. Д. Гесберг надіслав голові Державної Думи М. В. Родзянку телеграму, в якій зазначав, що «губернська управа вірить, ... що єднання народних обранців з місцевими громадськими силами, настільки усталене в час випробувань, послужить запорукою остаточної перемоги і прийдешнього

відродження батьківщини для великого і славного майбутнього» [18]. Подібна тональність відчувається ще в одній телеграмі, яка була надіслана К. Д. Гесбергом голові Державної Думи М. В. Родзянку з приводу 50-річчя Катеринославського губернського земства: «В епоху найбільшого напруження народних сил ... *ваш голос* (*курсив І. К.*) в Державній Думі та інших урядових установах є надійною запорукою, що робота нашого земства ... буде ще більш плідною» [58].

Не забував К. Д. Гесберг і про освіту. Щоправда, в умовах війни управа і земство намагалися використовувати освіту задля підйому патріотичних почуттів мешканців губернії. У 1916 р. губернська управа вирішила влаштувати по всій губернії так звані народні читання задля «прилучення населення губернії до вірного розуміння сучасних подій і всіх обставин, які виникли у зв'язку із війною, познайомити його із загальними і спеціальними знаннями» [56, с. 3]. Читання планували розпочати 1 серпня 1916 р. На нараді з питань облаштування народних читань К. Д. Гесберг наголосив, що: «Питання про облаштування народних читань серйозне і вирішувати його треба обережно ... більшу частину коштів на облаштування народних читань відпускається Міністерством народної просвіти ... читання принесуть безсумнівну користь» [56, с. 4]. У цьому питанні губернську управу підтримали всі повітові земські управи.

По суті йшлося про ідеологічну обробку населення в умовах, коли піднімалися ціни на продовольство і предмети першої необхідності, гинули близькі і рідні, поширювалися невдоволення самодержавством і чутки щодо необхідності миру тощо. Тому керівництво імперії, місцева державна влада і губернське земство чудово розуміли, що для збереження спокою треба заспокоїти народ, так би мовити, хлібом і словом.

Задля можливості проведення широкої агітації потрібно було облаштувати багато приміщень. На нараді з питань народної освіти було підняте питання спорудження так званих «Народных домов». Відомий освітянин І. Я. Акінфієв виступив за будівництво подібних домів. К. Д. Гесберг міркував щодо того, кому будуть підпорядковуватися ці дома. Він вважав, що «народні дома, споруджені кооперативами при підтримці земства, (повинні. – *І. К.*) перебувати у віданні кооперативів, але в управлінні домів мають брати участь і представники земства» [57]. На нараді вирішили, що питання треба винести на наступну сесію губернського земства.

Влаштування народних читань належало до галузі позашкільної освіти, якій в часи війни приділялася особлива увага. У 1916 р. відділ народної освіти губернської управи під головуванням К. Д. Гесберга разом з представниками губернського і повітового земств розробляли плани заходів, необхідних для розвитку позашкільної освіти [27, с. 3].

Певною мірою до питань освіти можна віднести і проблему соціалізації учасників війни, які втратили працездатність, тобто стали інвалідами. 14 листопада 1916 р. К. Д. Гесберг був присутній на освяченні навчально-ремісничого Будинку-притулку для воїнів-інвалідів 2-ї Вітчизняної війни. Інвалід Д. Червонний звернувся до К. Гесберга, дякуючи йому і земству, яке відгукнулося на їх безвихідне становище і відкрило будинок, де інваліди можуть навчитися якомусь ремеслу [31].

Якщо розглядати діяльність К. Д. Гесберга як земського діяча, то найбільш яскраво він проявив себе саме під час головування в губернській земській управі в період Першої світової війни. Всі його дії були спрямовані на те, щоби Російська імперія перемогла в цій війні, своїми енергійними діями він не дав розвинутися кризі в продовольчому питанні, тримав на контролі громадську думку, турбувався про соціалізацію нужденних, які могли стати вибуховим матеріалом під час можливих заворушень.

Не дивно, що вищі управлінські кола у верхах і на місцях, а також інтелігентна громадськість губернії підтримували дії К. Д. Гесберга і з вдячністю ставилися до його діяльності. У січні 1916 р. під час роботи чергового губернського земського зібрання К. Д. Гесберг захворів на ангіну. Це відмітив голова зібрання М. П. Урусов, сказавши, що «управа в теперішню сесію перебувала в особливо важких умовах відсутності 2-х членів і хвороби голови, тим не менш вона успішно впоралась зі своєю задачею, пропоную дякувати як відсутньому голові, так і всьому складу управи» [12, с. 133].

Найбільш грандіозне шанування заслуг К. Д. Гесберга перед земством відбулося у жовтні 1916 р., коли відзначалося 25-річчя його земської діяльності. Спочатку ювіляра вітали у повіті. 2 жовтня 1916 р. під час роботи Новомосковського повітового земського зібрання голова зібрання С. М. Родзянко звернувся до К. Д. Гесберга з приводу його 25-річної діяльності і вручив від імені зібрання пам’ятний жетон. «Дозвольте побажати, – сказав він, – щоби ваша корисна поцінована всіма нами діяльність на благо рідного повіту і губернії тривала багато років». У відповідь К. Д. Гесберг сказав: «Ви, панове, надали мені можливість ... працювати на благо рідного повіту, ви послали мене на вищу посаду місцевого громадського служіння, доручивши мені турботи про благо всієї губернії» [26, с. 6]. Тобто, К. Д. Гесберг віддавав дань поваги до повітового земства, яке висловило йому довіру, але водночас усвідомлював свою роль у розбудові земської справи як важливу.

17 жовтня 1916 р. ювілей громадської діяльності К. Д. Гесберга святкувало губернське земство. В день ювілею відбулося святкове засідання управи, яке вів заступник голови управи М. Ф. Бурмейстер.

Вітали представники від Державної Думи, міста Катеринослава, повітових земських управ. К. Д. Гесберг звернувся до учасників засідання зі словами: «Багато зроблено для блага краю земством за останню чверть століття. Я щасливий, що частина цієї роботи припала і на мою долю». Член губернського земства Ф. І. Пукалов назвав роботу К. Д. Гесберга зразковою, а П. Г. Рубін від імені Всеросійського комітету земського і міського союзів наголосив на цінних якостях ювіляра в якості керівника, який не знав «смутку і втоми» [7].

Популярність К. Д. Гесберга в губернії наприкінці 1916 р. – на початку 1917 р. була настільки великою, що його іменем називали бібліотеки. На початку 1917 р. у декількох повітах Катеринославської губернії повітові управи дали згоду на відкриття бібліотек: у с. Малий Янисоль при районному музеї в Маріупольському повіті, при педагогічних музеях у Верхньодніпровському і Олександрівському повітах, в с. Гришино в Бахмутському повіті [20; 21; 22].

1917 рік став останнім роком служіння К. Д. Гесберга земству, оскільки революційні події цього року ліквідували не лише земство як організацію, але й державу, яка породила цю установу.

2 березня 1917 р. К. Д. Гесберг займався своїми звичними справами – продовжував опікуватися поставками борошна і зерна для міста [23]. Але саме в цей день російська самодержавна монархія впала. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду, до якого був близький М. В. Родзянко. К. Д. Гесберг як тільки отримав повідомлення про зречення царя, швидко зорієнтувався в ситуації і від імені губернського земства вітав в особі М. В. Родзянка нове народне представництво: «Земские люди Екатеринославской губернии, гордясь своим избранием, рады видеть в вашем лице выражение воли и дум всего народа» [46].

Уже на наступний день, 3 березня 1917 р., у приміщенні управи зібралася нарада громадських організацій з приводу організації виконавчого комітету. «Ми, – закликав К. Д. Гесберг, – повинні докласти всіх зусиль заради збереження порядку в країні і ... в нашій губернії. З цією метою повинен бути створений комітет, який прийняв би на себе керівництво життям нашого краю» [46]. Звісно, що серед керівництва комітету К. Д. Гесберг хотів бачити й себе, чого більшість громадських організацій міста і губернії не заперечували. 4 березня 1917 р. на засіданні Тимчасового виконавчого комітету громадських організацій (далі Комітет) Костянтин Дмитрович Гесберг був обраний головою [52, с. 1].

Комітет взяв на себе обов’язки охорони громадського порядку, постачання продовольства для населення губернії та армії, контроль за друкарнями тощо. По суті Комітет став представляти інтереси Тим-

часового уряду в Катеринославській губернії. В нових політичних реаліях К. Д. Гесберг продовжував займатися звичними для себе справами. Щоправда, додалися елементи поліцейських функцій. 14 березня 1917 р. губернський комісар К. Д. Гесберг звернувся до армії, робітників і народу з закликом підтримати Тимчасовий уряд [24], а у травні звернувся до землевласників з закликом підтримати фронт хлібом і фуражем [4]. Як губернський комісар, К. Д. Гесберг намагався не допустити спекуляцій, безладу й анархії. Ним був заборонений продаж вина, штучне підняття цін на продовольчі товари, зростання цін на житло, вивезення продовольства з губернії [28; 29; 30].

Ситуація в Катеринославі і губернії стрімко змінювалася. К. Д. Гесберг, який обіймав посади голови земської управи і Комітету, а також губернського комісара, вже не вдовольняв нові політичні сили, які з'явилися внаслідок революції: Рада робітничих і солдатських депутатів, Катеринославська українська губернська рада, Всеросійський селянський союз та інші.

Розуміючи, що політична ситуація змінюється, досвідчений громадський діяч Костянтин Дмитрович поступово відходить від керівництва в Комітеті і губернській управі. На початку червня він категорично відмовився від подальшої роботи на посаді голови Губернського виконавчого комітету [1].

25 червня 1917 р. згаданими вище організаціями була скликана надзвичайна сесія Катеринославського губернського земства, яка на противагу попереднім сесіям була названа демократичною. За умов, коли в земському зібранні консервативне крило, як раніше, не складало більшість, К. Д. Гесберг не міг контролювати ситуацію. 28 червня 1917 р. відбулися вибори голови губернської управи. Перемогу здобув гласний від Бахмутського повіту Андрій Васильович Новак [13, с. 73]. Хоча новий голова був маловідомий громадськості, К. Д. Гесберг навіть і не намагався балотуватися, розуміючи, що його час минув.

Незважаючи на свою відставку, він працював на останній в своїй земській кар'єрі сесії так само віддано, як і всі попередні. Але після сесії К. Д. Гесберг відійшов від земської справи, та й, власне, і земство відходило в історію.

Вже після закінчення роботи червневого надзвичайного земського зібрання в газеті Катеринославського губернського земства «Народная жизнь» з'явилася стаття, в якій оцінювалася роль К. Д. Гесберга в земській справі. «Вирізняючись виключною працездатністю, – зазначав автор, – ... і володіючи доволі значним досвідом, К. Д. Гесберг в ... земстві ніс на собі весь тягар складної і відповідальної роботи» [9].

Так закінчилася тривала громадська діяльність Костянтина Дмитровича Гесберга. Його подальша доля, а також доля його сім'ї[6], на жаль, невідома.

Роль К. Д. Гесберга в історії земства та Катеринославської губернії є помітною, але ключовою її назвати не можна. Він так і не зміг переломити ситуацію в час, коли впав звичний для нього соціальний устрій. Будучи керівником трьох важливих і впливових установ: губернської управи, губернського комітету Всеросійського земства, тимчасового губернського комітету, він мав достатньо важелів для впливу на суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію. Але зміни, які привніс 1917 р., були настільки кардинальними, що, володіючи навіть таким обсягом повноважень, К. Д. Гесбергу не під силу було повернути історію назад.

Бібліографічні посилання

1. В губернском исполнительном комитете // Народная жизнь. – 1917. – № 77. – 15 июня. – С. 4.

2. В попечительстве графа Ф. Е. Келлера // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 34. – 3 мая. – С. 2-3.

3. *Васковский Р.* Екатеринослав революционный (февраль–октябрь 1917 года) / Р. Васковский, А. Михайлюк // Недвижимость в движении. – 2005. – 12 января.

4. *Гесберг К. Д.* Граждане-землевладельцы / К. Д. Гесберг // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 5а. – 14 мая. – С. 1.

5. *Голуб А. І.* Через політичні катаклізми до суспільства «нового типу» (від 1914 року до 1940-х років). Глава 1. У часи Першої світової війни й української революції (1914 – осінь 1917 р.) / А. І. Голуб // Історія Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006. – С. 339–350.

6. *Двуреченська О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 2006. – 169 с.

7. День юбилея К. Д. Гесберга // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 83. – 21 октября. – С. 2.

8. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 120, оп. 1. – спр. 1 д. – Список потомственних дворян-землевласників Новомосковського повіту. 1886 р.

9. Екатеринослав. 2 июля // Народная жизнь. – 1917. – № 91. – 2 июля. – С. 1.

10. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3.

11. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1914 г. (с 19 по 28 января 1915 года). – Екатеринослав, 1915.

12. Журналы Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 года (с 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав, 1916.

13. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания демократизированного состава. Чрезвычайная сессия 25–29.06.1917 года. – Екатеринослав, 1917.

[6] К. Д. фон Гесберг мав дружину і двох доньок.

14. Журналы общих собраний Новомосковского общества сельских хозяев (с 22 ноября 1898 г. по 5 сентября 1899 г.). – Новомосковск, 1899.

15. *Заруба В. М.* Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951) : [моногр.] / В. М. Заруба. – Д., 2003.

16. Итоги двухлетия // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 60. – 2 августа. – С. 1.

17. *Кочергін І. О.* Голова управи на зламі епох. Костянтин Дмитрович фон Гесберг // Кочергін І. О. Катеринославська губернська земська управа в особах. Біобібліографічне видання / І. О. Кочергін.– Д., 2010. – С. 108–126.

18. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 75. – 23 сентября. – С. 3.

19. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 76. – 28 сентября. – С. 5.

20. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 9. – 27 января. – С. 3.

21. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 10. – 31 января. – С. 3.

22. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 17. – 24 февраля. – С. 4.

23. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 19. – 3 марта. – С. 3.

24. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – 14 марта. – № 23. – С. 5.

25. На банкете // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 83. – 21 октября. – С. 3.

26. Наш край. Новомосковское уездное земское собрание // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 80. – 11 октября. – С. 4–6.

27. Некоторые итоги земской работы в Екатеринославской губернии за 1916 год // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 1. – 1 января. – С. 2-3.

28. Объявления Екатеринославского губернского комиссара Временного правительства // Екатеринославские губернские ведомости. – 1917. – № 23. – 22 марта. – С. 1.

29. Объявления Екатеринославского губернского комиссара Временного правительства // Екатеринославские губернские ведомости. – 1917. – № 25. – 8 апреля. – С. 1.

30. Обязательные постановления Екатеринославского губернского комиссара // Екатеринославские губернские ведомости. – 1917. – № 40. – 31 мая. – С. 1.

31. Открытие учебно-ремесленного Дома-приюта инвалидов Екатеринославского земства // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 92. – 23 ноября. – С. 1.

32. Отчет Новомосковской уездной земской управы Новомосковскому 29-му очередному уездному земскому собранию за 1893 год. – Екатеринослав, 1894. – Ч. 1.

33. Перемены по службе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – № 87. – 4 ноября. – С. 1.

34. Перемены по службе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1891. – № 27. – 3 апреля. – С. 1.

35. Перемены по службе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – № 64. – 19 июня. – С. 1.

36. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXV очередной, 1900 года сессии с 1 по 12 декабря включительно. – Екатеринослав, 1901.

37. Постановления Екатеринославского губернского земского собрании XXXVII очередной, 1902 года сессии с 1 по 14 декабря включительно. – Екатеринослав, 1903.

38. Постановления Екатеринославского губернского земского собрании XXXVIII очередной, 1903 года сессии с 7 по 21 декабря включительно. – Екатеринослав, 1904.

39. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XL очередной, 1905 г. сессии (с 19 января по 1 февраля 1906 года): Екатеринослав, 1906.

40. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XLI очередной, 1906 г. сессии (с 1 декабря по 13 декабря 1906 года): Екатеринослав, 1907.

41. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 45-й очередной, 1910 года сессии (с 5 по 20 декабря 1910 года включительно). – Екатеринослав, 1911.

42. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 46-й очередной, 1911 года сессии (с 7 по 21 декабря 1911 года включительно). – Екатеринослав, 1912.

43. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной, 1912 года сессии (с 7 по 20 декабря 1912 года включительно). – Екатеринослав, 1913.

44. Постановления Новомосковского очередного уездного земского собрания 25–27 октября и VII чрезвычайного 19 декабря 1883 года. – Екатеринослав, 1884.

45. Постановления 47-го очередного Новомосковского уездного земского собрания с 29 сентября по 4 октября 1912 года. – Новомосковск, 1913.

46. Приветствие новому правительству от губернского земства // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 20. – 5 марта. – С. 5.

47. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 года сессии (с 4 по 19 декабря 1909 года). – Екатеринослав, 1910.

48. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 48-й очередной сессии 1913 года. – Екатеринослав, 1914.

49. Продовольственное совещание // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 75. – 23 сентября. – С. 1.

50. Продовольственное совещание // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 77. – 30 сентября. – С. 3.

51. Продовольственное совещание // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 80. – 11 октября. – С. 4.

52. Протокол // Бюллетени Екатеринославского временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. – 1917. – № 2. – 5 марта. – С. 1-2.

53. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1291. – Оп. 123. – Д. 19. Дело об образовании уездных по крестьянским делам присутствий в Екатеринославской губернии.

54. РГИА. – Ф. 1343, оп. 19, д. 1534. Дело о дворянстве рода фон Гесберг.

55. *Соколов П. А.* 50 лет деятельности Екатеринославского губернского земства и задачи его в настоящем и будущем // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 73.– 16 сентября.

56. Совещание по вопросам народного образования // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 1 июля. – № 51. – С. 3-4.

57. Совещание по вопросам народного образования // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 5 июля. – № 52. – С. 1.

58. Телеграмма председателя губернской управы К. Д. Гесберга // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 20 сентября. – № 74. – С. 13.

59. Учет земель Новомосковского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав, 1908.

60. *Цимлякова Т. Н.* Материалы к истории Днепропетровского исторического музея в начале 1900–1920 годов / Т. Н. Цимлякова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Д., 2009. – Вип. 11. – С. 48–55.

61. Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912.

62. *Яценко В. Я.* Катеринослав у 1917 р.: особливості революційного процесу / В. Я. Яценко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 108–113.

Надійшла до редколегії 02.11.2010

УДК 39.050

С. П. Микитчук

Інститут мовознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО – ОСЕРЕДОК ДОСЛІДЖЕНЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Аналізуються етнографічна діяльність Харківського історико-філологічного товариства, а також публікації етнографічного характеру на сторінках його друкованого органу «Сборник Харьковского историко-филологического общества».

Ключові слова: Харківське історико-філологічне товариство, «Сборник Харьковского историко-филологического общества», етнографія.

Анализируются этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества, а также публикации этнографического характера на страницах его печатного органа «Сборник Харьковского историко-филологического общества».

Ключевые слова: Харьковское историко-филологическое общество, «Сборник Харьковского историко-филологического общества», этнография.

© С. П. Микитчук, 2010

55. *Соколов П. А.* 50 лет деятельности Екатеринославского губернского земства и задачи его в настоящем и будущем // Екатеринославская земская газета. – 1916. – № 73.– 16 сентября.

56. Совещание по вопросам народного образования // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 1 июля. – № 51. – С. 3-4.

57. Совещание по вопросам народного образования // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 5 июля. – № 52. – С. 1.

58. Телеграмма председателя губернской управы К. Д. Гесберга // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 20 сентября. – № 74. – С. 13.

59. Учет земель Новомосковского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав, 1908.

60. *Цимлякова Т. Н.* Материалы к истории Днепропетровского исторического музея в начале 1900–1920 годов / Т. Н. Цимлякова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Д., 2009. – Вип. 11. – С. 48–55.

61. Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912.

62. *Яценко В. Я.* Катеринослав у 1917 р.: особливості революційного процесу / В. Я. Яценко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 108–113.

Надійшла до редколегії 02.11.2010

УДК 39.050

С. П. Микитчук

Інститут мовознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО – ОСЕРЕДОК ДОСЛІДЖЕНЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Аналізуються етнографічна діяльність Харківського історико-філологічного товариства, а також публікації етнографічного характеру на сторінках його друкованого органу «Сборник Харьковского историко-филологического общества».

Ключові слова: Харківське історико-філологічне товариство, «Сборник Харьковского историко-филологического общества», етнографія.

Анализируются этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества, а также публикации этнографического характера на страницах его печатного органа «Сборник Харьковского историко-филологического общества».

Ключевые слова: Харьковское историко-филологическое общество, «Сборник Харьковского историко-филологического общества», этнография.

© С. П. Микитчук, 2010

The ethnographic activity of Kharkov historical and philological society and also publications of ethnographic character on the pages of «Collection of Kharkov historical and philological society» are analyzed in the article.

Key words: Kharkov historical and philological society, Collection of Kharkov historical and philological society, ethnography.

Велике значення в етнографічному дослідженні Слобожанщини, Лівобережжя і загалом всієї України належить Історико-філологічному товариству в Харкові, заснованому в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, основною метою якого був розвиток та популяризація історичних, етнографічних, філологічних та інших знань про Слобожанщину, Лівобережжя і всю Україну.

Проблема дослідження внеску Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) у дослідження української етнографії знайшла своє відображення у працях В. Фрадкіна [30], В. Назаренка [15], О. Меделієвої [10], О. Нагірняка [14] та ін.

Наукова новизна нашої роботи полягає у спробі узагальнення внеску ХІФТ у розвиток етнографічної науки Наддніпрянщини, акцентуючи основну увагу на роль його друкованого органу «Сборник Харьковского историко-филологического общества».

Перше засідання Товариства відбулося 28 лютого 1877 р. (з цієї дати організація почала існувати). Згідно зі Статутом Товариства, його метою було поширення історичних і філологічних знань. Для досягнення поставленої мети ХІФТ мало влаштовувати засідання, охороняти пам’ятки матеріальної і духовної культури, встановлювати зв’язки з іншими всеросійськими та іноземними товариствами й установами. Товариство мало займатися переважно вивченням місцевої старовини. У центрі його уваги були питання історії рідного краю, збір, дослідження та вивчення пам’яток народної творчості.

Програма діяльності Товариства сформульована надзвичайно широко та різноманітно, проте пріоритетними були дослідження минулого українського народу, його культури. Засновник цієї організації професор Є. Рєдін зазначав: «Интерес к изучению вопросов, тесно связанных с культурной историей местного края… был, можно сказать, всегда главенствующим среди других научных интересов и запросов деятельности общества…» [18, с. 30]. Завдання, які мало вирішувати Товариство, охарактеризував також відомий український учений-етнограф М. Сумцов: «Харьковскому Историко-филологическому обществу выпала трудная задача – совместить в своей деятельности разные научные интересы, выдвинутые современным быстрым прогрессом историко-филологических изучений, позаботиться о собирании архивных материалов, описи их, из-

дания и разработки, позаботиться о собирании памятников старины, о чествовании памяти славных деятелей науки и литературы… В обществе находили выход специальные научные интересы в сфере истории языка и словесности, истории развития правовых отношений и институтов, истории церкви, истории искусства, по археологии и этнографии» [19, с. 19-20].

Найбільш значним заходом Товариства на початку XX ст. була підготовка та проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові у 1902 р. У рамках підготовки до його проведення були здійснені численні експедиції членів Товариства з метою вивчення матеріальної культури населення Слобожанщини в етнографічному та діалектологічному відношеннях. Усі ці матеріали було опубліковано у «Трудах XII археологического съезда в Харькове» (М., 1905, т. 1–3).

Науковці ХІФТ під час з'їзду організували етнографічну виставку, що мала важливе значення для популяризації етнографічної науки та розвитку музейної справи Слобожанщини. Після закінчення роботи з'їзду виставка була закрита, а етнографічні матеріали були передані у власність Товариства. Так було започатковано Етнографічний музей, керівником якого став М. Сумцов, який систематизував матеріали колекції. Колекція музею складалася з таких відділів: 1) житло; 2) домашнє начиння, посуд, інші господарські приладдя; 3) манекени; 4) одяг; 5) землеробство; 6) бджолярство; 7) рибальство; 8) вироби з дерева; 9) гончарні вироби; 10) ткацтво; 11) ковальство; 12) золотарство; 13) народне мистецтво; 14) ритуальний відділ; 15) народна медицина; 16) дитячі іграшки; 17) плани і карти; 18) фотографії [29, с. 138].

Таким чином із моменту свого створення Етнографічний музей став важливою науковою ланкою не лише для підготовки дослідників-етнографів, а й популяризації етнографічної науки.

Проблеми, якими займалося Харківське історико-філологічне товариство, висвітлювалися на сторінках його друкованого органу «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (далі СХИФО). У цьому збірнику наукових праць Товариства, який виходив раз на рік, одне з важливих місць займала етнографічна проблематика. Це були переважно дослідження з області духовної культури українців чи фольклорно-етнографічні публікації.

Серед загальних досліджень, які були опубліковані на сторінках СХИФО, варто назвати публікацію В. Бабенка «Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии» [1]. Досліджуючи населення вищеназваної губернії, автор дійшов невтішних висновків про втрату цим населенням своїх національних особливостей у побуті та костюмі, хоча, з іншого боку, етнограф констатує збереження місцевої говірки. На українців, як вважає автор, сильний вплив здійсни-

ли інші народи, які знаходилися на більш високому рівні культурного розвитку (наприклад німці). Вчений, проаналізувавши землі Катеринославської губернії, визначає місця, де краще, а де гірше зберігся домашній побут, визначає особливості внутрішньої частини хати, її розпис, матеріал господарських будівель [1, с. 338–340]. Далі вчений описав зміни, які відбувалися у народному одязі (поступовий перехід від широкого і просторого до тісного та вузького), а також подав опис гардероба жінки та чоловіка. Відзначив також те, що звичаї справляти весілля українцями та іншими народами істотно відрізняються [1, с. 342–347]. Цінність публікації В. Бабенка полягає не лише у тому, що він подав етнографічні характеристики українців Катеринославської губернії, а й спробував проаналізувати особливості їх національного побуту, які відрізняють українців від інших народів, що населяють губернію.

Знайшли висвітлення на сторінках СХИФО проблеми, присвячені різним темам, що стосуються проблематики сімейних звичаїв та обрядів, зокрема поховальній обрядовості. В цьому контексті варто згадати дослідження Д. Зеленіна «Народный обычай «греть покойников»» [3] та П. Іванова «Очерк воззрений на загробную жизнь» [8].

Етнограф Д. Зеленін дослідив досить цікавий звичай, пов'язаний з уявленнями про потойбічне життя. Він довів, що звичай «гріти покійника» належить до числа досить архаїчних. У давнину розпалювали у дворі багаття на Коляду, оскільки вважали, що померлі родичі у цей час приходили зігріватися, і що після цієї дії пшениця вродить гарно (червона) [3, с. 257]. Вчений подав короткий історіографічний огляд опису цього звичаю (Пясецький «Исторические очерки г. Орла», публіцист Е. Марков). Учений констатував, що цей звичай відомий в областях виключно давніх в'ятичів, де переважало трупоспалення, проте при особистому його дослідженні автор не знайшов жодних доказів на користь цього.

Дослідник П. Іванов у статті «Очерк воззрений на загробную жизнь» розкриває погляди жителів Куп'янського повіту на потойбічне життя, взяті з розмов із старими людьми. Зокрема, у публікації подаються відповіді на запитання про те, звідки з'являється душа (від бога, який через ангела відсилає її на землю), в якій частині тіла живе душа (у всьому тілі, хоча найбільше у крові) [8, с. 244–248]. Досить різноманітними, як підкреслює П. Іванов, є народні уявлення повіту про рай: одні вважають, що він знаходиться на небі, проте окремо від царства небесного, інші – на землі у вигляді багатьох гарно убраних кімнат чи прекрасного саду [8, с. 254]. Таким чином, аналізуючи дослідження П. Іванова, можна підсумувати, що населення Куп'янського повіту уявляє життя після смерті по-різному, проте спільним є уявлення про рай – як прекрасне місце, проте цілком

«оземлене», таке місце – про яке простий народ мріє і компенсує свої незбутні мрії тим, що бог йому влаштує саме таке життя після смерті, як подарунок за праведне земне життя.

Проблемі дослідження такого аспекту сімейного побуту, як етнопедагогіка, присвячена публікація П. Іванова «Игры крестьянских детей в Купянском уезде» [5]. Етнограф відзначив численність, проте одноманітність та малозмінність дитячих ігор. У більшості з них можна побачити залишки давнього поклоніння силам та явищам природи (дитячі приказки про дощ, звернення до божої корівки та ін.). Більшість дитячих ігор мають значення лише для порівняльної етнографії та національної педагогіки.

Досить цікавою є стаття етнографа П. Іванова «Дни недели» [4], присвячена дослідженням з області народного календаря. Вчений охарактеризував кожен день тижня, наповнивши їх інформацією народного етнографічного змісту. Зокрема, неділя – велике свято, коли абсолютно не можна працювати, понеділок – уособлення старого чоловіка, що зустрічає душі померлих і веде їх у потойбічне життя, вівторок – сприятливий день для початку роботи, середа – асоціюється з образом жінки, в цей день потрібно поститись, четвер – робочий день, п’ятниця – пісний день, асоціюється з образом дівчини, користується серед простого народу великою повагою, субота – «не робота, помий, помаж, та й спати ляж», насправді один з найтяжчих днів тижня [4, с. 276–288].

Ціла низка досліджень на сторінках СХИФО присвячена проблемам народних вірувань українців: П. Іванов «Народные рассказы о ведьмах и упырях» [6], «Народные рассказы о ведьмах, леших, водяных и русалках» [7], М. Сумцов «Колдуны, ведьмы и упыри» [23], «Личные обереги от сглаза» [24], «Пожелания и проклятия» [26], «Слово о бездождии» [28], «Жаба и лягушка в народных поверьях и сказках» [21] В. Милорадович «Украинские чары» [13], Ф. Миловидов «Жаба и лягушка в народном миросозерцании, преимущественно малорусском» [11].

Український етнограф П. Іванов у публікації «Народные рассказы о ведьмах и упырях» навів досить цікаві дані щодо одного з найцікавіших персонажів української демонології. Вчений класифікує відьом за двома видами: природжені (ті, які отримали відьомську силу від природи) та навчені (ті, що отримали відьомську силу від перших шляхом навчання). Найчастіше злі функції серед людей виконує саме другий вид відьом [6, с. 156]. Окрім того, автор розкрив особливості використання відьмами своєї сили, їхні здатності до різноманітних перетворень. Загалом дослідження містить багато цінної інформації, що стосується цього демонологічного персонажу.

Досліджуючи домовиків, русалок, водяних та лісовиків, учений показав трансформацію у народних уявленнях різноманітних епізодів боротьби двох начал: добра та зла. Етнограф зазначає, що таких персонажів, як домовий, чорт, водяний, об'єднує те, що народ їх сприймає як злих духів. А образ русалки – це поетичне створіння, яке від образу душі померлої до хрещення дитини перейшло трансформацію в образ нечистої сили [7, с. 23]. Таким чином, етнограф констатував, що народні уявлення в різні надприродні істоти з часом не зникають, а лише поступово відходять від поетичності до двополюсності, де кожна істота займає свою нішу серед істот «добра» чи «зла».

Вивчення народних вірувань українців було належним чином висвітлено М. Сумцовим на сторінках СХИФО. Етнограф у публікації «Колдуны, ведьмы и упыри» констатував, що при вивченні повір'їв про відьом варто якнайчастіше використовувати порівняльно-етнографічний метод дослідження [23, с. 232]. Це була досить влучна порада у зв'язку з тим, що до кінця XIX ст. українська етнографічна наука в цілому страждала надто великою описовістю, недостатнім аналізом та порівняльними методами, які один з перших почав вводити М. Сумцов.

У іншій публікації «Личные обереги от сглаза» М. Сумцов дослідив пристріт, що є поширеним на всій території України. Етнограф розкрив особливість пристріту, його небезпеку, обереги, які існують від нього. Зокрема, всі обереги він поділив на три групи: речові (предметні), символічні та словесні (замовляння). Вчений подав докладний опис найрізноманітніших оберегів, які використовуються як українцями, так і іншими народами, а також описав багато способів передачі пристріту [24, с. 94–112].

Досліджуючи побажання та прокляття українців (публікація «Пожелания и проклятия»), М. Сумцов описав психологічну сторону вищеназваних дій людини, акцентуючи увагу на тому, що побажання добра виникають у хвилини світлого настрою, зла – роздратування [26, с. 183].

Цікавим є порівняння українців та росіян, яке зробив М. Сумцов у публікації «Слово о бездождии». Автор підмітив, що у часи засухи росіяни схильні до лайки, а українці до проклять [28, с. 391]. Таким чином, етнограф підмітив нехай навіть і дрібнопобутову, проте все-таки розбіжність між українцями та росіянами.

У публікації про місце жаби у народних уявленнях М. Сумцов констатував, що народні повір'я про жабу входять до складу повір'їв та казок про чаклунство. Автор довів, що жабу можна розглядати у цьому аспекті щонайменше в п'яти позиціях: як засіб чаклунства, як перетворена красуня, як персонаж боротьби зі змієм, як благородна тварина та як зооморфний образ зими [21, с. 243].

Учений В. Милорадович у публікації «Украинские чары» характеризує особливості сприйняття людиною невідомих для неї явищ природи і витоки з цього прагнень управляти нею [13, с. 232]. Етнограф розрізняє людські чари у трьох основних застосуваннях: вплив на природу, вплив на рішення суду, любовні чари. При цьому саме любовним чарам автор відводить першість у поширенні та застосуванні їх народом.

Дослідник Ф. Миловидов у своєму дослідженні про місце жаби у народному світогляді охарактеризував цю істоту не лише з негативної сторони (як шкідливу, як метаморфозу нечистої сили), а й з позитивної (як лікувальний від багатьох недуг засіб) [11, с. 358]. Він розкрив місце жаби у творах народної словесної творчості, в народних забобонах, прикметах, повір'ях. З однієї сторони, народні спостереження показали, що жаба володіє інстинктивним відчуттям зміни погоди, з іншої – таємничим зв'язком з небесними явищами та підземним світом, що наближає її до істот, чиє існування наповнене демонічною суттю.

Висвітленню проблем, пов'язаних із народною обрядовістю, присвячена публікація С. Чернявської «Обряды и песни с. Белозерки Херсонской губернии» [31]. Етнограф дослідила обряди та повір'я краю. Вона констатувала, що Херсонська губернія відрізняється багатоманітністю етнографічного складу населення. Дослідниця подала цікаві етнографічні особливості народів, що населяють Херсонську губернію. Зокрема: молдовани, болгари та частково поляки схильні українізуватися, натомість німці та євреї – утримують риси своєї національності [31, с. 112].

Варто звернути увагу на публікації, присвячені постатям видатних українських учених-етнографів. Учений М. Сумцов є автором двох статей: «Г. О. Квитка, как этнограф» [20] та «И. И. Манжура, как поэт и этнограф» [22].

Характеризуючи Г. Квітку як етнографа, М. Сумцов підкреслив, що у творах письменника яскраво окреслені звичаї, повір'я, культурні особливості дворян та селян Харківської губернії [20, с. 182]. Незважаючи на те, що Г. Квітка не видавав своїх записів у вигляді сирого етнографічного матеріалу, а надавав своїм етнографічним матеріалам літературної обробки, його внесок у етнографію 30–40-х рр. XIX ст. є значним.

Стосовно іншої визначної особистості – І. Манжури, то М. Сумцов підкреслив значимість його внеску в етнографію через різноманітні публікації (в «Русской Старине» видав три історичні пісні). А головною етнографічною працею вченого є «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях» [22, с. 253–255].

Заслуговує на увагу також публікація М. Сумцова «Побутова сторона в «Енеїді» І. Котляревського» [25]. Етнограф дослідив історіографію дослідження «Енеїди». Зокрема, він навів думки П. Куліша, який критично відносився до цього твору (вважав, що у ньому показано глузування над українцями), М. Костомарова, який вбачав у творі «вірну картину малоруського життя», Дашкевич бачив у «Енеїді» поєднання пародії та бурлеску з глибокими думками [25, с. 142-143].

М. Сумцов у цьому дослідженні зробив влучні висновки про те, що велика кількість українських письменників були водночас і етнографами з тією лише різницею, що письменники, які творили у першій половині XIX ст., вводили етнографічний матеріал у літературні твори, і він там розчинявся, а письменники більш пізньої епохи видавали етнографічні матеріали переважно окремо.

Важливе місце на сторінках СХИФО займала фольклорно-етнографічна проблематика. У цьому контексті варто згадати про публікації Я. Новицького «Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг.» [16], І. Манжури «Малорусские сказки, предания и поверья, записанные в Екатеринославской губернии» [9], В. Милорадовича «Сборник малорусских песен Лубенского уезда Полтавской губернии» [12], В. Данилова «Ненародные песни в украинском фольклоре» [2], М. Сумцова «Розыскание в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах» [27].

Етнограф Я. Новицький, досліджуючи пісні українського народу, показав закономірність втрати поезією старовини своєї живучості. Відповідно до вимог духу часу історичні пісні поступаються місцем солдатським, при цьому перші стають нудними та незрозумілими [16, с. 50]. Вчений дослідив відображення у пісенній творчості часів боротьби з іноземними загарбниками, любовну тематику, а також старовинні різдвяні пісні, сімейно-побутові, жартівливі та ін.

Інший дослідник пісенної творчості В. Милорадович, досліджуючи пісні Лубенського повіту Полтавської губернії, подав коротку історіографічну довідку дослідження пісенної творчості народу (М. Симонович, А. Чужбинський, А. Зайчевич, Н. Кондратковський) [12, с. 1]. У публікації етнографа висвітлено родинну обрядовість, колискові, молодіжні пісні, весілля та весільні пісні, поховальні голосіння. Тобто автор подав комплексну характеристику пісенної творчості українців досліджуваного краю.

Цікавому аспекту дослідження пісенної творчості присвячена публікація В. Данилова. Вчений, зокрема, дослідив пісні, які належать до українського ліричного фольклору, але складені не самим народом, а перейшли до нього від освічених верств населення. Вчений до-

вів, що вплив пісень ненародних на народну пісню у більшості випадків є випадковим і обмежувався незначним колом осіб, іноді лише носієм тієї чи іншої пісні [2, с. 279]. Таким чином, література освіченого суспільства, яка дуже багато взяла з народної поезії, зі свого боку зробила дуже непомітний внесок у поезію народну.

Видатний етнограф М. Сумцов у дослідженні в галузі українського анекдоту констатував велику актуальність цього напрямку досліджень через недослідженість проблеми. Вчений поділив усю анекдотичну літературу на два розряди – казки про дурних окремих людей та казки про дурні народи [27, с. 119]. Він висвітлив особливості та ознаки народної дурості, зробив висновки про значимість порівняльного дослідження народних казок та анекдотів у контексті не лише інформаційного збагачення, а й розширення симпатій до об'єкта вивчення.

Дослідив українські казки Катеринославської губернії І. Манжура [9], який збагатив українську етнографію новими казками, які до цього в науковий обіг іншими етнографами, зокрема М. Драгомановим та І. Рудченком, не вводилися.

Отже, Харківське історико-філологічне товариство було об'єднанням патріотично настроєної української громадськості, яка своєю багаторічною діяльністю зробила значний внесок у всебічне вивчення матеріальної та духовної культури як населення Слобідської та Лівобережної, так і всієї України, збагативши українську етнографічну науку дослідженням важливих сторінок української минувшини.

Бібліографічні посилання

1. *Бабенко В.* Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии / В. Бабенко // Сб. Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 16. – С. 337–349.

2. *Данилов В.* Ненародные песни в украинском фольклоре / В. Данилов // СХИФО. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 279–286.

3. *Зеленин Д.* Народный обычай «греть покойников» / Д. Зеленин // СХИФО. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 256–272.

4. *Иванов П.* Дни недели / П. Иванов// СХИФО. – Х. – 1905., Т. 16. – С. 276–292.

5. *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде / П. Иванов // СХИФО. – Х., 1890. – Т. 2. – С. 1–81.

6. *Иванов П.* Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. Иванов // СХИФО. – Х., 1891. – Т. 3. – С. 156–228.

7. *Иванов П.* Народные рассказы о ведьмах, леших, водяных и русалках / П. Иванов // СХИФО. – Х., 1893. – Т. 5. – С. 23–74.

8. *Иванов П.* Очерк воззрений на загробную жизнь / П. Иванов // СХИФО. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 244–256.

9. *Манжура И.* Малорусские сказки, предания и поверья, записанные в Екатеринославской губернии / И. Манжура // СХИФО. – Х., 1894. – Т. 6. – С. 161–197.

10. *Медалієва О.* Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (ост. третина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Медалієва. – Черкаси, 2005.

11. *Миловидов Ф.* Жаба и лягушка в народном миросозерцании, преимущественно малорусском / Ф. Миловидов // СХИФО. – Х., 1913. – Т. 19. – С. 358–400.

12. *Милорадович В.* Сборник малорусских песен Лубенского уезда Полтавской губернии / В. Милорадович // СХИФО. – Х., 1897. – Т. 10. – С. 1–223.

13. *Милорадович В.* Украинские чары / В. Милорадович // СХИФО. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 232–244.

14. *Нагірняк О.* Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) / О. Нагірняк. – К., 2007.

15. *Назаренко В.* Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения / В. Назаренко. – Х., 1999.

16. *Новицкий Я.* Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг. / Я. Новицкий // СХИФО. – Х., 1894. – Т. 6. – С. 49–160.

17. О собирании историко-этнографических материалов // СХИФО. – Х., 1899. – Т. 11. – С. XXII–XXIII.

18. *Редин Е.* Ученая деятельность Историко-филологического общества при имп. Харьковском университете за первые 25 лет его существования (1877–1902). – Х., 1904.

19. Речь проф. Н. Ф. Сумцова по поводу 25-летия Харьковского историко-филологического общества // СХИФО. – Х., 1908. – Т. 14.

20. *Сумцов Н.* Г. О. Квитка, как этнограф / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1905. – Т. 16. – С. 182–210.

21. *Сумцов Н.* Жаба и лягушка в народных поверьях и сказках / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1897. – Т. 9. – С. 242-243.

22. *Сумцов Н.* И. И. Манжура, как поэт и этнограф / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1905. – Т. 16. – С. 242–266.

23. *Сумцов Н.* Колдуны, ведьмы и упыри / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1891. – Т. 3. – С. 229–298.

24. *Сумцов Н.* Личные обереги от сглаза / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1897. – Т. 9. – С. 93–112.

25. *Сумцов Н.* Побутова сторона в «Енеїді» І. Котляревського / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1905. – Т. 16. – С. 142–163.

26. *Сумцов Н.* Пожелания и проклятия / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1897. – Т. 9. – С. 183–208.

27. *Сумцов Н.* Розыскание в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1899. – Т. 11. – С. 118–316.

28. *Сумцов Н.* Слово о бездождии / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1914. – Т. 21. – С. 390–396.

29. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905). – Х., 1911.

30. *Фрадкин В.* Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества, 1877–1919 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1973.

31. *Чернявская С.* Обряды и песни с. Белозерки Херсонской губернии / С. Чернявская // СХИФО. – Х., 1893. – Т. 5. – С. 82–166.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94(477)+323.111»18-19»

В. О. Венгерська

Житомирський державний університет ім. І. Франка

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ТА МУЗЕЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ

Українські інтелектуали XIX ст. стали тією рушійною силою, завдяки якій розпочалося формування національного проекту. В діяльності наукових товариств, музейних експозиціях на тлі окремих кроків з боку російської влади знайшли відображення його найбільш типові риси та проблеми «росту». У статті, спираючись на епістолярний спадок відомих учених, громадських діячів, у першу чергу, істориків, зокрема Д. І. Яворницького, відображені особливості творення спільного як для Наддніпрянщини, так і Західної України національного культурно-ментального простору.

Ключові слова: нація, національний проект, «націоналізація історії», наукові товариства, музейна справа.

Украинские интеллектуалы XIX в. стали той движущей силой, благодаря которой началось формирование национального проекта. В деятельности научных обществ, музейных экспозициях на фоне отдельных шагов со стороны российской власти нашли отображение его наиболее типичные черты и проблемы «роста». В статье, основываясь на эпистолярное наследие известных ученых, общественных деятелей, в первую очередь, историков, в частности Д. И. Яворницкого, отображены особенности создания единого как для западноукраинских, так и надднепрянских территорий национального культурно-ментального пространства.

Ключевые слова: нация, национальный проект, «национализация истории», научные общества, музейное дело.

Ukrainian intellectuals of the 19th century become the driving force that initiated the formation of the national project. The activities of learned societies and museum displays held against the backdrop of certain taken by the Russian authorities reflect its most typical characteristics and «growing pains». Based on the epistolary works by prominent scholars and public figures, primarily historians, including, in particular, D.I. Yavornytskiy, the article describes the specific characteristics of the development of the national cultural and mental environment shared by both Dnieper Ukraine and Western Ukraine.

Key words: nation, national project, «nationalization of history», learned societies, museum affairs.

Дослідженню феномену формування націй та розвитку націоналізму в останні роки присвячена значна кількість праць як

© В. О. Венгерська, 2010

вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Ґрунтовну класифікацію теорій, концепцій ще наприкінці 90-х рр. здійснив Г. Касьянов [1]. Зупинимося на двох популярних підходах у трактуванні особливостей творення національних проектів у XIX ст. У відповідності з однією із марксистських схем виникнення націй – чеського дослідника М. Гроха, їх поява пояснюється як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну – збір матеріалу, доведення на основі історичних фактів ученими-дослідниками доказів окремішності одного етносу від іншого; культурно-просвітницьку та політичну. Соціально-антропологічний підхід свого часу запропонував відомий англійський дослідник Б. Андерсон, з легкої руки якого поняття «нації» трактується як «уявлена» спільнота. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання:

– «націоналізує» народи, відокремлюючи від інших та постачаючи ідею самовизначення;

– створює національну історію;

– створює національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір [2].

Не дивлячись на відмінності в існуючих підходах, спільним для них є визнання провідної ролі інтелектуалів, які своїми дослідженнями, науковими розвідками, популяризацією фактично творили і національні історії та обґрунтовували правомірність визначення (поки що на теоретичному рівні) тих чи інших національних територій.

Епістолярна спадщина визначних українських діячів початку XIX ст. дозволяє відчути як «дух» епохи, так і зрозуміти основні прагнення людей, праця яких, в значній мірі, була справжнім подвижництвом. Протягом останніх років значна кількість листів, які зберігаються в архівах та бібліотеках України, стали надбанням широкої громадськості завдяки опрацюванню та підготовці до друку. До цього процесу причетні науковці різних регіонів, зокрема, щодо епістолярію Д. Яворницького, найбільш відомими дослідниками його спадщини є співробітники музею в Дніпропетровську С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, дніпропетровський та київський дослідники О. І. Журба, В. І. Ульяновський та інші [1]. В останні роки з'явилися роботи, об'єктом вивчення яких стали колекційні, книжкові й музейні фонди, а також принципи їх наукового дослідження [6].

На особливостях творення історії в імперських умовах сконцентрував свою увагу О. П. Толочко [7, с. 274]. Написання, конструювання історії (історій), як імперської, так і національних, стало однією з найбільш прикметних рис XIX ст. Новоприєднані з кінця XVIII ст.

до Російської імперії народи входили до її складу зі своїми версіями власної історії. Що ж до статусу України, то він у «мисленій географії» був двозначним. З початку XIX ст. «Україна» асоціювалася виключно з лівобережною Малоросією. Творення нового історичного простору з правобережними та південними землями, а згодом і західними – Галичиною, Буковиною та Закарпаттям, які на сьогодні складають єдине українське ціле, стало завданням, до виконання якого приступили подвижники національної справи. Традиційно так складалося, що найбільш потужні інтелектуальні осередки функціонували в університетських центрах. Але й губернські міста не залишалися осторонь історичних, краєзнавчих досліджень. На державному рівні існувала потреба обґрунтування та підтвердження правомірності володіння величезними територіями. Це право автоматично поширювалось і на історичні реліквії, які також, за будь-якої нагоди, намагалися переміщувати та концентрувати в російських столицях. Усвідомлення важливості «привласнення» історії, втіленої в стародруках, предметах старовини проявлялось не лише в ставленні до «малоросів». У цьому сенсі показовою є доля унікальної колекції вірменської громади Кам'янця-Подільського. Міністр внутрішніх справ І. Дурново звернувся до Київського, Подільського та Волинського губернатора О. Ігнатьєва з проханням обережно з'ясувати цінність колекції «без всякой огласки, могущих привести к укрытию или расхищению означенных книг» [11, арк. 231] (мова йшла про зібрання старовинних рукописів та іншої літератури XV–XVIII ст.). У листі наголошувалося, що ці книжки хоча і зберігались у вірменській церкві, але знаходилися «в положении забытых и никому не нужных предметов» [11, арк. 232]. У зв'язку з цим та з метою збереження пам'яток вірменської старовини від знищення, «которому они могут легко подвергнуться», рекомендувалося передати книги та рукописи до імператорської публічної бібліотеки [11, арк. 232]. Врешті це було зроблено, більша частина колекції і зараз перебуває в Російській національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург).

До кінця XIX ст. у Наддніпрянській Україні було лише три університети, але сформовані на їх основі наукові школи були відомі далеко за межами Російської імперії. Професори та викладачі, які позиціонувалися владою як «українофіли», мали відношення до створення та діяльності історико-філологічних товариств, музейних експозицій. Вони здійснювали наукові розвідки, активно публікувалися (принагідно зазначимо, що більшість публікацій до 1906 р. були російськомовними), організовували етнографічні, брали участь в ініційованих владою археографічних експедиціях, займалися збиранням старожитностей. Навіть неповний перелік створених наукових товариств засвідчує активність та насиченість науково-

дослідницького життя: Харківське історико-філологічне товариство, Харківське товариство імені Г. Гулака-Артемовського, Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно-археологічні товариства, Товариство дослідників Волині, Історичне товариство Нестора-літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства, Ніжинське історико-філологічне товариство та ін. Славився своїми науковими, дослідницькими традиціями і Катеринослав. Викладачі новоствореного гірничого училища в 1899 р. виступили ініціаторами заснування Катеринославського наукового товариства з вивчення краю. Відомі дослідники, громадські діячі, як правило, одночасно були дійсними або почесними членами наукових товариств, що діяли як на теренах Наддніпрянщини, так і Західної України. Так, О. М. Поль входив до складу Одеського товариства історії та старожитностей. Почесними членами Катеринославської губернської вченої архівної комісії були професори: київські – В. Антонович та В. Перетц, львівський – М. Грушевський, харківський – Д. Багалій. Тісна співпраця М. Грушевського з Харківським історико-філологічним товариством посприяла обранню Радою Харківського університету його та І. Франка на посади докторів навчального закладу в 1906 р. Про це у листі до вченого повідомив подвижник музейної справи на Слобожанщині, відомий славіст, етнограф, професор Харківського університету М. Сумцов [9, арк. 5]. Саме він разом із такими вченими, як професори М. Г. Халанський, В. К. Надлер, Д. І. Багалій, мали безпосереднє відношення до заснування Харківського історико-філологічного товариства, одного із найбільш відомих наукових осередків в імперії та за її межами. З його діяльністю було пов’язано заснування архіву, етнографічного музею, двох бібліотек. Забезпечувала організація і видавничу діяльність, надаючи сторінки для розміщення публікацій в наступних серійних виданнях: «Сборник Харьковского историко-филологического общества», який виходив до 1914 р., та «Віснику» (1911–1914 рр.). Члени товариства мали широкі контакти зі своїми колегами як в Російській імперії, так і за її межами. Зв’язки із львівськими істориками, етнографами представлені в особових фондах, в яких зберігається листування, наприклад, М. Грушевського із М. Сумцовим, М. Сумцова з В. Гнатюком та іншими. Листування М. Сумцова з М. Грушевським підтверджує факт досить тісного взаємовпливу наддніпрянських та західних українців на суспільні процеси. Саме це мало позитивні наслідки для розвитку української справи. Микола Федорович активно листувався з Грушевським з 1896 р., принаймні, в особистому фонді Грушевського представлені його листи саме з цього року. Цікаво, що протягом тривалого часу лис-

тування велося російською мовою. Перший україномовний лист від М. Сумцова датується 1 червня 1908 р. Учені активно обмінювалися різноманітними виданнями, в переважній більшості з української проблематики. Звертає на себе увагу цікава репліка щодо прохання надсилати бандеролі з літературою зі Львова на адресу університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко.

Можемо припустити, що статус університету як в першу чергу наукового закладу, до того ж, наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, в тому числі пов'язані з цензурою. В одному з листів М. Сумцова згадується про поезії І. Манжули – катеринославського етнографа, фольклориста, поета [9, арк. 17]. Його твори, етнографічні дослідження побачили світ завдяки діяльності членів Харківського історико-філологічного товариства, зокрема його багаторічного керівника О. О. Потебні. Саме в Харкові були видані його вірші, не дивлячись на значні цензурні обмеження, та збірники «Казки, приказки, які записані в Катеринославській та Харківській губернії», а також «Малоросійські казки, приказки та повір'я, які записані в Катеринославській губернії». В цьому ж листі Сумцов дякує Михайлові Сергійовичу за публікацію «Українського питання» – «коротенького, але надзвичайно багатого за змістом, ясно та докладно написаного історичного нарису пригноблення України»[9, арк. 18]

В одному з листів М. Сумцова до М. Грушевського йшлося про збір літератури для «Просвіти» та Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Перелік його власних публікацій, який додавався, відображав характер найбільш типових етнографічних досліджень. Наведемо лише декілька з названого списку: «Хліб в обрядах та піснях», «Релігійне міфічне значения малоросійського весілля», «Наукове вивчення колядок», «Малоросійські п'яницькі пісні», «Сучасна малоросійська етнографія», «Писанки», «Місцеві назви в Малоросійських піснях» [9, с. 21]. Відомий західноукраїнський етнограф, ініціатор та засновник музеїв В. Гнатюк у своїх листах до М. Сумцова звертався з проханням надіслати роботу останнього «Дослідження в галузі анекдотичної літератури» [10, арк. 7]. М. Грушевський надсилав до Харкова історико-етнографічні збірники, в свою чергу пропонував професорам Харківського університету надавати свої матеріали для публікацій. «Я вишлю деякі видання, які стосуються Галичини, та просив би вас роздати їх на свій розсуд зацікавленим особам в належні бібліотеки...» [9, арк. 8], писав він в одному з листів до М. Сумцова. У відповідь було висловлене зустрічне побажання: «Чи не знайдете можливим зробити збірник наукових праць, в яких може знайти міцну оборону українська мова і писемність. Наприклад, «Язык и народность» О. Потебні, статті

Антоновича, дещо з Грінченка та ін. Такий збірник до сучасних потреб дуже підходив би, навіть якщо був би складений здебільшого російською мовою» [9, арк. 7].

29 січня 1909 р. Сумцов інформував Грушевського про відвідування Галичини та висловлював жаль з приводу того, що не зміг зустрітися з В. Гнатюком (з 1898 р. він виконував функції секретаря етнографічної комісії НТШ). Саме через нього Сумцов просив підібрати та допомогти придбати «за невеликі гроші» гуцульське вбрання для Харківського етнографічного музею. «Харківський етнографічний музей, як усі наші просвітницькі інституції, занадто бідні на гроші» [9, с. 9]. З часом В. Гнатюк виконав прохання харківського колеги, завдяки чому поповнився новими експонатами етнографічний музей у Харкові.

Проведення в 1905 р. у Катеринославі XIII Археологічного з'їзду стало помітною подією громадського наукового та культурного життя. В листі В. Гнатюка до М. Сумцова викладено зміст телеграми, яку члени НТШ надіслали на підтримку тих учасників зібрання, що виступили «в оборону» української мови та науки [10, арк. 6].

Активізація українського руху в умовах Першої російської революції спостерігалась як в Наддніпрянщині, так і в Галичині. Оскільки просвітницька діяльність лишалась одним із найбільш важливих напрямків, різноманітні освітні проекти мали як моральну, так і матеріальну підтримку. Так, в одному з листів з Наддніпрянщини до М. Грушевського містилося прохання про передачу «нашим галицьким українським товаришам тисячу сто карбованців» [9, арк. 24]. Дописувач (Д. Мишуба) рекомендував розділити цю суму наступним чином: «на будівництво великої бурси Руського товариства педагогічного у Львові 800 крб, на руську гімназію – 100 крб, бурсу ремісничу – 100 крб, українській гімназії Львівській – 100. Всього 400». Постать Грушевського в Наддніпрянській Україні з початком революції 1905 р. набуває значної популярності та ваги. Саме тому спостерігається збільшення звернень про грошові перекази на підтримку освітніх українських проектів. Промовистими є підпис в одному з листів «глибоко поважаючий та почитаючий за ваші величезні труди для добра українського народу» [9, арк. 25].

В особовому фонді М. Г. Халанського, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві, представлені листи, які засвідчують факт близької дружби з Д. І. Яворницьким [8, арк. 1–4]. У листі, який датовано 5 листопада 1906 р., Дмитро Іванович звертався до Халанського, називаючи останнього «дорогим та незабутнім другом». Лист цікавий у контексті нашої теми, оскільки Яворницький характеризує музей. «Я створив в Катеринославі чудовий музей імені О. Поля. Протягом трьох років

наповнив його такими скарбами, що якщо б ти поглянув на нього, то б здивувався. Більше 100.000 найменувань різноманітних предметів старовини та сучасної етнографії [8, арк. 3].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що активна наукова, громадсько-просвітницька, етнографічно-пошукова діяльність учених мала свої позитивні наслідки. Елементи матеріальної, традиційно-побутової культури у тісному поєднанні з духовною складовою знаходили відображення у наукових публікаціях та музейних експонатах. За відсутності надшвидких засобів зв'язку, «повільне» XIX ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – епістолярний спадок, який, на жаль, у сучасних умовах відходить у небуття. Тісна співпраця галичан з наддніпрянцями, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних просвітницьких заходів дозволили усвідомити важливість спільних зусиль для розробки та реалізації єдиного національного проекту.

Численні особистості, родинні фонди, листування потребують подальшого вивчення та «занурення» в епоху через світосприйняття сучасників.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого как объект археографического исследования / С. В. Абросимова, О. И. Журба // Исследования по ареографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129–135; Заруба В. М. Листи Д. Дорошенка до Дмитра Яворницького / В. М. Заруба // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 48–50; С. В. Абросимова. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / С. В. Абросимова, В. І. Ульяновский // Український археографічний щорічник. – 1991. – Вип. 1. – С. 358–382.

2. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., 2001 / [Електронний ресурс] www.litopys.org.ua.

3. З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького / упоряд., вступ. стаття: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 114–165.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Д., 1997.

5. *Касьянов Г. В.* Теорія нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К., 1999.

6. *Міщук С. М.* Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) / С. М. Міщук. – К., 2009.

7. *Толочко О. П.* Києво-Руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. / О. П. Толочко // Владислав Верстюк, Олексій Толочко. Українські проекти в Російській імперії: нариси в 3 т. – Т. 1. – С. 250–351.

8. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 2061 (Особистий фонд М. Г. Халанського), оп. 1, спр. 49.

9. ЦДІА. – Ф. 1235 (Особистий фонд Грушевських), оп. 1, спр. 779 (Листи М. Сумцова до М. Грушевського).

10. ЦДІА. – Ф. 2052 (Особистий фонд М. Ф. Сумцова) – Ф. 342, оп. 1.
11. ЦДІА. – Ф. 442, оп. 840, спр. 221–232.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94(477.63) «1945/1950»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОВОЄННА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ОЦІНЦІ ВИЩОГО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА (на прикладі Дніпропетровщини)

На основі оцінок соціально-економічної ситуації у сільському господарстві Дніпропетровщини та діяльності керівників її партійних, радянських та сільськогосподарських органів представниками ЦК ВКП(б) розглядаються фактори, що формували погляди вищого партійно-державного керівництва СРСР на українське село, які визначили гостроту соціально-економічної ситуації в республіці у повоєнні роки.

Ключові слова: українське село, повоєнна відбудова, Дніпропетровщина.

На основании оценок социально-экономической ситуации в сельском хозяйстве Днепропетровщины и деятельности руководителей ее партийных, советских и сельскохозяйственных органов представителями ЦК ВКП(б) рассматриваются факторы, формировавшие взгляды высшего партийно-государственного руководства СССР на украинское село, которые и определили остроту социально-экономической ситуации в республике в послевоенные годы.

Ключевые слова: украинское село, послевоенное восстановление, Днепропетровщина.

On the basis of social-economic situation in the farningof Dnipropetrovsk city and the actions of the Soviet and farming bodes of the party's leades by the representatives of the CK of CP CPSU(b) it is examining the factours that have been farming the viwos of the supreme organs of govermen and party leadership SSSR to Ukrainian vjllage that were bbdetermined the acuteness of socio-tconomic situation in Republec during the war time.

Key words: Ukrainian village, war reconstraction, Dnipropetrovschina.

Проблематика повоєнного українського села має солідну історіографію. Вітчизняними дослідниками досить докладно висвітлено стан його матеріально-технічної бази [10; 11], соціально-економічні

© О. Ф. Нікілєв, 2010

10. ЦДІА. – Ф. 2052 (Особистий фонд М. Ф. Сумцова) – Ф. 342, оп. 1.
11. ЦДІА. – Ф. 442, оп. 840, спр. 221–232.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94(477.63) «1945/1950»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОВОЄННА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ОЦІНЦІ ВИЩОГО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА (на прикладі Дніпропетровщини)

На основі оцінок соціально-економічної ситуації у сільському господарстві Дніпропетровщини та діяльності керівників її партійних, радянських та сільськогосподарських органів представниками ЦК ВКП(б) розглядаються фактори, що формували погляди вищого партійно-державного керівництва СРСР на українське село, які визначили гостроту соціально-економічної ситуації в республіці у повоєнні роки.

Ключові слова: українське село, повоєнна відбудова, Дніпропетровщина.

На основании оценок социально-экономической ситуации в сельском хозяйстве Днепропетровщины и деятельности руководителей ее партийных, советских и сельскохозяйственных органов представителями ЦК ВКП(б) рассматриваются факторы, формировавшие взгляды высшего партийно-государственного руководства СССР на украинское село, которые и определили остроту социально-экономической ситуации в республике в послевоенные годы.

Ключевые слова: украинское село, послевоенное восстановление, Днепропетровщина.

On the basis of social-economic situation in the farningof Dnipropetrovsk city and the actions of the Soviet and farming bodes of the party's leades by the representatives of the CK of CP CPSU(b) it is examining the factours that have been farming the viwos of the supreme organs of govermen and party leadership SSSR to Ukrainian vjllage that were bbdetermined the acuteness of socio-tconomic situation in Republec during the war time.

Key words: Ukrainian village, war reconstraction, Dnipropetrovschina.

Проблематика повоєнного українського села має солідну історіографію. Вітчизняними дослідниками досить докладно висвітлено стан його матеріально-технічної бази [10; 11], соціально-економічні

© О. Ф. Нікілєв, 2010

умови буття [5; 8], духовно-культурну ситуацію на селі [6]. Введено також до наукового обігу значне коло документів з проблеми [2], продовжується подальша робота з виявлення складного комплексу причин, що визначали саме таку непросту ситуацію. Так, наприклад, О. Веселовою [1] та В. Марочком [4] переконливо показано, що ситуація на селі в республіці тісно пов'язана з геополітичними змінами, що відбувалися в Європі й світі після Другої світової війни. Розширення джерельної бази за рахунок раніше недоступних для науковців комплексів документів, що зберігаються поза межами України, у першу чергу у фондах ЦК КПРС, дозволяє доповнити фактори, що визначили гостроту соціально-економічної і демографічної ситуації в Україні у зазначений період. Одним з них є, на нашу думку, такий як система отримання інформації вищим державно-партійним керівництвом СРСР у першу чергу в особі Й. Сталіна та прийняття на її основі рішень.

Як відомо, Й. Сталін рідко полишав межі столиці. Тому інформацію отримував з доповідних і аналітичних записок, преси та кінофільмів [7, с. 360]. Вона накладалася на його власний досвід, переважно дореволюційного періоду та громадянської війни [3, с. 226].

Доповнювала процес отримання інформації практика направлення на місця з інспекторськими цілями представників ЦК, які прибували туди вже з конкретними директивами, отриманими від свого керівництва. В оцінці ситуації там вони підходили через призму цих директив і інтересів вищої інстанції, яку представляли. І під таким кутом доводили її (оцінку) до відома свого керівництва. Таким чином, інформація з місць, надана представниками вищих партійних органів своєму керівництву, являючи собою нібито найдостовірніші дані, насправді лише підтверджувала вже існуючу апріорі позицію Центру.

Яскравим прикладом такої інформації, що визначала позицію Й. Сталіна і всього вищого партійного і державного керівництва, наприклад, у питанні посилення податкового тиску на колгоспи України у 1946-1947 рр. і політики відносно її сільського господарства, може слугувати виявлена у фондах ЦК КПРС Російського державного архіву соціально-політичної історії (колишній Партархів при ЦК КПРС) доповідна записка інспектора сільгоспвідділу ЦК ВКП(б) К. Маханька від 16 січня 1946 р. на ім'я Г. Маленкова, який у Політбюро ЦК курирував сільське господарство, «О неудовлетворительном выполнении плана хлебозаготовок в Днепропетровской области» обсягом 11 сторінок друкованого тексту, яка повністю присвячена негативному висвітленню ситуації в селі з виконанням даного питання. У ній він доводив до відома Політбюро, що здача зерна державі в області припинилася вже у кінці жовтня 1945 р. і на січень 1946-го ви-

конання плану становило лише 70 %. У цьому надзвичайно різко звинувачував колективні господарства, заявляючи, що нібито вони не виявляли необхідного сумління у ставленні до своїх обов'язків. На його думку, вони «в связи с окончанием войны ослабили напряжение. В ожидании скидок и льгот многие колхозы стали на путь сдерживания хлебозаготовок» [9, арк. 15].

Відставання від планів здачі сільськогосподарської продукції він кваліфікував як «антигосударственную практику» та «саботаж». І аж сім сторінок записки присвятив докладному показу центральному керівництву проявів такого «саботажу» колгоспами багатьох районів області: це і заниження ними всіма оцінки врожайності, затримка з обмолотом одними господарствами і відставання від графіка здачі зерна на прийомні пункти – іншими, виділення керівниками третіх певної частки зібраного врожаю колгоспникам для задоволення їхніх нагальних потреб [9, арк. 16–24]. При цьому абсолютно обходив мовчанням складні соціально-економічні умови життя та праці у колгоспах і те, що основною робочою силою у господарствах були жінки, люди похилого віку, підлітки та інваліди, і що, фактично, була повністю відсутня техніка і тяглова худоба, що, власне, і зумовлювало саме такий стан економіки колгоспів та села загалом.

Паралельно з «навмисним гальмуванням процесу хлібоздачі» він звинувачував колгоспи й у привласненні та розкраданні селянами зерна. Для підкріплення цієї тези наводив власні розрахунки, зроблені на основі даних про кількість намолоченого та зданого зерна, за якими різниця між цими цифрами, за його словами, свідчила про те, що колгоспники привласнили цю частку врожаю. Для більшої переконливості використував у своїй аргументації термінологію часів розкуркулення та колективізації, таку зрозумілу вищому керівництву, яка, проте, у нових умовах звучала вже абсурдно. За його словами, вже обмолочене зерно «укрыто, скормлено скоту, расхищено» [9, арк. 17].

Для того щоб ще більше переконати Політбюро у розкраданні зерна селянами, К. Маханько наводить такий аргумент: «В **каждом районе** области имеются **тысячи (**виділено нами. – *О. Н.***)** ручных мельниц, на которых колхозники перемалывают зерно для своих нужд» [9, арк. 20]. Насправді ж, за спогадами самих селян, таких ручних млинів на селі було небагато, оскільки це була продукція промислового характеру, тобто робилася на промислових підприємствах, у першу чергу міста, і потім обмінювалася на харчі в сільській місцевості. Що ж малося у господарствах, так це зернотерки, – здавна поширений і застосовуваний на селі прилад для роздавлювання, плющення зерна для кращого його перетравлювання худобою, у першу чергу – свинями. Подача інформації партійним функціонером саме

в такій площині вказувала на зорієнтованість загострити сприйняття керівництвом Компартії ситуації в області, яку він інспектував.

Застосовуючи метод гіперболізації, представник Центру свідомо чи несвідомо наводив Центр на думку, що Україна вкрита мільйонами таких міні-млинів і, отже, її селяни «жирують», чим сприяв закріпленню існуючих у вищих партійних і господарських органах країни стереотипів щодо безмежних можливостей українського села.

У викривленому світлі представник Центру оцінював і діяльність районних та обласних сільськогосподарських органів. З огляду на несприятливі кліматичні умови попереднього року і погані види на врожай у наступному, фахівці обласного управління та районних відділів сільського господарства, з відома і за рішенням обкому партії, дали вказівку (абсолютно правильну з точки зору фахівців і інтересів держави) господарствам у першу чергу та у повному обсязі формувати свої насіннєві фонди. Це ж інспектором ЦК ВКП(б) було засуджено і розцінювалося як протиставлення інтересів колгоспів інтересам держави. Правильним, на його думку, було весь зібраний урожай здати державі, а потім брати у неї позику на посівну кампанію, на забезпечення своїх виробничих потреб та продуктових потреб колгоспників впродовж року [9, с. 26] (але держава давала позику під 15 % – *О. Н.* То чи було це економічно вигідно колгоспам?). Тих же керівних працівників обласних та районних структур народного комісаріату землеробства, що функціонально були відповідальними за процес вироблення зернової продукції, за їхні професійні й абсолютно адекватні рішення у тій природно-кліматичній ситуації, що мала місце в області, називає «проходимцами», які гальмують плани держави по хлібозаготівлі: «Организовать хлебозаготовки по-настоящему в области было некому, затормозить же их мог каждый проходимец» [9, арк. 25]. До числа таких «проходимцев» він зараховує начальника обласного управління наркомзему, дільничних агрономів МТС цілого ряду районів, які, дбаючи про урожай наступного року, давали розпорядження утворити у господарствах у обов'язковому порядку повноцінні насіннєві фонди, називаючи такі їхні дії шкідливими для держави, бо вони «засыпку семян прямо противопоставили государственному плану хлебозаготовок» [9, арк. 25].

Аналогічним чином він оцінює ситуацію і в системі радянських господарств області, де і урожайність, і фактичні норми здачі зерна були однаковими з колгоспними. Адже працівники радгоспів жили у тих самих умовах повоєнного села, що й трудівники колективних господарств. У радгоспах урожай також, за свідченням К. Маханька, «растерян при уборке и разворован». За такий стан справ він жорстко и безпідставно звинувачує у своїй записці директора тресту радгоспів, називаючи його «саботажником хлебозаготовок, который сгноил

и растерял сотни тысяч пудов хлеба, и сорвал выполнение плана хлебозаготовок» [9, арк. 21], навішуючи такі ярлики, що людину навіть без з'ясувань обставин треба знімати з посади та віддавати до суду: «Директор треста Калашников являет собой образец неприкрытого саботажника. … допустил потери урожая не менее 2,5 центнера на гектар, а в отдельных совхозах до 5 центнеров. …В своей практической работе ориентировал совхозы на невыполнение плана хлебозаготовок, потерял всякое чувство ответственности сам и разложил дисциплину в совхозах» [9, арк. 21].

Значне місце у записці було відведене оцінці роботи в такій ситуації партійних і радянських органів обласного та районного рівнів. Вони звинувачувалися представником Центрального комітету партії у тому, що не вживали жорстоких заходів, щоб примусити господарства виконувати план хлібоздачі, засуджувалася їхня діяльність зі стримування виконавчого ражу представників структур, функції яких полягали у контролі за безумовним виконанням планів заготівлі сільгосппродукції. Більше того, у записці прямо і послідовно проводилася думка, що партійне керівництво області сприяло колгоспам у їхньому небажанні здавати хліб державі. В доказ цього наводилася низка фактів, які мали переконати вище партійне керівництво у цьому та навіть у переслідуванні з боку районного і обласного комітетів уповноважених наркомату заготівель, які за невчасне виконання господарствами зобов'язань по хлібоздачі або встановлення «неправильної» урожайності, або посів зерна не з тих площ, з яких мали б це робити, тощо подавали справи на їхніх керівників до прокуратури, до суду та інших силових структур.

При цьому у негативному плані подавав зважені дії районних та обласних керівників, які, добре знаючи дійсну ситуацію на місцях, стан матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів після майже трирічного перебування в окупації, реальну спроможність села, виконувати завдання, що надходили їм «згори», стримували чиновницьку запопадливість посадовців, призначення яких і полягало у всілякому забезпеченні виконання встановлених планів. Ось як він характеризує їх дії: «Несмотртя на то, что гр. Тютюнина посева пшеницы не имела, нач. Апостоловского райотдела НКВД майор Панкратов предложил изъятое зерно возвратить (цій колгоспниці, чоловік якої загинув на фронті і яка самотужки виховувала дітей. – *О. Н.*). …Секретарь Солонянского райкома КП(б)У т. Шмалько запретил судье привлекать председателей колхозов, а райуполнаркомзагу решением бюро КП(б)У поставлено на вид (за те, що він передав до суду справи на керівників колгоспів, де малося ще не здане зерно). …Райуполнаркомзагом (Синельниківського району. – *О. Н.*) передано районному прокурору 34 дела об антигосударственных действиях колхозов, 22 дела о расхи-

щении гарнцевого сбора и 11 дел о скрытой переработке зерна и подсолнуха частными лицами. Из всех дел за полгода рассмотрено только пять» [9, арк. 19-20]. Скаржився на секретаря обкому за те, що той не так реагував на матеріали перевірок представників наркомату заготовок, уповноваженого Комісії партійного контролю по Дніпропетровській області ситуації у колгоспах, як того вимагав цей партійний наглядач. Тому робить не на користь обласних відповідальних осіб висновок, що, «при попустительстве партийных и советских органов в области получили широкое распространение антигосударственная практика и прямой саботаж» [9, арк. 18].

Матеріал у доповідній записці був складений так, що, прочитавши його, керівництво ЦК партії мало однозначний висновок: зерно у колгоспах є, тільки вони його не поспішають здавати державі, селяни не бажають працювати, щоб виконувати визначені для них плани. А партійні й радянські органи сприяють цьому: «Днепропетровский обком и облисполком не вели настоящей борьбы за хлеб, попустительствовали саботажникам хлебозаготовок, не обеспечили охраны и сохранности хлеба и строгого соблюдения закона о порядке засыпки семян, не верили сами в возможность выполнения государственного плана хлебозаготовок и встали на неправильный антигосударственный путь составления ... тенденциозных кабинетных хлебно-фуражных балансов, чем окончательно дезорганизовали хлебозаготовки в области и сорвали выполнение государственного плана» [9, арк. 26].

Навіть декількох доповідних записок, складених таким чином, було достатньо для Й. Сталіна, щоб вважати, що українські селяни не бажають співпрацювати з радянською владою, а керівництво на місцях покриває їх, наполягати на посиленні тиску на українське село з метою примусити його виконати встановлені для нього норми здачі сільгосппродукції. У світлі даного документа стає зрозумілим, чому вождь не сприймав докази тодішнього секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про неспроможність республіки виконати плани як такі, що не відповідають дійсності. Він їм не довіряв.

Таким чином, механізм прийняття рішень вищим керівництвом партії і держави, який ґрунтувався на отриманні інформації з місць, через представників складових структур ЦК ВКП(б), які підходили до оцінки ситуації з точки зору «свого» відомства, сприяв формуванню і закріпленню у нього хибних уявлень про стан економіки українського повоєнного села. Він (такий механізм) стояв на заваді оперативному і безпосередньому доведенню об’єктивної інформації до Центру і став додатковим чинником, що негативно вплинув на соціально-економічну і демографічну ситуацію в республіці у 1946-1947 та у наступні роки, доки керівництво державою здійснював Й. Сталін.

Бібліографічні посилання

1. *Веселова О. М.* Післявоєнний голодомор (1946-1947 рр.) / О. М. Веселова // Голодомори в Україні. 1921–1923. 1932-1933. 1946-1947. Злочини проти народу. – К., 2000.

2. Голод в Україні 1946-1947 : док. і матер. – К.; Н.-Й., 1996.

3. *Жуков Г. К.* Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. – М., 1986.

4. *Марочко В. І.* «Третій радянський» голод 1946-1947 років / В. І. Марочко // Голод 1946-1947 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція : [матер.]. – К., 1998.

5. *Марчук В. В.* Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (2-га половина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007.

6. *Нікілєв О. Ф.* Виробнича інтелігенція українського села: Творення соціальної верстви. Середина 1940-х – середина 1960-х рр. / О. Ф. Нікілєв. – Д., 2004.

7. О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н. С. ХХ съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 310–372.

8. *Рибак В. І.* Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.-П., 2000.

9. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17, оп. 123, спр. 60.

10. *Сургай Г. І.* Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К., 1991.

11. *Юрчук В. Б.* Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины / В. Б. Юрчук, И. П. Кожукало. – К., 1986.

Додаток

Подаємо текст доповідної записки (стилістика, синтаксис і орфографія оригіналу збережені):

«От т. Маханько

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б) тов. МАЛЕНКОВУ Г. М.

<u>О неудовлетворительном выполнении плана хлебозаготовок в Днепропетровской области.</u>

В период с 21 декабря 1945 года по 9 января 1946 года по заданию ЦК ВКП(б) я выезжал в Днепропетровскую область по вопросам хлебозаготовок. По состоянию на 5 января 1946 года в целом по области план заготовок выполнен:

по хлебу	на 72%
по подсолнуху	на 70%

Массовое поступление хлеба прекратилось с 25 ноября, а в декабре в среднем за пятидневку составляет всего 1600 тонн. Против установленного плана и по сравнению с фактическим поступлением хлеба из урожая 1944 года государству недодано 10 млн. пудов зерна.

Партийные и советские руководители области невыполнение плана заготовок зерна и подсолнуха объясняют плохим урожаем. Однако это обьяснение не соответствует действительности и опровергается фактами.

Средняя урожайность по колхозам Днепропетровской области определяется Уполномоченным Госплана следующими цифрами в центнерах с гектара:

	1945 г.	1944 г.
все зерновые	10,7	14,7
кукуруза	11,2	15,2
подсолнух	13,1	10,3

Завышенным следует считать только урожай подсолнуха, который в связи с неблагоприятными условиями опыления не оправдал первоначальных предложений. Однако практически это не имеет никакого значення, т.к. для выполнения плана сдачи маслосемян, необходимо сдать всего по 5 цнт. подсолнуха с 1 га фактического сева.

Валовой сбор зерновых вместе с кукурузой при данной урожайности составляет 987 тыс. тонн при плане хлебозаготовок по колхозному сектору в размере 514 тыс. тонн. И даже по неправильной заниженной оценке урожая (7,8 цент, с гектара) данной самими колхозами, валовой сбор зерна определяется в 693 тыс. тонн, т.е. целиком покрывает государственный план хлебозаготовок и потребность области в семенах, не говоря уже о том, что колхозам предоставлено право сдавать вместо зерна подсолнух.

Для выполнения государственного плана хлебозаготовок колхозы области:

должны сдать в среднем с 1 га в 1945 г.	– 5,77 цент.
фактически сдали с 1 га в 1945 г.	– 4,0 цент.
было сдано с 1 га в 1945 г.	– 6,77 цент.

При наличии урожая в 15-16 цент, с 1 га, в прошлые годы выполнение плана хлебозаготовок не представляло большой проблемы и проходило без особого напряжения. В 1945 году обстановка на хлебозаготовках в области резко изменилась. Средний урожай был на 4 центнера ниже обычного. В то же время колхозы в связи с окончанием войны ослабили напряжение. В ожидании льгот и скидок многие колхозы стали на путь сдерживания хлебозаготовок.

Вступив в уборку урожая с 15 июля, область до 15 августа, когда состоялось известное постановление ЦК ВКП(б) «О неудовлетворительном ходе хлебозаготовок в Днепропетровской области», выполнили план хлебозаготовок только на 11 %. На 10 августа 469 колхозов и 11 совхозов вообще еще не начинали сдавать хлеб.

Утвержденный обкомом КП(б)У и облисполкомом график вывозки хлеба никогда не выполнялся, в самый разгар хлебозаготовок,

вместо 400-500 подвод, предусмотренных графиком в каждом районе, на вывозке хлеба работало не более 100-130 подвод.

В интересах большей объективности допустим условно, что фактический урожай зерновых культур и кукурузы при наличии больших потерь, допускаемых в колхозах, составлял не 11,1 цент, с гектара, как это установлено уполномоченным Госплана, а только 7,8 центнера, т.е. равнялся величине, определенной самими колхозами. И даже при таком совершенно недопустимом методе исчисления получаем следующие цифры:

Дата	Намолочено тыс. тонн	Сдано госуд. тыс. тонн	На семена и 15% отчисл. на внут. колхозные нужды	Остается в колхозах, тыс.тонн
На 1.VIII.- 1945 г.	28,4	8,5	8,0	11,9
На 1.IX.- 1945 г.	272,5	146,1	85,3	41,1
На 1.X.-1945 г.	507,8	257,2	156,5	94,1
На 1.XI.-1945 г.	617,1	306,2	189,1	121,8
На 1.XII.-1945 г.	680,2	358,4	211,6	110,2
На 1.1.-1946 г.	691,0	366,0	216,0	109,0

Таким образом, принятые за основу при расчетах заведомо заниженные данные об урожайности показывают, что более 6,5 млн. пудов обмолоченного зерна, подлежащего сдаче государству, осело на токах, укрыто, расхищено, скормлено скоту и незаконно израсходовано.

Факт оседания хлеба на токах колхозов не раз отмечался обкомом КП(б)У, однако практически действенных мер к устранению зтого, пагубного для дела заготовок явлення, принято не было, 2-го сентября 1945 года бюро обкома КП(б)У устанавливает, что «во многих колхозах большое количество намолоченного хлеба на токах задерживается и своевременно не сдается государству».

19-го сентября 1945 года вновь отмечается, что «особенно в районах левобережья области, имеющих высокий урожай зерновых культур, молотьба проходит неудовлетворительно, а сдача намолоченного зерна злостно задерживается».

И, наконец, 25-го октября, когда уже хлебозаготовки должны были заканчиваться, в решении обкома КП(б)У вновь отмечается, что «в Котовском районе около 4500 центнеров (27 тыс. пудов) намолоченного зерна, подлежащего сдаче государству, осело на токах и в амбарах. В Царичанском районе в колхозе им. Чапаева осело 170 центнеров, в колхозе им. Куйбышева – 150 центнеров, «Ударник» – 150 центнеров, а всего в десяти проверенных колхозах оказа-

лось намолоченного и несданного хлеба государству 1358 центнеров. Большое количество хлеба осело и в других колхозах этого района».

Из докладной записки уполномоченного Наркомзага по Синельниковскому району, датированной 25 декабря, видно, что только в 5 колхозах этого района имелось в наличии, 900 центнеров зерна, которое должно быть сдано, но не сдается государству.

Колхозам области было разрешено сдать вместо зерновых 65,5 тыс. тонн подсолнуха. Однако подсолнух вместо зерновых не сдается, а основной план заготовки семян и подсолнуха тоже выполняется неудовлетворительно. Основная причина зтого явлення заключается в том, что с начала уборки подсолнуха началась его массовая переработка на сельских маслобойках. Так, например, Межевской район на 5 ноября сдал государству 121 тонну подсолнуха, а на сельских маслобойках переработал 330 тонн. И такое же недопустимое явление имело место и в других районах области. Кроме того, во многих районах подсолнух после его посева не обрабатывался а при поздней уборке допущены большие его потери и растаскивание.

При попустительстве партийных и советских органов в области получили широкое распространение антигосударснная практика и прямой саботаж. Перечисление всех фактов заслуживающих внимания, заняло бы очень много места, поэтому привожу только наиболее характерные из них:

Ново-Московский район

В колхозе «Борец за социализм» 17 июля было скошено лобогрейками 12 га ячменя. Ячмень лежал в мелких копнах до сентября м-ца, нижний его слой совершенно сгнил, середина приобрела затхлый запах, в результат чего это зерно не могло быть сдано государству кондиционным. Аналогичное положение с 30 га пшеницы и 7 га ячменя в колхозе «Червоний Орач».

В колхозе «Червоний лиман» при обмолоте оставили зерна в соломе до 30-40%, такое же положение и в колхозе им. Горького.

Апостоловский район

В колхозе «Коммунар» под видом отходов засыпано 70 цент, ржи и 85 цент, шеницы. Колхоз «Труд смичка» засыпал под видом отходов 160 цент, пшеницы. В колхозе «Перебудова» на току, где производился обмолот пшеницы 18 ноября с.г. найдена яма, в которой было заложено 750 кг пшеницы. В этом же колхозе обнаружена кража хлеба, в ней была заподозрена гр. Тютюнина, у которой найдено и изьято 97 кг озимой пшеницы, 45 кг яровой пшеницы и 9 кг ржи. Несмотря на то, что гр. Тютюнина посева пшеницы вообще не имела, нач. Апостоловского райотдела НКВД майор Панкратов предложил изъятое зерно возвратить.

Вследствие того, что со стороны районного руководства не было контроля за выполнением постановления правительства в части засыпки семян только с семенных участков, в районе допустили массовый расход зерна на посев озимых с общепроизводственных площадей. Оказавшиеся излишки зерна с семенных участков яровых культур: в колхозе «Коммунар» 200 цент. «Труд Змичка» 314 цент., «Серп и Молот» 138 цент. «Червона Зирка» 183 цент., «1-мая» 278 цент. и всего по району 2 517 цент, колхозами задерживаются и не сдаются государству.

Солонянский район

Уполнаркомзаг по Солонянскому району т. Варенов за несвоевременное выполнение обязательств по сдаче хлеба государству на ряд колхозов передал дела областному прокурору, последний дал санкцию рассмотреть дела в суде. Однако, секретарь Солонянского райкома КП(б)У т. Шмалько запретил судье привлекать председателей колхозов, а райуполнаркомзагу решением бюро райкома КП(б) У поставлено на вид за то, что он не согласовал вопрос с райкомом о привлечении колхозов к ответственности.

Широковский район

В колхозе им. Молотова по данным райземотдела уборка и молотьба закончены полностью, а фактически имеется не обмолоченного 2 га ржи и скирда пшеницы в 30 м длиной и 5 м шириной.

Колхоз им. Дзержинского числится закончившим уборку и молотьбу, а фактически имеет 172 га падалицы с намолотом до 5 цент. с гектара.

В колхозе «Згода» умышлено задерживается обмолот 63 га проса, под предлогом того, что это просо скошено на сено, обмолот этого проса дает до 3 цент. с га.

Зав. райзо т. Челябин и 3-й секретарь райкома КП(б)У т. Коваленко, вопреки постановлению о запрещении торговли хлебом купили в колхозе им. Ворошилова Червоновского сельсовета 300 кг пшеницы за 45 руб. О данном факте своевременно было доложено обкому КП(б)У, но мер не принято.

Синельниковский район

Секретарь Синельниковского райкома КП(б)У т. Афонин вместо организации хлебозаготовок мобилизовал районний актив на борьбу с райуполнаркомзагом Ермаковым, который не был согласен с районным руководством при определении урожайности и в последующей работе настаивал на применении более решительных мер по отношению к саботажникам хлебозаготовок. Неправильную позицию райкома в зтом деле характеризует следующий факт. Райуполнарком-

заг Ермаков, проверив несколько колхозов установил, что в амбарах, а также в отходах и в соломе имеется 861 цент. зерна, подлежащего сдаче государству. Вместо того, чтобы помочь райуполнаркомзагу получить зто зерно, райком взял под свою защиту укрывателей зерна, послал специального человека перепроверить данные Ермакова и утверждает, что такого количества зерна в колхозах нет.

Синельниковский райком КП(б)У не вел массовой разяснительной работы и не мобилизовал колхозы и колхозников на борьбу с саботажем хлебозаготовок и расхищением хлеба. Меры судебно-административного порядка так же не применялись. Райуполнаркомзагом передано районному прокурору 34 дела об антигосударственных действиях колхозов, 22 дела о расхищении гарнцевого сбора и 11 дел о скрытой переработке зерна и подсолнуха частными лицами. Из всех зтих дел за полгода рассмотрено только пять. Зато на самого райуполнаркомзага Ермакова по инициативе секретаря райкома т. Афонина заведено дело и спрашивается санкция на арест. Ермаков, хотя и является не безупречным, однако не без основания заявляет, что гонение на него началось с момента постановления ЦК ВКП(б) от 15 августа, в котором в связи с фактами заниження урожайности упоминается фамилия секретаря райкома т. Афонина.

В каждом районе области имеются тысячи ручных мельниц, на которых колхозники перемалывают для своих нужд зерно.

Днепропетровский обком КП(б)У и облисполком по вопросам хлебозаготовок принимали ряд решений. Однако, зти решения во многих случаях носили декларативний характер и должного воздействия на места не оказывали.

19 сентября в решений бюро обкома записывается, что в ряде районов особенно Васильковском, Широковском, Чкаловском, Петриковском не ведется решительной борьбы с хищениями зерна в колхозах, совхозах и на заготовительных пунктах.

Спустя месяц, 25 октября вновь отмечается, что «несмотря на неоднократные указания председателям исполкомов, райсоветов депутатов трудящихся и секретарям райкомов КП(б)У об организации охраны зерна на токах и на полях в целях предотвращения его хищения, охрана хлеба на токах и в поле до сих пор не обеспечена». Так обстоял вопрос с охраной хлеба в течение всей уборочной и хлебозаготовительной кампании.

Обком КП(б)У не раз констатировал наличие фактов саботажа, однако настоящей борьбы с антигосударственной практикой и саботажем не было.

Днепропетровский трест совхозов по свидетельству обкома имел возможность не только вьшолнить, но и перевыполнить государственньій план хлебозаготовок. Директор треста Калашников

являет собой образец неприкрытого саботажника. При наличии достаточной технической базы он затянул уборку и обмолот на полгода, допустил потери урожая не менее 2,5 центнеров на гектар, а в отдельных совхозах до 5 центнеров. В своей практической работе ориентировал совхозы на невыполнение плана хлебозаготовок, потерял всякое чувство ответственности сам и разложил дисциплину в совхозах. Колхозы Чкаловского района сдали государству по 3,2 центнера зерна с 1 га посева. По совхозу «Брянский» этого же района трест исчисляет средний урожай всего в 3,6 цент, с 1 га. При проверке оказалось, что урожай в этом совхозе был в два раза выше, но он растерян при уборке и разворован.

В постановлении пленума обкома КП(б)У от 20.XII об этом саботажнике хлебозаготовок, который сгноил и растерял сотни тысяч пудов хлеба и сорвал выполнение государственного плана хлебозаготовок записано всего-навсего, что «трест совхозов (директор т.Калашников) не обеспечил оперативного руководства совхозами... не оказал своевременной помощи совхозам. В результате зтого косовицу и обмолот хлебов совхозы затянули и отстали (!) с выполнением плана хлебосдачи».

Уполномоченный КПК по Днепропетровской области т. Хозяинов произвел серьезную проверку по Васильковскому и Котовскому районам, вскрыл вопиющие недостатки в организации хлебозаготовок в этих районах и представил 5 декабря по этому вопросу записку секретарю обкома партии т. Найденову с просьбой обсудить ее на бюро обкома. Тов. Найденов не поставил записки на обсуждение бюро обкома, ограничившись тем, что послал ее секретарям Васильковского и Котовского райкомов. От этого положение с хлебозаготовками в Васильковском и Котовском районах не улучшилось. Проверкой, произведенной в начале января в Васильковском районе, установлено следующее:

Колхоз «Спільна Праця» (пред. колхоза Мусияк) на 3.01.46 г. имел необмолоченных 296 га. Молотьба не организована, из 3 агрегатов молотьба производится только одним и то с семенных участков (ячмень) в то время, когда рядом имеется 96 га необмолоченной озимой пшеницы. При проверке 3.01.46 г. на току обнаружено 230 центнеров ячменя намолоченного еще 20 декабря, засыпанного снегом. На 106 гектарах сгребки до сих пор не заскирдованы и занесены снегом. В колхозе числится 199 цент, годных отходов с содержанием до 50% зерна, подработка которых не организована. Кроме того, в кладовых имеется в наличии 147 цент, зерна годного к сдаче государству.

Колхоз «Червоний Травень» (пред. колхоза Антипов) на 1.01.46 г. имеет необмолоченного хлеба 88 гектаров. Молотьба в колхозе не организована. В кладовых колхоза лежит 400 цент, зерна, сдача которо-

го не производится, а 104 цент, кукурузы лежит просто на улице и не подрабатывается. Под видом отходов засыпано 22 цент, ржи с содержанием зерна до 60% и по бухгалтерии не оприходовано. Колхоз перерасходовал на внутриколхозные нужды 241 цент, зерна. При сличении данных прихода и расхода зерна имеются расхождения в сторону недостачи озимой пшеницы 240 цент., яровой пшеницы 180 цент., ржи 30 цент., кукурузы 81 цент. На расход указанного количества зерна документов в колхозе нет.

Колхоз «Политотдел» (председатель Федченко) – на 2.01.1946 г. не обмолочено 20 гектаров зернових. В кладовой имеется 300 цент, зерна и 40 цент, подсолнуха, которые намеренно задерживаются и не сдаются государству. Под видом отходов засипано на чердак 28 цент, пшеницы с наличием в ней здорового зерна до 90%. С 8 декабря 1945 г. на току лежит 140 цент, яровой пшеницы, которая не подрабатывается с ноября месяца, 20 цент. озимой пшеницы, 14 цент. подсолнуха, 23 цент. проса и 20 цент. кукурузы, требующей подработки, намеренно не подрабатываются и не сдаются государству. Уполномоченный ЦК КП(б)У в этом колхозе был райпрокурор.

Колхоз «Спільна Нива» (председатель Мирошниченко) – на 1.01.1946 гада в колхозе не обмолочено 130 га зерновых и не убрано 5 га подсолнуха, молотьба и уборка не организованы. В кладовой имеется подготовленного к сдаче 240 цент, зерна, сдача которого сдерживается, причем из этого количества 68 цент, подсолнуха, 42 цент. пшеницы не оприходованы. Также имеется в наличии 80 цент, отходов пшеничных, которые по бухгалтерии не числятся и подработка их не организована, несмотря на то, что эти отход содержат до 50% здорового зерна.

Колхоз им. Буденного на внутриколхозные нужды перерасходовал по состоянию на 30.Х11.45 г. 152 цент, зерновых. Разным лицам продал 1046 кг муки и пшеницы. Начальнику мостопоезда отпустил взаймы 300 кг ячменя и ему же за наличный расчет 50 кг подсолнуха. 86 га подсолнуха убраны некачественно. Как правило, головки малого размера не убирались, вследствие чего до 20% урожая потеряно при уборке. Имевшиеся 80 га кукурузы колхоз считает убранными, однако при проверне оказалось, что не все початки сломаны и количество оставшейся кукурузы составляет до 2 цент. на гектар. После уборки колосовых не была организована сгребка колосков на площади 107 га яровой пшеницы. Проводимый 30.ХII.45 г. обмолот яровой пшеницы показал наличие в соломе до 30% необмолоченных колосьев. На 30.ХII.45 г. еще не было обмолочено 137 га зерновых.

Колхоз «Заповіт Леніна» (председатель колхоза т. Шур) 98 га кукурузы убраны некачественно. В то же время население без запрета ходит подбирает для себя неубранную кукурузу. При проверке

31.XII.45 г. на кукурузе находились граждане Чайка Николай, Лещенко Мария, Корытная Надежда и Гапон Мария, насобиравшие каждые себе по 2 цент. кукурузы. Одновременно колхозники убирают стебли, каждый себе на корм скоту. Подсолнух на площади 72 га убран некачественно, не все головки подобраны, на земле остается до 2 цент, семян на 1 га.

Яровая пшеница 108 га, которая давала 12 цент, с га, обмолачивалась некачественно, 10% колосьев попадало в солому. Вся эта солома без переобмолота роздана на топливо колхозникам. Не выполнив план хлебосдачи, колхоз продал разным лицам 1 005 кг. муки, в том числе секретарю райкома КП(б)У т. Лобань 97 кг.

Колхоз «Червоний Маяк» на 1.01.46 г. к обмолоту оставалось 103 га зерновых. 10 дней подряд колхоз не производит молотьбу по мотивам мокрой погоды, в то время, когда стоит хорошая морозная погода. Площадь кукурузы 130 га, давшая в среднем по 23,4 цент, с га убрана некачественно. При проверне оказалось оставленными до 3-х цент. на один га кукурузы. Подсолух срезан с 20 га и оставлен в поле, а 8 га еще не убирались и осыпаются. В наличии имеется 70 цент, пшеницы и 36 цент, подсолнуха подготовленных к сдаче, но не сданных государству.

Колхоз «Червоний трудовик» на внутриколхозные нужды перерасходовал 151 цент. Имея к сдаче 300 цент. зерновых и 40 цент. подсолнуха, не сдает по мотивам необходимости подработки, в то же время подработку не производит. Кроме того, по разным складам и чердакам засыпал до 250 цент, зерна под видом отходов. Разным лицам продал 465 кг муки и 50 кг пшениц, в том числе предс. сельсовета Журавскому 100 кг и находившемуся там уполномоченному райкома КП(б)У Званцеву 100 кг муки.

Колхоз им. Чапаева на внутриколхозные нужды перерасходовал 155 цент., не выполнив плана хлебосдачи, продал разным лицам 7,54 цент, муки, в том числе учителям 86 кг, предс. сельсовета Прохоровичу 92 кг., Нарсуду 55 кг.

Колхоз «Стальний клин» на токах оставлено не подработанными до 100 цент. отходов. Там же натоку имеется 26 цент. ржи, обмолоченной еще 18.12.45 г. и 25,5 цент. озимой пшеницы, обмолоченной 31.12.45 г. Оставлено неубранными 1,5 га кукурузы, а также 19 га подсолнуха, который осыпается.

Колхоз «Червоний Прапор» до сих пор не обмолочено 167 га зернових. Прикрепленного уполномоченного РК КП(б)У в колхозе нет. Колхоз продал разным лицам 415 кг муки, в том числе работникам МТС Чубукину – 100 кг, Шкурко – 50 кг. 21 га проса скошено и оставлено в валках, подсолнух на площади 60 га и кукуруза на площади 30 га не убираются, портятся и расхищаются.

Обком КП(б)У и облисполком в своей практической работе по руководству хлебозаготовками сами встали на неправильний антигосударственный путь. Так, например, в конце ноября вместо того, чтобы принять меры к завершенню плана хлебозаготовок они потребовали от районов представлення расчетов – по существу хлебофуражных балансов и занимались их рассмотрением. В каждом таком балансе имелась графа «Будет сдано государству». Причем количество хлеба указанное в этой графе выводилось из заниженных данных о намолоте и не соответствовало задолженности района государству. Так, например, по Днепропетровскому району при задолженности государству в количестве 3300 тонн сдача по балансу была определена всего в 250 тонн.

Противопоставив эти негодные тенденциозные хлебофуражные балансы государственному плану хлебозаготовок, обком и облисполком с конца ноября совершенно дезорганизовали хлебозаготовки в области и уже никакие последующие «декларации» не смогли поднять поступление хлеба.

Особенно большой вред делу хлебозаготовок нанесла неправильная антигосударственная директива, данная начальником облзо Блажко 4 октября районам по телеграфу о засыпке семян в первую очередь и до полной потребности. Эта директива действовала по 10 ноября, после чего была отменена обкомом. Трудно поверить, что обком узнал о таком грубом нарушении постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР только спустя 36 дней.

Организовать хлебозаготовки по-настоящему в области было некому, затормозить же их мог всякий проходимец. Вот, например, какую директиву разослал колхозам участковый агроном Павлоградской МТС Коранец в самый разгар хлебозаготовок:

«В связи с недостачей посевного материала ржи и озимой пшеницы с семенных участков по предварительному подсчету по распоряжению райземотдела с общих посевов все засыпать на посевной материал, жито, озимую пшеницу, яровую пшеницу. Следовательно сдачу зерна, как поставку государству и натуроплату МТС, прекратите до полной засыпки посевного материала. Участковый агроном Павлоградской МТС Коранец. 17.09.45 г.».

Как видно из приведенных выше фактов, с самого начала хлебозаготовок, засыпку семян в области прямо противопоставили государственному плану хлебозаготовок. Выполнив план хлебозаготовок только на 72%, колхозы засыпали семена на 88%. Превышение засыпки семян над сдачей хлеба идет не за счет лучшей урожайности семенных участков, а главным образом за счет нарушения закона о семенных участках и засыпки семян с общих посевов. Все районы име-

ют план засыпки семян и многие из них его уже перевыполнили или близки к выполнению, в частности:

Районы	План засыпки тыс. цент	Засыпано, тыс. цент	%	% выполнения плана хлеозаготовок
Пятихатский	24,3	31,7	130	74
Петриковский	11,3	12,2	108	73
Покровский	18,1	19,0	105	72
Магдалиновский	17,6	18,2	104	65
Криворожский	19,5	19,8	102	85
В.Днепровский	19,3	19,6	101	72
Апостоловский	18,7	18,2	98	77
Котовский	12,1	11,5	95	55
Широковский	16,4	15,5	94	73
Васильковский	24,2	23,4	93	77

Вместо того, чтобы испросить у государства ссуду на посев озимых в области, поступили более простым способом, произвели обмен 4 тыс. тонн ярових культур на озимые.

К устранению отмеченных в настоящей записке ненормальних явлений на месте в оперативном порядке принят ряд мер. Однако следует признать, что принимаемые меры не дали должного эффекта. С начала уборки прошло 5,5 месяцев и хлеб упущен. Днепропетровский обком КП(б)У и облисполком не вели настоящей борьбы за хлеб, попустительствовали саботажникам хлебозаготовок, не обеспечили охраны и сохранности хлеба и строгого соблюдения закона о порядне засыпки семян, не верили сами в возможность выолнения государственного плана хлебозаготовок и встали на неправильний антигосударственныйй путь составления и рассмотрения тенденциозных кабинетных хлебо-фуражных балансов чем окончательно дезорганизовали хлебозаготовки в области и сорвали выполнение государственного плана.

Инструктор Сельхозотдела ЦК ВКП(Б) (К. Маханько) 16.1.46 г.»

Надійшла до редколегії 25.10.2010

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УДК 902/904 (17/18)

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НЕКРОПОЛІ КОЗАЦЬКОЇ САМАРІ – БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються різночасові окремі поховання та некрополі козацької – ранньомодернової доби, досліджені експедицією Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ключові слова: археологія, Самарь, Богородицька фортеця, некрополь, могила, поховання, шурф, поховальний инвентар.

Рассматриваются разновременные отдельные погребения и некрополи казацкого – раннемодерного времени, исследованные экспедицией Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара.

Ключевые слова: археология, Самарь, Богородицкая крепость, некрополь, могила, погребение, шурф, погребальный инвентарь.

The author considers nonsimultaneous separate burials and necropolises of Cossack –early modern time, investigated by the expedition of Dnepropetrovsk national university named after Oles' Gonchar.

Key words: archaeology, Samar`, Bogorodits'ka fortress, necropolis, grave, burial, pit-hole, funeral inventory.

У результаті тривалих робіт на козацьких пам'ятках Нижнього Присамар'я сьогодні ми володіємо достатньою кількістю якісних джерел, що характеризують різні сторони життєдіяльності людей, які його населяли. Єдиною областю традиційної культури, практично невивченою, до останнього часу залишався поховальний обряд, або, у більш широкому розумінні, дії, що відповідають переходу зі світу живих до світу мертвих. Дана публікація у якійсь мірі ліквідує цю лакуну.

Перед тим як приступити до розгляду некрополів, залишених населенням козацької Самарі та наступної за нею Новобогородицької фортеці, варто нагадати, що місцевість, заповнена ними, була заселе-

© І. Ф. Ковальова, 2010

на у глибокій давнині, про що свідчать сліди поселень кам'яної (неоліт) та бронзової доби. Також відкриті віднесені до них поховання під кам'яними закладками [10, с. 68], або у ґрунтових ямах, проведені за скорченим обрядом [12, с. 16]. Більш пізнім часом визначена частина поховань, що входять до великого некрополя, який займав підвищену частину давньої задернованої дюни у північній частині мису, частково зруйнованої у 1735 р. при будівництві оборонного валу посаду Новобогородицької фортеці (рис. 1). Мова йде про поховання у вузьких ґрунтових ямах, що іноді мають заплічки біля дна, проведених за витягнутим обрядом у північно-західній орієнтації. Незмінною рисою є присутність у могилах гранітного каміння. Відсутність інших знахідок ускладнює культурно-хронологічне визначення, а виявлена у засипному ґрунті черняхівська ліпна і кружальна кераміка походить із розораного шару поселення. Вищезазначене ускладнює, зокрема, культурну атрибутацію поховання № 1, дослідженого у 2007 р.

У квадраті 6 пошукової траншеї № 1, на глибині 0,25 м, безпосередньо під дерновим шаром, виявлено пляму гумусованого слабо опаленого суглинку товщиною від 5 до 7 см. Контури плями розпливчасті, площа на верхньому рівні 0,9х0,9 м. У плямі на глибині від 0,4 м до 0,5 м знайдено 4 пласких невеликих гранітних камінці, з яких три лежали кучно у північно-східній частині плями. По всій площі розсіяні дерев'яні вуглеці (рис. 2.1).

При подальшому заглибленні по контурах плями обпалена земля змінилася змішаним із материковою супіссю ґрунтом; на глибині 0,65 м встановлено дно ями. На цьому рівні виявлена пляма, яка примикала до південної стінки, що потребувало прирізки, після чого стало зрозуміло, що маємо справу з могилою, яка складається із вхідної ями та підбою [12, с. 15-16].

Вхідна яма – діаметром 0,9 м нагорі та 1 м – по дну примикала до камери без з'єднуючого дромосу. Камера орієнтована повздовжною віссю у напрямку ПнЗх – ПдСх. Розміри: довжина 1,95 м, ширина у ПнЗх частині – 0,7 м, ПдСх – 0,9 м, різниця у рівні дна зі вхідною ямою – 0,2 м. Дно закривала органічна підстилка типу волока, або кошми. Скелет належав жінці, покладеній на правому боці обличчям до входу, черепом на північний захід. Збережена плечова кістка правої руки простягнута донизу. Передпліччя лівої руки лежало на ліктьовому суглобі правої руки. Ступінь скороченості ніг у тазостегнових та колінних суглобах помірний, гомілкові кістки перехрещені. На дні та у заповненні придонної частини камери присутні фрагменти кружальної та ліпної кераміки черняхівської АК. За черепом лежав фрагмент стінки світлоглиняної херсонеської амфори. Обрядовою рисою, що повторюється, є присутність у могилі невеликих камінців місцевого сірого граніту, покладених біля черепа, рук, таза та колін (рис. 2.2).

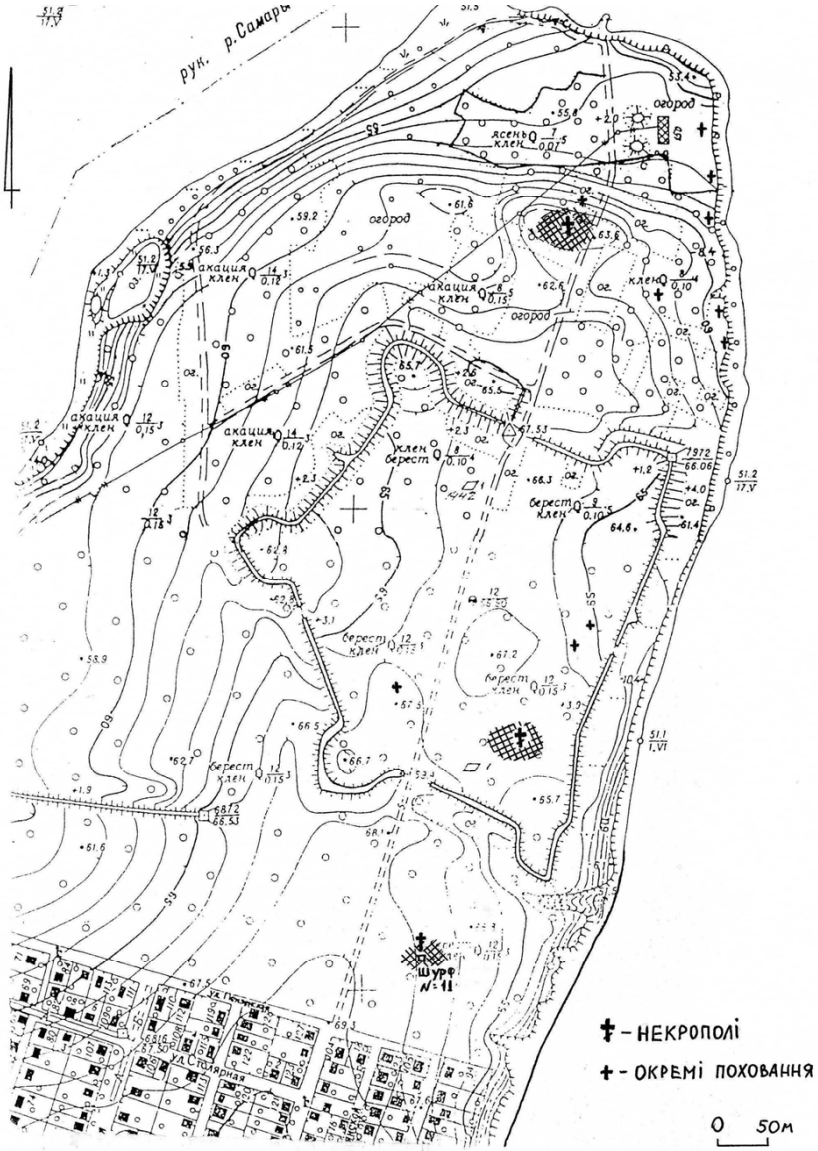

Рис. 1. Розташування некрополів та поодиноких поховань на території Самарі – Богородицької фортеці

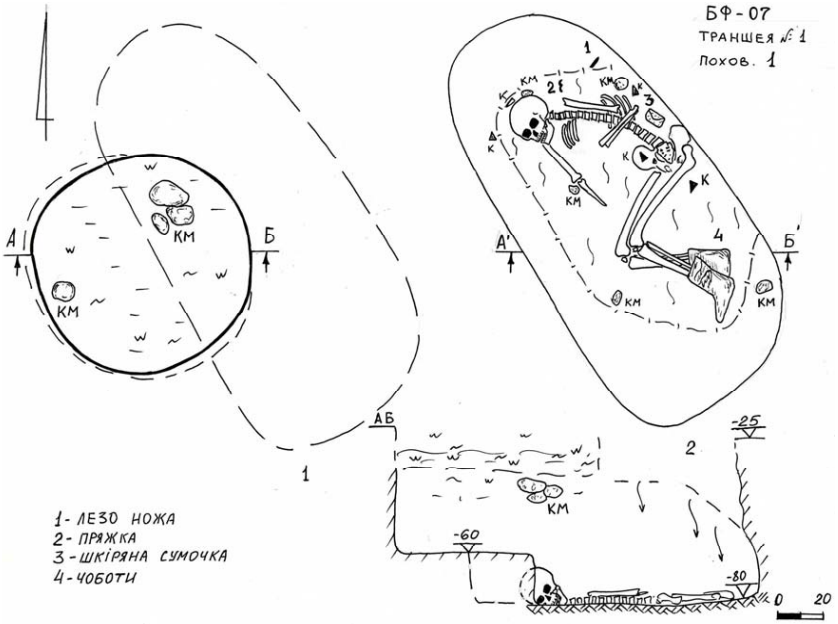

Рис. 2. Поховання у підбійній могилі:
1. Внутрішній колодязь. 2. План поховання

Інвентар, що супроводжував поховану, включав лезо залізного ножа із залишком піхов зі шкіри чорного кольору та бронзовою обоймою. У районі таза виявлено фрагмент залізної пряжки та шкіряна сумочка (гаманець) прямокутної форми з трикутним клапаном. На ногах похованої збереглося взуття у гарному стані, представлене напівчобітками, висотою 0,28 м, виготовленими з товстої чорної шкіри. «Головки» зшиті із двох половинок і поєднані з підошвами із більш грубого матеріалу, без підборів. У верхній частині переднього шва залишено розріз довжиною 7 см, для полегшення надівання. Для того щоб взуття щільно «сиділо» на нозі, верх напівчобітків стягувався ремінцями. За наявністю у могилі кераміки черняхівської АК та деякими рисами поховального обряду є підстави віднести поховання № 1 до пам’яток цієї культури, яка представлена досить розвиненим поселенням із виробничим залізоробним центром [12, с. 16-17].

Відкриття на території колишньої Самарі окремих поховань за звичаєм та з речами пізньокочівницької степової культури є свідченням поліетнічного складу її населення, на що неодноразово зверталася наша увага у зв’язку з т. зв. бродницькою проблемою. Привертає

увагу майже виключно жіноча стать поховань, що добре узгоджується з гіпотезою про етнічно змішані шлюби, котрі сприяли формуванню, за Ф. К. Вовком, південноукраїнського (степового) антропологічного типу [2, с. 38]. В якості прикладу може бути наведено поховання жінки, відкрите у 2005 р. у шурфі № 9 на території посаду фортеці [11, с. 50].

У профілі східної стінки шурфу по змішаному ґрунту заповнення зафіксовано перекоп. З метою дослідження було зроблено прирізку площею 2х2 м. На глибині 0,4 м від поверхні, у площині простежено контури могильної ями широтної орієнтації, що мала форму вузького прямокутника зі скошеною західною стінкою. Розміри 2,4х0,8 м, глибина 1,45 м від сучасної поверхні. Поховання проведене без слідів гробовища, підстилки і всіляких слідів органіки. Скелет жінки до 30 років лежав витягнуто на спині головою на захід. Права рука зігнута під гострим кутом у ліктьовому суглобі, кістки передпліччя покладені на груди, кінцівкою на лівій ключиці. Ліва рука зігнута у ліктьовому суглобі під прямим кутом, кінцівка – на поперечному відділі хребта. Ноги прямі по всій довжині. В ногах біля східної стінки лежав одиночний гранітний камінь розмірами 12х8 см. Інвентар відсутній, але поряд знайдено 2 фрагменти кружального світлоглиняного посуду, можливо, із тризни, а також олов'яна кругла накладка діаметром 1,5 см з характерним рослинним орнаментом та бронзовий відкритий наперсток (рис. 3).

Але основної уваги заслуговують поховальні пам'ятки козацького часу, відомі за одиночними похованнями, іноді – у насипах давніх курганів, рідше – на сільських кладовищах Нижнього Подніпров'я. Їм присвячені окремі сторінки в роботах Д. І. Яворницького [14; 15], Я. П. Новицького [7], а також сучасних дослідників: Д. Я. Телегіна [1], В. А. Ромашко [8, с. 276–299], Р. О. Шувалова [13, с. 26–31], В. С. Старостіна [9]. Перед нами стояла задача встановити місцезнаходження козацьких некрополів Самарі XVI–XVII ст. та Новобогородицької фортеці, а також супутнього їй посаду (м. Богородичне). Задача ускладнювалася тим, що із писемних джерел відомо про епідемію чуми 1690 р., яка забрала життя тисяч військовослужбовців гарнізону та будівельників фортеці, поховання котрих являють епідеміологічну небезпеку [16, с. 189–191].

У 2007 р. були проведені пошукові роботи, які призвели до виявлення цвинтаря при гарнізонній церкві Покрова Пресвятої Богородиці та у 2009 р. – кладовища часів будівництва фортеці (1687-1688 рр.) на площі посаду. Зусилля було зосереджено на встановленні меж культурної належності та датування часу виникнення церковного цвинтаря.

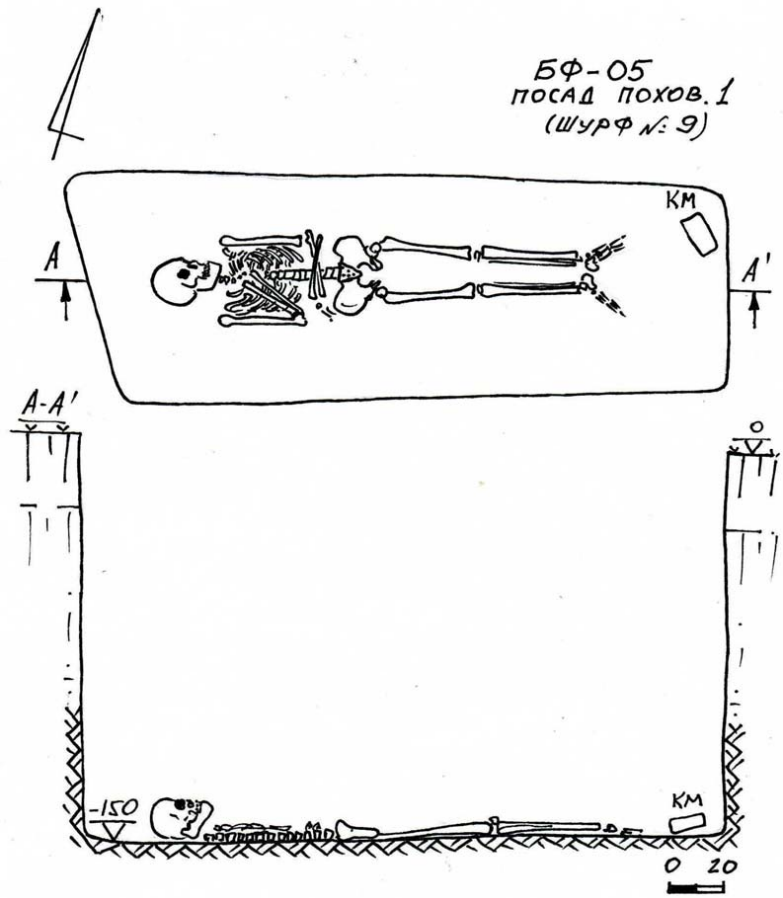

Рис. 3. Поховання жінки в шурфі № 9 2005 р. на посаді фортеці

Дослідження провадилися шляхом закладання пошукових траншей завширшки 2 м та довжиною 18 м; всього зафіксовано 14 поховань (рис. 4). У площині могили, у більшості, паралельні відносно одна одній або незначно зміщені, що може бути пов'язано із сезонними відхиленнями. У процесі робіт на верхньому рівні могил зафіксовано обпалені ззовні дошки та залізні будівельні цвяхи від перекриття гробовищ. Стінки могили № 5 було обкладено тонкими дошками; над могилою встановлено спільне перекриття, що дозволяє віднести її до т. зв. склепів. На глибині 1,0 м позначилися контури ями завширшки 0,75 м і довжиною 2,5 м, перекритої кришкою з двох з'єднаних між

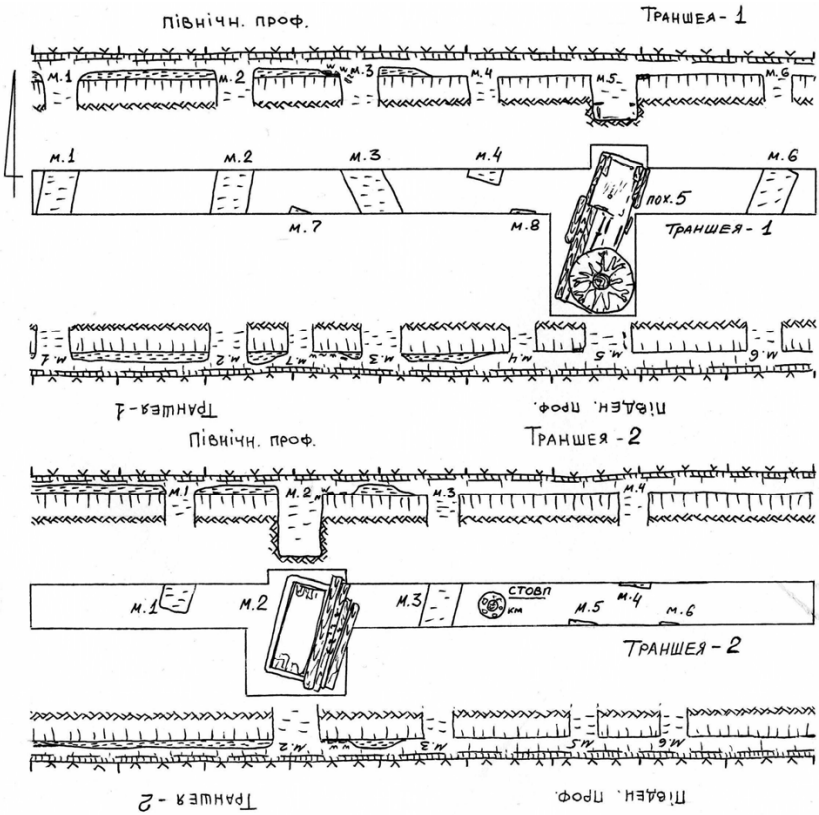

Рис. 4. Пошукові траншеї на цвинтарі біля церкви Покрова Пресвятої Богородиці

собою, за допомогою залізних скоб, дощок. Під нею виявлено дві труни, розміщені в одному ряді. В них знаходилися поховання дорослого та дитини, покладених на спині черепом на північ [4, с. 14–16].

Могили траншеї № 2 повторюють розташування могил попередньої траншеї; співпадають також розміри і оформлення могильних ям. Дещо відмінною є могила № 2, дерев'яні конструкції котрої свідчать про застосування вогню. Це підтверджує знахідка частково розплавленої чарки зеленого скла, знайденої на перекритті, і обвугленість навколишнього ґрунту. Загальна довжина дощок перекриття сягала 2,55 м при ширині 0,35 м; поруч знайдені залізні ковані цвяхи та скоби, що підтверджує існування щитового перекриття. Привертає увагу присутність поблизу західного краю траншеї ями з рештка-

ми дерев'яного стовпа діаметром 0,2 м і вцілілою висотою 1,4 м [4, с. 17-18]. Скоріш за все, стовп походить від нижньої частини великого хреста (рис. 4).

Місцезнаходження некрополя на посаді фортеці визначається дюною в його північній частині (рис. 5.1). Перші поховання (№ 5, 6) було відкрито під час шурфування на південному схилі та в центрі підвищення, після чого дослідження провадилися пошуковими траншеями. Всього було досліджено 30 поховань, зосереджених переважно (23) в одному ряді, орієнтованому з півдня на північ. Інші 7 поховань розпочинали, слід думати, такі ж самі ряди (рис. 5.2).

Треба відзначити стандартизацію могил – розміри від 2,1х0,75 м до 1,85х0,6 м. Глибина поховань коливається у межах від 0,35 м до 1,3 м у залежності від розташування на дюні. До особливих рис належить наявність каміння у могилах та на рівні їхнього впуску. На загальну кількість поховань присутні 10 гробів з дощок, з'єднаних у кутах за допомогою залізних скоб.

Оскільки більшість поховань здійснена без гробів, можливим є застосування саванів або загортання у рядно. Скелети простягнуті на спині, положення верхніх кінцівок нестабільне (рис. 6). За антропологічними визначеннями, 25 поховань належать чоловікам змужнілого віку і лише 1 – чоловіку 18–20 років. Три поховання віднесено до жіночих, віком від 30 до 50 років. Нечисленність знахідок та їх невиразність (80 % поховань безінвентарні) утруднюють датування та визначення етнічної належності поховань. До знахідок належать натільний бронзовий хрест, такі самі литі ґудзики, скляна намистина та залізна закаблука (рис. 6). За матеріалами розкопок козацької Самарі та посаду Новобогородицької фортеці аналогічні знахідки наявні в культурному шарі XVII ст. Непрямим підтвердженням запропонованого датування є відсутність у заповненні могил матеріалів XVIII ст., які наявні в культурному шарі [5, с. 25–36].

За писемними джерелами, будівництво фортеці тривало протягом 1688 р. за безпосередньої участі гетьмана І. Мазепи. В анонімній «Історії русів» повідомляється про відправлення за гетьманським наказом для будівництва 10 000 малоросійських лопатників – селян з території Гетьманщини, висока смертність серед яких призвела до виникнення досліджуваного кладовища, площа котрого орієнтовно визначається в 300 м^2 [3].

Крім розглянутих некрополів особливу групу становлять т. зв. кримінальні (за засобом) поховання. Мова йде про приховані захоронення під домами, чи господарськими приміщеннями, у т. зв. сміттєвих ямах тощо. В якості прикладу наведемо знахідку скелета чоловіка 20–25 років у сінях згорілої землянки № 7. Покійний лежав на рештках дощатого помосту у невимушеній позі головою на південний за-

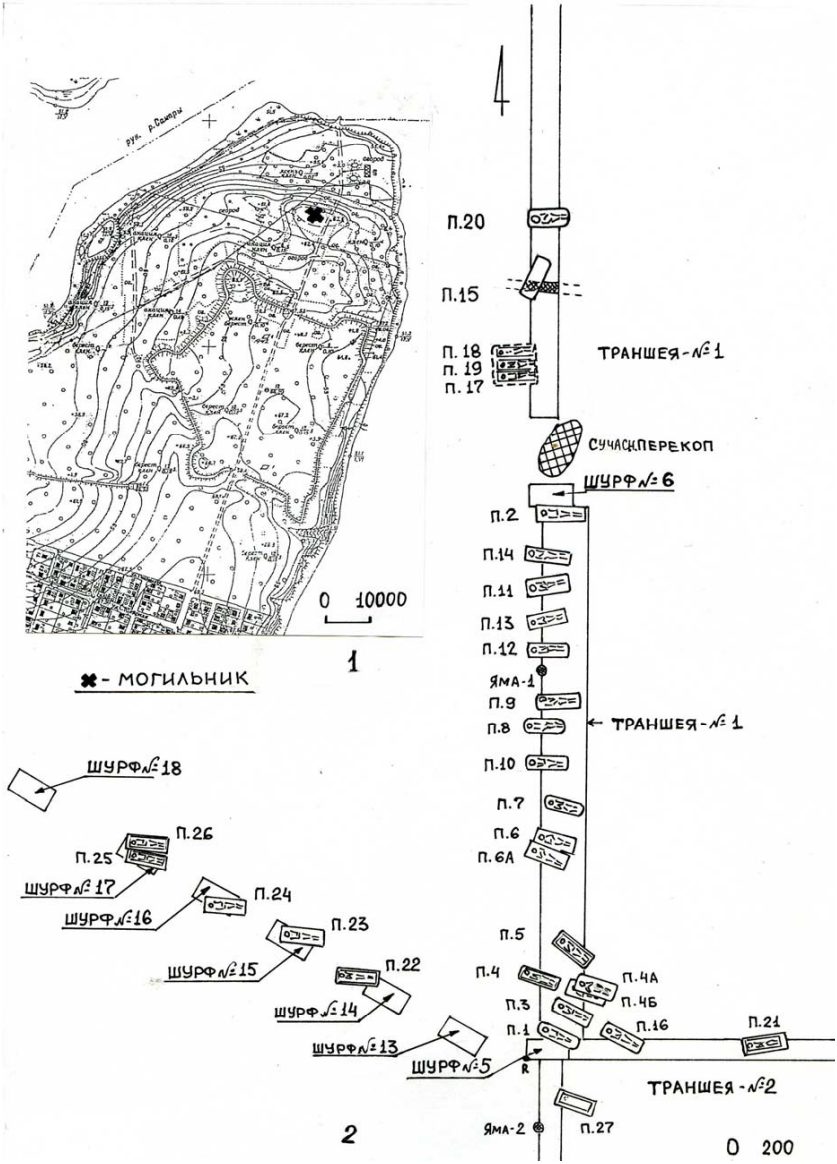

Рис. 5. Кладовище поблизу Богородицької фортеці:
1. Місцерозташування дюни з похованнями на пам'ятці.
2. Поховання в траншеях та шурфах

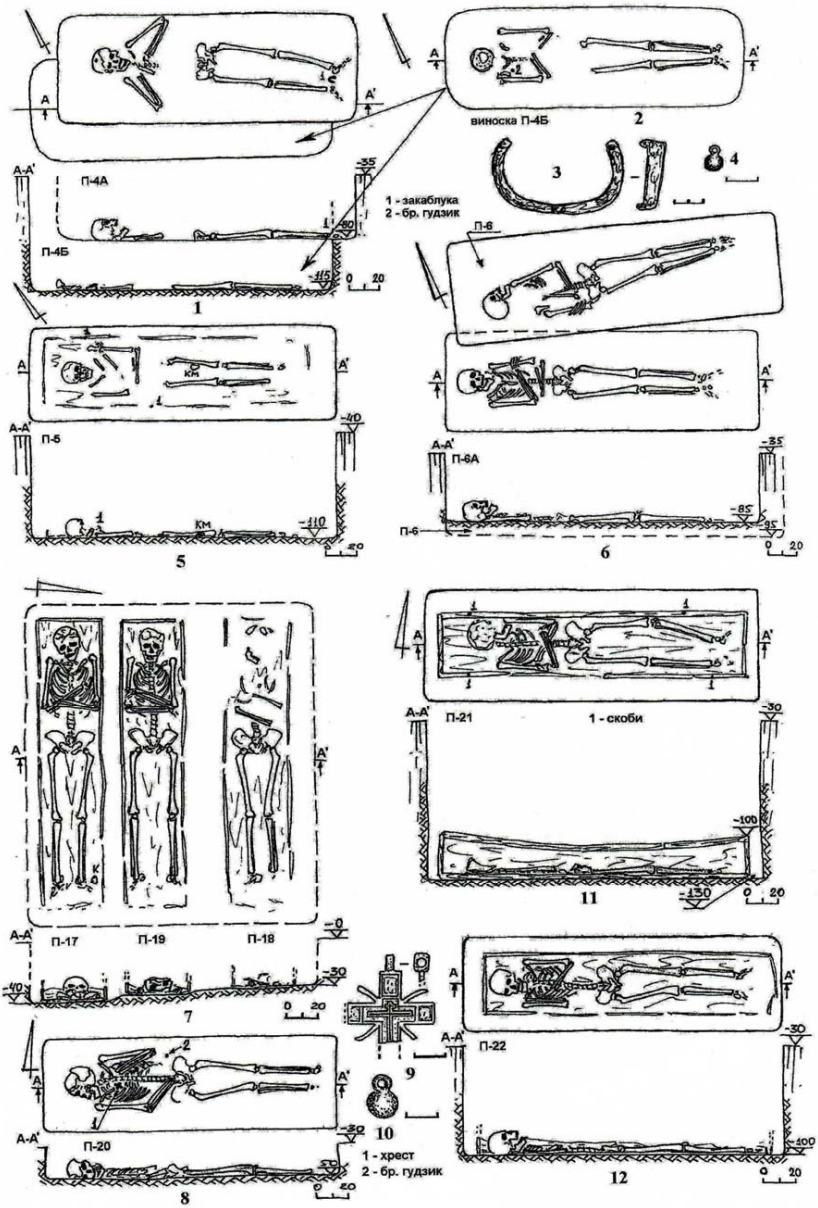

Рис. 6. Поховання № 4а, 6а, 17–22 на дюні поблизу фортеці та інвентар з них

хід. Справа від черепа знаходився світлоглиняний одноручний кухоль [6, с. 21]. Ще більш трагічною є знахідка під долівкою житла № 1 розкопу IV поховання молодої жінки з немовлям, тіла котрих було вкинуто в яму без дотримання ритуалу (рис. 7) [4, с. 38-39]. Із покійницею знайдено закаблуки від великих – чоловічих чобіт та бісер з комірця сорочки. Подібне ж поховання дівчинки 14–16 років відкрито під стіною житла № 9 [6, с. 56]. З інвентарю знайдено одну скляну намистину. Вважаємо, що в цих похованнях маємо свідчення про т. зв. «бранок» – жінок офіцерів гарнізону.

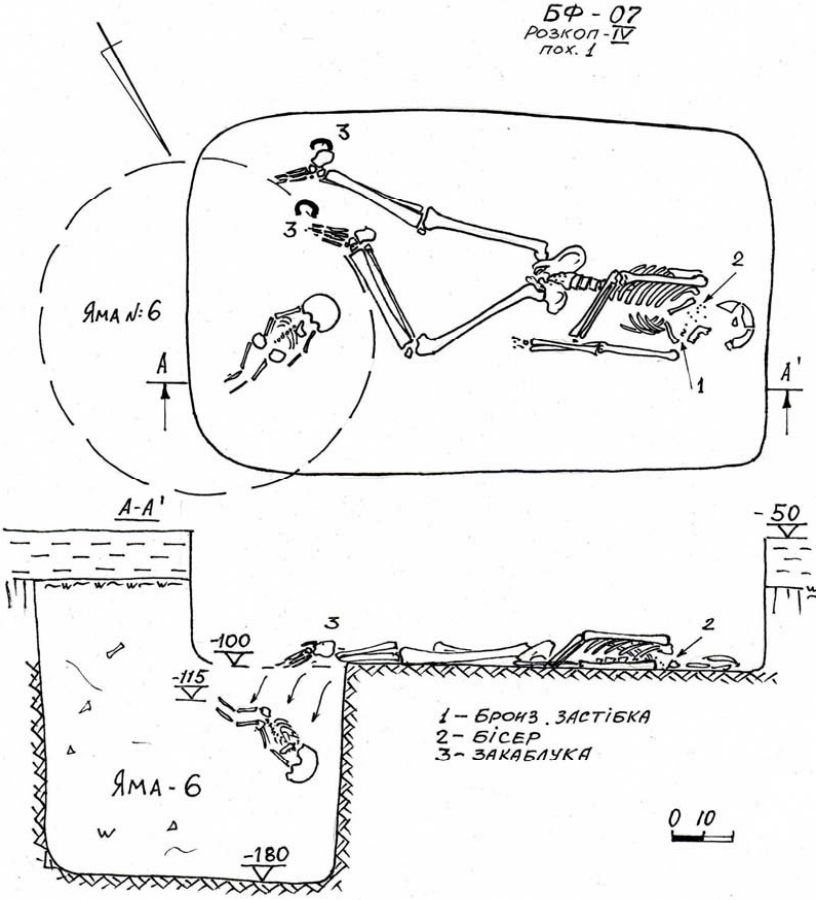

Рис. 7. Кримінальне поховання в підлозі приміщення № 1 розкопу IV на Богородицькій фортеці

Наступні дослідження повинні пролити світло на соціальний склад населення обох пам'яток і сприяти встановленню його етнічного складу.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва / під ред. Д. Я. Телегіна. – К., 1997.

2. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К., 1955.

3. Історія Русів. – К., 1991.

4. *Ковалева И. Ф.* Отчет об археологических исследованиях 2007 года / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.

5. *Ковальова І. Ф.* Звіт про археологічні дослідження на території посаду Новобогородицької фортеці (сел. Шевченка Самарського району м. Дніпропетровськ) / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов. – Д., 2010.

6. *Ковальова І. Ф.* Звіт про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченка Самарського району м. Дніпропетровськ) у 2009 році / І. Ф. Ковальова. – Д., 2010.

7. *Новицький Я. П.* Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності / Я. П. Новицький. – Запоріжжя, 2005.

8. *Ромашко В. А.* Дослідження могили козака Сіромахи і кладовища другої половини XVIII ст. в с. Миколаївка на Інгульці та деякі питання етнічної історії запорозького козацтва / В. А. Ромашко, З. П. Маріна, Є. Л. Фещенко, О. М. Ярошкевич // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». Т. 16. – Д., 2008. – С. 276–299.

9. *Старостін В. С.* Старий Кодак. Історичний нарис. Бібліографія / В. С. Старостін. – Д., 2007.

10. *Шалобудов В. Н.* Отчет об археологических исследованиях территории посада Богородицкой крепости (пос. Шевченко, Самарский район г. Днепропетровска) в 2008 году / В. Н. Шалобудов, И. Ф. Ковалева. – Д., 2009.

11. *Шалобудов В. Н.* Отчет о работах археологической экспедиции научно-исследовательской лаборатории археологии Приднепровья Днепропетровского национального университета в 2005 году / В. Н. Шалобудов, И. Ф. Ковалева. – Д., 2006.

12. *Шалобудов В. Н.* Отчет о раскопках и разведках археологической экспедиции на посаде Богородицкой крепости у пос. Шевченко (г. Днепропетровск) и о раскопках курганов и разведках у с. Партизанское Днепропетровского р-на Днепропетровской области в 2007 году / В. Н. Шалобудов, И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.

13. *Шувалов Р. О.* Куяльницьке козацьке кладовище в Одесі / Р. О. Шувалов // Нові археологічні дослідження пам'яток доби українського козацтва. Випуск 1. – К., 1992. – С. 26–31.

14. *Яворницький Д. І.* Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 131, арк. 7–9.

15. *Яворницький Д. І.* Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 136, арк. 78.

16. *Яворницький Д. І.* Твори у 20 томах / Дмитро Яворницький. – Том. 3. – Книга 1. – Серія «Історія, краєзнавство, археологія». – К., Запоріжжя, 2008.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОНЕТИ З САМАРІ – НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ В КОНТЕКСТІ ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТКИ

Розглянуто місце нумізматичних колекцій у вирішенні питань датування м. Самарь та Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Зроблено висновки про необхідність обробки повних збірок монет з пам'яток, що дає нам уявлення про виникнення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну правління та торговельних пріоритетів.

Ключові слова: археологія, нумізматика, монети, колекція, фортеця.

Рассматривается место нумизматических коллекций при исследовании вопросов датировки г. Самарь и Новобогородицкой (Богородицкой) крепости. Сделаны выводы о необходимости обработки полных собраний монет с памятников, что дает нам представление о возникновении объекта исследования, его расцвете и упадке, изменении управления и торговых приоритетов.

Ключевые слова: археология, нумизматика, монеты, коллекция, крепость.

The author considers place of numismatic collections when studying questions of dating of the small town Samar' and Novobogoroditskaya (Bogoroditskaya) fortress. He makes conclusions about necessity of studying complete collections of coins from the monuments, that gives us an idea of emergence of the object of investigation, its grows and decline, change of management and trade priorities.

Key words: archeology, numismatics, coins, collection, fortress.

З 2001 р. співробітниками науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я ДНУ, спираючись на гіпотезу дніпропетровських аматорів В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко, почалися систематичні дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці в Нижньому Присамар'ї та пошук місцезнаходження старовинного козацького містечка Самарь [2, с. 15, 16]. Саме нумізматичні знахідки значною мірою дали можливість стверджувати про виникнення тут спочатку перевозу золотоординської доби XIV–XV ст., а потім і козацької Самарі [17, с. 140–142].

За дев'ять років досліджень було знайдено і введено до наукового обігу понад 700 монет XIV–XVIII ст. східного, західноєвропейського та російського походження [16, с. 123–134; 18, с. 62–68; 19, с. 214–226]. Своєчасне і досить повне введення до наукового обігу

© В. М. Шалобудов, 2010

добре прив'язаних до археологічних об'єктів монет різного часу побутування дозволило не тільки стерти білу пляму з нумізматичної карти України [3, с. 127, рис. 7], а й зробити багато цікавих спостережень та точно датувати не тільки археологічні пам'ятки, але й окремі об'єкти та споруди [7, с. 73–77].

На наш погляд, монети із закритих комплексів не слід розглядати відірвано від інших знахідок, оскільки деякі монети середньовічної Європи та Російської імперії не в однаковій мірі можна використовувати для чіткого датування.

Не розглядаючи римський динарій II ст., знайдений на березі р. Самара та вірогідно пов'язаний із черняхівським поселенням, зупинимося на хронологічно найбільш ранній монеті із знайдених на території Новобогородицької фортеці у 2009 р. Мається на увазі мідний фоліс, карбований у Візантійській імперії. На лицьовому боці монети знаходиться зображення Ісуса Христа, котрий сидить на троні. По сторонах – маленькі літери IC. XC. Зворотний бік займає напис у три рядки: IS HS / BASILE / BASIL, над яким вміщено рівнокінцевий хрест. Під написом – напівмісяць рогами догори. Фоліси з подібним сюжетом карбувалися у Візантійській імперії в X–XI ст., починаючи з часів правління Іоана I Цимісхія (969–976 рр.) до Костянтина X (1059–1067 рр.) [22, с. 375]. Дослідники ще досі не в змозі довести належність окремих різновидів анонімних фолісів до конкретних імператорів. Останнім часом, за типом, його відносять до правління Костянтина IX (1042–1055 рр.) [22, с. 378, № 1836]. Це перша, надійно зафіксована знахідка візантійської монети на пам'ятці, якщо не враховувати спогадів краєзнавця В. В. Бінкевича про знахідку в 1952 р. на березі Самари уламка срібної середньовічної монети, визначеної шкільним вчителем як візантійська [2, с. 132, 133]. Незважаючи на добру збереженість монети, її не слід використовувати для датування пам'ятки. Подібні монети з релігійними сюжетами привозилися із «святих місць» паломниками, яким вони правили за іконки. Знахідка візантійського фоліса свідчить на користь зв'язків Присамар'я з Грецією, що у XVIII ст. знаходилася під владою Оттаманської Порти.

Наступні за хронологією монети – джучидські мідні пули. Знайдено 9 екземплярів карбованих наприкінці XIV ст. На їх лицьовому боці зображено триногу тамгу у фігурному картуші, по сторонах – угруповання з крапок. Зворотний бік займає чотирипелюсткова розетка. На думку В. П. Лебедєва, подібні анонімні пули карбувалися на території так званої Мамаєвої орди в 1360–1380 рр. Подібні монети в значній кількості зустрічаються в Нижньому Подніпров'ї, а також на лівому березі р. Самара, поблизу мису Ігрень-Підкова [19, с. 214–222]. Один з пулів знайдено в офіцерській землянці з середини XVIII ст. серед мідних російських монет. На наш погляд, його

було піднято на території фортеці та принесено у землянку. Можна зауважити, що й інші джучидські пули могли з'явитися на фортеці саме у XVIII ст. і були принесені мешканцями, наприклад з Ігренського півострова, де їх знаходять і зараз. Але, крім монет на території фортеці та її посаду, зустрічаються й інші артефакти XIV ст.: уламки бронзових люстерок, свинцеві пряслиця, коповушки та кераміка. Все це підтверджує факт існування тут поселення вже в XIV або на поч. XV ст. [17, с. 140–142].

З монет Західної Європи найбільш ранньою є полугрош польського короля Сигізмунда I (1506–1545), що був загублений на території містечка Самарь на кілька десятиріч пізніше зазначеної на монеті дати – 1509 р. По-перше, екземпляр несе на собі сліди довготривалого обігу, а по-друге, монети такого номіналу карбувалися майже до кінця XVI ст. і всі раніше викарбувані могли залишатися в обігу до цього періоду [1, с. 175; 21, с. 105–113]. На підтримку нумізматиці потрібно знайти інші докази, що полугрош – 1509 р. загубили тут саме в XVI ст. На користь цього наведемо свинцеву товарну пломбу з датою 1524 р., знайдену на тій самій пам'ятці. Такі пломби кріпилися до товарів, насамперед сукна, і відривалися при їх продажу [5, с. 7–9]. Культурний шар початку – середини XVII ст. датується монетами як польського, так і російського карбування. Для цього можна використовувати дротяні копійки царя Михайла Федоровича (1613–1645), які в значній кількості зустрічаються на пам'ятці. Поступове зменшення ваги монет наступними правителями приводило до швидкого вилучення більш ранньої монети з обігу та її перекарбування [9, с. 158; 13, с. 168]. Таким чином, копійки першого з Романових можна впевнено віднести до часів козацької Самарі. Звісно, що значну кількість такої монети завезли в Україну запорозькі козаки, які брали участь у возведенні на престол царя Михайла Федоровича в 1613 р. За царським указом, після отримання платні, всі вони мали повернутися додому [9, с. 130, 131]. Саме XVII ст. датуються залишки розореного монетного скарбу з посаду фортеці. До складу якого, окрім копійок Михайла Федоровича, входили польські, шведські та пруські монети початку XVII ст. [20, с. 107–109].

Монети було знайдено із зовнішнього боку фортечного валу, що свідчить на користь належності скарбу мешканцю містечка Самарь. У більш широких хронологічних межах визначається культурний шар, за знахідками півторагрошовиків польського короля Сигізмунда III. Карбовані в 1614–1627 рр. на зразок драйпелькерів ці монети, отримавши назву півтораків або чехів, стали найбільш вживаною монетою в Україні [1, с. 177, 178]. Про участь чехів в обслуговуванні ринку ще на початку XVIII ст. свідчать їх знахідки в скарбах з монетами Петра I, де вони складали переважну більшість [14,

с. 152–158; 15, с. 222–224]. Для вузьких датувань зручніше використовувати інші дрібні номінали – гроші та соліди. Останні виготовлялися майже з міді і, беручи участь у роздрібній торгівлі, швидко губилися та, як правило, через низьку вартість не входили до скарбів. Тому соліди Сигізмунда III, а також шведських та прусських володарів першої половини XVII ст. з посаду Богородицької фортеці здебільшого загублені мешканцями містечка Самарь. Це не стосується й так званих «боратинок», про що мова піде далі.

Монети з пробитими отворами використовувались як прикраси. З цією метою зазвичай бралися ті, які вже вийшли з обігу або не мали сталого попиту на ринку. Наприклад, усі срібні турецькі монети з території пам'ятки мали отвори скраю, тобто були прикрасами. Монети-прикраси з високоякісного срібла могли тривалий час зберігатися у населення і тому для вузького датування закритих комплексів не підходять. Вдалим прикладом вузького датування може слугувати велика мідна монета – 1/2 ере шведського короля Густава Адольфа (1621–1632), знайдена на посаді фортеці. На наш погляд, вона могла потрапити на територію пам'ятки саме з козаками, що брали участь у Тридцятирічній війні та привезли її з собою на згадку [6, с. 8, табл. 1].

Значний відсоток серед монет другої половини XVII ст. складають мідні соліди польського короля Яна Казиміра – боратинки. Через величезну кількість цієї монети в обігу боратинки затримались у населення до початку XVIII ст. та навіть використовувались як сировина для підробок полушок Петра I ще в 20-х рр. XVIII ст. [11, с. 68–112].

Монетний матеріал у деяких випадках спроможний відповісти на питання про час загибелі деяких споруд. Так, досліджуючи залишки шинка біля перевозу через р. Самару, зафіксовано чіткий шар пожежі. У ньому зустрічались численні монети початку XVII ст., з яких наймолодшими виявилися російські копійки царя Федора Олексійовича (1676–1682). На цій підставі можливо обмежити час існування споруди початком правління царів Івана та Петра. Швидше за все шинок було знищено саме під час будування фортеці в 1688 р. або трохи раніше.

Відповідають монети і на запитання щодо заселеності пониззя Самари на період 1712–1731 рр. До робіт археологічної експедиції ДНУ вважалося, що після руйнації фортеці в 1711 р. за умовами Прутського миру та виведення російського гарнізону життя на території пам'ятки припинилось. Однак дані нумізматики стверджують протилежне. Так, серед знайдених тут срібних та мідних монет Петра I є такі, що датуються 1712, 1715, 1716, 1719 рр. [6, с. 9, 10].

За спостереженнями І. Г. Спаського, срібні копійки, що карбувалися до 1719 р., були вилучені з обігу наприкінці правління Петра I, мідні копійки перекарбовувалися в монети номіналом «денга»

в 1730-1731 рр. [13, с. 147]. Тому після відбудови фортеці в 30-х рр. XVIII ст. всі ці монети вже певний час не брали участі у грошовому обігу і тому не могли потрапити на територію пам'ятки зі складом нового гарнізону. На наш погляд, знахідки монет з наведеними датами можуть слугувати доказом продовження життя на поселенні у цей період. Для монет номіналом п'ять копійок зразка 1723–1730 рр. цей принцип не діє, тому що перекарбовування великої кількості п'ятаків у монети номіналом у дві копійки відбувалося ще за часів правління Єлизавети в середині 50-х рр. XVIII ст., а не вилучена у населення монета оберталася за новим курсом майже до правління Катерини II. Тому п'ятаки 1723–1730 рр. могли потрапляти на пам'ятку і пізніше [6, с. 10].

Серед монет, виявлених у закритих комплексах, перевагу слід надавати тим, які перебували в обігу короткий термін. У 2008 р., досліджуючи офіцерську землянку першої половини XVIII ст., знайдено монету номіналом чотири копійки з датою 1762 р. Такі монети карбувалися лише рік, і вже в наступному були вилучені з обігу й перекарбовані [13, с. 197, 198]. Монета виявилася молодшою серед знайдених у приміщенні й тому досить переконливо датує кінець використання його під житло.

Східні монети також можуть давати вузькі хронологічні дати, наприклад мідний турецький мангир Сулеймана II. На лицьовому боці тугра султана, на зворотному вказано місце карбування – Сараєво та дата – 1100 р. х. (1688/1689 рр.) [4, с. 19, 20]. Монета цікава тим, що карбована на боснійському монетному дворі в м. Сараєві, який було відкрито поблизу місця воєнних дій. Мідні мангри стали випускати замість срібних акче для оплати війська. Знахідка мідної турецької монети 1688 рр., яка не має слідів обігу і мала короткий термін карбування, може датувати культурний шар кінцем XVII ст.

До останнього етапу існування Богородицької фортеці належить велика кількість (понад 300 екземплярів) кримських білонових монет, карбованих у м. Бахчисарай. Усі вони мають номінал акче і здебільшого карбовані під час правління хана Аслан Гірея II (1748–1756) [6, с. 11, 12; 12, табл. XIV]. Така значна кількість татарських монет пояснюється існуванням на території фортеці митниці. У документах часів правління Єлизавети наводиться курс обміну, за яким монета в одне акче дорівнювала трьом мідним копійкам [10, с. 134–142]. До речі, кримські білонові акче не були загальновживаними монетами в українських землях й тому великий відсоток знахідок саме цих монет на будь-якій пам'ятці також може свідчити про наявність на ній митниці, бо вивезення за межі Російської імперії золота та срібла було заборонено законом.

Велику увагу слід приділяти статистичним даним, тому що саме обробка повних збірок монет з пам'ятки дає нам уявлення про виник-

нення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну влади та торговельних пріоритетів. Дослідників мають цікавити також фальшиві монети, прикраси та побутові речі, виготовлені з використанням останніх. Тільки всебічне вивчення всього нумізматичного матеріалу дозволить надати правдиву картину розвитку цієї цікавої пам'ятки.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / ред. Д. Я. Телегін. – К., 1977.

2. *Бинкевич В. В.* Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. Бинкевич, В. Камеко. – Д., 2000.

3. *Брайчевський М. Ю.* Римские монеты на территории Украины / М. Ю. Брайчевський. – К., 1959.

4. *Быков А. А.* Монеты Турции XIV–XVII веков / А. А. Быков. – Л., 1939.

5. *Ковальова І. Ф.* Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Наукові записки. – Вип. 3. – Острог, 2003. – С. 7–9.

6. *Ковальова І. Ф.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.

7. *Ковальова І. Ф.* Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.]. – Д., 2008. – С. 73–77.

8. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.

9. *Мельникова Л. С.* Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Л. С. Мельникова. – М., 1989.

10. *Мірущенко О.* Грошовий обіг на запорізьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.

11. *Новосельцев В. Н.* Боратинки история чеканки и каталог / В. Н. Новосельцев // Нумизмат. – Сб. 2. – М., 1992. – С. 68–112.

12. *Ретовский О. Ф.* К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Тр. Московского нумизматического общества. – М., 1905. – Вып. 1–2. – Т. III. – С. 186–340.

13. *Спасский И. Г.* Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л., 1970.

14. *Супруненко О. Б.* Диканський скарб 1953 року / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник. – Вип. 2. – Полтава, 1994. – С. 152–158.

15. *Фролова Н. В.* Клад монет XVIII в. из Добротова / Н. В. Фролова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996.

16. *Шалобудов В. Н.* Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.

17. *Шалобудов В. М.* Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.

18. *Шалобудов В. М.* Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

19. *Шалобудов В. М.* Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. *Шалобудов В. М.* Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.]. – Д., 2008. – С. 107–109.

21. *Шуст Р. М.* Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 105–113.

22. *Sear D. R.* Byzantine coins and their valves / D. R. Sear. – London, 1994.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 902/904(477)

А. С. Струкуленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДНІПРОВСЬКОМУ НАДПОРІЖЖІ

Розглянуто діяльність Орджонікідзевської новобудівної експедиції Інституту археології НАН України з дослідження скіфських курганів півдня Дніпропетровської області.

Ключові слова: археологія, новобудівна експедиція, скіфи, кургани.

Рассмотрена деятельность Орджоникидзевской новостроечной экспедиции Института археологии НАН Украины по исследованию скифских курганов юга Днепропетровской области.

Ключевые слова: археология, новостроечная экспедиция, скифы, курганы.

The author considers activity of Ordzhonikidze new-building expedition of the Institute of archaeology of the National academy of science of Ukraine on excavation of scythian burial mounds in the south of Dnipropetrovsk region.

Key words: archaeology, new-building expedition, Scythians, burial mounds.

Вивчення археологічних пам'яток на території Дніпровського Надпоріжжя має майже 150-річну історію. Вдалі розкопки І. Є. Забєліним скіфських «царських» та аристократичних курганів на півдні колишньої Катеринославської губернії сприяли утвердженню уявлень про розташування саме тут легендарного Герроса часів Геродота, що значною мірою підвищувало зацікавленість дослідників у по-

© А. С. Струкуленко, 2010

19. *Шалобудов В. М.* Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. *Шалобудов В. М.* Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.]. – Д., 2008. – С. 107–109.

21. *Шуст Р. М.* Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 105–113.

22. *Sear D. R.* Byzantine coins and their valves / D. R. Sear. – London, 1994.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 902/904(477)

А. С. Струкуленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДНІПРОВСЬКОМУ НАДПОРІЖЖІ

Розглянуто діяльність Орджонікідзевської новобудівної експедиції Інституту археології НАН України з дослідження скіфських курганів півдня Дніпропетровської області.

Ключові слова: археологія, новобудівна експедиція, скіфи, кургани.

Рассмотрена деятельность Орджоникидзевской новостроечной экспедиции Института археологии НАН Украины по исследованию скифских курганов юга Днепропетровской области.

Ключевые слова: археология, новостроечная экспедиция, скифы, курганы.

The author considers activity of Ordzhonikidze new-building expedition of the Institute of archaeology of the National academy of science of Ukraine on excavation of scythian burial mounds in the south of Dnipropetrovsk region.

Key words: archaeology, new-building expedition, Scythians, burial mounds.

Вивчення археологічних пам'яток на території Дніпровського Надпоріжжя має майже 150-річну історію. Вдалі розкопки І. Є. Забєліним скіфських «царських» та аристократичних курганів на півдні колишньої Катеринославської губернії сприяли утвердженню уявлень про розташування саме тут легендарного Герроса часів Геродота, що значною мірою підвищувало зацікавленість дослідників у по-

© А. С. Струкуленко, 2010

шуку та розкопках нових пам'яток. Не уникнув цього і відомий дослідник запорозьких старожитностей та археолог Д. І. Яворницький. З його ім'ям пов'язані розкопки декількох скіфських курганів, з котрих найбільший інтерес являють Баби і Розкопана Могила, що знаходились неподалік від м. Апостолове, с. Михайлівка на р. Кам'янка та ст. Жовтокам'янка [див. 3].

Таке розташування дає підстави для включення їх до обширного могильника – Кам'янського курганного поля, відкриття котрого пов'язане з ім'ям Б. М. Мозолевського – керівника Орджонікідзевської експедиції Інституту археології АН України, яка зробила великий внесок у археологічне вивчення півдня Дніпропетровської області. Нею з 1969 р. в Нікопольському та Апостолівському районах на замовлення Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату здійснювалися охоронні розкопки численних курганів скіфських некрополів, яким загрожувало руйнування в процесі видобування марганцевих руд відкритим (кар'єрним) способом [6–8; 11; 13–16; 19–22; 29–39]. Найбільш повно та докладно діяльність експедиції висвітлена у праці «Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)» [9], підготовленій до друку її сучасним керівником С. В. Поліним[1] за авторськими матеріалами та задумами багаторічного керівника експедиції Б. М. Мозолевського.

У вступі до книги дана оцінка робіт експедиції, з якою не можна не погодитися: «Раскопки курганов в районе г. Орджоникидзе на территории Орджоникидзевского ГОКа, ведущиеся… экспедицией Института археологии НАН Украины почти 40 лет, вписали яркую страницу в историю развития украинской археологии… Практически полное исследование курганов низовьев междуречья Соленой и Чертомлыка позволяют восстановить историю освоения и хозяйственной эксплуатации этой территории… Раскопки ряда курганов в районе г. Орджоникидзе привели к подлинным научным открытиям… послужили основой для написания ряда разделов трехтомной «Давньої історії України» и «Етнічної історії давньої України» [9, с. 7].

За період 1969–1992 рр. експедицією було досліджено 144 кургани, що містили 832 поховання, у тому числі: 34 – доби енеоліту, 326 – ямних, 180 – катакомбних, 46 – культури багатопружкової кераміки, 53 – зрубних, 21 – кіммерійське, 119 – скіфських, 12 – сарматських, 14 – пізньосередньовічних і 27 – невизначеної приналежності [9]. У 1970 р. поблизу с. Нагірне експедиція дослідила так звану Хомину Могилу, в якій було відкрито три послідовних скіфських поховання у катакомбах. У центральному з них у нішах вхідної ями відкрито поховання двох коней із срібними прикрасами вузди фракій-

[1] Очолює експедицію з 1994 р.

ського стилю. У першій впускній гробниці було знайдено рештки поховання та інвентар: більше ста дрібних золотих виробів, срібні фіала та кілік, пастові намиста. У камері другої впускної гробниці при похованні підлітка знайдено набірний пояс із срібних платівок, сагайдак зі стрілами, вістря списів, жертовна їжа, а в ніші – супроводжуюче поховання коня із вуздою з залізними прикрасами [9; 16].

Однак справжньою науковою сенсацією стали розкопки у 1971 р. скіфського царського кургану «Товста Могила» висотою 8,6 м та діаметром 60 м [12]. У дослідженнях кургану брали участь співробітники ІА АН УРСР: Є. В. Черненко, С. І. Круц, Н. П. Зарайська, Г. С. Ковпаненко, Г. Л. Євдокимов, А. Н. Загребельний; від інших наукових установ В. І. Бібікова (Інститут зоології АН УРСР), Р. Ролле (ФРН, Геттінгенський університет), Г. А. Дерев'янко (Орджонікідзевський народний музей), а також шахтарі та багато з мешканців м. Орджонікідзе. Курган оточував глибокий рів, заповнення якого насичували залишки тризни – уламки амфор та кістки коней, диких кабанів і оленів, що групувалися в одинадцяти скупченнях, кожне з яких, на думку Б. М. Мозолевського, залишив певний родоплемінний колектив, присутній на тризні [24]. Під насипом були відкриті 2 гробниці – основна центральна та бічна впускна. Перша з них супроводжувалася двома кінськими могилами, у кожній з котрих знаходилося по троє коней у золотих або срібних вуздечних наборах. Окремі поховання двох «конюхів» інвентарю не мали, третього ж супроводжували золота гривна, залізний браслет і сагайдачний набір стріл із двома ножами. Пограбована в давнину центральна гробниця складалася з вхідної ями, двох господарських ніш і поховальної камери, біля входу в яку лежав скелет слуги. В камері серед решток зруйнованого грабіжниками скелета небіжчика були знайдені уламки від бойових поясів, залізного панцира, залишки зброї та понад 600 золотих прикрас від одягу. В неторкнутому грабіжниками вході-дромосі знаходилися 2 бронзові посудини, триручна амфора, меч з золотим руків'ям та піхвами, золоті прикраси нагая та унікальна золота пектораль, що належить до найвищих проявів античного мистецтва [23]. «Усе її поле було поділене на три місяцеподібні яруси за допомогою витончених порожнистих трубок, що становили каркас виробу. Нижній і верхній яруси заповнювали скульптурні композиції, середній оздоблювався насиченим рослинним орнаментом, закріпленим на плоскій платівці. Увесь витвір до найменшої деталі виготовлено із золота 958 проби, що має чистий сонячний колір» [24, с. 161]. Згодом у монографії «Скіфський степ» Б. М. Мозолевський так напише про свою знахідку: «Я знайшов її, розчищаючи долівку підземелля 21 червня 1971 року о 14 годині 30 хвилин. Моя фантазія виявилася надто убогою, щоб уявити собі щось подібне до розкопок; я впевнений, що не тільки моя. Тепер, коли

все позаду, легше повірити в містику, аніж у те, що грабіжники справді могли недогледіти такий скарб: варто було їм простягнути руку ще на десять сантиметрів – і пектораль для людства назавжди була б втрачена» [24, с. 158].

Непограбована бічна гробниця належала знатній скіф'янці та її малолітній дитині. До катакомби глибиною 6,2 м вели дві вхідні ями, перекриті дерев'яними колесами від поховального воза. Одежа небіжчиків була густо обшита золотими бляхами, серед особистих прикрас присутні золоті гривни, персні, браслети, сережки, підвіски та ін. За головою жінки знаходилися глиняний, срібний і скляний посуд, великий набір пастового намиста та різних туалетних речей. У невеликій господарській ніші було знайдено бронзовий казан та рештки жертовної їжі. Знатних померлих супроводжували четверо слуг у супроводі бідного інвентарю. На підставі античної кераміки та інших матеріалів Товста Могила датується сер. IV ст. до н. е., займаючи проміжне положення між курганами Солоха та Чортомлик, у чому полягає її головне значення як джерела з історії Скіфії [23].

Серед найважливіших пам'яток, досліджених експедицією, слід відзначити також Чабанцеву Могилу (1972 р.) та аналогічний їй за конструкцією Малий Чортомлик (1979 р.). В останньому, не дивлячись на подвійне пограбування, були знайдені численні залишки супроводжуючого інвентарю багатого жіночого поховання, що датується часом не пізніше за першу половину IV ст. до н. е. [4; 15]. У 1973 р. була досліджена Перша Завадська Могила (с. Гірницьке), яка містила аристократичне військове поховання V ст. до н. е. На думку Б. М. Мозолевського, її поховальний обряд якнайповніше відповідав опису, наведеному Геродотом. На вході до підбою стояли 5 дерев'яних чаш із золотими накладками, на котрих зображені олені, орли, що терзають риб тощо. В двох кінських могилах знайдені вуздечні набори з бронзи зі слідами сріблення [5]. Найбільший курган групи Завадських Могил – Соболева Могила – досліджувався у 1991-1992 рр. У ньому було виявлено непограбоване поховання скіфського жерця, з якого походять майстерно виконані срібні кубки, ритон, кіліки, золоті прикраси горита [1; 9].

У 1974-1975 рр. у кургані Драна Кохта (с. Жовтокам'янка) Б. М. Мозолевським було досліджено унікальний для Скіфії кам'яний склеп із вапнякових плит, споруджений у катакомбі. Отримано нові дані зі скіфської курганної архітектури, конструкції підземної поховальної споруди і в цілому поховального обряду [18]. Цікавою знахідкою стала також культова яма скіфського часу зі встромленим мечем, відкрита в кургані біля с. Ізобільне (1980 р.), пов'язана, на думку Б. М. Мозолевського, з культом бога війни – скіфського Арея [9; 17].

У 1981 р. за угодою ІА АН УРСР з Німецьким науково-дослідним товариством (м. Бонн) для дослідження решток скіфського кургану Чортомлик, що залишилися після розкопок І. Є. Забєліна у 1862–1863 рр., було створено спільну радянсько-західнонімецьку Орджонікідзевську експедицію під керівництвом Б. М. Мозолевського, якого згодом змінив В. Ю. Мурзін. З німецької сторони діяла група археологів Геттінгенського університету у складі керівника – професора Р. Ролле та аспірантів Р. Герке, Г. Лауера і кресляра В. Херца. Наступного року поряд з продовженням вивчення Чортомлика експедиція також розпочала дослідження курганного могильника, розташованого у безпосередній близькості від нього. З 19 розкопаних курганів один був споруджений в ямний час, один – у зрубну добу, інші кургани – скіфські, датовані V–IV ст. до н. е. [10; 28]. У 1984 р. основні роботи велись на північно-західному та північно-східному останцях Чортомлика. Під північно-західним останцем було відкрито бічне поховання. В окрузі Чортомлика було розкопано кілька скіфських курганів та курган доби бронзи. В кургані групи «Близниця», розташованому на схід від Чортомлика, відкрито два здійснених у глибоких та обширних катакомбах поховання IV ст. до н. е. і дві кінські могили, в котрих знаходилися кістяки 4 коней. Знайдені численні деталі кінського убору нагадують аналогічні знахідки з Чортомлика [25].

У 1985-1986 рр. було розкопано 24 скіфських кургани біля с. Чкалове Нікопольського району. Найбільш цікавою виявилася Тетянина Могила IV ст. до н. е. з двома похованнями у великих за розміром і глибоких (до 8 м) катакомбах. Основне з них виявилося пограбованим; у вхідній ямі впускного знайдено більше 160 великих та кілька сотень дрібних бронзових блях, що походять від захисного обладунку бойового коня. В камері були знайдені золоті пластини від жіночого головного убору та 500 золотих бляшок, що оздоблювали покривало та взуття небіжчиці [2; 26; 27]. У 1986 р. Орджонікідзевська експедиція за угодою з головним виконавцем робіт – Дніпропетровським державним університетом – здійснила також розкопки двох великих курганів скіфської знаті в зоні будівництва Куйбишевської зрошувальної системи біля с. Кам’янка Апостолівського району – Бабиної та Водяної Могил [22]. Ці пам’ятки входили до великого курганного могильника доби бронзи та скіфського часу – Кам’янського курганного поля. Дослідженнями Водяної Могили керувала А. В. Ніколова, Бабиної – С. В. Полін. На вершині Бабиної Могили відкрито половецьке святилище, про що свідчить знахідка компактного скупчення фрагментів кераміки цього періоду. Хоча курган був двічі пограбований, зі скіфських поховань походить велика кількість золотих та срібних прикрас і речей, що належать до кращих зразків грецької торевтики та проли-

вають світло на ідеологічні уявлення давнього населення Північного Причорномор'я. Серед них – золоті вінця жіночого головного убору, прикраси кінської вузди – налобники з зображенням відпочиваючого Геракла та крилатої богині Ніки, фалари та бляшки для оздоблення коня із зображенням змієногої богині Медузи, двобою Геракла із Цербером та немейським левом та ін. [22]. «Материалы этих курганов (Водяна, Бабина, Соболева Могили. – *А. С.*) вносят много нового буквально по всем вопросам скифской археологии и истории. Материалы по структуре насыпей позволяют более реалистично подойти к пониманию вопроса о продолжительности строительства таких курганов, реконструкции внешнего вида курганов в целом. Особый интерес представляют выдающиеся находки… раскрывающие различные стороны скифской идеологии и быта» [9, с. 446].

Отже, в результаті діяльності Орджонікідзевської експедиції, яка відкрила новий етап у вітчизняному скіфознавстві, вдало названий С. В. Поліним «добою» Мозолевського [9], було доведено входження досліджуваного району до Скіфського Герроса та уточнено час будівництва курганів-гігантів скіфської знаті на тлі скіфської хронології. Розкопки останніх, де знайдені видатні витвори античної торевтики, дали цінний матеріал для вияснення соціального строю скіфського суспільства, а проведення робіт на рівні сучасної методики польових досліджень дозволило уточнити багато питань стратиграфії курганних насипів та устрою підземних поховальних споруд.

Бібліографічні посилання

1. *Болтрик Ю.* Золотые ажурные аппликации у скифов (к интерпретации изображения пластины из Соболевой Могилы) / Ю. Болтрик, Е. Фиалко // Тез. докл. III коллоквиума ювелирного семинара «Ювелирное искусство и материальная культура». – СПб., 1997. – С. 5–7.

2. *Клочко Л. С.* Головний убір з кургану Тетянина Могила / Л. С. Клочко, В. Ю. Мурзін, Р. Ролле // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 58–62.

3. *Ковалева И. Ф.* Вклад Д. И. Яворницкого в исследование скифских памятников юга Украины / И. Ф. Ковалева, И. И. Яременко // Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвящ. 95-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова. – Запорожье, 1994. – С. 82–85.

4. *Мозолевский Б. Н.* Раскопки в курганной группе Чертомлыка // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 308.

5. *Мозолевский Б. Н.* Раскопки на Днепропетровщине / Б. Н. Мозолевский, Т. С. Михольская, В. А. Рябова // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 311–315.

6. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1983 г. / Б. Н. Мозолевский, А. В. Николова, Е. П. Бунятян // Научный архив Института археологии НАНУ (далее – НА ИА НАНУ). – Ф. э. 1983/20.

7. *Мозолевский Б. Н.* Отчёт о работе Орджоникидзевской экспедиции за 1988 г. / Б. Н. Мозолевский, А. В. Николова, С. В. Полин, В. П. Белозор // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1988/33.

8. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1986 г. / Б. Н. Мозолевский, А. В. Николова, С. В. Полин, В. Н. Левченко // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1986/15.

9. *Мозолевский Б. Н.* Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.

10. *Мозолевский Б. Н.* Исследование Чертомлыка / Б. Н. Мозолевский, Р. А. Ролле // АО 1981 г. – М., 1982.

11. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА АН УССР в 1974-1975 гг. / Б. Н. Мозолевский, В. А. Рябова, Н. П. Шевченко // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1975/8.

12. *Мозолевский Б. Н.* Скифский царский курган Толстая Могила / Б. Н. Мозолевский, Е. В. Черненко, Н. П. Зарайская // АО 1971 г. – М., 1972. – С. 338–341.

13. *Мозолевский Б. Н.* Отчет за 1981 г. о доисследовании Чертомлыка // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1981/6.

14. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1972/19.

15. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА АН УССР за 1979 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1979/9.

16. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о раскопках курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1970/35.

17. *Мозолевский Б. Н.* Раскопки курганов скифского времени у г. Орджоникидзе // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 284.

18. *Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.) // Скифия и Кавказ. – К., 1980. – С. 70–154.

19. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской хоздоговорной экспедиции в 1990 г. / Б. Н. Мозолевский, А. В. Николова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1990/9б.

20. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции 1980 г. / Б. Н. Мозолевский, А. В. Николова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1980/11.

21. *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Чкаловского отряда Орджоникидзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1981 г. / Б. Н. Мозолевский, А. В. Николова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1981/6а.

22. *Мозолевский Б. Н.* Отчет об охранных исследованиях курганов скифской знати Водяна и Бабина Могилы на землях колхоза им. Куйбышева Апостоловского района Днепропетровской области в 1986 г. / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин, А. В. Николова // Архив научно-исследовательской лаборатории археологии Поднепровья ДНУ. – б/н.

23. *Мозолевський Б. М.* Товста могила / Б. М. Мозолевський. – К., 1979.

24. *Мозолевський Б. М.* Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К., 1983.

25. *Мурзин В. Ю.* О работе Чертомлыкской экспедиции / В. Ю. Мурзин // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 277-278.

26. *Мурзин В. Ю.* Исследование кургана Чертомлык и окружающего курганного поля / В. Ю. Мурзин // АО 1985 г. – М., 1987. – С. 377-378.

27. *Мурзин В. Ю.* О работе Чертомлыкской экспедиции / В. Ю. Мурзин // АО 1986 г. – М., 1988. – С. 314.

28. *Мурзин В. Ю.* О работе Чертомлыкской экспедиции / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, С. С. Бессонова // АО 1983 г. – М., 1985. – С. 324.

29. *Мурзин В. Ю.* Отчет о работе Чертомлыкской экспедиции в 1983 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, С. С. Бессонова, В. А. Рябова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1983/40.

30. *Мурзин Ю. В.* Отчет о работе Чертомлыкской экспедиции в 1986 г. / Ю. В. Мурзин, Р. Ролле, М. М. Иевлев, О. В. Покляцкий, В. Херц // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1986/3.

31. *Мурзин В. Ю.* Отчет о работе Чертомлыкской экспедиции в 1985 г. / Ю. В. Мурзин, Р. Ролле, С. В. Полин, А. В. Николова, С. В. Махортых // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1985/24.

32. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1997 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Северном и Чкаловских №№ 1 и 2 карьерах / С. В. Полин, А. В. Николова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1997/40.

33. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1998 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловских №№ 1 и 2 карьерах / С. В. Полин, А. В. Николова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1998/46.

34. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1994 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ Орджоникидзевского горно-обогатительного комбината на Чкаловском 1–2 и Северном карьерах / С. В. Полин, А. В. Николова, Е. П. Бунятян // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1994/2.

35. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 2000 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском карьере № 2 и с. Базавлук Никопольского района / С. В. Полин, Л. А. Черных, С. А. Куприй, М. Н. Дараган // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 2000/70.

36. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции Института археологии НАНУ в 2003 г. Раскопки курганов у сел Шевченко (Шахтер) и Старая Катериновка Никопольского района Днепропетровской области в зоне горных работ Северного и Шевченковского карьеров ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» / С. В. Полин, Л. А. Черных, С. А. Куприй, М. Н. Дараган // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 2003/135.

37. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1995 г. / С. В. Полин, Е. П. Бунятян, А. В. Николова // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1995/2.

38. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1999 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 и Покровском карьерах / С. В. Полин, Л. А. Черных, С. А. Куприй // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 1999/46.

39. *Полин С. В.* Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции ИА НАНУ / С. В. Полин, Л. А. Черных, С. А. Куприй // НА ИА НАНУ. – Ф. э. 2001/62.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 903.233 (4)

О. В. Ромашко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СКІФСЬКІ БРОНЗОВІ КАЗАНИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (З ГОРИЗОНТАЛЬНИМИ ТА ВЕРТИКАЛЬНИМИ РУЧКАМИ)

Подається опис одного з типів скіфських казанів, головною ознакою яких є розміщення вертикальних та горизонтальних ручок на тулубі посудини. У роботі аналізується серія з 17 виробів з теренів Східної Європи.

Ключові слова: скіфська культура, казани, Північне Причорномор'я, типологія, тип, горизонтальні та вертикальні ручки.

Приводится описание одного из типов скифских котлов, главным признаком которых является размещение вертикальных и горизонтальных ручек на туловище сосуда. Анализируется серия из 17 изделий с территории Восточной Европы.

Ключевые слова: скифская культура, котлы, Северное Причерноморье, типология, тип, горизонтальные и вертикальные ручки.

The paper describes a type of Scythian boilers, the main feature of which is the placement of vertical and horizontal handles on the trunk of the vessel. The paper describes 17 items from the territories of the West Europe.

Key words: Scythian culture, boilers, Northern Black Sea Coast, typology, type, horizontal and vertical handles.

Однією з найбільш сталих типологічних ознак металевих казанів скіфської культури є система розташування ручок на їх тулубі. За такою ознакою ця виразна категорія посуду поділяється на три групи. Перша репрезентована казанами з горизонтальними ручками, розташованими на верхній частині тулуба; друга – казанами, які мають як горизонтальні, так і вертикальні ручки; третя – казанами з вертикальними ручками. У статті розглянуто казани другої групи, головною морфологічною ознакою яких виступає поєднання на поверхні одного виробу горизонтальних та вертикальних ручок. Слід зазначити, що горизонтальні ручки цього типу досить однотипні за морфологічними ознаками, в той час як вертикальні вирізняються значною варіабельністю. Вони можуть мати вигляд зооморфних фігурок чи прикрашені одним або трьома виступами, але ці ознаки є лише варіантами декоративного оформлення. Надалі при визначенні цих трьох груп нами будуть використовуватися позначення група А, група В, група С. Стаття присвячена узагальненню відомостей про казани групи В.

© О. В. Ромашко, 2010

Казани з горизонтальними та вертикальними ручками не виокремлюються дослідниками в окремий тип або групу. Традиційно вони розглядаються як варіанти різних типів. Так, за типологічною схемою А. П. Манцевич вони розподіляються на дві групи: до першої віднесені казани келермеського типу, до другої – казани класичного періоду скіфської культури [16, с. 150]. За типологічною класифікацією казанів Азіатського степу, здійсненою Н. А. Боковенко, казани з горизонтальними та вертикальними ручками віднесені до підваріанта другого типу за такими основними ознаками: напівсферичність тулуба, наявність на ньому горизонтальних та вертикальних ручок [4, с. 49]. В іншій класифікаційній схемі, присвяченій розгляду казанів Північного Причорномор'я, Н. А. Боковенко наголошує на необхідності включення екземплярів з вертикальними та горизонтальними ручками на тулубі в якості підтипів до третього та четвертого типів, головними ознаками яких є відповідно напівсферична та еліпсоподібна форма тулуба, воронкоподібні піддони та вертикальні ручки [5, с. 170-171].

Віднесення в сучасних класифікаціях казанів з різними варіантами розташування ручок до одного типу здається нам невиправданим з огляду на те, що саме ця ознака, а не форма тулуба та піддона, орнаментальні елементи тощо є найбільш сталою. Вона дозволяє з певністю поділити казани скіфської культури на три вищеозначені групи з їх подальшою формально-типологічною диференціацією.

Головною причиною, яка зумовила недостатню увагу дослідників до казанів групи В, можна вважати їх відносну нечисленність порівняно до загальної кількості скіфських казанів, яких, за наведеними С. В. Поліним та Б. М. Мозолевським підрахунками, налічується близько 100 екземплярів (з урахуванням «депаспортизованих» казанів з музеїв Росії та України) [21, с. 354]. Якщо виходити з цих даних, то питома вага казанів з горизонтальними та вертикальними ручками становить лише 17 % від загальної кількості цієї категорії посуду.

Картографування казанів групи В свідчить про їх значну географічну поширеність на теренах Східної Європи: 10 казанів походять зі степової смуги Північного Причорномор'я, 5 – із лісостепової, 2 – з Прикавказзя та півночі Молдови.

Більшість казанів групи, яка розглядається, була відома ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Перший такий казан було знайдено у 1870 р. біля с. Мортоноша Єлизаветинського повіту Херсонської губернії під час руйнування селянами кургану. Разом з частиною поховального інвентарю він надійшов до Одеського історичного музею [8, с. 203].

Приблизно у 1895 р. у зруйнованому кургані біля с. Тишки на р. Сула знайдено ще один казан, який за рішенням Археологічної комісії було передано до Ермітажу [12, с. 22].

У 1897-1898 рр. С. А. Мазараки досліджено курган № 1 поблизу с. Волоковці на правому березі р. Сула, в основному похованні якого виявлено казан з горизонтальними та вертикальними ручками [13].

Чотири екземпляри казанів походять із розкопок М. І. Веселовського. Один з них знайдено в 1903–1904 р. у кургані № 3Ш (24) Келермеської групи [9]. Другий відкрито під час дослідження в 1912-1913 рр. кургану Солоха (ніша С бокової гробниці) [18, кат. 69]. Два походять з курганів № 9 та 10 Єлизаветинського могильника в Нижньому Подонні, досліджених в 1912 р. [6].

Знахідка двох казанів пов'язана з роботою експедицій ВУАК у воронізькій лісостеповій зоні. Один з них походить з кургану № 4 поблизу с. Мастюгіно (неподалік від м. Воронеж), дослідженого у 1908 р. І. Е. Макаренко [17]. Другий казан знайдено в 1912 р. під час розкопок кургану № 10 з групи Частих курганів [11, с. 35–37, 39].

Один казан було випадково знайдено поблизу с. Андрусівка Олександрійського повіту Херсонської губернії. Його придбав В. А. Волохін та передав до фондів Ермітажу [16].

У 1923 р. під час розвідок В. А. Грінченка в урочищі Перещепине, що знаходиться поблизу м. Більськ Котелевського району Полтавської області, знайдено бронзовий орнаментований казан з горизонтальними та вертикальними ручками [25].

У другій половині XX ст. серія казанів групи В значно доповнилася, в тому числі за рахунок знахідок у добре задокументованих і датованих поховальних комплексах скіфської культури.

У 1966 р. до наукового обігу введено казан з горизонтальними та вертикальними зооморфними ручками, який випадково знайдено біля м. Якобені-Дингені (північ Молдови) [7, с. 157].

Казани з горизонтальними та вертикальними ручками походять з ніші Північної могили Гайманової Могили поблизу с. Балки Василівського району Запорізької області, яка досліджена в 1969-1970 рр. Північно-Рогачинською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. І. Бідзілі [1]; з Південного поховання Бердянського кургану, дослідженого в 1977-1978 рр. Приазовською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. М. Чередниченка поблизу с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області [3]; з ніші 1 головного поховання кургану біля с. Велика Знаменка Кам'янсько-Дніпровського району та з поховання № 9 кургану № 1, розташованого поблизу с. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області, які були досліджені Знаменівським загоном Запорізької експедиції Інституту археології АН УРСР [20, с. 285–286; 14].

Згадка про казан з горизонтальними та вертикальними ручками, який походить з с. Осокорівка Херсонського району Херсонської області, наявна в узагальнюючій праці А. П. Манцевич, присвяченій кургану Солоха [18, с. 89].

Таким чином, на сьогоднішній день нам відомо 17 екземплярів казанів групи Б. Хронологічні межі їх виготовлення та використання носіями скіфської культури можуть бути визначені VII–IV ст. до н. е.

До архаїчного часу відноситься казан з кургану № 3Ш (24) Келермеського могильника, який переконливо датується Л. К. Галаніною третьою чвертю VII ст. до н. е. [9, с. 180–184]. До кінця цього періоду, за визначенням Є. І. Діаманта, відноситься курган біля с. Мортоноша, який датується VI – початком V ст. до н. е. Цій даті не заперечує ні географічна близькість кургану тясминської групи пам'яток, ні датування бронзової позолоченої вази іонійської роботи, яка входила до складу поховального інвентарю [8, с. 204].

Максимального поширення казани групи В набувають за класичного періоду скіфської культури, який охоплює V–IV ст. до н. е.

За наявністю в комплексі хіосських амфор до V ст. до н. е. відноситься курган біля с. Велика Знаменка і, відповідно, казан, що походить з нього [20, с. 286]. Цим же часом О. Б. Супруненком датований казан з урочища Перещепине [25].

Бічна гробниця кургану Солоха, на думку А. П. Манцевич, може бути датована кінцем V ст. до н. е. або самим початком IV ст. до н. е. [18, с. 88, 99]. На думку О. І. Тереножкіна та Б. М. Мозолевського, дата Солохи визначається першою половиною IV ст. до н. е. [26].

Південна гробниця Бердянського кургану датується О. Є. Фіалко порубіжжям V–IV ст. до н. е. на основі аналізу комплексу озброєння [29, с. 75–77]. Ця ж точка зору підтримується і в працях інших дослідників, які датують знахідки, посилаючись на пластинчасту налобну ромбоподібну прикрасу, яка входила до набору кінського обладунку [28, с. 69–78].

За визначенням А. П. Манцевич, казан з с. Андрусівка відноситься до другої групи казанів, яка датується в межах V–IV ст. до н. е. [16, с. 150].

І. В. Бруяко, користуючись типологічною схемою Н. А. Боковенко, відносить казан з м. Якобені-Дингені до 3-ї чи 4-ї групи та датує його V–IV ст. до н. е. [7, с. 157].

До IV ст. до н. е. належить цілий ряд багатих скіфських курганів, з яких походять казани групи Б. Зокрема, В. І. Бідзіля таку дату визначив для Гайманової Могили [1, с. 55], В. А. Іллінська – для курганів біля с. Тишки та с. Вовковці [12, с. 79–80], А. П. Манцевич – для кургану біля с. Мастюгіно [17, с. 35–37]. До IV ст. до н. е. належить і казан з кургану № 1 біля с. Кам'янка-Дніпровська [14, с. 19].

Найпізнішим в серії казанів групи В є казан з кургану № 9 могильника Часті кургани, який датується IV–III ст. до н. е. [11].

Таким чином, казани групи В становлять в архаїчний період 12,5 % (Келермес та с. Мортоноша), у класичний період 81,25 %, у пізньоскіфський – 6,25 % (курган IV–III ст. до н. е. № 9 з групи Часті кургани). У класичний період існування скіфської культури казани групи В домінують у IV ст. до н. е. Отже, при врахуванні можливості довгого використання виробу більшість казанів з горизонтальними та вертикальними ручками побутували в обмежений хронологічний діапазон, тобто з кінця V до кінця IV ст. до н. е.

На думку Є. І. Діаманта, казани з горизонтальними та вертикальними ручками виступають як варіант перехідного типу від архаїчної традиції вертикального розміщення ручок до новаційної, яка знайшла вираження у горизонтальності ручок на тулубі виробу [8, с. 204-205]. За нашими підрахунками, відомо 12 казанів з горизонтальними ручками, які було знайдено у таких місцях: Келермес курган 1 (VII ст. до н. е.) [9]; с. Швайківці (VII – VI ст. до н. е.) [2, с. 56]; с. Крячківка (V ст. до н. е.) [12, с. 79]; п. № 2 кургану № 6 біля с. Кам'яна Балка (другої – початку третьої чверті V ст. до н. е.) [10, с. 52]; с. Іване-Пусте (за географічним розташуванням приблизно датується VII–VI ст. до н. е.) [29]; Близнюк – 2 (V ст. до н. е.) [22]; п. № 2 кургану № 2 біля с. Минівка (V ст. до н. е.) [19, с. 89]; к. 12 Стеблівський могильник (друга половина V ст. до н. е.) [24]; бічна могила кургану Солоха (початок IV ст. до н. е.) [18, 19, кат. 74], Південна гробниця Бердянського кургану (V-IV ст. до н. е.) [3, с. 69–78]; Мреснота Могила (V–IV ст. до н. е.) [30, p. 203]; курган № 1 з аулу Уляп (IV ст. до н. е.) [13, с. 122, 188, кат. 62]). З них 25 % відносяться до архаїчного періоду існування скіфської культури, 75 % – до класичного. Домінуюча кількість казанів з горизонтальними ручками відноситься до V ст. до н. е. (41,66 %).

У результаті зіставлення відомих дат побутування казанів групи А з групою В виявляється, що хронологічно вони деякий час співіснують з домінуванням кожного у різні періоди. Так, казани групи А переважають в V ст. до н. е., а групи В – в IV ст. до н. е. Виходячи з цього, зазначимо, що теза Є. І. Діаманта про «перехідну» роль казанів з горизонтальними та вертикальними ручками потребує більш детального розгляду.

Бібліографічні посилання

1. *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили / В. І. Бідзіля // Археологія. – 1971. – № 1. – С. 44–57.

2. *Бандрівський М.* Захисне озброєння на заході України: час і причини появи / М. Бандрівський // Цитаделя. – 2009. – № 1. – С. 56–59.

3. *Болтрик Ю. В.* Бердянский курган / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко, Н. Н. Чередниченко // Российская археология. – 1994. – № 3. – С. 140–156.

4. *Боковенко Н. А.* Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в Азиатских степях / Н. А. Боковенко // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. – Новосибирск, 1981. – С. 42–51.

5. *Боковенко Н. А.* Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) / Н. А. Боковенко // Древние памятники Кубани (материалы семинара). – Краснодар, 1990. – С. 166–235.

6. *Боковенко Н. А.* Этюд о бронзовых котлах Северного Причерноморья / Н. А. Боковенко // Клейн Л. С. Археологическая типология. – Ленинград, 1991. – С. 256–263.

7. *Бруяко И. В.* Ранние кочевники в Европе / И. В. Бруяко. – Кишинев, 2005.

8. *Диамант Э. И.* Литой бронзовый котел из Мартоношского кургана / Э. И. Диамант // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1962. – Вып. 4. – С. 203–205.

9. *Галанина Л. К.* Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи / Л. К. Галанина. – М., 1997.

10. *Гребенников Ю. С.* Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев, 2008.

11. *Замятнин С. И.* Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем / С. И. Замятнин // Советская археология. – 1946. – Т. VIII. – С. 35–39.

12. *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К., 1968.

13. *Канторович А. Р.* Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи / А. Р. Канторович, В. Р. Эрлих. – М., 2006.

14. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. – К., 2007.

15. *Кузнецова Т. М.* Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) / Т. М. Кузнецова // Проблемы современной археологии. – М., 2008. – С. 173–198.

16. *Манцевич А. П.* Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Исследования по археологии СССР. – Л., 1961. – С. 145–150.

17. *Манцевич А. П.* Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1973. – Вып. 15. – С. 12–46.

18. *Манцевич А. П.* Курган Солоха / А. П. Манцевич. – Л., 1987.

19. *Мухопад С. Е.* Новые материалы скифского времени из Приорелья / С. Е. Мухопад // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С. 88–93.

20. *Отрощенко В. В.* Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка / В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакин // Археологические открытия за 1984 г. – 1986. – С. 285–286.

21. *Полин С. В.* Курганы Скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / С. В. Полин, Б. Н. Мозолевский. – К., 2005.

22. *Ромашко В. А.* Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье / В. А. Ромашко, С. А. Скорый. – Д., 2009.

23. *Рыгдылон Э. Р.* Бронзовые котлы Иркутского музея / Э. Р. Рыгдылон, П. П. Хороших // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 253–259.

24. *Скорый С. А.* Стеблев: скифский могильник в Поросье / С. А. Скорый. – К., 1997.

25. *Супруненко Б. О.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині. Короткий нарис / Б. Супруненко. – К.; Полтава, 2007.
26. *Тереножкин А. И.* Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозалевский. – К., 1988.
27. *Чередниченко М. М.* Основні результати дослідження Бердянського кургану / М. М. Чередниченко, В. Ю. Мурзін // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 69–78.
28. *Фиалко Е. Е.* Оружие Бердянского кургана / Е. Е. Фиалко // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. 2. – С. 75–77.
29. *Sulimirski T.* Scytowie na Zachodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936.
30. Treasures from the Black sea coast. Catalogue of the exhibition at the National Muzem in Cracow. – Cracow, 2006.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 902(09)(477.65)

І. В. Шевченко

Музей історії Долинського району
(м. Волинськ Кіровоградської області)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

Розглянуто археологічні дослідження у межиріччі Інгулу та Інгульця, які знаходяться у східній частині Кіровоградської області.
Ключові слова: східна Кіровоградщина, археологічна культура, неоліт, енеоліт, доба раннього заліза.

Рассмотрены археологические исследования в междуречье Ингула и Ингульца, которые находятся в восточной части Кировоградской области.
Ключевые слова: восточная Кировоградщина, археологическая культура, неолит, энеолит, период раннего железа.

Archaeological researches are considered in a country between of Ingul and Ingelets, which are in east part of the Kirovohrad area.
Key words: east Kirovohrad region, archaeological culture, neolith, time of early iron.

Цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від Української держави в стислі терміни не лише подолати економічну кризу, а й на справі продемонструвати шанобливе, справді державницьке ставлення до свого національного багатства, включаючи збереження і примноження для прийдешніх поколінь природного

© І. В. Шевченко, 2010

25. *Супруненко Б. О.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині. Короткий нарис / Б. Супруненко. – К.; Полтава, 2007.
26. *Тереножкин А. И.* Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозалевский. – К., 1988.
27. *Чередниченко М. М.* Основні результати дослідження Бердянського кургану / М. М. Чередниченко, В. Ю. Мурзін // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 69–78.
28. *Фиалко Е. Е.* Оружие Бердянского кургана / Е. Е. Фиалко // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. 2. – С. 75–77.
29. *Sulimirski T.* Scytowie na Zachodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936.
30. Treasures from the Black sea coast. Catalogue of the exhibition at the National Muzem in Cracow. – Cracow, 2006.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 902(09)(477.65)

І. В. Шевченко

Музей історії Долинського району
(м. Волинськ Кіровоградської області)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

Розглянуто археологічні дослідження у межиріччі Інгулу та Інгульця, які знаходяться у східній частині Кіровоградської області.
Ключові слова: східна Кіровоградщина, археологічна культура, неоліт, енеоліт, доба раннього заліза.

Рассмотрены археологические исследования в междуречье Ингула и Ингульца, которые находятся в восточной части Кировоградской области.
Ключевые слова: восточная Кировоградщина, археологическая культура, неолит, энеолит, период раннего железа.

Archaeological researches are considered in a country between of Ingul and Ingelets, which are in east part of the Kirovohrad area.
Key words: east Kirovohrad region, archaeological culture, neolith, time of early iron.

Цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від Української держави в стислі терміни не лише подолати економічну кризу, а й на справі продемонструвати шанобливе, справді державницьке ставлення до свого національного багатства, включаючи збереження і примноження для прийдешніх поколінь природного

© І. В. Шевченко, 2010

довкілля та національної культурно-історичної спадщини, зокрема, пам'яток археології. Згідно з законами України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини» відділом пам'яткоохоронної справи музею історії Долинського району Кіровоградської області було проведено збір архівних даних, опрацювання наукової літератури та музейної колекції, пов'язаної з археологічними пам'ятками, розташованими на території даного регіону.

Метою нашої статті є висвітлення історії археологічних досліджень межиріччя Інгулу та Інгульця, яке за географічним положенням знаходиться у східній частині Кіровоградщини.

Історія археологічних досліджень ще не стала предметом спеціального вивчення. Деякі питання теми були висвітлені в публікаціях В. Ольховського, Г. Євдокимова, Б. Мозолевського, С. Поліна, М. Тупчієнка та ін. Але автори лише частково, виходячи з завдань своїх досліджень, розкрили окремі аспекти цієї багатогранної теми.

Основою джерельної бази нашої роботи є архівні матеріали наукових звітів з археологічних досліджень території східної Кіровоградщини авторів К. Горба, О. Мельника, Н. Бокій, В. Кабанця, М. Тупчієнка, В. Єлісєєва, Н. Довженко, В. Фоменка, О. Орлика, І. Шевченка. Матеріали наукових звітів знаходяться в наукових архівах Інституту археології Національної академії наук України, Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, музеї історії Долинського району, Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї, Криворізькому історико-краєзнавчому музеї та частково висвітлені в наукових та періодичних виданнях.

По території регіону бере початок та протікає п'ять невеликих річок: Березівка, Боковенька, Бокова, Висунь, які є притоками Інгулу та Інгульця, що разом з існуючими і вже неіснуючими притоками утворюють горбистий ландшафт високих платформ вододілів, помережених балками та ярами. Такий ландшафт почав складатися в післяльодовиковий період та був сформований у добу енеоліту. В цей час відбулося не тільки горизонтальне, але й меридіальне географічне межування Кіровоградської області, що спричинило в майбутньому до виникнення ареалів існування землеробських та кочівницьких культур. Унікальність даного регіону полягає в тому, що тут пролягала межа сфери контактів трипільської та середньостогівської культури, виникають пам'ятки усатовського типу, які втілюють у собі різні риси обох культур: землеробства та скотарства.

На заході – в басейні Північного Бугу, і на півночі – в Середньому Подніпров'ї формується лісостепова зона, придатна для заняття примітивним та розвинутим землеробством. Тому ці райони в наступні тисячоліття, починаючи від буго-дністровської і трипільської культур, стають зоною землеробських археологічних культур. У схід-

ній же частині Кіровоградщини, до якої входить Долинський район, в добу енеоліту сформувалася степова зона з відповідною фауною та флорою. Тому в цій частині утверджувалися різні форми скотарського господарства. Як зазначають вчені, степова зона України була самостійним центром доместифікації великої рогатої худоби, яка відігравала основну роль у становленні відгінного скотарства середньостогівських, ямних та катакомбних племен енеоліту-бронзи [28, с. 15]. Починаючи з доби раннього залізного віку, у степах України утверджується кочове скотарство, що пов'язане з першими історично відомими народами – кіммерійцями, скіфами, сарматами. З IV ст. н. е. у степи України зі сходу хвиля за хвилею проникають кочові тюркські народи, які залишили свій слід і в гідронімії Кіровоградщини. Дослідники відносять за походженням до тюркських назви степових річок області: Інгул, Інгулець, Ташлик, Сугоклея, Висунь. Кочівники, як іраномовні, так і тюркомовні, залишили по собі не тільки назви річок, але й поховальні пам'ятки – кургани, які розташовані, як правило, вздовж шляхів кочувань.

Початок археологічних досліджень у межиріччі Інгулу та Інгульця відносяться до 60-х років XVIII століття. У 1763 р. за розпорядженням генерал-поручика А. Мельгунова біля с. Кучерівка (поблизу сучасного міста Знам'янка Кіровоградської області) був розкопаний курган, який увійшов у науку як Мельгунівський (Лита Могила). На основі опису золотих прикрас та інших речей, які були знайдені під час розкопок, а також за типом поховання (дерев'яна гробниця на рівні денної поверхні) дослідники зазначають, що курган належить до скіфського часу VII–VI ст. до н. е. [24, с. 36, 50, 54, 55, 67, 95, 101, 293]. Розкопки кургану дали поштовх до вивчення вітчизняної давнини та започаткували зародження археологічної науки на теренах півдня Російської імперії. Таким чином, на нашу думку, 1763 р. є початком археологічних досліджень на території Північного Причорномор'я.

Разом з тим, тривалий час сучасне межиріччя Інгулу та Інгульця було малопривабливою територією для досліджень археологами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. основна дослідницька увага вчених В. Гошкевича, І. Фабріціус, В. Ястребова, П. Рябкова, В. Антоновича, В. Хвойки та ін. була зосереджена на північних і західних районах сучасної Кіровоградщини. Щоб упевнитися в цьому, достатньо поглянути на археологічні карти кінця XIX–XX ст., опубліковані у різних навчальних посібниках, наукових виданнях та у фундаментальній тритомній «Археологии Украинской ССР» [1, с. 57, 113, 205, 361, 475; 2, с. 23, 63, 187; 3, с. 75, 139, 177].

Перші повідомлення про археологічні пам'ятки даного регіону були надруковані у кінці XIX ст. В. Н. Ястребовим «Записки Импера-

торского Одесского общества истории и древности» та В. Н. Нікіфоровим в «Очерках Новороссийского края» [15, с. 42; 28, с. 26].

Великий внесок у вивчення археологічних пам'яток даної території вніс В. І. Гошкевич, засновник Херсонського краєзнавчого музею. Впродовж декількох років він збирав матеріали до археологічної карти Херсонської губернії. В 1903 р. була видана його книга «Клады и древности Херсонской губернии», ціллю якої була популяризація історичних знань, охорони пам'яток археології, організація їх наукового дослідження та боротьба з скарбопошуковими розкопками курганів. В. І. Гошкевич зробив першу спробу наукової класифікації археологічних пам'яток у Північному Причорномор'ї [6, с. 67].

На початку XX ст. роботи по дослідженню пам'яток археології на даній території були проведені академіком Д. І. Яворницьким. Так, у фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького зберігається знайдена гранітна чоловіча статуя (герма), яка мала сакральне значення, та належить до III–IV ст. н. е. У відомостях про неї зазначено, що герма Д. І. Яворницьким знайдена при розкопках на залізничній станції Вісунь, яка за сучасним територіальним поділом знаходиться на кордоні Кіровоградської області, межуючи з Миколаївською областю [23, с. 61; 29, с. 404]. Відсутність матеріалів з даного дослідження не дають нам змогу більш детально викласти відомості про ці археологічні розкопки.

Будівництво великих об'єктів у 20–30-ті рр. XX ст. (Дніпрогесу, Азовсталі, Криворіжсталі, Дніпроспецсталі та ін.) започаткувало розвиток радянської археологічної науки. У зв'язку з великими масштабами новобудов виникло питання обстеження територій, було створено нові археологічні експедиції, котрі проводили обстеження та дослідження. В ареал пошуків були включені райони Придніпров'я та Побужжя. Але басейни річок Інгулу та Інгульця в цей період лишаються поза увагою дослідників. Матеріали їхньої роботи на той час не були опубліковані, а повідомлення мали частково загальний характер [7, с. 3; 11, с. 5].

Ситуація практично не змінилася і в другій половині XX ст. У 1949 р. була здійснена розвідувальна археологічна експедиція на чолі з О. Тереножкіним по берегах степових річок області, в результаті якої було виявлено стоянки та поселення доби неоліту – раннього залізного віку лише у верхів'ях межиріччя Інгулу та Інгульця, тоді як південніше подібних пам'яток не виявлено [25, с. 117].

На початку 60-х рр. було проведено перші археологічні розвідки території гирла річок Бокова та Боковенька, обстеження проводилися краєзнавцем К. Е. Горбом із залученням учнівської молоді. Ними під час розвідувальних робіт було виявлено та нанесено на карту міс-

цезнаходження курганів та поселень, які належать до періоду пізньої бронзи. Матеріали обстежень висвітлені у звіті [5, с. 8].

Для створення «Археологічної карти басейну середньої течії річки Інгулець» Криворізькою археологічною експедицією у 70–80-х рр. під керівництвом начальника Криворізької археологічної експедиції О. О. Мельника було проведено суцільне обстеження території Криворіжжя. Під час розвідок ними виявлене поселення пізньої бронзи на території села Пишне Долинського району [12, с. 34; 13, с. 164].

У другій половині 80-х – поч. 90-х років у регіоні помітно зростають охоронні археологічні дослідження у зв'язку з будівництвом зрошувальних систем та інших промислових та господарських об'єктів.

Першими фаховими археологічними дослідженнями в даному районі в 1986 р. під керівництвом Н. Бокій були проведені розкопки двох курганів на лівому березі річки Березівка поблизу сіл Сугакове та Жданове. Під час проведення розкопок курганів дослідниками виявлено 25 поховань, які належали до різних культурно-хронологічних груп, а саме: 25 поховань ямної культури, 12 поховань катакомбної культури, 2 поховання бабинської культури, 4 поховання сабатинівської культури [4, с. 20–32].

У тому ж році у зв'язку з підготовкою до видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» для суцільного обстеження району на факт наявності пам'яток археології були залучені викладачі та студенти історичного факультету Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка (на той час Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. Пушкіна). Згідно зі звітами В. Кабанця у Долинському районі виявлено 136 курганів, які об'єднані у 23 курганні групи. На основі проведеного обстеження Кіровоградською обласною радою у 1987 р. було прийнято рішення «Про взяття на облік пам'яток археології», з яких виділено 5 курганів у особливий статус «Пам'ятки національного значення» [9, с. 1–13].

Як зазначає М. Тупчієнко, дане обстеження мало свої недоліки. Стислі терміни, недоцільність проведення обстеження пам'яток археології в літні місяці, недостатній досвід дослідників розвідок, необхідність проведення перевірки опису значної кількості пам'яток. При обстеженні були виявлені і зафіксовані лише візуально видимі пам'ятки – кургани. Натомість поселення і стоянки залишилися поза увагою [26, с. 5].

У ході підготовки до спорудження Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд у 1988 р. силами Кіровоградської охоронної археологічної експедиції під керівництвом М. Тупчієнка було проведено ретельне обстеження земель, які підпадали під новобудову. При обстеженні даної території виявлено і досліджено 4 кургани. В цих курганах знайдено: 25 поховань ямної

культури, 5 поховань катакомбної, 4 поховання бабинської культури, 18 поховань сабатинівської культури, 1 поховання кіммерійське, 4 поховання кочівників, 5 поховань кенотафів. Автори звіту зазначили, що перед початком розкопок на поверхні курганів виявлено фрагменти людських скелетів із поховань, які були зруйновані оранкою під час проведення сільськогосподарських робіт. Таким чином, встановити точну кількість поховань у могилах не вдалося [26, с. 6-7].

Напередодні будівництва Інгуло-Кам'янської зрошувальної системи, яка проходила по території району, постала нагальна проблема дослідження пам'яток археології. В 1989 р. було задіяно Інгуло-Кам'янський загін Миколаївської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, яку очолювали В. Єлісєєв, Н. Довженко. Окрім штатних співробітників до складу загону входили студенти історичного факультету Кіровоградського педагогічного інституту ім. Пушкіна та школярі старших класів Інгуло-Кам'янської середньої школи. Було досліджено 5 курганів, в яких виявлено 20 поховань, що за хронологією належали до різних етапів бронзового віку, скіфського часу та Середньовіччя. У своєму звіті археологи відзначили певну унікальність кургану № 12. На їхню думку, він за своїми розмірами (висота на час розкопок сягала 6 метрів), складністю підкурганної поховальної конструкції з каміння та дерева, яка знаходилася на рівні денної поверхні, рідкісними за типом золотих прикрас, присутність парного поховання коней у збруї (залізні вудила, бронзові фігурні псалії, нащічники, золотий налобник та ін.), кам'яної статуї воїна, крепіди та кільцевого рову з тризною, дають змогу визначити його приналежність до нечисленної групи курганів вищої скіфської знаті V ст. до н. е. [8, с. 16]. Аналізуючи наукову літературу, нами було виявлено часткове висвітлення та впроваджено до наукового обігу унікальної пам'ятки скіфського часу – кургану № 12 «Мала Тернова Могила» [10, с. 27; 14, с. 21; 16, с. 28]. В матеріалах звіту за 1989 р. зазначено факт дослідження курганів № 12, 16, 17, 18, 21. При вивченні матеріалів автором статті було встановлено, що науковий опис є тільки на курган скіфського часу № 12 «Мала Тернова Могила», описи інших курганів відсутні.

У 1990 р. Кременчуцький загін Миколаївської експедиції продовжив археологічні дослідження поблизу села Новосавицьке. Під керівництвом начальника загону В. Фоменка у дослідженні курганів брали участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР Н. Довженко, В. Білозір, студенти Кіровоградського та Київського педагогічних інститутів та Київського державного університету. Проведені дослідження дали змогу виділити декілька культурно-хронологічних груп поховань, які віддзеркалюють різні етапи заселення цієї території у минулому. Досліджено 10 курганів, в яких ви-

явлено поховання, що охоплюють хронологічний діапазон у декілька тисячоліть (від середини III тис. до н. е. до Середньовіччя XII–XIV ст.). За культурно-хронологічними групами поховання відносились : 3 поховання – до пізнього енеоліту, 13 поховань – до ямної культури, 5 поховань – до катакомбної культури, 1 поховання – до бабинської культури, 5 поховань – до пізньої бронзи, 3 поховання – до скіфського часу, 2 поховання кочівників [27, с. 46].

Розпочаті дослідження наприкінці 80-х рр. XX ст. давали великі надії на подальше археологічне вивчення даного регіону. Але початок 90-х рр. вніс свої корективи. Відсутність фінансування у сфері археологічних досліджень (більшість археологічних експедицій працювали на госпрозрахунковій основі) призвело до призупинення дослідницько-польових робіт.

При побудові водогону у південній частині села Першотравневе у 2007 р. працівниками музею історії Долинського району було виявлено поселення. Для подальшої фіксації було запрошено фахівців із Робочої групи редколегії тому «Звід пам’яток історії та культури в Кіровоградській області», які провели ретельне обстеження, фіксацію, зібрали підйомний матеріал, переданий у подальшому до наукових фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Дане поселення відноситься до сабатинівської культури періоду пізньої бронзи.

Протягом 2007–2009 рр. на територію району за сприянням районного відділу культури та туризму, працівників музею історії Долинського району для проведення тотального обстеження району з метою виявлення та розширення типології пам’яток археології було залучено фахівців із Кіровоградської охоронної археологічної експедиції (керівник О. П. Орлик). Шляхом візуального огляду перевірено території, які найбільш придатні для розміщення поселень, стоянок, майстерень (схили балок, миси річок), розташованих у центральній течії межиріччя Інгулу та Інгульця, навколо малих річок Боковенька, Бокова, Лозоватка, Очеретянка, Висунь. Проведено обстеження земель сільських Богданівської, Іванівської, Маловодянської, Кіровської, Гурівської, Варварівської, Першотравневої, Олександрівської та Долинської міської рад. При цьому, окрім пам’яток, які вже знаходяться на обліку, було виявлено 118 курганів, 6 поселень пізньої бронзи, 2 майстерні кам’яного віку. Проведені обстеження дали змогу перевірити стан збереження та уточнити кількість пам’яток археології – курганів, виявлених під час проведення попередніх розвідок та включених до Державного реєстру пам’яток історії та культури в 1987 р. Роботи з обстеження району тривають [17, с. 54; 18, с. 97; 20, с. 5–15].

Початок археологічних розвідок даного регіону за участі автора дав можливість вперше уявити ступінь заселеності території в різ-

ні історичні періоди та сприяв заснуванню подальших стаціонарних розкопок. Так, у 2008–2009 рр. було проведено дослідження курганів № 14, 14 а, виявлених у 2007 р. Вони входять до V групи з 10 насипів, розташованих по водорозділу в 1,5 км на схід від південно-східної околиці с. Іванівка Долинського району. При дослідженні кургану № 14 було виявлено 10 поховань: 3 ямних, 1 бабинської культури, 5 сабатинівської культури та 1 поховання було не визначене. При дослідженні кургану № 14 а фахівцями виявлено 7 поховань: 6 сабатинівської культури, 1 невизначене (кенотаф). На жаль, у плани нашої статті не входить надання повного опису досліджених курганів. Зазначимо, що при дослідженні курганів №14, 14 а брали участь студенти перших курсів історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету на чолі з викладачами кафедри історії України [19, с. 3; 21, с. 1–3].

Таким чином, на підставі розглянутих фактів ми дійшли висновку, що вивчення даної території проводилося частково, але дані досліджень не були повністю введені до наукового обігу. Археологічно-дослідницькі роботи 80–90-х рр. XX ст., а також дослідницькі роботи 2007–2009 рр. значно розширюють джерельну базу з вивчення різних археологічних культур, які належать до різних історичних періодів на даній території. Введення до наукового обігу даних про дослідження археологічних пам’яток Долинського району у межиріччі Інгулу та Інгульця, які за географічними даними знаходяться у східній частині Кіровоградщини, допоможе, на нашу думку, науковцям, дослідникам, історикам, краєзнавцям та всім тим, хто цікавиться історією рідного краю.

Бібліографічні посилання

1. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985–1986. – Т. I. – 1985.

2. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985–1986. – Т. II. – 1985.

3. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1986. – Т. III.

4. *Бокий Н. М.* Отчет Кировоградского государственного педагогического института им. А. С. Пушкина об археологических раскопках в Знаменском, Петровском, Светловодском и Долинском районах в 1986 г. / Н. М. Бокий // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі НА ІА НАНУ) – 1986 / 112.

5. *Горб К. Е.* Поселения Ингулецкого Криворожья. 1962 г. / К. Е. Горб. – Научный архив Криворожского историко-краеведческого музея (Дальше – НА КИКМ) КВФ – 11573. – 19 с.

6. *Гошкевич В. И.* Клады и древности Херсонской губернии / В. И. Гошкевич. – Херсон, 1903. – Кн. I.

7. Древности Поингулья : [зб. наук. праць] / відп. ред. О. Шапошнікова. – К., 1977.

8. *Елисеев В. Ф.* Отчет Николаевской экспедиции ИА АН УССР об археологических исследованиях в зоне строительства Ингуло-Каменской ороситель-

ной системы в Новгородском и Долинском районах Кировоградской области в 1989 году / В. Ф. Елисеев, Н. Д. Довженко // Науковий фонд музею історії Долинського району КДФ-580. (Далі НФ МІДР).

9. *Кабанець В. В.* Звіт про археологічні розвідки в Долинському районі у 1986 році / В. В. Кабанець // Архів Всесоюзного товариства пам'яток історії та культури Кіровоградського краєзнавчого музею. – 1986/5.

10. Каталог колекцій наукових записок ІА НАНУ. – К., 2007. – № 98. – С. 27.

11. *Ковалева И. Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927–1932 гг.) / И. Ф. Ковалева. – Д., 1980.

12. *Мельник А. А.* Отчет Криворожского историко-краєведческого музея по научно-исследовательской теме: «Археологическая карта памятников бассейна среднего течения реки Ингулец» / А. А. Мельник. – Кривой Рог, 1985 // НА КІКМ КДФ 1985 -11585.

13. *Мельник О. О.* Історична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Т. 1.

14. *Мозолевский Б. Н.* Курганы Скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.

15. *Никифоров В.* Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии / В. Никифоров // Очерки Новороссийского края / До 100-річчя пам'яті В. М. Нікіфорова. – Вид. 2-ге. – Олександрія, 2008.

16. *Ольховский В. С.* Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. – М., 1994.

17. *Орлик О. П.* Звіт про археологічні розвідки на території Долинського району Кіровоградської області у 2007 році / О. П. Орлик, І. В. Шевченко // НА ІА НАНУ. – 2008.

18. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи на території Долинського району Кіровоградської області у 2008 році / О. П. Орлик // НА ІА НАНУ-2009. – Ч. І.

19. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи на території Долинського району Кіровоградської області у 2008 році / О. П. Орлик // НА ІА НАНУ. – 2009. – Ч. ІІ.

20. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи в Долинському та Олександрійському районах Кіровоградської області в 2009 році / О. П. Орлик, І. В. Шевченко // НА ІА НАНУ. – 2010. – Ч. І. Археологічні розвідки.

21. *Орлик О. П.* Звіт про охоронні археологічні роботи в Долинському та Олександрійському районах Кіровоградської області в 2009 році / О. П. Орлик // НА ІА НАНУ. – 2010. – Ч. ІІ. Охоронні розкопки.

22. Положення про методику проведення археологічних польових досліджень та про порядок складання наукового звіту: ІА НАНУ. Протокол № 2 від 24 січня 2008 р. – К., 2008.

23. Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького : [Альбом]. – Д., 2005.

24. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР : [под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова]. – М., 1989.

25. *Тереножкін О. І.* Розвідки і розкопки 1949 р. у північній частині Кіровоградської області // Археологія / О. І. Тереножкін. – К., 1952. – Т. VII. – С. 117–135.

26. *Тупчієнко Н. П.* Археологічні розкопки в Долинському районі // Боковенька-2000: історико-краєзнавчий збірник / Н. П. Тупчієнко. – Волинська, 2000.

27. *Фоменко В. Н.* Отчет Николаевской экспедиции об археологических исследованиях в зоне строительства Ингуло-Каменской оросительной системы в Новгородском и Долинском районах Кировоградской области в 1990 году / В. Н. Фоменко // Науковий архів музею історії Долинського району. – НА МІДР КДФ. – 581.

28. *Чмихов М. О.* Археологія та стародавня історія України / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К., 1992.

29. *Чурилова Л. Н.* Каменная статуя первых веков нашей эры из коллекции ДИМ / Л. Н. Чурилова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Вип. 11. – Д., 2009.

30. *Ястребов В.* Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / В. Ястребов // Записки императорского общества охраны истории и древностей. – СПб., 1894. – Т. XVII.

Надійшла до редколегії 09.11.2010